

■The Project Gutenberg EBook of Ang "Filibusterismo", by José Rizal

This eBook is for the use of anyone anywhere at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org/license

Title: Ang "Filibusterismo"
(Karugtóng ng Noli Me Tangere)

Author: José Rizal

Translator: Patricio Mariano

Release Date: December 11, 2014 [EBook #47629]

Language: Tagalog

*** START OF THIS PROJECT GUTENBERG EBOOK ANG "FILIBUSTERISMO" ***

Produced by Marie Bartolo (etexts.bartolomarie@gmail.com)
from page images made available by the Internet Archive:
American Libraries

[Paliwanag ng Tagapagsalin:

Ang tekstong ito ay nasa lumang Tagalog, na gumagamit ng titik g na may tilde sa ibabaw (g[~]), na makikita halimbawa sa mga salitang ng[~], mg[~]a, at ng[~]ayón. Kung hindi maayos na nakikita ang titik g[~], tiyaking UTF-8 ang nakasaad na file encoding sa iyong text reader. Maaari ring kailangang palitan ang font na iyong gamit. Minumungkahi ang mga font na Consolas at DejaVu Sans Mono.

Ang mga bahagi ng teksto na may mga pahilig na titik (italic) ay ipinaloob sa mga salungguhit. Ang mga bahaging may makakapal na titik (boldface) ay ipinaloob sa mga **=simbolong panumbas=**. Ang bahagi ng pahilig na teksto na gumagamit ng mga tuwid na titik ay ipinaloob sa mga ~tilde~.]

ANG FILIBUSTERISMO.

J. RIZAL

ANG "FILIBUSTERISMO"[*]
(KARUGTÓNG NG■ NOLI ME TANGERE)

(Tinagalog ni PATRICIO MARIANO)

Masasapantaha kaagád, na, lihim na nágayuma ñg isáng FILIBUSTERO ang kapisanan ñg mg■a makapraile at mg■a laban sa pagkakasulong, upáng, sa pag-alinsunod na waláng malay sa mg■a udyók ñg kaniláng kalooban, ay makatulong at makapagpalusóg doon sa imbót na íisang bagay ang linalayon: palaganapin ang adhiká ñg FILIBUSTERISMO sa boong bayan at pananaligin ang lahát ñg pilipino na waláng ibáng kaligtasan liban sa humiwaláy sa España.

=Ferdinand BLUMENTRITT.=

[*] Kung ihuhulog sa wikang tagalog ang salitáng FILIBUSTERISMO ay lubhang hahaba ang pañgalan ñg aklát na itó at marahil ay mangyaring hindi pa mawatasan ñg babasa, kaya't hindi na namin inihulog sa wika natin; ñguni't ílalagáy namán ang katuturán ó kahulugán ñg salitáng itó upang mabatíd noong mg■a hindi nakaaalam ñg kaniyang kahulugán.

FILIBUSTERO: Galing sa salitáng inglés na _freebooter_; itinawag sa iláng mangdadambóng na lumagusaw sa karagatang Antillas, América, niyong 1700.--FILIBUSTERO din ang tawag sa mg■a taong nag-uusig na mápahiwalay sa España ang mg■a lupaíng sakop nitó, sa kabilá ñg mg■a dagat, kayá't ang salitáng FILIBUSTERISMO ay waláng ibáng kahulugán kun di ang adhikáng pag-usígin ang paghiwaláy sa nakasasakop.--P. ng■ T.

=UNANG PAGKAKÁLIMBÁG.=

=MAYNILA=

=Limbagan at Aklatan ni I. R. Morales,=
Liwasang Miranda, 11–13, Kiyapo
=1911.=

[Larawan ng■ may-akdâ]
[Lagdâ: José Rizal]

ALAALA

=sa mg■a paring G. Mariano GOMEZ= (85 taón)
=José BURGOS= (30 taón)
=at Jacinto ZAMORA= (35 taón)

na binitay sa Bagumbayan ng■ ika 28[A] ng■ Febrero ng■ taóng 1872.

Sa dî pagsang-ayon ng■ Relihion na alisán kayó ng■ karang■alan sa pagkaparì ay inilagáy sa alinlang■an ang kasalanang ibinintáng sa inyó; sa pagbabalot ng■ hiwagà't kadilimán sa inyóng usap ng■ Pamahalàan ay nagpakilala ng■ isáng pagkakamalíng nágawâ sa isáng masamâng sandalí, at ang boóng Pilipinas, sa paggalang sa inyóng

alaala at pagtawag na kayó'y mg■a PINAGPALA, ay hindî kiníkilalang lubós ang inyóng pagkakasala.

Samantala ng■âng hindî naipakíkilalang maliwanag ang inyóng pagkakalahók sa kaguluhan, nagíng bayani kayó ó dî man, nagkaroon ó dî man kayó ng■ hilig sa pagtatanggol ng■ katwiran, nagkaroon ng■ hilig sa kalayâan, ay may karapatán akóng ihandóg sa inyó, na bilang ginahís ng■ kasamaáng ibig kong bakahin, ang aking gawâ. At samantalang inaantáy namin na kilalanin sa balang araw ng■ España ang inyóng kabutihan at hindî makipanagót sa pagkakápatáy sa inyó, ay magíng putong na dahong tuyô na lamang ng■ inyóng mg■a liblíb na libing■an ang mg■a dahong itó ng■ aklát, at lahát niyong walâng katunayang maliwanag na umupasalà sa inyóng alaala, ay mabahiran nawâ ng■ inyóng dugô ang kaniláng mg■a kamáy.

=J. Rizal.=

[A] Hindí namin binago ang 28 na nasa wikang kastila, ng■uni't ipinaunawa namin na ika 18 ng■ bitayin ang mg■a tinurang pari.--P. ng■ T.

INDICE.

Páh.			
Alaala	5		
I.--Sa Cubierta	7		
II.--Sa silong ng■ Cubierta		18	
III.--Mg■a alamát	27		
IV.--Si Kabisang Tales	33		
V.--Ang "Noche buena" ng■ isáng kotsero		44	
VI.--Si Basilio	50		
VII.--Si Simoun	57		
VIII.--¡Mabuting Paskó!		70	
IX.--Si Pilato	74		
X.--Kayamana't karalitaan		76	
XI.--Los Baños	88		
XII.--Plácido Penitente	104		
XIII.--Ang aralan ng■ Písica		113	
XIV.--Isáng tahanan ng■ mg■a nag-aaral		125	
XV.--Si G. Pasta	137		
XVI.--Ang mg■a kapighatian ng■ isáng insík		146	
XVII.--Ang periya sa Kiyapo		158	
XVIII.--Mg■a kadayaan		163	
XIX.--Ang lambal	172		
XX.--Ang nagpapalagáy		184	
XXI.--Mg■a ayos Maynila		194	
XXII.--Ang palabás	207		
XXIII.--Isáng bangkáy		223	
XXIV.--Mg■a pang■arap		231	
XXV.--Tawanan--lyakan		243	
XXVI.--Mg■a paskín		252	
XXVII.--Ang prayle at ang pilipino		258	
XXVIII.--Tatakut	270		
XXIX.--Mg■a hulíng salitáng ukol kay kapitan Tiago		279	
XXX.--Hulí	283		
XXXI.--Ang mataas na kawaní		294	
XXXII.--Mg■a ibinung■a ng■ mg■a paskín		300	
XXXIII.--Ang hulíng matuwid		305	
XXXIV.--Ang kasál	314		

XXXV.--Ang pistá	318	
XXXVI.--Mg■a kagipitan ni Ben-Zayb		328
XXXVII.--Ang hiwaga	334	
XXXVIII.--Kasawian	339	
XXXIX.--	345	

I

SA CUBIERTA

Sic itur ad astra.

Isáng umaga ng■ Disiembre ay hiráp na sumasalung■a sa palikólikông linalakaran ng■ ilog Pasig ang bapor Tabò, na may lulang maraming tao, na tung■o sa Lalaguna. Ang bapor ay may anyông bagól, halos bilóg na wari'y tabò na siyáng pinanggaling■an ng■ kaniyang pang■alan; nápakarumí kahit na may nasà siyang magíng maputî, malumanay at waring nagmamalakí dahil sa kaniyang banayad na lakad. Gayon man, siya'y kinagigiliwan sa dakong iyon, sanhî marahil sa pang■alan niyang tagalog ó dahil sa tagláy niya ang sadyâng ugali ng■ mg■a bagay-bagay ng■ bayan, isáng wari'y tagumpáy na laban sa pagkakasulong, isáng bapor na hindî tunay na bapor ang kabuòan, isáng sangkáp na hindî nagbabago, hindî ayos ng■unì't hindî mapag-aalinlang■anan, na, kung ibig mag-anyông makabago ay nasisiyahan na ng■ boong kalakhán sa isáng pahid ng■ pintura.

Na ang bapor na itó'y tunay na pilipino! Kaunting pagpapaumanhín lamang ang gamiti't pagkakamanláng siya ang daóng ng■ Pamahalàan, na nayari sa ilalim ng■ pagsisiyasat ng■ mg■a _Reberendo_ at mg■a _Ilustrísimo_!

Balót ng■ liwanag sa umaga, hayo na ang maputî niyang katawán (na iniwawasiwas ang maitim na usok) na nagpapagaláw sa alon ng■ ilog at nagpapaawit sa hang■in sa mg■a maigkás na kawayang nasa sa magkabilang pangpáng; may nagsasabing nag-uumusok din ang daóng ng■ Pamahalàan!... Sa bawà't sandalí'y tumítílî ang pasuit na paós at mapagbalà na wari'y isáng manggagahís na ibig makapanaíg sa tulong ng■ sigáw, kayâ't sa loób ng■ bapor ay hindî magkarinigan, ang lahat ng■ mákatagpô'y pinagbabalàan; minsa'y waring ibig durugin ang mg■a salambáw, (mg■a yayat na kagamitán sa pang■ing■isdâ) na ang galáw ay waring kalansáy ng■ _gigante_ na yumúyukô sa isáng pagóng na nabuhay sa kapanahunang dako pa roon ng■ pag-apaw ng■ tubig sa boóng mundó; minsa'y tumátakbóng tung■o sa mg■a kakawayanán ó kayâ'y sa mg■a karihan, na napapalamutihan ng■ gumamela at ibá pang bulaklák, na waring mg■a magsisipaligòng nakalubóg na sa tubig ang mg■a paa'y ayaw pang maglublób... minsa'y sa pagsunód sa daáng itinuturò ng■ iláng kawayang nakatirik sa ilog ay lumalakad ng■ boóng kasiyahan loób ang bapor; ng■unì't ang isáng biglâng pagkakabagók ay kauntî nang ikinabuwal ng■ mg■a sakáy; nápadumog sa isáng burak na mababaw na hindî hinihinalà nino man.....

At kung ang pagkakawangkî sa daóng ng■ Pamahalàan ay hindî pa lubós, ay tingnan ang pagkakalagáy ng■ mg■a lulan. Sa ilalim ng■ _cubierta_ ay nang■agdung■aw ang mg■a mukhâng kayumanggí at maiitim ng■ mg■a taga rito, mg■a insik at mestiso na nagkakasiksikang kasama ng■ mg■a lulang kalakal at mg■a kabán, samantalang sa itaás, sa ibabaw ng■ _cubierta_ at sa lilim ng■ isáng panambil na nagtatanggol sa kanilá sa init ng■ araw, ay nang■akaupô sa maginhawang luklukan ang iláng sakáy na suot taga Europa, mg■a prayle at mg■a kawaní, na humihitít

ng■ malalakíng tabako, samantalàng tinátanáw ang mg■a dinadaan, na hindî man náupuna ang mg■a pagsusumakit ng■ kapitán na maiwasan ang mg■a balakid sa ilog.

Ang kapitán ay isáng ginoo na may magiliw na anyô, lubhâ ng■ matandâ, dating maglalayág na noong kabataàn niya ay namahalà sa lalòng matuling daóng at sa lalòng malawak na karagatan at ng■ayóng tumandâ'y ginagamit ang lalòng malakíng pag-iisip, pagiing■at at pagbabantáy upáng maiwasan ang maliliít na kapang■aniban.... At yaón dín ang balakid sa araw araw, ang dati ring mabababaw na burak, ang dati ring lakí ng■ bapor na násasadsád sa mg■a likô ring yaon, na warì'y isáng matabâng babai sa gitnâ ng■ siksikan ng■ tao, kayâ't ang mabaít na kapitán ay humihintô sa bawà't sandalî, umuurong, pinagkakalahatì lamang ang tulin, pinagpapalipatlipat sa kaliwâ't sa kanan ang limáng marinerong may hawak na tikin upáng ipanibulos ang likông itinuturò ng■ timón. Warìng isáng matandang kawal, na matapos mamunò sa mg■a tao sa isáng maligalig na himagsikan, ay nagíng taga pag-alagà, ng■ tumandâ, ng■ batàng masumpung■in, matigás ang ulo at tamád.

At si aling Victorina na siyáng tang■ing babaing nakiupô sa lipon ng■ mg■a europeo ay siyáng makapagsasabi kung ang bapor Tabò ay tamád, masuwayin at masumpung■in; si aling Victorina, na gaya ng■ karaniwan ay napakamasindakin, ay nagtutung■ayaw sa mg■a kaskó, bankâ, balsá ng■ niyog, mg■a indio na namamangkâ at sampûng mg■a naglalabá at nagsisipaligò na kinayayamután niya dahil sa pagkakatuwâ at kaing■ayan! Siya ng■â namán, kung walâng mg■a indio sa ilog at sa bayan ay bubuti ang lakad ng■ Tabò, oo! kung walâng isá mang indio, sa mundó; hindî niya náupunang ang mg■a tumitimón ay pawàng indio, indio ang mg■a marinerong, indio ang mg■a makinista, indio ang siyam na pù't siyam sa bawà't isáng daang sakáy at siyá man ay india rin kung kakayurin ang kaniyang pulbós at huhubarán siya ng■ ipinagmamalakíng _bata_. Nang umagang iyón ay lalò pang namumuhî si aling Victorina dahil sa hindî siya pinapansín ng■ mg■a kalipon, at dapat ng■â namáng magkagayón, sapagkâ't tignán ng■â namán ninyó: magkalipon doon ang tatlòng prayleng nananalig na ang boông mundó'y lalakad ng■ patiwari sa araw na silá'y lumakad ng■ matuwíd; isáng walâng pagál na D. Custodio na payapàng natutulog, na siyangsiya ang loób sa kaniyang mg■a munakalà; isáng walâng pagod na mánunulat na gaya ni Ben-Zayb (katimbang ng■ Ibañez) na nag-aakalàng kung kayâ't may nag-íisip sa Maynilà ay sa dahilang siya'y nag-íisip; isáng _canónigo_ na gaya ni P. Irene na nagbibigay dang■al sa mg■a pari dahil sa mabuti ang pagkakaahit ng■ kaniyang mukhâng kinatatayuan ng■ isáng ilóng hudío at dahil sa kaniyang sotanang sutlâ na mainam ang tabas at maraming botones; at isáng mayamang mag-aalahás na gaya ni Simoun na siya mandíng tanung■an at nag-uudyok sa mg■a galáw ng■ Capitán General; akalaín ng■â ba namáng magkátatagpô ang mg■a haliging itó na _sine quibus non_ ng■ bayan, magkápipisan doon at maligayang nag-uusap, na hindî nabibighanìng malugód sa isáng tumakwil sa pagkapilipina, na nagpapulá ng■ buhók, ¿bagay ng■ sukat makabugnot sa isáng Joba!, pang■alang ikinakapit sa sarili ni aling Victorina kailan ma't may katung■o.

At ang pagkayamót ng■ babai'y nararagdagan sa bawà't pagsigáw ng■ Kapitán ng■: baborp! estriorp!, bubunutin ng■ mg■a marino ang kaniláng mahahabàng tikín at isasaksák sa isá't isáng gilid at pinipigil sa tulong ng■ kaniláng mg■a hità't balik at na másadsád sa dakong iyon ang bapor. Kung susukatin sa gayóng anyô ang daóng ng■ Pamahalàan ay masasabing nawawalâ ang pagkapagóng at nagiging alimang■o sa tuwíng málalapít ang isáng pang■anib.

--Ng■unì't kapitán, ¿bakit tumutung■o sa dakong iyan ang inyóng mg■a mangmang na timonel?--ang tanóng na pagalít ng■ babai.

--Sapagkâ't doon ay napakababaw, ali--ang sagót na malumanay ng Kapitán at ikinindát ang matá.

Naugali na ang ganitó ng Kapitán upáng sabihin warì sa kaniyang mg a salitâ, na dahandahang lumabás: marahan, marahang marahan!

--Kalahatìng tulin ng mákina, bá, kalahatìng tulin!--ang paalipustâng tutol ni aling Victorina--¿bakit hindî boông tulin?

--Sapagkâ't maglalayág tayo sa mg a palayang iyan, ali,--ang walâng katinagtinag na sagót ng Kapitán na sabay ang paglabì upang iturò ang bukid; makálawang kumindát.

Ang aling Victorinang itó ay kilalá dahil sa kaniyang mg a kasagwâan at mg a himaling. Dumádalóng palagì sa mg a lipunán at siya'y tinitii doon kailan ma't kasama ang kaniyang pamangkín, si Paulita Gomez, magandá at mayamang binibini, ulila sa amá't iná, na kinúkupkóp ni aling Victorina. Nang tumandâ na ang aling Victorinang itó ay nag-asawa sa isáng kulang-palad na ang pangalan ay D. Tiburcio de Espadaña, at sa mg a sandalíng itó na nakikita natin siya ay may labíng limáng taón nang kasál, ang buhók ay postiso at ang kalahatì ng kagayakan ay ayos taga Europa. Sa dahiláng ang kaniyang boông hangád sapol ng magkaasawa ay ang mag-anyông europea, sa tulong ng iláng mahalay na kaparaanan, ay nahulog díng untî-untî ang kaniyang ayos sa isáng anyông, sa kasalukuyan, kahi't na magtulong si Quatrefages at si Virchow ay hindî máwawatasan kung sa alíng lahíng mg a kilala siya máihahalò. Makaraan ang iláng taóng pagkákasál, ang kaniyang asawang nagtiís, na warì'y _fakir_ na umalinsunod sa lahát ng kaniyang maibigan, ay dinalaw ng isáng masamâng sandalî, isáng araw, at hinambalos siyá ng tinútungkód sa pagkapilay. Dahil sa pagkakabiglâ ni aling Joba, sa gayóng pagbabagong ugali, ay hindî naalumana ang magiging kasunód ng pangyayari, at ng makaraan ang pagkakagitlá at ng ang kaniyang asawa ay makatanan, ay sakâ pa lamang náramdamán ang sakít at náhigâng iláng araw, sa gitná ng pagkagalák ni Paulita na mahilig sa pagtatawá at pagbibirò sa kaniyang ali. Ng unî't ang asawa, sindák sa nágawâng kasalanan, na sa kaniya'y warìng isáng kakilakilabot na pagpatay sa kabiyák ng pusò ang gayóng nágawâ, habol ng mg a _furia_ sa tahanan (ang dalawáng aso at isáng loro sa bahay), ay nagtatakbó ng boông tuling ipinahintulot ng kaniyang pílay, lumulan sa unang sasakyáng nátagpûán, sumakáy sa unang bangkâng nákita sa isáng ilog, at, Ulises na pilipino, nagpagalàgalà sa mg a bayán-bayán, sa isá't isáng lalawigan, sa isá't isáng pulô, na pinamumuntután ng kaniyang Calipso, na naka _quevedo_, na nakayáyamot sa bawâ't mákasama sa paglalakbáy. Tumanggáp ng balitâ na ang lalaki'y nagtatagò sa isáng bayan ng Laguna, kayâ't yáon na siya upáng akitin sa tulong ng kaniyang buhók na tininà.

Ang mg a kasabáy ay nagkáisáng magsanggaláng sa kaniyang pakikitung sa pamagitan ng isáng walâng hintông pagsasalitâang ang balàng bagay ay pinagtalunan. Sa mg a sandalíng iyón, dahil sa palikôlikô ng ilog, ay pinag-uusapan ang pagtutuwíd sa kaniya at ang ukol sa mg a gawâin ng Obras del Puerto.

Si Ben-Zayb, ang mánunulat na mukhâng prayle, ay nakikipagtalo sa isáng paríng batâ na mukhâ namáng artillero. Kapwâ nagsisigawang ang anyô ng mukhâ ay iniaayos sa sinasabi, itinátaás ang mg a bisig, inilalahad ang mg a kamáy, nagsisitadyák, nag-uusap ng ukol sa patitís, mg a palaisdaán, ilog San Mateo, mg a indio at ibp. sa gitná ng kasiyahang loob ng mg a nakikiníg at sa gitná rin namán ng boông pagkainíp ng isáng matandâng paríng pransiskano, na lubhâng nápakapayát at nangalangalirang, at ng isáng dominiko na magandá ang tindíg na nagbábakás.... nagbábakás sa kaniyang mg a labì ng isáng ng itíng pakutyâ.

Ang payát na pransiskano, na nakápuná sa ng[]ití ng[] dominiko, ay nagnasàng makilahók sa usapan, upáng maputol. Iginagalang siya marahil, kayâ't sa isáng kilos lamang ng[] kamáy ay napigil ang pag-uusap ng[] dalawâ, nang ang parìng-artillero ay tumukoy ng[] ukol sa kinátutuhan at ang mánunulat na prayle ay ng[] ukol namán sa karunung[]an.

--¿Alám bagá ninyó kung anó ang mg[]a taong marurunong, Ben-Zayb?--anáng pransiskano na ang boses ay malalim, na hindî man lamang halos gumaláw sa kaniyang uupan, at ang mg[]a nang[]ang[]alirang na kamáy ay bahagya nang ikilos--Nariyan sa lalawigan ang _Puente del Capricho_, na gawâ ng[] isáng kapatid namin, at hindî nayarì, sapagkâ't pinintasáng mahinà at mapang[]anib ng[] mg[]a marurunong, sa panunuláy sa kaniláng mg[]a sapantahâ, ng[]uni't tignán ninyó't nariyan ang tuláy na naglálabán sa lahat ng[] bahâ at lindol.

--Iyan, _puñales_, iyang talagá, iyan ng[]â sana ang sasabihin ko!--ang wikà ng[] parìng artillero na kasabáy ang suntók sa gabáy ng[] kaniyang luklukang kawayan;--iyan, ang _Puente del Capricho_ at ang mg[]a marurunong; iyan sana ang sasabihin ko, P. Salvi, _puñales_.

Nápahintông nakang[]ití si Ben-Zayb, marahil sa paggalang ó kayâ'y dahil sa sadyang walâng maalamang isagot; kahit gayong jsiya ang tang[]ing nag-iisip dito sa Pilipinas!--Si P. Irene ay sumasang-ayon sa tulong ng[] ulo, samantalang pinapahidpahiran ang kaniyang mahabàng ilóng.

Si P. Salvi, iyóng parìng payát at nang[]ang[]alirang, ay nagpatuloy, na warìng nasiyahan sa gayóng pang[]ang[]ayupapà, sa gitnâ ng[] katahimikan:

--Datapwâ'y hindî ibig sabihin ng[] ganitó na kayó'y walâ sa katwiran at gayón dín namán si P. Camorra (itó ang pang[]alan ng[] parìng artillero); ang kasamaán ay nasa lawà.....

--Sadyâ namáng walâng mabuting lawà sa lupaíng itó--ang patláng ni aling Victorina, na muhîng muhî na at humandâ upáng lusubing muli ang kutà.

Ang mg[]a binabakod ay sindák na nagting[]inan, ng[]uni't, gaya ng[] katalasan ng[] isáng general, dumulóg ang mag-aalahás na si Simoun:

--Ang kagamutan ay nápakadalí,--anyá na ang pagbigkás ng[] salitâ ay katang[]itang[], kalahatìng inglé at kalahatìng amerikano sa Timog--at hindî ko ng[]â maalaman kung bakit hindî pa náisip ng[] kahit sino.

Ang lahat ay luming[]ón, sampû ng[] dominiko, at pinakinggán siyang mabuti. Ang mag-aalahás ay isáng taong yayát, mataas, malitid, nápakakayumanggí, suot inglé at ang ginagamit ay warìng salakót na timsim. Katang[]itang[]i sa kaniya ang mahabàng buhók na putíng puti na nátitiwalí sa misáy na itím, madalang, na nagpapakilala ng[] kaniyang pagkamestiso. Upang iwasan ang sinag ng[] araw ay palaging gumagamit ng[] salamíng asul na _de rejillas_, na tumátakíp sa kaniyang mg[]a matá at bahagi ng[] mg[]a pisng[], na siyang nagbibigáy sa kaniya ng[] anyóng bulág ó may sakít sa matá. Nakatayô ang paa'y nakabikakâ upáng makapanimbang warì, ang mg[]a kamáy ay nakapasok sa mg[]a alapót ng[] kaniyang _chaqueta_.

--Ang kagamutan ay lubhâng madalí--ang ulit--at walâng magugugol.

Ang pakiking[]íg na mabuti ay nag-ibayo. Násasabísabí sa mg[]a lipunán sa Maynilà na ang táong iyon ay siyang sinusunód ng[] General, kayâ't nákinikinitá na ng[] lahat na ang kagamutan ay magagawâ. Pati si

D. Custodio ay nápaling■ón.

--Magbukás ng■ isáng ludlód na tuwid, mulâ sa pagpasok ng■ ilog hangáng sa paglabás, na dádaan sa Maynilà, itó ng■â, gumawâ ng■ isáng bagong ilog na ludlód at tabunan ang dating ilog Pasig. Hindi mag-aaksayá ng■ lupa at iiklî ang paglalakbáy, mapipigil ang pagkakaroon ng■ dakong mababaw.

Ang panukalàng itó'y nakalitó sa lahát halos, na nahirati sa mg■a paraáng tapaltapal.

--Isáng munakalàng yankee--ani Ben-Zayb, na ibig kalugdán ni Simoun--Ang mag-aalahás ay malaong naninirahan sa Amerika, sa Hilagà.

Inari ng■ lahát na malakí ang palagáy at ang gayón ay ipinakilala sa mg■a galáw ng■ ulo. Tang■i si D. Custodio, ang may magandang loob na si D. Custodio, na dahil sa kaniyang malayàng kalagayan at matataás na katungkulang gináganáp, ay nag-akalàng nárarapat na bakahin niya ang isáng panukalà na hindi sa kaniya buhat--jiyon ay isáng pang■ung■unang baít!--umubó, hinaplós ang kaniyang misáy at sa tulong ng■ kaniyang matigás na boses at waring nasa sa isáng sadyang pagpupulong ng■ Ayuntamiento, ay nagwikang:

--Patawarin akó ni G. Simoun, na aking kagalanggalang na kaibigan, kung sabihin kong hindi niya akó kasang-ayon; maraming salapî ang magugugol at marahil ay sisirà tayo ng■ mg■a bayan.

--Sumirà!--ang mahinahong sagót ng■ mag-aalahás.

--¿At ang salapîng ibabayad sa mg■a manggagawà?.....

--Huwag bayaran. Sa mg■a bilanggo at presidiario.....

--Hindi makasásapát, ginoong Simoun!

--Kung hindi sásapát, ang lahát ng■ bayan, ang mg■a matatandâ, ang mg■a binatà, ang mg■a batà, ay gumawâ, at palitán ang labing limáng araw na sápitáng paggawâ, ng■ tatlo, apat ó limang buwang paggawâ na ukol sa Pamahalàan, na may katungkulan pang ang bawà't isá ay magdalá ng■ kaniyang pagkain at kasangkapan.

Si D. Custodio ay sindák na luming■ón upang tanawín kung sa kalapít ay may isáng indio na nakakáding■ig sa kanilá. Salamat na lamang at ang nang■aroroon ay pawang taga bukid, at ang dalawang timonel ay waring walang pinápansín kun dí ang mg■a likô ng■ ilog.

--Ng■unì't, ginoong Simoun.....

--Manalig kayó, D. Custodio--ang matigás na patuloy ni Simoun--sa ganiyang paraan lamang nayayari ang malalakíng gawâin, sa muntíng gugol. Sa ganiyang paraan nayari ang mg■a Pirámide, ang lawang Moëris at ang Coliseo sa Roma. Boôboông lalawigan ay nanggagaling sa mg■a kaparang■an na daládalá ang kanilang mg■a sibuyas upang may mákain; ang mg■a matatandâ, mg■a binatà at mg■a batà ay nang■aghahakót ng■ bató, tinatapyás nilá at pinápasán sa pamamahala ng■ pamalò ng■ nakapangyayari; at pagkatapos ay bumabalík sa kaníkanilang bayan ang nang■álabí, ó nang■amamatáy sa buhang■inan ng■ kalawakan. Makaraán yaón ay dumádatíng ang ibáng lalawigan, pagkatapos ay ibá namán, sunód sunód sa paggawâ sa loob ng■ mg■a taón; ang gawâin ay natatapos at ng■ayó'y hináhang■aan natin, naglalakbáy tayo, napaparoon tayo sa Egipto ó sa Roma, pinupuri natin ang mg■a Faraon, ang mg■a mag-aanak na Antonina..... Maniwala kayó D. Custodio; ang mg■a patáy ay naiiwang patáy at ang malakás lamang ang binibigyan ng■ katwiran

ng■ mg■a kapanahunang súsunód.

--Ng■unì't ang mg■a ganiyang kaparaanan, ginoong Simoun, ay mangyayáring magíng sanhî ng■ kaguluhan--ang sabi ni D. Custodio na hindi mápalagay dahil sa masamâng tung■o ng■ salitâan.

--Kaguluhan; ha, ha! ¿Naghimagsík bagá ang bayang ehipsio minsan man, naghimagsik ang mg■a piít na hudio ng■ laban sa maawâíng si Tito? ¡Hindî ko akalàíng mahinà palá kayó sa mg■a bagay na násasabi sa kasaysayan!

Napagkíkilala na ang Simoung yaón ay napakamapagmalakí ó walâng pinagalaran. ¡Ipamukhâ kay D. Custodio na hindi nakababatíd ng■ kasaysayan, ay isáng bagay na makagagalit sa káhit kanino! At gayón ng■â ang nangyari, nakalimot si D. Custodio sa dating hilig at sumagót ng■:

--Ang bagay, ay sa dahiláng hindi ehipsio ni hudio ang inyóng mg■a kakaharapín!

--At ang bayang itó'y hindi miminsang naghimagsík na--ang dugtóng na may muntíng takot ng■ dominiko--noong kapanahunang pinahihila ng■ malalakíng kahoy upáng gawíng mg■a daóng, kung hindi dahil sa mg■a pari.....

--Ang kapanahunang iyón ay malayò na;--ang sagót ni Simoun na ang tawa'y lalò pa mandíng matigás kay sa karaniwan--ang mg■a pulông itó'y hindi mulíng maghihimagsík ng■ dahil sa mg■a gawâin at buwis.....
¿Hindi bagá pinupuri ninyó P. Salvi--ang dugtóng, na, ang hinaráp ay ang payát na pransiskano--ang bahay at pagamutan sa Los Baños na kinaroroonan ng■ General?

Iginaláw ni P. Salvi ang ulo at tuming■íng may pagkakamanghâ sa tanóng.

--¿Hindi bagá sinabi ninyó sa aking ang dalawáng bahay na iyon ay naitayô sa tulong ng■ pagpilit sa mg■a bayan na gumawâ doon, sa ilalim ng■ kapangyarihan ng■ isáng uldóg? Marahil, ang Puente del Capricho, ay nayari din sa gayóng kaparaanan. At sabihin ninyó ¿naghimagsík bagá ang mg■a bayang itó?

--Ng■unì't.... naghimagsík na noong araw--ang sabi ng■ dominiko--at _ab actu ad posse valet illatio_.

--Walâ, walâ, walâ!--ang patuloy ni Simoun na humandâng dumaán sa _escotilla_ upáng pumanaog sa kámara--ang nasabi ay nasabi na. At kayó P. Sibyla ay huwag bumanggit ng■ mg■a wikáng latín at ng■ mg■a katunggakán. ¿Sa anó't náririto kayóng mg■a prayle kung maaaring maghimagsík ang mg■a bayan?

Si Simoun ay pumanaog sa muntíng hagdanan, na hindi pinansín ang mg■a tutol at sagót, at inuulit ulit ang salitang: _Vaya, vaya!_

Si P. Sibyla ay namutlâ; noon lamang siya, Vice-Rector sa Universidad, napagsabihang may katunggakán; si D. Custodio ay kulay berde; sa alín mang pulong na kanyáng kinároonan ay hindi nakatagpô ng■ isáng katunggaling kagaya niyon. Ang gayón ay nápakalabis.

--Isáng mulato amerikano!--ang pabulalás na ung■ol.

--Indio-inglés!--ang marahang sabi ni Ben-Zayb.

--Sinasabi ko sa inyóng amerikano, ¿hindi ko malalaman?--ang tugóng

nayayamót ni D. Custodio--sinabi sa akin ng█ General; iyá'y isáng mag-aalahás na nákilala niya sa Habana at ayon sa hinalà ko'y siyang nagbigáy sa kaniya ng█ katungkulan, sapagkâ't pinautang siya ng█ salapî. Kayâ ng█â, upang mabayaran, ay pinaparito at ng█ gawín ang balà na, dagdagán ang kaniyang kayamanan sa pagbibilí ng█ mg█a brillanteng.... hindí totoo, janó ang malay natin! At napakawalâng ling█ap, na, matapos kunan ng█ salapî ang mg█a indio ay ibíg pang..! ¡Pf!

At tinapos ang salitâ sa isáng makahulugáng kilos ng█ kamáy.

Walâng makapang█ahás na makisali sa gayóng mg█a pag-alimura; si D. Custodio ay mangyayaring makipagsirâ sa Capitán General kung ibig niya, ng█unì't ni si Ben-Zayb, ni si P. Irene, ni si P. Salvi, ni ang hinalay na si P. Sibyla ay walâng katiwalà sa paglilihim ng█ ibâ.

--Ang taong iyan, sapagkâ't amerikano, ay nag-aakalàng ang kakaharapín natin ay ang mg█a "pieles rojas".... ¡Magsalitâ ng█ mg█a bagay na iyan sa loób ng█ isáng bapor! Ipag-utos, pilitin ang tao!.... At iyan ang nag-udyók ng█ pagsalakay sa Carolinas, ng█ pagdigmâ sa Mindanaw na pupulubi ng█ kalaitlait sa atin.... At siya ang humandóg na mamagitná sa paggawâ ng█ "crucero", ng█unì't ang tanóng ko namán: ¿anó ang muwang ng█ isáng mag-aalahás, kahit na napakayaman at napakabihasa, sa pagpapagawâ ng█ mg█a daóng?

Ang lahat ng█ itó'y sinasabing pinalalaki ang boses ni D. Custodio, kay Ben-Zayb, na sabáy ang kumpáy, higít ng█ balikat, maminsanminsang tumátanóng sa ting█ín sa ibáng iginagalaw namán ang ulo nang walâng ibig turan. Ang kanónigóng si P. Irene ay napapang█itíng walâng ibig sabihin, na tinátakpán ng█ kamáy sa tulong ng█ paghaplós sa kaniyang ilóng.

--Sinasabi ko sa inyó, Ben-Zayb--ang patuloy ni D. Custodio na ináalóg ang bisig ng█ mánunulat--ang lahat ng█ kasamáang nangyayari ay sanhi ng█ hindí pagtatatanóng sa mg█a taong may malaong paninirahan dito. Isáng panukalàng may malalakíng salitâ at malakíng gugol, isáng gugulíng malakíng halagá ay nakabubulag at tinátanggáp agád.... dahil dito!

Pinagkiskis ni D. Custodio ang kaniyang mg█a daliríng hinglalakí, hintuturò at panggitná.

--Mayroon ng█âng kauntì niyan, kauntì niyan--ang akalà ni Ben-Zayb na dapat niyang isagót, dahil sa kaniyang pagkamamamahayag ay dapat makaalám ng█ lahat.

--Tignán ninyó, una diyan sa mg█a gawâin ng█ Obras del Puerto, ay nagharáp akó ng█ isáng munakalà, bago, malinaw, mapakikinabang█an, muntíng gugol at magagawâ upang luminis ang wawà ng█ dagat na tabáng, at hindí tinanggáp dahil sa hindí nagbíbigáy ng█ ganitó!

At inulit ang kiskís ng█ mg█a dalirì, kinibít ang balikat at ang lahat ay tinignán na waring ang ibig sabihin ay: ¿Nakakita na kayó ng█ ganiyang kasawián?

--At ¿maari bagáng mabatíd ang palagáy?--At..--Abá!--ang pamanghâ ng█ isá't isá na nang█aglapitan at nagkagipitan sa pakiking█íg. Ang mg█a munakalà ni D. Custodio ay pawàng bantóg na kagaya ng█ mg█a yaring lunas ng█ mg█a manggagamot.

Kauntì ng█ hindí sabihin ni D. Custodio ang bagay, sapagkâ't nagdamdám dahil sa hindí siyá sinang-ayunan noong dinudustâ si Simoun. "Pag walâng pang█anib ay ibig ninyóng akó'y magsalitâ, ha? at pag mayroon

ay walâ kayóng imík”, ang sasabihin sana; nguni’t ang gayón ay isáng pagpapakawalâ ng isáng mabuting pagkakataón at yayamang hindi na maisasagawâ ang panukalâ ay mákilala man lamang at hangaan.

Matapos ang dalawá ó tatlong bugá ng asó, umubó at lumurâ ng patagilíd, ay tinanóng si Ben-Zayb, na sabáy ang tampál sa hità nitó.

--¿Nakakita na ba kayó ng pato?

--Tila... nakáhuli kami sa lawà--ang tugóng pahangâ ni Ben-Zayb.

--Hindi, hindi ko tinutukoy ang patong bukid, ang tinutukoy ko’y ang mgâ maamô na inaalagàn sa Pateros at sa Pasig. At alam ninyó kung anó ang kaniláng kinakain?

Si Ben-Zayb, ang tangling ulong nag-iisíp, ay hindi nakaálám niyon; hindi niya napanghihimasukan ang hanap-buhay na iyon.

--Mgâ susong maliliít, tao kayo, mgâ susong maliliít!--ang sagót ni P. Camorra--hindi kailang magíng indio upáng makabatíd ng bagay na iyan, sukat na ang magkaroon ng paningín!

--Iyán ngâ, mgâ susong maliliít!--ang ulít ni D. Custodio na iginagalâw ang hintuturò--at alam ninyó kung saan kinukuha?

Hindi rin batíd ng ulong mapag-isíp.

--Kung kayó’y nanirahan na sa lupaíng itó ng kágaya ng habà ng aking paninirahan, ay mababatíd ninyóng nakukuha sa wawà at doon ay marami na kahalò ng buhangin.

--¿At ang inyóng munakalâ?

--Iyán ngâ ang tunglo ko. Pipilitin ko ang lahat ng bayang kalapít ng wawà na mag-alagâ ng pato, at mákikita ninyó na silá, sa kaniláng sarili, ay palalalimin nilá ang wawà sa panghuhuli ng susô... Ganiyang ganiyán.

Binuksán ni D. Custodio ang kaniyang dalawáng bisig at malugód na tinanáwtanâw ang pagkakagulilát ng mgâ nakikingíg sa kaniyá; walang isá mang nakáisip ng gayóng kainam na panukalâ.

--¿Pinahihintulutan bagá ninyóng makasulat akó ng isáng _artículo_ ukol sa bagay na iyan?--ang tanóng ni Ben-Zayb--nápakakauntî ang nag-iisíp sa lupaíng itó....

--Nguni’t D. Custodio,--ani aling Victorina na nagpakendengkendeng at kumilingkiling--kung ang lahat ay mag-áalagâ ng pato ay dadami ang itlóg na balót. ¡Uy nakapangdidiri! ¡Matabunan na muna ang wawà!

II

SA SILONG NG CUBIERTA

Sa silong ay ibá namán ang nangyayari. Nangakaupô sa bangkô at sa maliliít na luklukang kahoy, kasalamuhâ ng mgâ maleta, bakol at tampipì, sa kalapít ng mákina, init ng kaldera, singâw ng katawáng tao at mabahong amóy ng langís, ay naroon ang lalóng makapál na taong sakáy.

Tinatánaw na matahimik ng ilán ang sarisaring anyô ng mga pangpangin sa gitnâ ng dagundóng ng mga pala, ingay ng mákina, sagitsít ng nakatatanang singáw, buluwák ng tubig na nahahalò, pasuwít ng pakakak. Sa isáng súlok, nagkakapipisang wari'y bangkáy, ay natutulog ó nagtátangkang matulog ang iláng insík na mámimili, mga liyó, nangamumutlâ, sumasago ang laway sa mga nakangangáng bibíg, at naliligò sa malagkit na pawis ng kaniláng katawán. Ang iláng binatà lamang, na ang karamihan ay nangag-aaral, madaling makilala dahil sa kaniláng kagayakang lubhâng maputî at sa maayos na kiyas, ang nangangahás magyao't dito sa popa at proa, na palundáglundág sa mga bakol at kaha, masasayá dahil sa nálalapit na pagpapahingá sa pag-aaral. Mayâmayâ'y pinagtatalunan ang mga galáw ng mákina, na inaalaala ang napag-aralan, at mayâmayâ'y nangagpapaligidligid sa mga binibining kolehiala, sa maghihitsóng may mapupuláng labì at may kuwintás na sampaga, at inaapungutan ang mga dalaga ng mga salitang nagpapatawa ó ikipinagtatakíp sa mukhâ ng mga pamaypáy na may pintá.

Nguni't ang dalawá ay hindi nakikihimasok sa mga maglalakbáy na babai kundí nakikipagtálo, sa may dakong proa, sa isáng matandâ na may makiyas at matuwid na tindíg. Siláng dalawá'y kapuwâ kilalá at iginagalang mandín alinsunod sa tingting ipinatátanaw sa kanilá ng ibá. Ang pinakamatandâ ngâ sa dalawá, na pulós na itim ang kagayakan, ay si Basilio na nag-aaral sa Medisina, kilala dahil sa kaniyang mabubuting panggagamót at mga kahanghang pangangalagà sa mga may sakit. Ang isá, ang malakí at malusog ang katawán, kahit batà kay sa una, ay si Isagani na isá sa mga makatà ó kun di man makatà ay mánunuláng lumabás ng taóng iyon sa Ateneo, may tangting kaugalian, parating waláng kibô at lubhâng malungkutin. Ang matandang katunglo nilá ay si kapitang Basilio na namilí sa Maynilà.

--Opò, mabutíbutí na si kapitang Tiago,--ang sabi ng nag-aaral na iginágala ang ulo--ayaw pumayag sa anománg pangangalagà..... Sa udyók ng ilán ay pinatunglo akó sa S. Diego, sa kadahilanang dalawin ko ang bahay doon, nguni't ang tunay na sanhi ay upáng makahitít lamang siya ng apian.

Sa pagsasabi ng nag-aaral ng salitang ilán ay si P. Irene ang tinutukoy, matalik na kaibigan at tanungnan ni kapitang Tiago sa mga hulíng araw ng kabuhayan nitó.

--Ang apian ay isá sa mga salot ng kapanahunang itó--ang sabin paalipustâ't pagalit ni kapitán, na wari'y senador romano--nákilala rin ng mga tao sa una ang apian, nguni't hindi nangagpakalabis. Samantalang nanagumpáy ang pagkakahilig sa pag-aaral sa mga clásico (liwanagin ninyong mabuti, mga binatà), ang apian ay nagíng gamót lamang, at kung hindi, ay, sabihin ninyó sa akin kung sino ang nangagsisihitít. Ang mga insík, ang mga insík na hindi nakaálám ng isá mang salitang latín! Ah, kung pinag-aralan lamang ni kapitán Tiago si Ciceron!.....

At ang di kasiyahang loob na lalong clásico ay nábakas sa mukhâ niyang epicúreo na ahít na ahít. Pinagmamasdán siyang mabuti ni Isagani: ang matandang iyon ay nagdaramdám ng kauhawan sa matatandang bagay.

--Nguni't balikán natin ang tungkól sa Akademia ng wikang kastilâ--ang patuloy ni kapitang Basilio--pinatutunayan ko sa inyóng hindi ninyó magagawâ.....

--Magagawâ pô, inaantáy na lamang namin ng ayón ó bukas ang pahintulot--ang sagót ni Isagani--si P. Irene, na marahil ay nákita

ninyó sa itaas, na hinandugán namin ng ■ dalawáng kabayong _castaño_, ay nang ■akò na sa amin. Kayâ't makikipag-usap sa General.

--Walâng kabuluhán iyon; laban si P. Sibyla.

--Lumaban man siya! Kayâ ng ■â't kasama upáng..... sa Los Baños, sa haráp ng ■ General.

At sa pagsasabi ng ■ ganitó'y pinagbubunggông pasuntók ng ■ nag-aaral na si Basilio ang kaniyang dalawáng kamáy.

--¡Batíd ko na!--ang tugóng tumatawa ni kapitáng Basilio.--Ng ■unì't kahi't ninyó mákuha ang pahintulot, ¿saan kukuha ng ■ salapî?.....

--Mayroon na pô kamí; ang bawà't nag-aaral ay aambág ng ■ sikapat.

--¿Ng ■unì't ang mg ■a magtuturò?

--Mayroon kamí; ang kalahatì'y pilipino at ang kalahatì'y kastilà.

--¿At ang bahay?

--Si Makaraíg, idudulot ng ■ mayamang si Makaraíg ang isá niyang bahay.

Napahinuhod si kapitáng Basilio; náihandâ ng ■ mg ■a binatàng iyón ang lahát ng ■ kailang ■an.

--Kun sa bagay,--anyáng kinibít ang balikat,--ay hindî lubhâng masamá ang panukalà, at yamang hindî na mangyayaring mapag-aralan ang latín, ay mapag-aralan man lamang ang wikàng kastilà. Diyan ninyó mákikita tukayo, ang katunayan ng ■ paurong na lakad natín. Noong aming kapanahunan ay nag-aaral kamí ng ■ latín, sapagkâ't ang lahát ng ■ aming mg ■a aklát ay nasa wikàng latín; ng ■ayón ay kaunting latín na lamang ang inyóng pinag-aaralan, ng ■unì't walá kayóng mg ■a aklát sa wikàng latín; sa isáng dáko namán, ang mg ■a aklát ninyó'y nasa wikàng kastilà at hindí itinuturò ang wikàng itó: _ætas parentum peior avis tulit nos nequiores!_ gáya ng ■ sábi ni Horacio.

At másabi itó'y lumayông nagmámalakí na warìng isáng emperador romano.

--Iyang mg ■a tao sa una,--ani Isagani,--ay may puná sa lahát; ipalalagáy mo sa kanilá ang isáng bagay at walâng mákikitang kabutihan kun dí pawàng salabíd. Ibig niláng dumatíng na lahát ng ■ palás at bilóg na warì'y bola ng ■ bilyar.

--Ang amaín mo ang kasundông-kasundô niyá--ang wikà ni Basilio;--paguusapan iyóng kaniláng kapanahunan.... Hintáy ka ng ■â palá, ¿anó ang sabí-sabí ng ■ amaín mo kay Paulita?

Si Isagani ay namulá.

--Sinermanan akó ng ■ ukol sa pag-aasawa.... Sinagót ko siyang sa Maynilà ay walâng kaparís niyá, magandá, may pinag-aralan, ulila.....

--Mayamang-mayaman, makisig, masayá at walâng kasiràan kung dí ang pagkakaroon ng ■ isáng inaling tiwalî sa lang ■it at sa lupà,--ang dugtóng na tumatawa ni Basilio.

Si Isagani mán ay nápatawá rin.

--Mábanggít ng ■â palá ang ali, alám mo bang ipinagbilin sa aking hanapin ko ang kaniyang asawa?

--¿Si aling Victorina? ¿At nang■akò ka namán upang huwag kang mawalán ng■ iniirrog?

--¡Mangyari pá! Ng■unì't ang bagay nitó'y sa bahay pa namán ng■ amaín ko.... nagkakanlóng ang asawa.

Kapuwâ silá nagkatawánan.

--Itó ang sanhî,--ang pátuloy ni Isagani--kung kayâ ang aking amaín, taong matalino, ay ayaw pumasok sa kámara, dahil sa nang■ing■ilag na bakâ itanóng sa kaniyá ni aling Victorina, si D. Tiburcio. ¡Akalàin mo bang ng■ mabatíd ni aling Victorina na ang bayad ko'y "de tercera" ay tiningnán akó ng■ warì pakutyâ....

Nang mg■a sandalîng iyón ay pumapanaog si Simoun, at ng■ mákita ang dalawáng binatà ay:

--¡Abá, Basilio!,--ang bating may kiyás mapag-ampón--¿Patung■o bagá kayó sa pagpapahing■á? Ang ginoo ba'y kababayan ninyó?

Ipinakilala ni Basilio si Isagani at ipinabatíd na hindî silá magkababayan, ng■unì't ang kaniláng mg■a bayan ay magkakalapít. Si Isagani'y tagá kabiláng baybayin.

Pinagmasdán ni Simoun si Isagani, kayâ't ng■ mainíp itó'y hinaráp na warì hinahamon ang nagmamasíd sa kaniyá.

--At ¿anó ang lagáy nang lalawigan?--ang tanóng ni Simoun na lining■ón si Basilio.

--¿Bakit, hindî pa ba ninyó kilalá?

--¿Papaano bang mákikilala ko, sa hindî pa akó nátutungtong sa lupà niyá? May nagsabi sa aking nápakamaralitâ't hindî bumibilí ng■ mg■a hiyás.

--Hindî kamí bumíbilí, sapagkâ't hindî namin kailang■an--ang biglâng sagót ni Isagani, na nagdamdám.

Isáng ng■itî ang nabadhâ sa maputlâng mg■a pisng■í ni Simoun.

--Huwag pô kayóng magalit, binatà,--ang sabi:--walâ akóng masamâng tangkâ, ng■unì't sa dahiláng pinatibayan sa akin, na ang lahat ng■ _curato_ ay nasa kamáy ng■ mg■a klérigong taga rito, aní ko, ay: ang mg■a prayle ay nagpapakamatáy sa isáng _curato_ at pinasasalamatan na ng■ mg■a pransiskano yaong pinakamaralitâ, kayâ't pag ganyáng ipinaubayà nilá sa mg■a klérigo ay sa dahiláng doon ay hindî kilalá ang mukhâ ng■ hari. ¡Siyá, mg■a ginoo, halina kayóng magsiinóm ng■ serbesa, patungkol sa ikatitigháw ng■ Lalawigan!

Ang mg■a binatà'y nagpasalamat at nagsabing hindî silá umíinóm ng■ serbesa, upáng makaiwas.

--Masamâ iyang ginágawâ ninyó,--ang sabi ni Simoun na masamâ ang loob;--ang serbesa ay isáng mabuting bagay, at náding■ig kong sinabi kang■inang umaga ni P. Camorra, na ang kakulang■án sa lakás na nápuuná sa bayang ito, ay alinsunod sa napakaraming túbig na iniinóm ng■ mg■a tao rito.

Si Isagani na halos kasingtaas ng■ mag-aalahás, ay tumuwíd:

--Sabihin ninyó kay P. Camorra,--ang sábi kaagád ni Basilio, na

sinikóng palihím si Isagani--sabihin ninyó sa kanyá, na kung tubig ang iníinóm niyá at hindî alak ó serbesa, marahil ay ikabuti ng■ lahát at hindî pá siyá magiging sanhi ng■ bulungbulung■an.....

--At sabihin ninyó sa kaniyá--ang dugtóng ni Isagani, na hindî pinuná ang pagsikó ng■ kanyáng kaibigan--na ang tubig ay matamís at napaiinóm, ng■uni't lumulunod sa alak at sa serbesa at pumapatáy sa apóy; na pag pinaiinit ay nagiging sulák, na pag namumuhî ay nagiging karagatang malawak at minsán ay pumugnáw na sa katauhan at pinapang■iníg ang mundó.

Itinaas ni Simoun ang ulo, at kahit ang ting■ín niya'y hindî makita dahil sa pagkatakíp ng■ salamíng asúl, ay nákitá sa kaniyáng mukhâ ang paghang■à.

--¡Mainam na tugón!--ang sabi--ng■uni't nang■ang■ambá akóng bakâ idaan sa birò at itanóng sa akin kung kailán magiging sulák ang tubig at kung kailán magiging karagatang malawak. Si P. Camorra ay may pagka hindî pániwalaín at napakápalabirò.

--Pag siya'y pinainit ng■ apóy, pag ang mumuntîng ilog na sa ng■ayó'y nagkakáhiwahiwaláy pa sa kaníkaniláng madawag na pinanggagaling■an ay magkaisáng bumuhos na abóy ng■ kasawían sa bang■íng hinuhukay ng■ mg■a tao--ang sagót ni Isagani.

--Huwag, ginoong Simoun--ang dugtóng ni Basilio na inihulog sa birò ang sálitàan.--Ang mabuti pa'y ulitin ninyó sa kaniyá ang mg■a tulâng itó, ng■ kaibigang Isagani:

Kamí ay tubig at kayó'y apóy
ang wikà ninyó; ¡kamí'y sang-ayon!
mamuhay tayo ng■ mahinaho't
huwag patanáw sa sunog, ng■ayón,
na magkababág! Kun di magtulong
sa lilim niyong bihasang dunong.

Sa loob niyong isáng kaldera,
waláng sigalót at pagbabaka'y
gawín ang sulák, na, ikalima
sa _elemento_, na magbubung■a
niyóng liwanag, ilaw, pagtumpá
sa karapata't pagkabihasa.

--¡Walâng pangyayari, walâng pangyayari!--ang biglâng sagót ni Simoun--ang mákina ay hahanapin pa..... samantala'y tutungâin ko ang aking serbesa.

At iniwan ng■ walâng paalam ang dalawáng magkaibigan.

--Ng■uni't anó ka ba mayroon at nápakamapanghamók ka ng■ayón?--ang tanóng ni Basilio.

--Walâ, aywan ko, ng■uni't ang taong iyan ay nakasisindák sa akin, halos nakatatakot.

--Sinísikó kitá, é: ¿hindî mo náalamang ang tawag diyan ay Cardenal Moreno?

--Cardenal Moreno?

--O Eminencia negra, kung papaano mo ibig.

--Hindî kitá máwatanan!

--Si Richelieu ay may isáng tanungang kaputsino na pinangalanang Eminencia Gris; itó'y siya namáng tánungang General.....

--¿Siya ngâ bá?

--Gayón ang nadingíg ko sa _ilán_..... na nagmumurá sa kaniyá kung siya'y nakatalikód, at pinupuri siyá kung kaharáp.

--¿Dumadalaw din bá kay kapitáng Tiago?

--Mulâ ng unang araw nang kaniyang pagdatíng, at ang katunayan ay _may isáng_ nag-aakalang kaagáw niya..... sa pagmamamana..... At ináakalà ko na makikipagkita sa General tungkól sa usap na ukol sa pagtuturò ng wikang kastilà.

Nang sandalíng iyon ay lumapit ang isáng alilà upang sabihin kay Isagani na tinatawag ng kaniyang amaín. Sa isáng bankô sa popa at kasalamuhà ng ibáng kasakáy ay nakaupô ang isáng klérigo na minamasdán ang anyô ng mga tánawing nagdadaan sa kaniyang paningín. Niluluwagan siya ng kaniyang mga kalapít; pag nagdaraan sa tabí niyá ang mga lalaki'y nangagpupugay at ang mga mánunugal ay hindi nakapangalangahás na ilagáy ang dulang na pinaglalarúan sa kalapít niyá. Ang paríng iyon ay bibihirang magsalitâ, hindi humihitit ni hindi umaanyong mapagmataás, hindi nahihiyang makihalò sa ibáng tao at tumutugóng malumanay at maayos sa mga pagpupugay sa kaniyá na waríng ikinadadangal niyá at kinikilala ang gayón. Siya'y lubhang matandâ na, ang buhók ay pawang putí, nguni't ang kaniyang pangalangatawán ay mabuti, at, kahit nakaupô ay tuwíd ang katawán at taás ang ulo, dátapwá'y hindi mapagmalakí at mapalalò. Náiibá sa karamihan ng klérigong indio, na lubhâ namáng kauntî, na mga kapanahunang iyon ay gumaganáp sa pagkakoadhutor ó nangalangasiwang pangsamantalá sa ilang kurato, dahil sa kaniyang pagkamalumanay at ugaling tuwíd na tagláy noong may lubós na pagkakilala sa karangalan ng kaniyang kalagayan at kabanalan ng kaniyang tinútungkól. Isáng muntíng pagsisiyasat sa kaniyang anyô, kundî man dahil sa kaniyang buhók na putí, ay mapag-uunawâ kaagád na siya'y náuukol sa malayong panahón, sa nakaraang kapanahunan, noong ang mga mabubuting binatâ ay hindi nangilingimíng ilaán ang kaniláng karangalan sa pagiging parí, noong ang mga klérigo ay kasingpantáy sa kalagayan ng sino mang prayle, at noong ang kagaya niya, na hindi pá dusta at alimura, ay humíhingí ng mga taong malayà at hindi alipin, matatayog na pag-iisip at hindi budhing apí. Sa kaniyang mukhang malungkót at anyong mapagtapát ay napagkikilala ang katiwasayan ng kaniyang kaluluwang pinatibayan ng pag-aaral at pagkukurò, at marahil ay sinubukan na ng mga sariling pagtitiis ng damdamin. Ang klérigong iyón ay si P. Florentino na amaín ni Isagani at ang kasaysayan ng kaniyang buhay ay lubhang maiklí.

Anák ng isáng lipíng mayaman at kilalâ sa Maynilâ, mainam ang tindíg at may kasapatang mábantóg, ay hindi nagkaroon kailan man ng hilig sa pagpapari; nguni't dahil sa ilang pangakò ng kaniyang Iná ay pinilit siyang pumasok sa Seminario matapos ang di kakaunting pagtutunggalí at matindíng pagtatalo. Ang Iná'y may matíbay na pakikipagkilala sa Arsobispo, may matigás na loob at walang pagbabago sa anómang másip, na gaya ng sino mang babaing may pag-aakalang umaalinsunod sa hangad ng Dios. Walang nangyari sa tutol ng binatang si Florentino, hindi nagkabisâ ang samò, walang nahitâ sa pagsasabing siya'y may iniibig at gumawâ na tulóy ng guló; magpapari siya at ng umabot sa dalawang pû't limáng taón ay naging parí; ang Arsobispo ay siyang naggawad sa kaniyá ng mga _orden_, ginanáp na lubhang maringal ang unang pagmimisa, nagkaroon ng tatlong araw na pigíng at ang iná'y namatáy na masayâ at siyangsiyâ ang kalooban,

matapos na maipamana sa anak ang lahat ng kaniyang kayamanan.

Nguni't sa pagtutunggaliang iyon ay tumangap si Florentino ng isang sugat na hindi na gumaling kailan man; mg a ilang linggo muna bago ganapin ang una niyang pagmimisa, ang babaing kaniyang pinakagigiliw ay nag-asawa ng walang nang pilipili dahil sa samang loob; ang dagok na iyon ay siyang pinakamahapdang tinanggap niya; nanghilambot ang kaniyang budhi at ang kabuhatan ay naging isang niyang kinamuhian at mabigat na dalahin. Kung di man ang kabaitan at pagbibigay nangal sa kaniyang kalagayan ay ang pag-ibig na iyon ang nagligtas sa kaniya sa banginang kinahuhulugan ng parang prayle at hindi prayle dito sa Pilipinas. Hinarap ang kaniyang mg a nasasakop dahil sa kaniyang pagtupad sa katungkulan at pagkakahilig sa mg a likas na karunungan.

Nang mangyari ang mg a kaguluhan noong 72 ay ipinangnib ni P. Florentino na siya'y mapuna dahil sa kalakihan ng kinikita ng kaniyang kurato, at sa dahilang siya'y payapang tao, ay huming ng pagpapahing at mula na noon ay nanirahan nang wari'y isang taong karaniwan sa mg a lupaing nilang mag-aanak na nasa baybayin ng dagat Pacifico. Doo'y inaruga ang isang niyang pamangking lalaki, si Isagani, na alinsunod sa mg a masasamang dilang anak niya sa kaniyang dating iniibig, ng mabao, anak sa pagkadalaga ng isang pinsan niyang taga Maynila, alinsunod namang sa mg a lalong nakababatid at hindi bulang.

Nang makita ng Kapitang bapor ang klérigo ay pinilitpilit na pumasok sa kamara at umakyat sa kubierto. Upang mapahinuhod lamang siya'y nagsabing:

--Kung hindi kayo paparoon ay aakalang mg a prayle na ayaw kayong makisama sa kanila.

Walang nang nagawa si P. Florentino kundi ang sumunod at ipinatawag ang kaniyang pamangkin upang pagsabihan ng nangyayari at ipagbilin na huwag lalapit sa kamara samantalang siya'y naroroon.

--Kung makikita ka ng Kapitang ay aanyayahan ka at magpapakalabis namang tayo.

--Paraan ng aking ama!--ani ni Isagani sa sarili--walang namang dahilang kung di upang huwag lamang akong makausap ni aling Victorina.

III

MG A ALAMAT

Ich weiss nicht was soll es bedeuten
Dass ich so traurig bin!

Nang bumati si P. Florentino sa munting lipunan ay hindi na naghahari doon ang pagkakainisan dahil sa nakaraang pagtatalo. Marahil ay nakaakit sa mg a budhi ang masasayang bahay sa bayan ng Pasig, ang mg a kopa ng mg a alak na Jeréz na tinunggang upang humanda o marahil ay ang pag-aantabay sa isang mabuting pananghalan; maging alin man sa mg a tinuran ang sanhi, ang katunayan, ay nangagtatawanan at nangagbibiruan na, sampu ng pransiskanong payat, kahit na hindi nangagiingay: ang kanilang mg a tawa'y kahawig ng mg a ngiwi ng isang mamamatay.

--¡Masasamâng panahón!, ¡masasamâng panahón!--ang sabing tumatawa ni P. Sibyla.

--¡Maano namáng huwag kayóng magsalitâ ng■ ganyán, Vice-Rector!--ang sagót ng■ kanónigong si P. Irene, sabáy sa pagtutulak sa luklukan noon--sa Hongkong ay malusog ang inyóng pang■ang■alakal at nagpapatayô kayó ng■ mg■a bahay na bawâ't isá ay.... ¡bá!

--¡Tate, tate!--ang sagót--hindî ninyó náikikita ang aming mg■a gugol, at ang mg■a naninirahan sa aming mg■a aring lupaín ay nagsisimulâ na sa pagtutol....

--¡Siyá, siyá na ng■ kádadaíng, pagkâ't kung hindî ay iiyák na akó!--ang masayang sigáw ni P. Camorra.--Kami'y hindî dumádaíng gayóng walâ kamíng mg■a lupaín ni mg■a banko. At alamín ninyó na nagsisimulâ na ng■ pagtawad sa mg■a deretsos ang aking mg■a indio at iniuukilkil sa akin ang mg■a taripa! Sukat bá namáng ukilkilán akó ng■ taripa ng■ayón, at taripa pa namán ng■ Arsobispo na si D. Basilio Sancho, _puñales_, warì bagáng mulâ noon hangáng ng■ayón ay hindî námahal ang mg■a bagay-bagay. Ha, ha, ha! Bakit mámumura pá ang isáng binyág kay sa isáng inahíng manók? Ng■uni't akó'y nagtataing■ang kawalì, sinising■il ko hangáng saan makaabót at hindî akó dumadaíng kailán mán. Hindî kamí makamkám, anó, P. Salvi?

Nang mg■a sandalíng iyón ay siyang paglabás sa eskotilya ng■ ulo ni Simoun.

--Ng■uni't ¿saan bagá kayó nagsuot?--ang sigáw sa kanyá ni D. Custodio na nakalimot na sa samâ ng■ loob:--hindî ninyó náikita ang pinakamainam sa paglalayág!

--¡Psh!--ang sagót ni Simoun nang makaakyát na ng■ túluyan;--nakákita na akó ng■ maraming ilog at maraming tánawín, kayâ't walâ ng■ may kabuluhán sa akin kun dí iyóng may mg■a alamát....

--Kung sa alamát, ay may ilán ang Pasig--ang sagót ng■ Kapitán, na ayaw mawaláng kabuluhán ang ilog na kaniyang nilalayagan at pinagkakakitaan ng■ pagkabuhay,--nariyan ang Malapad-na-bató, na sinásambá noong kapanahunang hindî pá dumárating dito ang mg■a kastilâ, na umano'y tirahan ng■ mg■a espíritu: ng■ mawalâ na ang pananalig diyan at masalaulâ na ang bató ay naging tirahán ng■ mg■a tulisán, na mulâ sa tugatog niya'y hinaharang ang mg■a bangká na nakikilaban na sa agos ay nakikilaban pá sa mg■a tao. Nang makaraan iyon at sa kapanahunan na natin, kahit nábabakás sa kanyá ang kamáy ng■ tao, ay may nábabanggít díng mang■isáng■isáng bangkâng nátataób, at kung sa paglikô ay hindî ko ginagamit ang _anim kong sentido_ ay hindî malayóng mapabarandal sa kanyáng mg■a tagiliran. Náriyan pá ang isáng alamát, ang sa yung■ib ni doña Jerónima, na maibubuhay sa inyó ni P. Florentino.

--Walâng hindî nakaalam niyon!--ang pawalâng báhalâng sabi ni P. Sibyla.

Ng■uni't ni si Simoun, ni si Ben-Zayb, ni si P. Irene, ni si P. Camorra ay nakaaalám, kayâ't hining■î niláng isaysáy; ang ilán ay pabirô at ang ibá'y sapagkâ't sadyang ibig mabatíd. Ang klérigo ay umanyong pabirô, kagaya ng■ paghilíng ng■ ilán, gaya ng■ pagsalaysay sa mg■a batà ng■ isáng sisiwa, at nagsabing:

--May isáng lalaking nag-aaral na nang■akòng pakakasal sa isáng babai, sa kanyáng bayan, at pagkatapós ay hindî na naalaala ang pang■akò. Dahil sa pagkamatapát ng■ babai ay inantáy-antáy ng■ malaon ang lalaki: nakaraan ang kanyáng kabatàan, nagíng dalagsót

at isáng araw ay nabalitâang ang kanyáng katipán sa pag-aasawa ay siyang Arsobispo sa Maynilà. Nagsuot lalaki at lumigid sa ung[]ós ng[] Cabo, sa pagparito, at humaráp sa Ilustrísima na hiniling[]áng tumupád sa pang[]akò. Ang kahiling[]a'y hindi mangyayari, at ipinagawâ ng[]â ng[] Arsobispo iyang yung[]ib na nákitá ninyóng may takíp at napapalamutihan sa pagpasok ng[] mg[]a punòng gumagapang. Diyan siyá nanahán at namatáy, at diyan din siyá nálibing, at ayon sa sabisabihán ay tumatagilid si doña Jerónima kung pumapasok sa yung[]ib dahil sa katabaán. Ang kabantugan niyá sa pagkaenkantada ay buhat sa ugali niyang paghahagis sa ilog ng[] mg[]a kasangkapang pilak na ginagamít sa mg[]a pigíng niyang dinádaluhán ng[] maraming ginoo. Isáng lambát ang nasa ilalim ng[] tubig at siyang sumasahód sa mg[]a kasangkapang doon na nahuhugasan. Walâ pang dalawáng pung taón ang nakararaan na ang ilog ay dumadaang halos humáhalik sa pintúan ng[] yung[]ib, ng[]uni't untuntung lumalayô, gaya rin namán ng[] pagkalimot ng[] mg[]a taga rito sa kay doña Jerónima.

--¡Mainam na alamát!--ani Ben-Zayb,--susulat akó ng[] ukol diyan. Nakaaaawâ.

Iniiisip na ni aling Victorina na manirahan sa isá namáng yung[]ib at sasabihin na sana ng[] unahan siyá ni Simoun, na nagsabing:

--Ng[]uni't anó ang palagáy ninyó sa bagay na iyón, P. Salvi--ang tanóng sa pransiskano na waláng imík dahil sa may iniisip--¿hindi bagá lalóng mabuti, sa palagáy ninyó, na dapat sanang hindi sa isáng yung[]ib siyá inilagáy ng[] Arsobispo kung dí sa isáng beaterio, sa Santa Clara, sa halimbawâ?

Galáw na pamanghá ni P. Sibyla, na nakakitang si P. Salvi ay nang[]iníg at sumulyáp sa dako ni Simoun.

--Sapagká't hindi namán mainam--ang patuloy na waláng tigatig ni Simoun,--iyáng bigyán ng[] munting tahanan ang mg[]a nádadayà natín; labág sa pagkamapanampalataya ang ipain siyá sa mg[]a tuksó, sa isáng yung[]ib, sa tabí ng[] ilog; nang[]ang[]amoy _ninfa_ ó kaya'y _driada_ ang gayón. Marahil ay naging mainam pá, lalò pang kabanalan, lalò pang magandá, lalò pang kápít sa ugali dito, ang kulung[]ín siyá sa Santa Clara, na waring isáng bagong Eloisa, upang madalaw at mahimok maminsánminsán, ¿Anó ang sábi ninyó?

--Hindi ko mahahatulan ni dapat kong hatulan ang kagagawán ng[] mg[]a Arsobispo--ang tugóng mabigát ang loob ng[] pransiskano.

--Ng[]uni't kayó, na siyang _gobernador eclesiástico_, ang kahalili ng[] Arsobispo, ¿anó ang gagawín ninyó kung sa inyó mangyari ang bagay na iyon?

Kinibít ni P. Salvi ang kaniyang balikat, at payapang tumugón ng[]:

--Waláng kabuluháng isipin ang isáng bagay na hindi mangyayari.... Datapwâ'y yayamang napag-uusapan na rin lamang ang tungkol sa mg[]a alamát, ay huwag ninyóng káligtâán ang lalóng mainam, dahil sa siyang lalóng katotohanan, ang kababalaghán ni San Nicolás, na marahil ay nákitá ninyó ang mg[]a siráng muog ng[] kaniyang simbahan. Ibubuhay ko kay G. Simoun na siyang hindi dapat makaalám. Waring noong araw ay maraming buwaya sa lawà't sa ilog, mg[]a buwayang napakalalakí't napakamasibâ na dinudumog ang mg[]a bangká at pinalulubog sa hagkís ng[] kaniláng buntót. Sinasabing isáng araw, ang isáng insík na hangga noon ay hindi pa nagbibinyagan, ay dumaraan sa harap ng[] Simbahan, at waláng anó anó'y sásisipót sa kaniyang harapán ang demonio, na anyông buwaya, na itinaob ang kaniyang bangká upang lamunin siyá at dalhín sa Impierno. Sa tulong ng[] Dios ay tinawagan ng[] insík si

San Nicolás at noon din ay naging bató ang buwaya. Sinasabi ng mg a matatandâ na ng kapanahunan nilá ay nákilala pang maliwanag ang anyô ng hayop sa putól putól na batóng nálalabí; sa ganang akin ay masasabi kong nakita ko pang malinaw ang ulo at kung huhulàan ang katawán dahil sa aking nákitá ay dapat na magíng lubhâng malakí ang hayop na yaón.

--¡Kahang ahang àng alamát!--ang pabulalás ni Ben-Zayb,--at magigíng sanhî ng isáng salaysayín. Ang pagsasabi ng anyô ng háyop, ang takot ng insík, ang tubig ng ilog, ang kakawayanan.... At magigíng sanhî ng pagsusuri ng mg a pananampalataya. Sapagkâ't tignán ninyó; tawagan pá namán ng isáng insík na hindî binyagan, sa gitná ng kasakunàan, ang isáng santó na hindî niyá sinasambá at marahil ay kilala lamang sa ding íg.... Itó'y hindî sákop noong sáwikaíng _mabuti pá ang masamáng kilalá na, kay sa mabuting kikilalanin pá_. Kung akó'y mápapásakainsikán at málalagay akó sa gayong kagipitan ang una ko munang tatawagan ay yaóng lalong hindî kilalang santó sa _calendario_ kay sa kay Confusio ó Budha. Kung itó'y isáng kataasang tunay ng urì ng katolisismo ó kaya'y kahinàan sa paghuhulò at pagka walang katibayan ng pag-iisip ng mg a lahìng diláw, ay malilinaw lamang ng isang pagkilalang masusì ng _antropología_.

Si Ben-Zayb ay gumamit ng kilos gurô at pinagalaw ang hintuturò sa hangín, sabáy sa pagtataká sa sariling pag-iisip na marunong humangò ng maraming banggít at katuturán sa maliliit na bagay. At sa dahiláng nákitá, na si Simoun ay nagbubulaybulay dahil sa bagay na kasasabi pá lamang niyá, ay tinanóng na kung anó ang iniisip.

--Dalawáng bagay na mahalagá--ang sagót ni Simoun,--dalawáng katanungang maidaragdág sa inyóng susulatin. Una: ¿anó kayâ ang nangyari sa diablo ng bigláng mákulong sa bató? ¿nakatanan? ¿naiwan doon? ¿napilpíl? At ang pangalawá, ay kung yaóng mg a háyop na naging bató na nápagkitá ko sa iláng museo sa Europa, ay hindî kayâ nagkagayón ng dahil namán sa iláng santóng nabuhay na una sa panahón ng pag-apaw ng tubig sa sangmundó?

Waláng kaping asping as na birò ang pagkakasábi ng mag-aalahás at itinukod pa sa noo ang kanyáng hintuturò, tandâ ng malakíng pagmumunìmunì, kayâ't si P. Camorra ay waláng kaping asping as ding sumagót na:

--¡Sino ang makapagsasabi, sino ang makapagsasabi!

--At yayamang mg a alamát ang napag-uusapan at pumapások tayo sa lawà,--ang tugón ni P. Sibyla--ang kapitán ay dapat makabatíd ng marami....

Nang mg a sandalíng yaón ay pumapások sa wawà ang bapór at ang tánawing nasa haráp ay lubhâng mainam. Ang lahát ay nalugód. Sa harapán ay nakalátang magandáng lawà, na nalilibid ng baybaying berde at bughaw na bulubundukin, na warìng isáng malakíng salamín na nakúkulong ng palibid na pawàng esmeralda at sápiro, na sa kaniyang lunas ay nanánalamín ang langít. Sa kanan ay nakalatag ang dalampasigang mababà, na may mg a look na may maiinam na anyô, at doon sa malayò, halos napapawì na sa paningín, nároon ang káwit ng bundók Sungay; sa harapán at sa hulíng dákong abót ng paningín ay nakatayô ang Makiling, mataás, nakahahangà, napuputúngan ng manipís na úlap; at sa kaliwâ ang pulông Talím, ang Súsong-dalaga na taglay ang matatambók niyang gúhit na naging sanhî ng kaniyang pangalan. Isáng malamíg na simuy ang nagpapakulót sa malápad na ibabaw ng túbig.

--Maala-ala ko palá, Kapitán--ang sábi ni Ben-Zayb, na kasabáy ang

paglingkón--¿alám bagá nínyó kung saan dako ng lawà nápatay ang isáng nagngangalang Guevara, Navarra ó Ibarra?

Lahát ay nápatingín sa Kapitán, tangí lamang si Simoun na ibinaling ang mukhâ sa kabilâng dáko, na warîng may hinahánap sa dalampasigan.

--¿Ay siyá ngâ!--ani aling Victorina,--¿saan Kapitán? ¿nakaiwan kayâ ng bakás sa tubig?

Kumindát ng makailán ang tinátanóng, bilang katunayan na laban sa kanyáng kalooban ang katanungán; nguni't ng mabatyág ang samò sa mgâ matá ng lahát, ay lumápit ng iláng hakbáng sa unahán ng bapór at minataan ang baybayin.

--Tumingín kayó roón--ang sabing marahan, matapos na maunawàng walâng ibáng tao:--alinsunod sa Cabo na nangulo sa pag-uusig, ng makita ni Ibarra na siya'y nakúkulóng, ay lumunsád sa bangkâ, sa malapit sa _Kinabutasan_ at sa kásisisid ay linangóy ang habàng may dalawáng milla, na hinahábol siya ng punlô kailán ma't ilálabas ang ulo sa tubig upang humingá. Sa dako pa roon ay hindî na siya nákita, at sa malayôlayô pa, sa may pangpáng, ay nakakita ng warì'y kulay dugô. At ngáyón ang ikalabíng tatlong taón ng pangyayari, na walâng kulang at labis na araw.

--¿Kung gayón, ang kaniyang bangkáy?...--ang tanóng ni Ben-Zayb.

--Ay nakisama sa bangkáy ng kaniyang amá,--ang sagót ni P. Sibyla;--¿hindî bá isá ring pilibustero, P. Salvi?

--Iyán ang mgâ murang libíng, P. Camorra, ¿anó?--ang sábi ni Ben-Zaib.

--Lagì ng sinasabisabi ko, na pilibustero ang mgâ hindî bumabayad ng maringal na libíng--ang sagót na tumatawa ng tinukoy.

--Nguni't ¿anó ang nangyayari sa inyó G. Simoun?--ang tanóng ni Ben-Zayb nang makitang ang mag-aalahás ay nakatigil at nag-iísip--¿Nahihilo bagá kayó, kayóng mapaglakbáy, sa isáng paták na tubig na kagaya nitó?

--Ang masasabi ko sa inyó,--ang sagót ng Kapitán na nagkaroón na ng giliw sa mgâ pook na iyón;--huwag ninyóng pangánlán itó ng paták na túbig: itó'y malakí sa alín man sa mgâ lawà sa Suisa at malakí pa kahit pagpisanin ang lahát ng lawà sa España; nakákita akó ng matatandâng mangdaragát na nangaliyó rito.

IV

SI KABISANG TALES

Ang mgâ nakabasa ng unang bahagi ng kabuhayang itó, ay maaalaala marahil ang isáng matandâng magkakahóy na naninirahan doon sa kalookan ng isáng gubat.

Si Tandâng Selo ay buháy pá at kahi't ang kaniyang buhók ay pumutî na ay mabuti rin ang kaniyang katawán. Hindî na nanghuhuli sa bitag at hindî na rín nagpuputól ng káhoy; sa dahiláng bumuti na ang kabuhayan ay naggagawâ na lamang ng walís.

Ang kaniyang anák na si Tales (palayaw ng Telesforo) ay nakisamá

muna sa isáng namumuhunan; ng■uni't ng■ malaunan, ng■ magkaroon ng■ dalawáng kalabâw at mg■a iláng daáng piso, ay gumawâ na sa sarili, na katulong ang kaniyáng amá, ang kaniyáng asawa at ang kaniyáng tatlong anak.

Hinawan ng■â at lininís ang makapál na gúbat na nasa labasan ng■ bayan na inakalâ niláng walâng may-ari. Nang kaniláng ginágawâ ang lupà at máayos ay linagnát na isá isá siláng mag-aanak at namatáy ang Iná at anak na pang■anay na si Lucía, na nasa katamtamang gulang. Ang bagay na iyón na sadyáng ibiníbigáy ng■ pagkakabungkál ng■ lupà na saganà sa sarisaring bagay, ay inakalâ niláng higití ng■ mg■a lamán-lupàng naninirahan sa gubat, kayâ't kinalamay nilá ang kaniláng loob at ipinagpatuloy ang gawàin sa pag-asang lumipas na ang pagkamuhí ng■ espíritu. Nang aanihin na ang unang taním ay inangkín ang mg■a lupàng iyón ng■ isáng “Corporación” ng■ mg■a prayle na may pag-aari sa bayang kalapít, na ang ikinakatwiran ay nasa sa loob ng■ kaniláng mg■a hanganan, at upáng mapatunayan ang gayón ay itinayô noon dín ang kaniláng mg■a muhón. Gayón man, ay pinabayàan siyá ng■ tagapang■asiwà ng■ mg■a parì upang pag-anihan, kailan man at magbabayad siyá sa taón taón ng■ isáng muntíng halagá, isáng walâng gaano, dalawáng pû ó tatlong pûng piso.

Si Tales, na mabaít sa dilàng mabaít, ayaw sa usapín na gaya ng■ ibá at masunurin sa mg■a praille gaya ng■ ilán, sa pag-iwas na ibunggô ang isáng palyók sa isáng kawali, gaya ng■ sábi niyá, (sa ganáng kanya'y kasangkapang bakal ang mg■a prayle at siya'y kasangkapang pútik), ay umalinsunod sa kahiling■an, dahil sa naisip niyáng siya'y hindi marunong ng■ wikàng kastilâ at walâng maibabayad sa mg■a tagapagtanggol. At sakâ sinabi sa kanyá ni tandâng Selo, na:

--Tiisín mo na! malakí pá ang magugugol mo sa pakikipag-usapín ng■ isáng taón kay sa magbayad ng■ makásampû ng■ hinihilíng ng■ mg■a paríng putí. ¡Hmh! Marahil ay gantihín ka namán nilá ng■ misa. Ipagpalagáy mong ang tatlong pûng pisong iyan ay natalo sa sugal, ó kayâ'y nahulog sa túbig at kinain ng■ buwaya.

Ang ani ay nagíng masaganà, nábilí sa mabuting halagá, at inisip ni Tales ang magtayô ng■ isáng bahay na tablá sa nayon ng■ Sapang, ng■ bayang Tiani, na kalapít ng■ San Diego.

Nakaraán ang isá pang taón at dumatíng ang isá pang mabuting ani, at dahil sa paganitô ó pagayóng sanhî ay ginawâ ng■ mg■a prayle na limáng pûng piso ang _canon_, na pinagbayaran namán ni Tales upang huwag siláng magkagalít at sa dahiláng umasang maipagbibilí sa mabuting halagá ang asukal.

--¡Tiisin mo na! Ibilang mong lumakí ang buwaya,--ang páyo ni matandang Selo.

Nang taóng yaón ay naganáp ang kaniláng pang■arap: manirahan sa bayan, sa kaniláng bahay na tablá sa nayon ng■ Sapang, at inisip ng■ amá at ng■ nunò ang papag-aralin ang dalawáng magkapatíd, lalònglalò na ang babai, si Juliana ó Hulí, gaya ng■ kaniláng tawag, na magiging magandá sa wari. Isáng batang lalaki, si Basilio, na kaniláng kaibigan at kagaya rin nilá sa uri ay nag-aaral na noon sa Maynilà.

Ng■uni't ang pang■arap na itó'y waring ukol sa hindi pangyayari.

Ang unang ginawâ ng■ bayan, ng■ mákita ang untíuntíng pagtigháw nilá, ay ang paghahalal na kabisa sa pinakamalakás na gumawâ sa mag-aanak; ang anak na pang■anay na si Tanò ay may labíng apat na taón pá lamang. Tinawag na ng■âng kabisang Tales, nang■ailang■ang magpagawâ ng■ _chaqueta_, bumilí ng■ isáng sambalilong pieltro at humandâ sa

paggugugol. Upang huwag makipagkagalít sa Kura at sa Pamahalàan ay pinagpapaluwalan niya ang náaalís sa padrón, ipinagbabayad ang mg■a umaalís at namamatáy, nag-aaksayá ng■ maraming panahón sa panining■íl at pagtung■o sa _Cabecera_.

--¡Magtiís ka na! Ipagpalagáy mong dumatíng ang mg■a kamag-ának ng■ buwaya,--ang sabin ng■itî ni tandâng Selo.

--Sa taóng dárating ay magsusuot ka na ng■ _de cola_ at paparoon ka sa Maynilà, upang mag-aral na gáya ng■ mg■a dalaga sa bayan!--ang sabí-sabí ni kabisang Tales sa kaniyang anak kailan ma't mádiding■íg dito ang mg■a pagkatuto ni Basilio. Ng■uni't ang taóng dárating na iyon ay hindi sumasapit at sa kanyá'y nápapalít ang pagdaragdág sa buwís ng■ lupà; natubigan na si kabisang Tales at nagkakamót ng■ ulo. Ibiníbigáy na ng■ lutuáng putik ang kaniyang bigás sa _caldero_.

Nang umabot sa dalawáng daang piso ang _canon_ ay hindi na nagkasiyá si kabisang Tales sa pagkamot sa ulo at pagbubuntóng hining■á: tumutol at bumulóngbulóng. Nang mangyari ang gayón ay sinabi sa kaniyá ng■ prayleng tagapang■asiwà, na, kung hindi siyá makababayad ay ibá ang magtataním sa mg■a lupàng yaón. Maraming may nasà ang nagbabayad.

Inakalà ni kabisang Tales na nagbíbirô ang prayle, ng■uni't tinótotoó ng■ parì ang pagsasalitâ't itinuturò ang isá sa mg■a alilà niyá na siyang kukuha ng■ lupà. Ang kaawàawang tao'y namutlà, ang taing■a niya'y umugong, isáng mapuláng ulap ang tumakíp sa kaniyang paning■ín at doo'y namalas ang kaniyang asawa't anak na babaing nang■amumutlà, yayát, naghíhing■alô, dahil sa waláng gisaw na lagnát. At pagkatapos ay namalas ang makapál na gubat na nagíng bukirín, namalas niyá ang agos ng■ pawis na dumídilig sa mg■a lubák, namalas niyá siyá, siyá rín, ang kaawaawang si Tales, na nag-aararo sa gitná ng■ arawán, na nasusugatan ang mg■a paa sa mg■a bató't tuód, samantalang ang uldóg na iyón ay nagliliwaliw na nakasakáy sa isáng sasakyán at yaóng kukuha ng■ kaniyang ari ay súsunódsunód na gaya ng■ isáng alipin sa kaniyang pang■inoon. ¡Ah, hindi! ¡makálilibong hindi! Lumubóg na muna ang mg■a kaparang■ang yaón sa káilaliman ng■ lupà at málibíng na siláng lahat. ¿Sino ang dayuhang iyón upang magkaroon ng■ karapatáng makapag-ari sa kaniyang mg■a lupain? ¿Nagdalá bagá siya ng■ pumarito ng■ isáng dakót man lamang ng■ alabók na iyón? ¿Nabaluktót bagá ang isá man sa mg■a dalirì niyá sa pagbunot ng■ isáng ugát man lamang na nanuód doon?

Bugnót na sa mg■a pagbabalà ng■ prayle na nag-aakalàng papaghariin ang kaniyang mg■a karapatán sa lahat ng■ paraan, sa haráp ng■ ibáng naninirahan doon ay nagmatigás si kabisang Tales, ayaw magbáyad, ni isá mang kualta, at dalá rin sa haráp ang mapuláng ulap, ay sinabing ipagkakaloob lamang niyá ang kaniyang mg■a bukirín sa dumilíg muna doón ng■ dugô ng■ kaniyang mg■a ugát.

Nang makita ni matandang Selo ang mukhâ ng■ kaniyang anak, ay hindi nakapang■ahás na banggitín ang buwaya, ng■uni't tinangkâ niyang paglubagín sa pagsasabi ng■ ukol sa mg■a kasangkapang pútik at ipinaalaala, na sa mg■a usapín, ang nananalo'y nawáwalán ng■ barò't salawál.

--Sa alabók tayo mauuwî, amá, at walâ tayong damít ng■ sumilang sa malíwang!--ang sagót.

At nagmatigás na sa hindi pagbabayad ni ibigáy ang isáng dangkal man lamang ng■ kaniyang lupà, kung hindi ipakikilala muna ng■ mg■a prayle ang katibayan ng■ kaniláng paghahabol sa paraan ng■ pagpapakita ng■ kahi't anóng kasulatan. At sa dahiláng waláng máipakita ang mg■a prayle ay nagkaroón ng■ usapín, at tinanggáp ang

gayón ni kabisang Tales sa pag-asang kundî man ang lahát ay may iláng lumilingmap sa katwiran at gumagalang sa mgla kautusán.

--Naglilingkód akó at marami ng taóng akó'y naglilingkód sa hari, sa tulong ng aking salapî at mgla pagpapagod,--ang sábi sa mgla nagwiwikàng walâ siyáng mararating:--hiníhiling ko sa kaniyá ngayón na lingmapín ang aking katwiran at lilingmapín niyá akó.

At akay ng isáng kasawián at parang sa usapín ay nátatayâ ang kaniyáng kabuhayan sa araw ng búkas at ang sa kaniyáng mgla anák, ay ginugol ang kaniyáng naiipon sa pagbabayad sa mgla abogado, escribano at procurador, na hindî pa kabilang dito ang mgla kawaní at mgla taga-sulat na sinasamantalá ang kaniyáng kamangmangán at kalagayan. Yao't dito siyá sa pangulong bayan ng lalawigan, nakararaan siyá ng boong maghapon na hindî kumakain at hindî nátutulóg, at ang kaniyáng pakikipag-usap ay pawàng tungkol sa mgla kasulatan, pagharáp, paghahabol sa lalóng may mataás na kapangyarihan, ibp. Noon nákita ang isáng labanáng hindî pá námamasdán sa silong ng langit ng Pilipinas: ang sa isáng marálitang indio, mangmáng at waláng mgla kaibigan, tiwalâ sa kaniyáng katwiran at sa kabutihan ng kaniyáng pinag-uusig, na nakikilaban sa isáng malakás na "corporación" na niyuyukuán ng kapangyarihan at sa harap niyá'y binibitiwan ng mgla hukóm ang kaniláng timbangán at isinusukò ang kaniláng tabák. Mapilit sa pakikitunggalí na waring langgam na kumákagát, gayóng nakikilalang siyá'y matitiris, waring langaw na tinátanaw ang kalawakang waláng hanggán sa likód ng isáng salamin. ¡Ah! Ang kasangkapang lupà, sa pakikipaglaban sa mgla _caldero_, ay may nakahahangà ring anyô, sa pagkadurog: tagláy niyá ang kaigtingán ng pagdumog ng waláng pag-asa. Sa mgla araw na hindî siyá naglalakbáy, ay dinadaán niyá sa paglilibót sa kaniyáng bukirín na dalá ang isáng baríl, sinásabisabí niyáng ang mgla tulisán ay nangloloob at nanglangailangáng magtanggol siyá upang huwag mahulog sa kaniláng mgla kamáy at matalo ang úsap. At waring pagsasanay sa pagtudlâ ay binabaríl ang mgla ibon at mgla bungang káho, bumabaríl ng mgla paróparó ng waláng kalihíslihís, kayâ't ang tagapangasiwàng uldóg ay hindî na nanglahás na tumunglo sa Sapang kung waláng kasamang mgla guardia sibil, at ang palamon ng pari na nakakita sa magandang tikas ni kabisang Tales na naglilibót sa kaniyáng bukirín na wari'y isáng bantáy, ay umayáw nang lipús ng tákot na kunin ang pag-aari.

Datapwâ'y hindî makapanglahás na bigyán siyáng katwiran ng mgla hukóm pamayapâ sa bayan at nang nasa _cabecera_, dahil sa natatakot maalís sa katungkulan, sapagkâ't nadadalâ na dahil sa isáng kaagad-agad ay inalís. At hindî namán masasamâ ang mgla hukóm na iyón, pawàng taong matatalino, matapát, mabubuting mámamayán, maririlag na mgla magulang, mabubuting anák... at nakatataya ng kalagayan ni Tales ng mabuti pa kay sa sariling may katawán. Marami sa kanilá ang nakababatíd ng mgla sanhi at pangyayari nang pagkakaari, alám niláng ang mgla prayle ay hindî dapat magkaroon ng mgla pag-aaring lupà alinsunod sa kaniláng mgla palatuntunan, ng uni't alám dín namán nilá na ang panggagaling sa malayò, ang pagtatawíd dagat sa pagtupád sa katungkulang pinaghirapang lubhâ bago nákamít, mag-usig na makagampang mabuti at pawalán ang lahát ng iyon dahil lamang sa sinapantahâ ng isáng indio na ang katwiran ay gáganapín sa lupà ng gaya sa langit, ¡abá! isá rin namáng kahibangán ang gayón! Silá ay mayroon dín namáng mgla kaának at marahil ay may malakí pang panglangailangan kay sa indiong yaon: ang isá'y may ináng pinadadalhán sa tuwina ng salapî, at ¿mayroon pa bang kabanalbanalang bagay na gaya ng pakanin ang isáng iná?; ang isá ay may mgla kapatíd na babaing nápapanahón sa pag-aasawa, ang isá pa'y may mgla anák na maliliit na nag-aantáy ng pagkain na waring mgla inakáy sa pugad na marahil ay mangamatáy pagdating ng araw na maalís sa katungkulan; at ang pinakamuntí ay may asawang nálalayò, lubhâng malayò, na kung

hindî tumanggáp ng■ ukol na salapî ay magigipít..... At ang lahát ng■ hukóm na iyon, na ang marami sa kanilá'y may mg■a budhî at may malinis na hilig, ay nag-aakalàng ang lalòng pinakamabuti niláng magagawâ ay ang himukin sa pagkakasundô, sa paraang magbayad si kabisang Tales ng■ buwís na hinihing■î. Ng■uni't si Tales, gaya ng■ sinomang may maiklîng paghuhulò, ay patuloy sa layon, kailan ma't nakakábanaag ng■ katwiran. Humihing■î ng■ mg■a katunayan, katibayan, kasulatan, _título_, ng■uni't walâng maipakita ang mg■a prayle at walâng pinanghahawakan kundî ang mg■a nakaraang pag-alînsunód.

Datapwâ'y, ang tutol namán ni kabisang Tales:

--Kung sa araw araw ay naglilimós akó sa isáng pulube upang huwag na lamang akóng yamutín ¿sino ang makapipilit sa akín na magpatuloy akó sa pagbibigay, kung nagpapakasagwâ namán?

At walâng makapag-patinag sa kaniyá sa gayón at walâ namáng bantâng makapagpalubág sa kaniyá. Walâng nangyari sa Gobernador M.... na naglakbáy at sinadyâ siyá upang takutin; ang lahát ay sinasagót niyá nang:

--Magagawâ ninyó ang ibig gawín, G. Gobernador, akó'y isáng mangmáng at walâ akóng lakás. Ng■uni't inayos ko ang mg■a bukiríng itó, ang asawa ko't anák ay nang■amatáy sa pagtulong sa akín sa paglilinis, kayâ't hindî ko siyá maipagkakaloob sa sino mang hindî makagawâ sa kanilá ng■ higít sa ginawâ ko. Diligín muna silá ng■ dugô ng■ nagnanasâ at ilibíng sa kanilá ang asawa't anák.

Ang kinahinatnán, sa katigasang itó ng■ ulo, ay ang bigyán ng■ katwiran ang mg■a prayle ng■ mg■a matapát na hukóm, at siya'y pinagtátawanán ng■ balà na at pinagsasabihan pang hindî naipapanalo ang mg■a usapín ng■ dahil sa katwiran. Gayon man ay patuloy din siyá sa paghahabol, linalagyán ng■ punlô ang kaniyáng baríl at mahinahong liniligíd ang kaniyáng lupaín. Sa kapanahunang iyón ay waríng isáng pang■arap ang kaniyáng kabuhayan. Ang kaniyáng anák na si Tanò, binatàng kasingtaas ng■ amá, at gaya ng■ kapatíd na babai sa kabutihan, ay násundalo; pinabayàan niyáng lumakad at hindî ibinayad ng■ mákakapalít.

--Magbabayad akó sa mg■a abogado,--ang sabi sa anák na babaing umíiyák:--kung manalo akó sa usapín ay mapababalík ko siyá, ng■uni't kung akó'y matalo ay hindî ko kailang■an ang anák.

Lumakad ang anák at ang tang■íng balitàng tinanggáp ay ang pinutulan ng■ buhók at natutulog sa ilalim ng■ isáng karreta. Nang makaraan ang anim na buwan ay may nagsabing nákitang dinalá sa Carolinas; may iláng nagbabalitàng tila nákitang suot guardia sibil.

--¡Guardia sibil si Tanò! ¡Susmariosep!--ang pamanghâ ng■ ilán na sabáy sa pagtatalukob kamáy:--¡Si Tanò na napakabuti at napakabaít! ¡Rekimeternam!

May iláng araw na hindî binatì ng■ nunò ang amá, si Hulî ay nagkasakit, ng■uni't hindî tumulò ang isá mang paták na luhà ni kabisang Tales; dalawáng araw na hindî umalís sa bahay, na waríng nang■ang■ambá sa pagsisi ng■ kaniyáng mg■a kanayon; natatakot tawaging siyáng pumatáy sa kaniyáng anák. Ng■uni't ng■ ikatlóng araw ay mulíng lumabás na dalá ang kaniyáng baríl.

May nagsapantahà na siya'y may nasàng pumatáy ng■ tao at may isáng nagsabi na náding■íg umanóng ibinúbulóng niyá ang balàng ibaón ang uldóg sa mg■a lubák ng■ kaniyáng bukirín; kayâ't mulâ noo'y kinatakutan na siyáng lubhâ ng■ prayle. Dahil dito'y pumanaog ang

isáng utos ng■ Capitán General na nagbabawal ng■ paggamit ng■ baríl at ipinasásamsám na lahát. Ibinigáy ni kabisang Tales ang kaniyang baríl, ng■uni't nagpatuloy dín sa kaniyang pagbabantáy na ang dalá ay isáng mahabàng iták.

--¿Anó ang gágawin mo sa iták na iyán sa ang mg■a tulisán ay may baríl?--ang sabi sa kaniyá ni matandâng Selo.

--Kailang■an kong bantayán ang aking mg■a pananím,--ang sagót;--ang bawà't isáng tubó doon ay isáng butó ng■ aking asawa.

Inalisán siyá ng■ iták dahil sa nápakahabà. Ang ginawâ namán niyá ay kinuha ang matandâng palakol ng■ kaniyang amá at ipinatuloy ang kaniyang paglalakád na nakapang■ing■ilabot.

Si matandâng Selo at si Hulí ay nang■ang■ambá sa tuwîng áalís siyá ng■ bahay. Si Hulí ay titindíg sa habihán, dudung■aw, nagdádasal ng■ mg■a nobena. Ang matandâ namán ay hindi mátumpák kung minsán sa pagyari ng■ buklód ng■ walís at násasabisabíng pagbábalikán ang gubat. Ang pamumuhay sa bahay na iyón ay nápakahirap.

Nangyari din ang kinatatakutan. Sa dahiláng ang bukid ay malayò sa pook ng■ mg■a bahay, kahi't na may palakól si kabisang Tales ay nabihag ng■ mg■a tulisán, na may mg■a rebolber at baríl. Sinabi sa kaniyá ng■ mg■a tulisán na yamang mayroon siyang náibabayad sa mg■a hukóm at tagatanggol-usap ay dapat din namán siyang magkaroon ng■ máibibigay sa mg■a nàwawakawak sa kabuhayan at mg■a pinag-uusig. Dahil doon ay hining■án siyá ng■ limáng daang pisong tubós sa pamag-itan ng■ isáng tagabukid at pinatibayan pang pag may nangyari sa utusán ay itítimbáng ang búhay ng■ dakíp. Dalawáng araw ang ibinigáy na taning.

Ikinasindák na lubhâ ng■ mag-anak ang balità at lalò pa mandíng naragdagán ang gayón, ng■ mabatíd na lálabás ang Guardia sibil upang usigin ang mg■a tulisán. Kung magkátagpô at magkálabanán ay alám ng■ lahát na ang unang mápapatáy ay ang dakíp. Nang tanggapín ang balità'y hindi nakatinag ang matandâ, at ang anák na babai, sa gitnâ ng■ pamumutlà't pagkasindák, ay makáilàng nagnasàng mang■usap, ng■uni't hindi nangyari. Datapwâ'y isáng hinalàng lalóng mabigát ang nakapagpabalík sa kaniláng diwâ. Ang sabi ng■ tagabukid na inutusan ng■ mg■a tulisán, ay marahil magsisilayô silá, kayâ't kung magluluwát sa pagbibigáy ng■ tubós ay lalawig ang araw at si kabisang Tales ay pupugutan ng■ ulo. Ang sabing itó'y nakatulíg sa dalawá, na kapuwâ mahihinà at kapuwâ waláng magawâ. Si tandâng Selo ay mápaupô't mapatindíg, akyát manaog, hindi malaman ang tung■uhin, hindi malaman ang lapitan. Si Hulí'y padulógdulóg sa kaniyang mg■a larawan ng■ santó, ulí't ulíng binilang ang salapí, ng■uni't ang dalawáng daang piso'y hindi nararagdagán, ayaw dumami, bigláng magbibihis, iipunin ang lahát ng■ kaniyang hiyás, hihing■ing sanguni sa matandâ, tatangkâing makipagkita sa Kapitán, sa hukóm, sa tagasulat, at sa teniente ng■ Guardia sibil. Oo ang sagót ng■ matandâ sa lahát, at pag sinabi ng■ batàng huwag ay huwag dín namán siyá. Dumatíng ang iláng babaing kapitbahay na kamag-anakan at kakilala, mg■a maralítâ, at may maralítâ pa kay sa ibá, mg■a waláng malay na tao at minámalakí ang lahát ng■ bagáy. Ang pinakamatalas sa lahát ay ang pusakál na pangingera na si Hermana Balí na nanirahan sa Maynilà upang mag _ejercicio_ sa beaterio ng■ La Compañía.

Ipagbibilí ni Hulí ang lahát ng■ kaniyang mg■a hiyás liban lamang ang isáng agnós na may brillante at esmeralda na bigáy ni Basilio. Ang agnós na iyon ay may kasaysayan; ibinigáy ng■ _monja_ na anák ni kapitáng Tiago sa isáng ketong■in, dahil sa pagkakagamót ni Basilio sa may sakít ay ibinigáy nitó na parang isáng handóg. Hindi niyá

maípagbilí hanggáng hindi maalaman ng■ nagbigáy.

Madalíng ipinagbilí ang mg■a sukláy, hikaw at kuwintás ni Hulí sa isáng mayamang kapitbahay at dinagdagán pá ng■ limáng pûng piso; kulang pa rin ng■ dalawang daan at limang pû. Maaaring isanglâ ang agnós, ng■uni't nápaíling si Hulí. Iminunkahì ng■ isáng kalapít na ipagbilí ang bahay, bagay na sinangayunan ni tandâng Selo ng■ boông lugód, sapagkâ't bábalík sa gubat upang makapang■ahoy na mulí na gaya noong una, ng■uni't ang gayón ay hindi mangyayari ang sábi ni Hermana Balí sa dahiláng walâ ang tunay na may-ari.

--Minsan ay pinagbilhan akó ng■ isáng tápis ng■ asawa ng■ hukóm, sa halagáng piso, at kadumatdumat ay sinabi ng■ asawa na walâ raw kabuluhán ang bilihang iyon sapagkâ't walâ siyang malay. ¡Abá! Kinuha sa akin ang tápis at hindi isinaulí sa akin ng■ babai ang piso hangga ng■ayón, ang ginágawâ ko namán ay hindi ko siyá binabayaran sa panginge kung siya'y nananalo, abá! Sa gayóng paraan ay násing■íl ko siyá ng■ labíng dalawáng kualta; dahil lamang namán sa kaniyá kung kayâ akó nagsusugál. Hindi ko mapapayagang hindi akó pagbayaran, abá!

Tátanung■ín sana ng■ isáng kalapít kung bakit hindi siyá pinagbabayaran ni Hma. Balí sa isáng maliit na utang, ng■uni't natalasan ng■ pangingerá, kayâ't nagpatuloy kaagád:

--¿Alam mo Hulí ang mabuti mong gawín? Isanglâ mo muna sa halagáng dalawáng daan at limáng pûng piso ang bahay, sanlâng pagbabayaran hanggáng sa manalo ang usap.

Itó ang pinakamabuti sa mg■a balak, kayâ't tinangkâng gawín noon ding araw na iyon. Sinamahan ni Hermana Balí at linibot nilá ang lahát ng■ bahay ng■ mayayaman sa Tiani, ng■uni't walâng pumayag sa gayóng kasundûan: anilá'y talo ang usap, at ang pagtulong sa isáng kalaban ng■ mg■a prayle ay parang humahandâ na sa paghihiganti nitó. Sa kahulihulihan ay nakátagpô rin ng■ isáng matandâng mapanata na nahabág sa kaniyang kalagayan, ibinigáy ang halagá sa pamag-itan ng■ kasundûan na si Hulí'y paaalilâ sa kaniyá hanggáng sa mabayaran ang utang. Sa isáng dako namán ay walâng maraming gagawín si Hulí, manahî lamang, magdasál, samahan siya sa simbahan, magpanatá maminsánminsán ng■ patungkol sa kaniyá. Lumuluhàng pumayag si Hulí sa kasundûan, tinanggáp ang salapí at nang■akóng sa kinabukasan, araw ng■ Paskó, ay maglilingkód na siyá.

Nang matantô ng■ matandâ ang gayóng halos pagbibilí ng■ katawán, ay nag-iiyák na wari'y batâ. Dî yatâ't ang apó niyang yaón na ayaw niyang palalakaran sa init ng■ araw upang huwag masunog ang balát, si Hulíng may maliliit na daliri at mapuláng sakong, ¡dî yatâ! ang binibining yaón na siyang pinakamagandâ sa nayon at marahil ay sa boong bayan, na lagi nang tinátapatán ng■ mg■a binatang nagtutugtugan at nagkakantahan, ¡dî yatâ! ang bugtóng niyang apó, ang kabugtóng niyang anak, ang tang■ing lugód ng■ malabò niyang paning■ín, yaong pinang■arap niyang nakasayang mahabâ, nagsasalitâ ng■ wikàng kastilà at nagpapaypáy ng■ pamaspás na may mg■a pintá, na kagaya ng■ mg■a anak ng■ mayaman, ¿yaón ang papasók na alilang kagalitan at pagwiwikàan, upang masirâ ang kanyang mg■a daliri, upang mákatulog sa kahit saang sulok at mágising nang walâng patumangâ?

Ang matandâ'y walâng humpáy sa kaiiyák, sinásabisabíng siya'y magbibigti at magpapakamatáy sa gutom.

--Kung áalis ka--ang sabi--ay babalík akó sa gubat at hindi na akó tútuntóng ng■ bayan.

Pinapayuhan siyá ni Hulí na kinakailang■ang makabalík ang amá, at

pag nanalo ang usapín ay madalî siyáng matutubós sa pagkaalilà.

Dinaang malungkót ang gabíng yaon; alín man sa dalawá ay hindi nakakain at ang matandâ'y nagmatigás na hindi humigâ, at magdamág na naupô na lamang sa isáng sulok, walâng imík, ni kakibôkibô, at hindi man kumikilos. Sa isáng dako namán ay tinangkâ ni Hulî ang matulog, ng■uni't malaong hindi nápi kít ang mg■a matá. Nang mapayapà na dahil sa kapalaran ng■ magulang, ay ang kaniyá namáng kalagayan ang inisip ng■uni't tinitimpî ang pag-iyak na walâng humpáy upang huwag máding■íg ng■ matandâ. Sa kinabukasan ay alilà na siyá, at yaón pá namán ang araw na karaniwang idatíng ni Basilio na galing sa Maynilà't may daláng handóg sa kanyá.... Dapat na niyáng limutin ang pag-irog na iyon; si Basilio, na dí malalao't magiging manggagamot, ay hindi maaaring mag-asawa sa isáng maralitâ.... At nákiní kinitá niyá na tumutung■o sa simbahang kasama ng■ pinakamayaman at pinakamagandang dalaga sa bayan, na kapuwâ silá gayák na gayák, maliligaya at kapuwâ nang■akang■ití, samantalang siyá, si Hulî, ay súsunódsunód sa kaniyáng pang■inoon at ang dalá'y nobena, hitsó at durâan. Pagsapit sa dakong itó'y nakáramdám siyá ng■ isáng paghihigpít ng■ lalamunan, isáng pataw na malakí sa pusò at hiníhing■í niyá sa Birhen na mamatáy na muna siyá bago mámalas ang gayón.

--Datapwâ't--aniyá sa sariling budhî--málalaman niyá na pinilì ko pá ang akó na ang másanglâ kay sa masanglâ ang agnós na bigáy niyá sa akin.

Ang pagkukuròng itó'y nakapagpalubág ng■ kauntî sa kaniyáng samâ ng■ loob at nagpang■arap na siyá ng■ sarisari. ¿Sino ang makapagsasabi? maaaring mangyari ang kababalagháng makakuha siya ng■ dalawáng daán at limáng pûng piso sa ilalim ng■ larawan ng■ Birhen; marami na siyáng nábasang kababalaghán na gayón ang pangyayari! Maaaring huwag sumilang ang araw at samantalâ'y mapanalo ang usap bago mag-umaga. Maaaring makabalík ang kaniyáng amá; makapupulot siya sa bakuran ng■ isáng gusi, ang mg■a tulisán ang siyáng may padalá sa kaniyá ng■ gusi; ang kura, si P. Camorra na nagbíbirô sa kaniyáng parati, ay mangyayaring dumatíng na kasama ng■ mg■a tulisán.... lumalaon lumalaon ay untí-untíng naguguló ang kaniyáng mg■a pag-íisip hanggáng, sa, dahil sa pagkapatâ at pagdadalamhati ay nákatulog, na pinapang■arap ang kaniyáng kabatàan doon sa gitnâ ng■ kagubatan: siyá'y naliligò sa batis na kasama ang dalawá niyáng kapatíd, may mg■a isdâng sarisari ang kulay na napahuhuling wari'y tang■á, at nayayamót siyá sapagkâ't hindi siyá masiyahang loob sa panghuhuli niyóng mg■a isdâng nápakaamò: si Basilio ay nasa ilalim ng■ tubig, ng■uni't hindi niyá maalaman kung bakit ang mukhâ ni Basilio ay ang sa kaniyáng kapatíd na si Tanò. Silá'y minamatyagán mulâ sa pangpáng ng■ kaniyáng bagong pinaglilingkuráng babai.

V

ANG "NOCHE BUENA" NG■ ISÁNG KOTSERO

Dumatíng si Basilio sa San Diego ng■ mg■a sandalíng inililibot ang prusisión sa mg■a lansang■an ng■ bayan. Siyá'y nabalam ng■ iláng oras sa kaniyáng lakad sapagkâ't náhuli ng■ guardia sibil ang kotsero na nakalimot magtagláy ng■ sédula personal at dinalá sa kuartel upang iharáp sa comandante, matapos mabigyan ng■ iláng halibas ng■ kulata.

Mulíng napigil ang kalesa upang paraanin muna ang prusisión at ang kotserong nábugbóg ay nag-alís ng■ sombrero at nagdasál ng■ isáng

Amá namin sa pagdaraan ng isáng larawan, ng isáng bantóg na banál mandín, na nasa andás. Anyóng matandâng may mahabàng misáy na nakaupô sa gilid ng isáng hukay na nasa ilalim ng isáng punòng may sarisaring pinatuyóng ibon. Isáng kalán na may isáng palayók, isáng lusonglusung an at isáng kalikut na pandurog ng hitsó ang kaniyang mga tanging kasangkapan, warìng upang ipakilala na ang matandâ ay naninirahan sa gilid ng libing an at doon linulutò ang kaniyang pagkain. Iyón ay si Matusalem, ayon sa pananampalataya sa Pilipinas; ang kaniyang kasama at marahil ay kapanahóng taga Europa ay si Noel ng uni't may matalagháy at masayáng anyô, kay sa kay Matusalem.

--Nang kapanahunan ng mga banál--ang hakàhakà sa sarili ng kotsero--marahil ay walàng guardia sibil, sapagkâ't kung mayroon, ay hindî silá mabubuhay ng malaon dahil sa pangungulata.

Makaraán ang matandâ ay sumunód ang tatlong Harìng Mago na nangakacakáy sa mga kabayong tátalóntalón, lalònglalò na ang sa maitim na harìng Melchor na warìng ibig sagasàin ang kaniyang mga kasama.

--Walâ, walâ ng ang guardia sibil noon--ang patuloy ng kotsero na kinaínggitán sa sarili ang mga maliligayang kapanahunang iyon,--sapagkâ't kung mayroon ay nádalá na sa bilangguán ang maitim na iyan na naglililikót sa piling niyang dalawáng kastilâ (si Gaspar at si Baltazar).

Ng uni't sa dahilang nápuna niyá na ang maitim ay may korona at hari ding kagaya ng dalawáng kastilâ, ay sumaisip niyá ang hari ng mga tagalog at nagbuntonghiningá.

--¿Alám pô ba ninyó--ang magalang na tanóng kay Basilio--kung ang paang kanan ay nakakalág na?

Ipinaulit ni Basilio ang katanung an.

--¿Paang kanan nino?

--¡Nang hari!--ang sagót na maraha't malihim ng kotsero.

--¿Sinong hari?

--Ang hari natin, ang hari ng mga tagalog....

Si Basilio ay ngumitî at ikinibít ang balikat.

Mulíng nagbuntonghiningá ang kotsero. Ang mga tagá bukid ay may isáng alamát na, ang kaniláng hari umanó na nakúkulong at nakatanikalâ sa yungí ng San Mateo, ay dárating isáng araw at sila'y palalayàin. Bawâ't isáng daang taón ay napápatíd ang isá niyang tanikalâ, kayâ't nakakawalâ na ang mga kamáy at paang kaliwâ: walâ nang nátitirá kundî ang paang kanan. Kung nagpúpumiglás ó gumágalaw ang harìng itó ay nagigíng sanhi ng paglindól at pangingín ng lupa; nápakalakás, kayâ't ináabután siyá ng isáng butó, na nadudurog sa kaniyang pisíl, ng sino mang nakikipagkamáy. Tinatawag siyang Bernardo ng mga tagalog, nang hindî maalaman kung bakít, marahil ay pinagkakamalang siyá ang Bernardo del Carpio.

--Pag nakakalág na ang paang kanan--ang bulóng ng kotsero na tinimpî ang isáng buntonghiningá--ay ibíbigay ko sa kaniyá ang aking mga kabayo, paglilingkurán ko siyá at magpapakamatáy na akó ng dahil sa kaniyá.... Ililigtas niyá kami sa mga guardia sibil.

At sinundán ng may hapis na tingín ang tatlong harìng lumálayô na.

Sumúsunód ang dalawáng hanay na batàng malulungkót, mg■a walâng katawatawa, na waring pinilit lamang. Ang ilán ay may daláng huepe at ang ibá ay kandilá, at ang ibá ay paról na papel na may tukod na kawayan, at nang■agtitilian sa pagdarasál ng■ rosario, na, waring may kaaway. Sumúsunod si San José na nasa marálitang andás, na ang anyô ay malungkót at pakumbabâ at ang tungkód ay may bulaklák ng■ asusena, sa gitnâ ng■ dalawáng guardia sibil na warì nakáhuli sa kaniyá: sakâ pá lamang natahò ng■ kotsero kung bakit gayón ang anyô ng■ santó. Dahil sa siya'y nagulumihanan sa pagkakakita sa guardia sibil ó kayâ'y dahil sa walâ siyáng paggalang sa santóng may gayóng kaakbáy, ay hindî nagdasál ng■ kahit isáng _requiem eternam_ man lamang. Sa likurán ng■ San José ay sumúsunód ang mg■a batàng babaing umiilaw na nang■akatalukbóng ng■ panyông nakabuhól sa ilalim ng■ babà, nagdadasál din ng■ rosario, ng■ uni't hindî lamang kasinglakás ng■ mg■a batàng lalaki. Sa gitnâ'y ilán ang may hilahilang mumuntîng konehong papel, na ang buntót na papel ding ginupít ay nakataás at naiilawan ng■ isáng muntîng kandilang pulá. Dumádaló ang mg■a batà na dalá ang mg■a laruáng iyón upang sumayá ang prusisión. At ang mg■a hayúphayupang matatabâ't mabibilog na warì itlóg ay masasayá mandín kayâ't nápapalundág, napapagiwang, nabubuwal at nasusunog; lalapitan ng■ may arì upang patayín ang lágabláb, hihip dito, hihip doon, mapapatáy ang ding■as sa kápapalò at kung minsán ay umiiyák, pag nákitang sirásirâ ang laruán. Malungkót na nápupuná ng■ kotsero na umuuntî sa taón taón ang lahì ng■ mg■a hayop na papel, na waring násasalot ding kagaya ng■ mg■a buháy na hayop. Naalaala niyá, siyá, ang binugbóg na si Sinong, ang kaniyáng dalawáng magagandang kabayo, na upang máilayô sa pagkakahawa sa sakít, ay pinaggugulan niyá ng■ sampûng piso upang benditahin, alinsunod sa hatol ng■ kura--yaon ang pinakamabuting panglaban sa episootia na natagpuán ng■ kura at ng■ Pamahalàan--ng■ uni't gayón man, ay nang■amatáy din. Datapwâ'y kinakalamay niyá ang sarili, sapagkâ't matapos máwisikán ng■ agua bendita, matapos ang mg■a latín ng■ parì at mg■a _ceremonias_, ay nagtagláy ng■ ugaling pagmamataás ang mg■a kabayo, nang■agmalakí na, ayaw pasingkaw, at sa dahiláng siyá'y mabuting kristiano ay hindî niyá mapalò, sapagkâ't sinabi sa kaniyá ng■ isáng Hermano tercero na benditado ang mg■a kabayong iyón.

Ang panghulí ng■ prusisión ay ang Birhen, suot "Divina Pastora" na may sombrero ayos _frondeuse_ na may malapad na pardilyas at mahahabang pakpák ng■ ibon upang ipakilala ang paglalakbáy sa Jerusalem. At upang maipahiwatig ang pang■ang■anák, ay ipinag-utos ng■ kura na patambukin ang tiyan at lagyán ng■ mg■a basahan at bulak sa ilalim ng■ saya, upang walâng mag-alinlang■an sa kaniyáng kalagayan. Ang Birhen ay isáng magandang larawan, na may anyông hapís, na kagaya ng■ lahát ng■ larawang gawâ ng■ mg■a pilipino, ayos na nahihiyâ dahil sa ginawâ sa kaniyá marahil ng■ P. Kura. Sa dakong harapan ay may iláng kantores at sa likurán ay iláng músiko at ang mg■a kaukuláng guardia sibil. Gaya ng■ maaantáy ay hindî kasama ang kura, matapos ang kaniyáng ginawâ: nang taóng iyón ay masamá ang loob, sa dahiláng kinailang■an niyáng gamitin ang boô niyáng katalinuhan at pananalitang pasilòsilò upang ang mg■a taong bayan ay magbayad ng■ tatlong pûng piso sa bawâ't isáng "misa de aguinaldo" at hindî dalawang pû na gaya nang dating halagá.

--Nagiging pilibustero kayó--ang sabi.

Lubhâng natutubigan marahil ang kotsero dahil sa mg■a bagay na napagkitá sa prusision, sapagkâ't nang makaraan itó at nang ipag-utos ni Basilio na magpatuloy, ay hindî nápuná na ang ilaw ng■ paról ng■ karomata ay namatáy. Sa isáng dako namán ay hindî rin nápuná ni Basilio sapagkâ't nalilibang sa pagmamasíd sa mg■a bahay na naiilawan, sa loob at labás, ng■ mg■a paról na papel na maiinam ang ayos at ibá't

ibá ang kulay, mg■a bituwing nalilibid ng■ bilog na may mahahabàng palabuntót, na pag náhipan ng■ hang■in ay naglalagaslasan, at mg■a isdâng ang ulo't buntót ay gumágaláw, na may baso ng■ ilaw sa loob, na pawàng nakasabit sa balisbisan ng■ bahay at siyáng nagbibigáy nang anyông masayá. Namamasdán ni Basilio na ang mg■a pag-iilaw ay umuuntí rin, na ang mg■a bitwín ay nawawalâ, na nang nakaraang taón ay kakauntí na ang mg■a palamuti at palawít, at nang taóng itó ay lalò pa manding kaunti kay sa nakaraán.... Bahagyâ ng■ nagkaroon ng■ músika sa lansang■an, ang masasayáng galawan sa mg■a kúsinàan ay hindí na námamalas sa lahát ng■ bahay at ang gayón ay sinapantahà ng■ bagong tao na alinsunod sa kasamaán ng■ panahón, ang asukal ay matumal, ang ani ng■ palay ay nasirâ, nang■amatáy ang mahigít sa kalahatì ng■ mg■a hayop at ang mg■a buwís ay tumátaás, nádadagdagán nang dî maalaman kung bakit at sa anóng dahil, samantalang naglalalò namán ang pamamasláng ng■ guardia sibil na siyáng pumápatáy sa kasayahan ng■ mg■a bayan.

Itó pá namán ang kaniyang iniísip nang máding■íg ang isáng _jalto!_ na nagumugong. Kasalukuyang nagdáraán silá sa harapán ng■ kuartel at nápuná ng■ isáng bantáy na patáy ang tanglâw ng■ kalesa at ang bagay na iyón ay hindí dapat manatili. Sunód-sunód na mura ang tinanggáp ng■ kaawàawang kotsero na nagsabing ang kadahilanan noon ay ang kahabàan ng■ prusisió, at sa dahiláng pipiitin at ilalathalà sa mg■a pahayagan, sapagkâ't lumabág sa ipinag-uutos ay lumunsád sa sasakyán ang ayaw ng■ basagulo at mahinahong si Basilio at ipinatuloy ang lakad na pasán ang kaniyang takbá.

Yaón ang San Diego, ang kaniyang bayan, na walâ man siyá ni isáng kamag-anak.....

Ang tang■ing bahay na nákita niyang masayá ay ang kay kapitáng Basilio. Ang mg■a tandáng at mg■a inahín ay nag-iiyukan, na sinásaliwán ng■ mg■a tunóg ng■ warì nagtátadtád ng■ karné sa sangkalan at ng■ sagitsít ng■ mantikâ sa kawali. May handâ sa bahay at umaabot sa lansang■an ang maminsan minsáng simoy na may halòng amóy ng■ ginisá.

Sa entresuelo ay nákita ni Basilio si Sinang, na pandák ding gaya ng■ mákilala ng■ aming mangbabasa, kahit tumabâ at lalò pang bumilog sapol ng■ magka-asawa. At siya'y nápamanghâ nang makitang kausap ni kapitáng Basilio, ng■ Kura at ng■ alperes ng■ guardia sibil ang mag-aalahás na si Simoun na may salaming asúl sa matá at kilos malayà ring gaya ng■ dati.

--Yarì na, ginoong Simoun,--ang sabi ni kapitáng Basilio--tutung■o kamí sa Tiani upang tingnán ang inyóng mg■a hiyás.

--Akó ma'y paparoon din--anáng alperes--sapagkâ't kailang■an ko ang isáng tanikalâ sa relas, ng■uni't mayroon akóng maraming gawàin.... Kung iibigin sana ni kapitáng Basilio na siyá na ang mamanihalà....

Malugód na sumang-ayon si kapitáng Basilio at sa dahiláng ibig niyang mákasundô ang militar upang huwag siyang magambalà, sa paggambalà sa kaniyang mg■a tao, ay ayaw tanggapín ang halagáng pinagpipilitang dukutin ng■ alperes sa bulsá.

--¡lyon na ang aking pamaskó!

--¡Hindí ko mapapayagan, kapitán, hindí ko mapapayagan!

--¡Siyá, siyá! ¡Sakâ na tayo magtuós sa hulí!--ang sabing mapagparayà ni kapitáng Basilio.

Ang Kura man ay nang■ang■ailang■an din ng■ hikaw at ipinagbilin sa

kapitán na ipakibilí na siyá.

--Ang ibig ko ay yaóng mabuti. Sakâ na tayo magtuós.

--Huwag kayóng mag-alaala P. Kura,--ang sabi niyá, na ibig dínng mákasundô ang nasa dako ng■ simbahan.

Isáng patibay na masamá ng■ kura ay ikagagambalà niyá ng■ malakí at ibayo pá ang magugugol: ang hikaw na iyón ay isáng sápiritáng handóg. Samantala namá'y pinupuri ni Simoun ang kaniyang mg■a hiyás.

--¡Nakágugulat ang taong itó!,--ang sabi sa sarili ni Basilio--sa lahát ng■ pook ay nakapang■ang■alakal.... At kung paniniwalàan natin ang _ilán_, ay biníbilí niyá sa iláng ginoo, sa muntíng halagá, ang mg■a ipinagbilí din niyang hiyás upang ipang-alay.... ¡Ang lahát ay nakapang■ang■alakal sa Sangkapulúang itó; kamí lamang ang tang■ing hindi!

At nagpatuloy sa kaniyang bahay, sa bahay ni kapitáng Tiago, na tinátahanán ng■ isáng katiwalà. Ináantay siyá, upang balitán, ng■ katiwalà na may malakíng paggalang sa kaniyá mulá noong mákita siyang bumúusbós na waríng inahíng manók lamang ang iníiwàan. Ang dalawáng manggagawà ay nápipiít, ang isá'y mátatápon sana sa malayóng bayan.... namatáy ang iláng kalabáw.

--¡Ang dati rin, matatandâng balitâ!--ang may yamót na putol ni Basilio--¡Kailan pá man ay ganyán ang pasalubong ninyó sa akin!

Ang binatà'y hindi ganid, ng■unì't sa dahiláng madalás siyang makagalitan ni kapitáng Tiago, ay iginagantí namán niyá sa kaniyang mg■a napag-uutusan. Ang matandâ'y nag-apuháp ng■ bagong balitâ.

--¡Namatáy ang isá nating mangsasaka, ang matandâng bantáy sa gubat, at hindi pumayag ang kura na málibíng ng■ libíng mahirap, sapagká't mayaman daw ang pang■inoon!

--¿At sa anó namatáy?

--¡Sa katandaán na!

--¡Ba, namatáy sa katandaán? Kung namatáy ng■ dahil sa isáng sakít man lamang sana!

Ang ibig ni Basilio ay may sakít, dahil sa kaniyang hang■ád na makagawâ ng■ “autopsiá”.

--¿Walâ na bagá kayóng maibabalitâ sa aking bagong bagay? Nawawalán tulóy akó ng■ gana sa pagkain dahil sa pagbabalitâ ng■ mg■a bagay na gaya rin ng■ dati. ¿May balitâ bagá kayóng ukol sa Sapang?

Isinalaysáy ng■ matandâ ang pagkakabihag kay kabisang Tales. Si Basilio ay napahintóng nágmumunimuní at hindi umimík. Hindi na nakakain.

VI

SI BASILIO

Nang ang mg■a kampanà'y nagrerepike na, dahil sa misa sa hating gabí,

at nang ang mg[ilaw]a may ibig pa sa mahimbíng na pagtulog kay sa mg[ilaw]a kapistahan ay nágigising at bumúbulóng bulóng dahil sa kaing[ilaw]ayan, ay dahandahang pumanaog si Basilio at nagpaligid ng[ilaw] makalawá ó makaitló sa iláng lansang[ilaw]an, at nang matunayang waláng sumúsunód at nakababatyág sa kanyá ay nagliglig sa mg[ilaw]a landás na dí pinagdaraan ng[ilaw] maraming tao at tinung[ilaw]o ang dating gubatán ng[ilaw] mg[ilaw]a Ibarra, na nábilí ni kapitáng Tiago, nang inangking at ipinagbilí ng[ilaw] Pamahalàan ang mg[ilaw]a pag-aari noón.

Sa dahiláng ang Paskó ng[ilaw] Pang[ilaw]ang[ilaw]anák sa taóng yaón ay nátamà sa pagliít ng[ilaw] buwan ay laganap doón ang kadilimán. Ang pagrerepike ay humintô at ang mg[ilaw]a tugtóg na lamang ang nádiding[ilaw]íg sa katahimikan ng[ilaw] gabí, sa gitná ng[ilaw] lagaslás ng[ilaw] mg[ilaw]a dahong pinagagaláw ng[ilaw] simuy at mg[ilaw]a dagundóng ng[ilaw] alon ng[ilaw] kalapít na lawà, na warì'y hilík ng[ilaw] kadalagahang nálululong sa isáng mahimbíng na pagtulog.

Ang binatà ay patung[ilaw]óng lumalakad na warìng ibig makaaninag sa gitná ng[ilaw] kadilimán, may guniguní siyáng tagláy dahil sa poók at mg[ilaw]a sandalíng iyon. Maminsanminsa'y itinátaás ang ulo upang tanawín ang mg[ilaw]a bituwin sa pag-itan ng[ilaw] mg[ilaw]a dahong matataás ng[ilaw] kakahuyan, at pagkatapos ay ipinagpapatuloy ang lakad na hinahawì ang mg[ilaw]a sang[ilaw]á at siít na nakasasagabal sa kaniyá. Kung minsán ay bumabalík sa pinanggaling[ilaw]an, ang kaniyáng mg[ilaw]a paa'y násasalabíd sa isáng punóng maliit, másasagasà sa isáng ugát na nakalabás sa lupà ó sa isáng sang[ilaw]áng baklí. Nang makaraán ang kalahating oras ay nakaratíng sa isáng muntíng batis na sa kabiláng pangpang ay may isáng warì bundókbundukan, na sa gitná ng[ilaw] kadilimán ay nagaanyông malakíng bundók. Tinawíd ni Basilio ang sapà sa tulong ng[ilaw] pagpapalungdág[ilaw]lundág sa mg[ilaw]a bató na namumukód sa kaitimán sa ibabaw ng[ilaw] kináng ng[ilaw] tubig, umakyát sa bundókbundukan at tinung[ilaw]o ang isáng muntíng pook na nakukulóng ng[ilaw] matandâ't sirasirâng muog. Tinung[ilaw]o ang punò ng[ilaw] baliting malakí, mahiwaga, matandâ, (na binubuô halos ng[ilaw] mg[ilaw]a ugát na pataás at paibabâ na warì mg[ilaw]a sang[ilaw]áng nang[ilaw]agkasalásalabíd) na nakatayô sa kalagitnaan.

Humintô sa piling ng[ilaw] isáng buntón ng[ilaw] bató, nag-alís ng[ilaw] sombrero at warìng nanalang[ilaw]in. Yaón ang libing[ilaw]an ng[ilaw] kaniyáng Iná, at ang unang dinadalaw niyá ay ang libing[ilaw]ang iyóng waláng nakababatíd, waláng nakamamalay. Sa dahiláng sa kinabukasan ay dadalaw sa mag-aanak ni kabisang Tales, ay sinamantalá niyá ang gabíng yaón upang gumanáp sa gayóng kautang[ilaw]án.

Naupô sa isáng bató at warìng nag-iisip. Sumipót sa kanyáng pagbubulaybulay ang mg[ilaw]a panahóng nakaraán na warìng isáng maitím at mahabàng badhâ na mapulápulá sa simulâ, matapos ay nakapang[ilaw]ing[ilaw]ilabot, may bahid na dugô, at sa hulí'y maitím, maitím, abuhíng malinaw at untíuntíng lumiliwanag. Ang dakong dulo ay hindî mámalas sapagkâ't nákanlóng sa isáng ulap na nagbabanaag ng[ilaw] liwanag at pagbubukáng liwaywáy.....

May labíng tatlong taón nang ganáp na ganáp na namatáy doón ang kanyáng iná, sa gitná ng[ilaw] karalitàan, nang isáng magandang gabí na ang buwan ay maliwanag at ang mg[ilaw]a kristiano sa bóong mundó ay naggagalák. Sugatín at pípiláy-piláy siyáng nakaratíng doon sa pagsunód sa kanyáng iná, at itó namán ay balíw at lipus katakutang lumalayô na warì'y anino sa kaniyáng anák. Doón namatáy; dumatíng ang isáng taong hindî niyá kilalá at ipinag-utos sa kanyáng magbuntón ng[ilaw] kahoy, biglá siyáng umalinsunod at ng[ilaw] siyà'y bumalík ay isá pang hindî rin kilalá ang nátagpûán sa piling ng[ilaw] bangkáy ng[ilaw] una. ¡Anóng araw at gabí iyon! Tinulung[ilaw]an siyá noóng taong hindî kilalá sa pagbubuntón ng[ilaw] kahoy na pinagsunugan sa bangkáy ng[ilaw] lalaki, hinukay ang pinagbaunan sa kanyáng iná at matapos abután siya ng[ilaw] kauntíng kuwalta ay ipinag-utos sa kaniyáng umalís sa pook na iyon.

Noon lamang niyá nákita ang lalaking iyon; matangkád, mapupulá ang matá, mapuputlâ ang labì, matang■os ang ilóng....

Ulila ng■ lubós, walâng magulang at kapatíd, ay iniwan niyá ang bayang iyon na mayroong mg■a may kapangyarihang kinasisisindakán niyá at tumung■o sa Maynilà upang pumasok na alilà sa isáng mayaman at mag-aral, na gaya ng■ ginagawâ ng■ ilán. Ang kaniyáng paglalakbáy ay isáng paglalagalág, punô ng■ pagpupuyát at pag-aagam-agam, na ang gutom ay inaalintana. Ang ipinangtatawid kagutuman niyá ay mg■a bung■ang kahoy ng■ mg■a kagubatang kaniyáng pinagtatagùan kailan ma’t nakakatanáw ng■ suot guardia sibil, kasuotang nakapagpapaalaala ng■ pinagbuhatan ng■ kaniyáng mg■a kasawíán. Nang nasa sa Maynilà na siyá, gulágulanít ang damít at may sakít pá ay dumulóg sa mg■a baháybaháy at pumapasok na alilà. ¡Isáng batàng taga lalawigan na hindî marunong ng■ ano mang wikàng kastilà at masasaktín pá! ¡Walâng pag-asa, dayukdók at hapís na gumalàgalà sa mg■a lansang■an na nápupuna ng■ mg■a táo dahil sa ayos na karumaldumal ng■ kaniyang damít! ¡Makáilang tinangkâ ang payurak na sa mg■a kabayo, na nang■agdaraáng parang kidlât na hila ang mg■a sasakyáng nagkikinang■an sa pilak at barnís, upang matapos na ang kaniyáng mg■a paghihirap! Salamat at nakitang nagdaán si kapitáng Tiago na kasama si tia Isabel; kilalá niyá ang mg■a taong iyón mulâ sa San Diego at sa kaniyáng kagalakán ay inakalàng warì mg■a kababayan niyáng mistulâ. Sinundan ang karuahe, nawalâ sa kaniyáng paning■ín, ipinagtanóng ang bahay, at sa dahiláng noóng araw na iyón pumasok si María Clara sa kombento at si kapitáng Tiago ay nalulungkót, ay nátanggáp siyáng alilà, na walâng upa, ng■uni’t sa isáng dako namán ay may pahintulot siyáng makapag-aral, kung kailán niyá ibig, sa San Juan de Letrán.

Nang may iláng buwan na siyá sa Maynilà ay pumasok sa “primer año” sa latín, kahì’t nanglilimahid, masamá ang bihis at nakabakyâ. Nang mákita ng■ mg■a kasamahán ang kaniyáng gayák ay lumayô sa kanyá, at hindî siyá kinatung■o kailan man ng■ katedrátiko, isáng dominikong magandang lalaki, subali pa ng■â’t ikinúkunót ang noó kung siya’y mákita. Ang mg■a tang■ing salitâ na nágamit ng■ dalawá sa loób ng■ walóng buwáng pasukán ay ang pagbanggít ng■ pang■alan sa pagbasa ng■ talàan at ang sagót na _adsum_ na itinútugón sa araw-araw ng■ nag-aaral. ¡Gaanóng kapaitan ang linálagók niyá sa tuwíng paglabás sa klase at ng■ mahulâan ang sanhi ng■ inaasal sa kanyá ay gaanong luhâ ang namulás sa kaniyáng mg■a matá at gaanong hinanakít at daíng ang sumisilakbó’t iniinís sa kaniyáng pusò! ¡Gayón na lamang ang kaniyáng iyák at paghihinagpís sa ibabaw ng■ libing■an ng■ kaniyáng iná na pinagsasabihan ng■ mg■a lihim niyang sákit, kahihiyan at kaapihán, ng■ siya’y ipagsama ni kapitáng Tiago sa San Diego ng■ magpapaskó! Gayón man ay isinasaulo niyáng buongbuô ang lisyón kahì’t marami ang hindî niyá natatarók! Ng■uni’t tumiwasáy siyá sa hulí, ng■ mákitang sa tatló ó apat na raáng kasama niyá ay may apat na pû lamang ang nátatanóng sapagká’t nápuna silá ng■ paring nagtuturò dahil sa kiyas, ó kayâ’y dahil sa isáng kalikután, ó kayâ’y dahil sa kinalugdán, ó kayâ’y dahil sa ibá pang sanhi. Sa isáng dako namán ay nagagalák sa gayón ang marami sa nag-aaral sapagká’t hindî na silá mag-iisíp at magninilay.

--Pumapasok sa _colegio_ hindî upang mag-aral kun dì upang makaraán sa paglilitis, at kung naaaring maisaulo ang aklát ¿anó pá ang mahihing■í? naaaring tapusin din namán ang pinag-aaralan sa sangtaóng pagpasok.

Si Basilio ay nakaraán sa paglilitis dahil sa pagsagót sa tang■ing katanung■ang ginawâ sa kaniyá, ng■uni’t parang mákina, walâng hintô’t walâng kahing■áhing■á, at ang tinamó ay “aprobado” sa gitná ng■ tawanan ng■ mg■a lumilitis. Ang kaniyáng siyam na kasama (sampûsampû kung litisin upang matapos agád) ay hindî nagtamó ng■ gayon, kayâ’t

nang■atakdâang ulitin ang sangtaón pagkadung■ô.

Nang siya'y nasa pang■alawáng taón ay binigyán siya ng■ mabuting pabuyà ni kapitáng Tiago, sapagkâ't nanalo ang manók niyang ináalagàan, at ibinilí niya agád ng■ sapatos at sombrero ng pieltro. Dahil sa kanyáng binilí at sa mg■a damít na ibinigáy sa kaniyá ng■ kaniyáng pang■inoón, na tinatabas niyáng mulí at isinusukat sa sariling katawán, ay bumutíbutí ang kaniyáng ayos, ng■uni't hanggáng doón na lamang namán. Sa isáng _clase_ na marami ang pumapasok ay lubhâng mahirap na mápuna ng■ gurô ang isáng batà, at ang nag-aaral na sa una pang taón ay hindî nápatampók dahil sa katang■ian ó kayâ'y hindî kinalugdán ng■ nagtuturò ay mahirap nang mápuna sa boô niyáng pag-aaral. Gayon man ay nagpatuloy din siyá, dahil sa isá na sa kaniyang hilig ang pagkamatiyagâ.

Waring nagbago ng■ kauntî ang kaniyáng kalagayan ng■ pumasok sa pang■atlong taón. Ang nagíng gurô niyá ay isáng dominikong masayá, palabirô at mapagpatawá sa mg■a tinuturúan, nápakatamad, sapagkâ't karaniwang ang pinapagsasalaysay ng■ katuturán ng■ lisyón ay ang kaniyáng mg■a itinatang■i lamang; kung sa bagay ay nasisiyahán na sa kahì't anó. Nang panahóng iyón ay gumagamit na si Basilio ng■ sapatos at mg■a baròng malinis at pinirinsá. Sa dahiláng nápuna ng■ propesor na hindî siyá matatawanín at namatyagán sa kaniyáng mg■a matáng hapís at malalakí ang tila pagtatanóng, ay ipinalagáy siyáng balíw at isáng araw ay tinangkang gipitín siyá sa pagtatanóng ng■ lisyón. Sinagót ni Basilio ng■ mulá sa punò hanggáng dulo na walâng kagatól-gatól sa isá mang f; tinawag siyáng bubutok ng■ gurô, nagsalaysáy ng■ isáng bagay na ikinátawá ng■ boông klase, at upang maglalò ang halakhakan at matibayan ang pagkakapang■alan ay tinanóng pa siyá ng■ iláng tanóng na kasabáy ang pagkindát sa mg■a minámabuti, na ang ibig sabihin ay:

--"Tingnán ninyó't masasayahán tayo."

Noón ay marunong na ng■ wikang kastilà si Basilio at nakasagót nang walâng nakatawa. Ang bagay na iyón ay isinamâ ng■ loób ng■ lahát, ang inaantáy na kamalian ay hindî sumipót, walâng nápatawá at ang pangyayaring iyón ay hindî naipatawad sa kaniyá ng■ mabuting praile, sapagkâ't sinirá ang pag-asa ng■ boong klase at pinabulàanan ang hulà. Ng■uni't sino ang makahihinalà na lalabás ang anománg bagay na may kabuluhán sa isáng ulong ang buhók ay walâng ayos na nagtátapós sa katawán ng■ isáng indio na masamâ ang sapatos at kahahalò pá lamang sa kaniya sa mg■a ibong mapang■unypít? At kung sa ibáng paaralán, na may sadyang pagnanasang ang mg■a batà'y matuto, ay nagágalak ang mg■a nagtuturò kung nakakatagpô ng■ gayón, sa mg■a paaralan namang pinamamahalaan ng■ mg■a taong ang lalóng marami'y nananalig na ang matuto ay makasasamâ (kun di man sa lahát ay sa mg■a nag-aaral) ang nangyari kay Basilio ay hindî minabuti, kayâ't hindî na siyá nátanóng sa boông taón. ¿Sa ano pa't tatanung■ín siyáng mulí kung hindî rin makapagpapatawá sa kang■ino man?

Masamâ ang loob at may tangkâ nang iwan ang pag-aaral ng■ nálipat siyá sa ika apat na taón sa latín. ¿Anó pa't mag-aaral, bakít hindî magtulóg na lamang na gaya ng■ ibá at umasa na sa isáng pagpapasumalá?

Ang isá sa mg■a gurô ay lubhâng kilalá, náibigan ng■ lahát; kinikilalang marunong, dakilang makatà at may mg■a pagkukurong malayà. Isáng araw na kasama ng■ mg■a "_colegial_" sa paglilibót ay nákalagít ng■ ilang "_cadete_" na, nagíng sanhi muna ng■ simulang pag-aaway at pagkatapos ay paghahamunán. Ang parì, na marahil ay naalaala ang kaniyáng mabuting kabatàan, ay nang■ayag at nang■akong bibigyán ng■ mabuting _nota_ ang sinomang makilahók sa pakikilaban sa linggóng dárating. Nagíng masigla ang boong linggóng yaón: nagkaroon

ng pulúpulutóng na paglalabang ginamitan ng sable at tungkód at sa isá'y napatang si Basilio.

Dinalá siyang galák na galák ng mga nag-aaral at iniharáp sa propesor; mulá niyon ay nákilala siya at kinagiliwan. Dahil sa pangyayaring itó at dahil din namán sa kaniyang pagsusumigasig sa pag-aaral ay nagtamó siya ng mga _sobresaliente_ at _medalla_ pá ng taóng iyon. Sa nákitang itó, si kapitáng Tiago, na mulá nang magmonha ang anak ay may pagkamuhî na sa mga praile, sa isáng sandalîng masayá, ay inudyukán siyang lumipat sa Ateneo Municipal, na noon ay lubhâng nábabantóg.

Isáng bagong mundó ang náhayág sa kaniyang mga matá, isáng paraan sa pag-aaral na hindî man niya nahinalà na mákikita sa paaralang iyon. Líban sa iláng bagay na walâng malakíng kabuluhán at iláng bagay na walâng kapararakan ay hinangâan ang pátakarang sinusunód doon sa pagtuturò at lubós ang kaniyang pagkilala ng utang na loob sa pagsusumakit ng mga gurò. Nápapaluhâ siya kung minsán at naálaala ang apat na taóng nakaraan na dahil sa kakulangán sa mágugugol ay hindî siya nakapasok doon. Kinailangán niyang gamitin ang lahat ng pagsusumikap upang mapantayán ang nangagkaroon ng mabuting pasimulâ at nasabi niya sa sarili na nang taón lamang na iyón napagalaran niya ang limáng taón ng “segunda enseñanza”. Dinaan ang _bachillerato_ sa gitná ng kagalakán ng kaniyang mga propesor at sa paglilitis ay ipinagmalakí siya sa harap ng mga hahatol na dominiko na pinaparoon upang makibatyág. Upáng mapawî ng bahagyâ ang kagalakán ay tinanóng ang nililitis kung saan nag-aral ng mga unang taón sa latín.

--Sa San Juan de Letrán, Padre--ang sagot ni Basilio.

--¡Ah! Sa latín ay mabuti--ang nakangitîng sabi ng dominiko.

Dahil sa kaniyang hilig at ugali ay pinili ang Medicina; ibig sana ni kapitáng Tiago ang Derecho upang magkaroón ng abogado walâng bayad, nguni't hindî ang dumunong at makabatíd ng mga kautusán ang kailangán lamang upang magkaroón ng ipagtatanggol sa Pilipinas: kailangang magpanaló ng mga usapín at upang itó'y mangyari ay kailangang magkaroon ng maraming kakilala, lakás sa itaás, maraming salitang pasalisalimuút. Napahinuod din si kapitáng Tiago sapagká't naalaalang ang mga nag-aaral ng Medicina ay naglalamuták ng patáy; malaon nang humahanap siya ng isáng lason na ipangsusubó sa tari ng kaniyang mga manók at ang pinakamabuting nálalaman niya ay ang dugô ng isáng insík na namatáy dahil sa sakít na sípilis.

Gaya rin ng dating pagsusumigasig, ó higít pá kung mangyayari, dinaán ng binatâ ang mga taóng pag-aaral ng “facultad”, at mulá pa sa ikatlóng taón ay nanggamót na siya, na pinalad namán, bagay na hindî lamang pagsisimulâ ng isáng magandang háharapín kundî nagbibigáy din namán sa kaniya ng sapát na gúgugulin upang makapagbihis ng mainám-inám at makapag-ipon pá ng kauntî.

Ang taóng itó'y siyang hulíng taón ng kaniyang pag-aaral at sa loób ng dalawáng buwan na lamang ay “médico” na siya, uuwî na sa kaniyang bayan, pakákasal kay Juliana at mamumúhay siláng maligaya. Ang pagtatamó niya ng “_licenciatura_” ay hindî lamang tiwasáy niyang ináantáy kun dí ináasahan pá niyang magigíng maningnínng na pinakaputong ng kaniyang kabuhayan sa pag-aaral. Siya ang nátakdâang bibigkás ng talumpating pagpapasalamat sa pagsusuót ng “muceta”, at nákinikinitá na niyang siya'y nasa gitná ng Parainfo, sa harap ng lahat ng nangagtuturò, at siya ang pinagtitinginanan at pinakikinggan ng madlá. Lahát ng ulong iyón na bantóg sa karunungan sa Maynilà na nangakalubóg halos sa kaniláng mga

muceta na ibá't ibáng kulay, ang lahát ng■ babaing dumaló dahil sa hang■ád na makapanoód lamang, na noóng mg■a taóng nakaraán ay hindi mán siyá nápuná, kundi mán nátingnan siyá na may pagwawalâng bahalà, ang lahát ng■ kaginoóhang iyón na noóng siyá'y batà ay kauntî ng■ pagulung■an siyá sa karuaheng sinásakyan sa gitnâ ng■ lusakán na warì áso lamang, sa mg■a sandalíng iyón ay siyá ang pakikinggan, at ang mg■a tuturan namán niyá ay mg■a maiinam na bagay, yaóng hindi pá nádiding■íg sa poók na iyón; lilimutin ang sarili upang alalahanin ang mg■a kaawàawàng mag-aaral sa haharapín, at siyá'y papasok sa sosyedad sa pamagitan ng■ talumpating yaón.

VII

SI SIMOUN

Ang mg■a bagay na ito'y siyáng náíisip ni Basilio ng■ dumalaw sa libing■an ng■ kaniyáng iná. Bábalík na siyá sa bayan, ng■ tila nakábanaág ng■ liwanag sa loób ng■ kakahuyan at nakading■íg ng■ lagitlít ng■ mg■a sang■á, yabág ng■ paa at lagaslás ng■ dahon..... Ang ilaw ay nawalâ, ng■uni't ang yabág ay untî-untîng lumálapít at nákitá niyá ang isáng anino sa gitnâ ng■ poók na iyón at ang tinutung■o ay ang kaniyáng kinalalagyán.

Si Basilio ay sadyáng hindi mapamahîin at lalò na ng■â ng■ makabiyák na siyá ng■ maraming bangkáy ng■ tao at nakapang■alagà sa dî kakauntîng naghihing■alô: ng■uni't ang matatandâng alamát na ukol sa nakapang■íng■ilabot na poók na iyón, ang oras ng■ gabí, ang kadilimán, ang malungkót na simoy, at ang mg■a iláng kasaysayang nápakinggán nang siya'y musmós, ay nakasindák dín sa kaniyáng kalooban at naramdamán niyáng ang kaniyáng pusò'y tumítibók ng■ malakás.

Ang anino'y tumigil, sa kabiláng ibayo ng■ balitì, na náikikita ng■ binatà sa puwáng ng■ dalawáng ugát na sa katandâan ay waring dalawáng sang■á na. Kinuha sa ilalim ng■ damít ang isáng ilawáng may malakás na lente na inilagáy sa lupà at nakaliwanag sa mg■a “botas de montar”; ang ibáng dako ng■ katawán ay nababalot dín ng■ kadilimán. Waring hinalungkat ng■ anino ang mg■a bulsá at pagkatapos ay tumung■ó upang ikamá ang dahon ng■ isáng asaról sa isáng malaking tungkód: nagulat si Basilio ng■ makitang kaanyô yaon ng■ mag-aalahás na si Simoun. At siyá ng■âng talagá.

Hinuhú kay ng■ mag-aalahás ang lupà at maminsanminsa'y naliliwanagan ng■ ilaw ang mukhâ: walâ ang salamíng nakapagpapabago ng■ anyô. Si Basilio ay nang■ilabot. Yaón dín ang taong may labíng tatlong taón nang humukay doon ng■ paglilibing■an sa kaniyáng iná, tumandâ ng■â lamang; ang buhók ay pumutî at nagkaroón ng■ bigote at balbás, ng■uni't ang paning■ín ay hindi nagbabago, yaon dín ang dating anyông malungkót, yaón dín ang ulap ng■ noo, ang malakás na bisig ay yaón dín, tuyô ng■â lamang ng■ kauntî, yaon ding kaloobang masulák. Ang mg■a alaala sa nakaraan ay mulíng umalí sa kanyá: warì'y naramdaman ang init ng■ sigâ, ang gutom, ang kaniyang panglulupaypáy noon, ang amóy ng■ lupàng nabungkal..... Ang pagkakatuklás na itó'y nakapang■ilabot sa kaniyá. Kung gayón ay ang mag-aalahás na si Simoun, na ináakalang indio inglés, portugés, amerikano, mulato, Cardenal Moreno, Eminencia Negra, ang budhîng nag-úudyok ng■ masamá sa Capitán General, gaya ng■ tawag ng■ ilán, ay dili ibá palá't yaóng mahiwagàng tao na ang kaniyang pagsipót at pagpanaw ay nátaón sa pagkamatáy ng■ magmamana sa mg■a lupaíng yaón. Ng■uni't ¿sino ang Ibarra, doon sa dalawáng taong kaniyáng nákaharap, ang buháy ó

ang patáy?

Ang katanungang ito na itinatanong niya sa sarili, kailan ma't napagsasalitaan ang pagkamatáy ni Ibarra, ay mulíng pumasok sa kaniyang pag-iisip sa harap ng mahiwagang táong yaón.

Ang namatáy ay may dalawang sugat na gawa ng punlô, ayon sa kaniyang napag-aralan pagkatapos, at marahil iyon ay gawa ng paghahabulan sa lawa. Kung gayon ay si Ibarra ang namatáy na naparoon upang mamatáy sa libingang mg magulang, at ang nasang sunugin ang kaniyang bangkay ay marahil nakuha sa ugali sa Europa na doo'y sinusunog ang patáy. Kung gayon ay sino ang isa pa, ang buhay, ang Simoun ito na manghihiyas, na noon ay anyong dukhangdukha at ngayó'y mayamangmayaman at kaibigan ng mg may kapangyarihan? Doo'y may lihim na sa kalamigang loob ng ating nag-aaral ay ninasang tahûin, at inantáy ang kailangang pagkakataon.

Samantala namáy hukay ng hukay si Simoun, nguni't námasdán ni Basilio na nanghinà na ang dating lakás: si Simoun ay humihingal, hirap sa paghingá at sa bawát sandali ay tumitigil.

Si Basilio'y nangnib na bakâ siya mákita, kayát sa biglang udyok ng kalooan ay tumindig sa kinaupán at nagsabing walang pagbabago ang boses:

--¿Matutulungan ko po ba kayó, ginoo....?--ang tanong, ng makaalis sa kinakanlungan.

Si Simoun ay umunat, lumundag na wari'y tigreng nabigla, idinukot ang kamay sa bulsa ng amerikana at tiningnang namumutla at kunot ang noo ang nag-aaral.

--May labing tatlong taon na ngayong akó'y pinautangnang ninyo ng loob, ginoo,--ang patuloy na walang tigatig ni Basilio--sa pook ding ito, sa paglilibing sa aking ina, kayát ikaliligaya ko ang matulungang namán kayó.

Dinukot ni Simoun sa kaniyang bulsa ang isang rebolber, na hindi inilalayô sa bagongtao ang paningin. Nádingig ang lagitlit ng isang armas na iniakma.

--¿Sino po ba akó sa akala ninyó?--ang sabing humakbang ng dalawang hakbang na paurong.

--Isa pong táong aking iginagalang--ang sagot ni Basilio na may pakagulumihanan, sapagkat inaakalang yaon na ang huli niyang sandali,--isang taong tangi sa akin, inaakala ng lahat na patay na, at táong ang kaniyang mg kasawian ay dinamdam kong palagi.

Isang lubos na katahimikan ang sumunod sa mg salitang ito, katahimikang inaring amoy kabilang buhay ng binata. Gayon man, makaraan ang isang mahabang pag-aalinlangan, ay linapitan siya ni Simoun at piniglan sa balikat at sinabi sa kaniyang ang boses ay nanginiginig, na:

--Basilio, nakababatid kayó ng isang lihim na mangyayaring ikasawi ko at ngayó'y nakatuklas ng isa pa, na kung mabansag ay makasisira sa aking layon, kayát ang boô kong buhay ay nasa kamay ninyó. Upang akó'y tumiwasay at alangalang sa ikaaayos ng inaakala kong gawin ay dapat kong sagkaan ang iyong mg labi, sapagkat ¿ano ang kabuluhán ng buhay ng isang tao sa kalakhan ng bagay na aking tinutungo? Mainam ang pagkakataon, walang nakababatid ng aking pagparito, akó'y may sandata, kayó'y walá; sa mg tulisan ibibintang ang kamatayan

ninyó kun dî man sa isáng bagay ng■ kabiláng mundó.... ng■unì't, gayón man ay babayàan kong kayó'y mabuhay at inaakalà kong hindî ko ipagdaramdam sa hulí ang gayón. Kayó'y nagsumakit, nakipagtunggalî ng■ lubhâng tiyagâ.... at gaya ko rin kayóng may kailang■ang makipagtuús sa sosyedad; ang kapatíd ninyóng muntî ay pinatáy, ang inyóng iná'y naulól, at hindî pinag-usig ng■ sosyedad ni ang nakamatáy ni ang nagpahirap. Tayong dalawá'y nábibilang sa mg■a uháw sa katwiran, at hindî dapat tayong magtunggalî kun di magtulung■án.

Si Simoun ay humintông pinigil ang buntónghining■á at pagkatapos ay banayad na nagpatuloy na paling■asling■as ang ting■ín:

--Oo, akó ng■á iyong may labíng tatlong taón na ng■ayón nang naparito, na may sakít at karumaldumal ang anyô upang dulutan ng■ hulíng handóg ang isáng kaluluwang magiting at matapát na inilaán ang búhay nang dahil sa akin. Inís ng■ isáng pamamahalaang masamá ang hilig ay naglagalág akó sa boóng mundó at maghapo't magdamág na pinunyagî ko ang makapag-ipon ng■ isáng kayamanan upang masunód ang aking layon. Ng■ayó'y nanumbalik akó upang durugin ang pamamahalaang iyán, padaliín ang kaniyang pagkabulók, iabóy sa bang■íng tinutung■o, kahì't na kailang■anin kong gamitin ang pagbahâ ng■ luhâ at dugô.... Hinatulan na ang kaniyang sarili, yari na, at ayokong mamatáy ng■ hindî ko muna siyá mákitang durógduróg sa kailaliman ng■ bang■ín.

At iniunat ni Simoun ang kaniyang mg■a kamáy na tung■ó sa lupa, na waríng sa kilos na iyón ay ibig palagiin doón ang mg■a labí ng■ nasirâ. Ang kaniyang ting■ig ay nagkaroón ng■ kasindáksindák at kalagímlagim na tunóg, na nakapang■ilabot sa nag-aaral.

--Sa tawag ng■ masasamâng hilig ng■ mg■a namamahala ay bumalik akó sa Kapuluang itó, at sa ilalim ng■ anyông máng■ang■alakál ay linibot ko ang mg■a bayánbayán. Sa tulong ng■ aking yaman ay napasok ko ang lahat at saa't saán man ay nákita ko ang pang■ang■amkam sa lahat ng■ anyông kahalayhalay, minsán ay may balát-kayô, minsa'y lantád na lantád, minsan ay ganid na nagpapakasawà sa isáng katawáng patáy, na gaya ng■ ginágawâ ng■ isáng buitre sa bangkâ, at náitanóng ko sa sariling ¿bakit hindî tumitindí sa kaniyang bituka ang kamandág, ang ptomaina, ang lason ng■ mg■a libing■an upang mamatáy ang nakaririmarim na ibon? Binábayàan ng■ bangkáy na siya'y gutayín, ang buitre'y napupundakanan sa lamán, at sa dahiláng hindî ko makaya ang siya'y bigyán ng■ búhay upang makalaban sa nagpapahirap sa kaniyá, at sa dahiláng mahinà ang pagkabulók, ay pinasiglá ko ang kayamúan, aking inayunan, ang pagsalansáng sa katwiran at kapaslang■án ay nag-ibayo sa dami; aking pinalalò ang pagkakasala, ang mg■a gawâng malulupít, upang ang bayan ay mahirati sa kamatayan; aking pinalagì ang ligalig upang sa pag-iwas dito ay humanap ng■ kahì't anóng kaparaanán; aking hinadlang■án ang pang■ang■alakal upang kung mahirap na ang bayan at pulubi na ay walâ ng■ sukat ipang■anib; aking inudyukán sa pang■ang■amkám upang magsalát ang kayamanang bayan, at dahil sa hindî pá sapát sa akin ang mg■a bagay na itó upang gising■in sa panghihimagsík ang bayan, ay sinugatan ko ang bayan sa dakong lalóng dádamdamín, ginawâ kong ang buitre na ang lumait sa bangkáy na nagbibigáy buhay sa kaniyá at kaniyang bulukín..... Ng■unì't nang akin ng■ magagawâng sa lubós na kabulukán, ng■ pawàng yagít, na pagkakahalohalò ng■ maraming bagay na nakaririmarim, ay tumindí ang lason, nang ang pagkagahaman ng■ kayamúan sa kaniyang kalituhán ay nagdudumali na sa pagsunggáb sa lahat ng■ abót ng■ kaniyang kamáy na waríng isáng matandang babaing nábiglá ng■ sunog, ay sásisipot kayóng na nang■ang■alandakan ng■ pagkakastilà, umaawit ng■ pag-asa sa Pamahalaan, bagay na hindî dárating; nárito't isáng lamán na kumikilos dahil sa init at búhay na dalá, malinis, batà, malusóg, kumikiníg sa dugô, sa kasiglahán, ay bigláng sásusulpót upang humandóg na mulí na wari bagong pagkain..... ¡Ah, ang kabataang kailán ma'y

mapang■arap at kulang sa pagkákilala sa mg■a bagay-bagay, lagìng kasunód ng■ mg■a paróparó at mg■a bulaklák! Nang■agsapìsapì kayó upang sa inyóng lakás ay mapagtalì ninyó ng■ talìng pulós na bulaklák, ang inyóng bayan at ang España, gayóng ang tunay ninyóng ginágawâ ay ang pagyari ng■ tanikalâng matigás pá kay sa diamante. ¡Humíhing■î kayó ng■ pagkakapantáypantáy sa karapatán, pag-uugaling kastilà sa inyóng mg■a hilig, at hindí ninyó nákitang ang hiníhing■î ninyó'y ang kamatayan, ang pagkapawì ng■ inyóng pagkamámamayan, ang pagkaduhagi ng■ inyóng ináng-bayan, ang pananagumpáy ng■ paniniíl! ¿Anó kayó sa araw ng■ búkas? Bayang walâng budhî, bansâng walâng kalayàan; ang lahát ng■ tagláy ninyó'y pawàng hiram, sampû ng■ inyóng mg■a kasiràan. ¡Humihing■î kayóng maging parang kastilà at hindí kayó namumutlà sa kahihyan kung ipagkaít sa inyó! At kahit na ipagkaloob sa inyó ¿anó ang inyóng hang■ád? ¿anó ang inyóng mátatamó? Maligaya na kayó kung maging bayan ng■ pag-aalsá, bayan ng■ mg■a digmâan ng■ mg■a magkababayan, repúblika ng■ mg■a mangdaragít at di nasisiyaháng loób na kagaya ng■ iláng repúblika sa timog ng■ Amérika! ¿Anó ang layon ninyó sa pagtuturò ng■ wikàng kastilà; hang■ád na kahiya-hiyâ kung hindí lamang nápakasamâ ang ibubung■a? ¡Ibig ninyóng dagdagán ng■ isá pang wikà ang apat na pû't kung ilán pang ginagamit sa Kapulúan upang huwag kayóng lalòng magkaantiluhan!.....

--Hindí pô--ang tugón ni Basilio--kung dahil sa pagkaalám ng■ wikàng kastilà ay mápapalapít tayo sa Pamahalàan, sa isáng dako namán ay magiging sanhi ng■ paglalapítlapít ng■ mg■a pulô.

--¡Lakíng kamalián!--ang putol ni Simoun--napadadayà kayó sa maiinam na pang■ung■usap at hindí ninyó tinutung■o ang latak at sinusuri ang hulí niyáng iaanák. Hindí magiging siyáng karaniwang salitâ dito kailán man ang wikàng kastilà, hindí siya gagamitin ng■ bayan, sapagkâ't ang mg■a bukál ng■ pag-iisip at pusò nitó ay walâng katimbáng na salitâ sa wikàng iyan; bawâ't bayan ay may kaniyang sarili, gaya rin namán ng■ pangyayaring may sariling pagdaramdám. ¿Anó ang gágawín ninyó sa wikàng kastilà, kayóng iiláng gagamit? Patayín ang inyóng katang■ian, isailalim ng■ ibáng utak ang inyóng mg■a pag-iisip at hindí kayó magiging malayà kundî magiging tunay na alipin pa ng■â. Ang siyam sa bawâ't sampû ninyóng nag-aakalàng kayó'y mg■a bihasá, ay pawàng tumakwíl sa inyóng tinubúan. Ang bawâ't isá sa inyó na gumagamit ng■ wikàng iyan ay napapabayàan ng■ lubós ang kaniyang sarili na hindí man maisulat ni máwatasan, at jilán na ang nákità ko na nagpapakunwarìng hindí nakababatíd ni isáng bigkas man lamang ng■ salitâng iyan! Salamat na lamang at mayroón kayóng isáng mulaláng pamahalàan. Samantalang ipinipilit ng■ Rusia ang wikàng ruso sa Polonia upang itó'y kaniyang maalipin, samantalang ipinagbabawal ng■ Alemanía ang wikàng pransés sa mg■a lalawigang kaniyang nasakóp, ang inyóng pamahalàan namán ay nagpupunyangî na huwág alisín sa inyó ang sariling wikà, datapwâ't kayó, bayang kahang■àhang■à na hawak ng■ isáng pamahalàang hindí malirip, kayó'y nagpupumilit na iwan ang inyóng katang■ian sa pagkabansâ! Ang isá't isá sa inyó ay nakalilimot na samantalang ang isáng bayan ay may sariling wikà ay tagláy niyá ang kaniyang kalayàan, gaya rin namán ng■ pagtatagláy ng■ tao ng■ pagsasarilí samantalang tinatagláy ang kaniyang sariling pagkukurò. Ang wikà ay siyáng pag-iisip ng■ bayan. Mabuti na lamang at ang inyóng pagsasarilí'y sadyang dáratíng: jinaandukhâ siyá ng■ mg■a kalaswáan ng■ tao!.....

Si Simoun ay humintô at pinahid ng■ kamáy ang noo. Ang buwan ay sumisikat at iniháhatíd doon ang kaniyang malamlám na liwanag na nakalulusót sa puwang ng■ mg■a sang■á. Dahil sa naliliwanagang papaitaas ng■ lámpara ang mag-aalahás, na matigás ang anyô at maputî ang buhók, ay warìng isáng multó ng■ kagubatan na nagbabalak ng■ kalagímlagím. Sa haráp ng■ gayóng katitigás na sumbát ay nakatung■óng walâng imík si Basilio. Nagpatuloy si Simoun:

--Nákita kong binabálak ang kilusáng iyan at dumanas akó ng magdamagang ligalig, sapagká't batíd kong sa kabatàang iyan ay mayroong may tagláy na katalinuhan at pusòng maitatang na nagpapakalulong sa bagay na inaakalà niláng mabuti, ng unì't ang katotohana'y gumagawâ ng laban sa kaniláng bayan.... Makailáng kong tinangkâ ang lumapit sa inyó, hubdín ang pagbabálatkayô at pawiin ang inyóng pagkakamali! ng unì't sanhi sa mga pagpapalagáy sa akin ay marahil masamaín ang aking mga pangungusap at magkabisô pa'y magbunga ng laban sa aking akalà..... ¡Makailang tinangkâ ko ang lumapit sa inyóng Makaraig, sa inyóng Isagani! Maminsan minsan ay náisip kong silá'y patayín, lipulin.....

Si Simoun ay tumigil.

--Basilio, itó ang sanhi kung kayâ hindi ko kayó pinatáy, at máhandâ ako, na dahil sa isáng kabiglaanan, balang araw ay ihayág ninyó ang aking kalagayan.... Batíd ninyó kung sino akó, alám ninyó ang aking mga tiniis, paniwalàan ninyó akó; hindi kayó kabilang ng karamihan na ang tingin sa mag-aalahás na si Simoun ay isáng maglalakò na nag-uudyók sa mga may kapangyarihan sa gawáng pamamasláng upang ang mga naapi'y bumili sa kaniyá ng hiyas.... Akó ay isáng hukóm na may nasàng magparusa sa isang pamamahala, na, ang gagawing kasangkapan ay ang sarili niyang kasama; baka siya sa paraang siya'y ayuin.... Kailangnan kong akó'y inyóng tulungan, gamitin ninyó ang inyóng kayang makaakit sa kabataan upang labanan ang baliw na nasàng makikastila, pakikiugali, pagpapantaypantay sa karapatan.... Sa landasing iyan ay ang maging isáng masamang huwad lamang ang matatamó, at nararapat na ang bayan ay lumingap ng lalong mataas. Isáng kabangawán ang akitin ang pag-iisip ng mga namamahala; mayroon na siláng takdang balak, may piring ang mga mata, at, bukod sa ang gayón ay isáng pag-aaksayá ng panahón, ay dinadayà pá ninyó ang bayan sa mga pag-asang hindi mangyayari at nakatutulong pá kayó upang yumukô sa harap ng nangduduhagi. Ang dapat ninyóng gawin ay samantalahin ang kaniyang mga pag-aalinlangan sa kapakinabangan ninyó. ¿Ayaw kayóng ihawig sa kastila? ¡Mabuti! sa gayón ay magpakatang kayó sa pagbabadhâ ng sariling kaugalian, itayô ninyó ang tuntungan ng bayang pilipino.... ¿Ayaw kayóng bigyan ng pag-asa? ¡Mabuti ngâ! huwág kayóng umasa sa kaniyá, asahan ninyó ang sarili at kumilos kayó. ¿Ayaw kayóng bigyan ng kinatawán sa _Corte_? ¡Lalong mabuti! Kahit na kayó makapagpadala doon ng kinatawán na náhalal ng ayon sa inyóng hangad, ¿ano ang magágawâ ninyó roon kun di malunod sa gitna ng maraming tingig at sang-ayunan, sa pamamagitan ng inyóng pagkakáharap doon, ang mga kapaslangan at kamaliang gawin? Samantalang lalong kaunti ang mga karapatang ipagkaloób sa inyó ay lalo namáng malaki ang inyóng karapatan sa pagpawig ng pasanin at gantihin silá ng masamá sa kasama. Kung ayaw ituro sa inyó ang kaniláng wika ay pag-aralan ninyó ang inyó, inyóng pakalatin, bayang mamalagi sa bayan ang sariling pag-iisip, at sa pagnanasang maging isáng lalawigan ay ipalit ang hangad na maging bansa, sa paghahakang sumasalilong ay paghahakang malaya, ni sa hilig, ni sa salita ay huwág mangyaring maipalagáy ng kastila na siya'y parang nasa bahay niya dito, ni ipalagáy ng tagá rito na silá'y kababayan kundî manglulupig magpakailan man, dayuhan, at sa malaót madaal'y tatamuhin ninyó ang inyóng kasarinlan. Itó ang sanhi kung kayâ hangad kong kayó'y mabuhay.

--Ginoo, nápakalakíng karangalan ang ipinagkaloób ninyó sa akin sa pagpapahayag ng inyóng mga balak upang huwag akóng magtapát at sabihin na ang hinihiling ninyó sa akin ay higit sa makakaya ko. Akó'y hindi nakikilahók sa politika, at kung sakaling linagdâan ko ang kahilingan sa pagtuturo ng wikang kastila ay dahil lamang sa náikita kong iyo'y makabubuti sa pag-aaral, at walâ nang iba. Ang

aking tungo ay ibá, ang hangad ko'y mapagalíng lamang ang mga sakít na dináramdam ng aking mga kababayan.

Ang mag-aalahás ay nápangitî.

--¿Anó na lamang ang mga sakít ng katawán sa sakít ng damdamin?--ang tanóng--¿anó na lamang ang kamatayan ng isáng tao sa kamatayan ng isáng kalipunán? Balang araw marahil ay magiging isá kayóng bantóg na manggagamot kung pababayang makapanggamot na mapayapà; nguni't lalò pang dakilà yaóng makapagbigáy búhay sa lugamíng bayang itó. Kayó ¿anó ang ginágawâ ninyóng ukol sa bayang itó na kinákitaan ng unang liwanag, nagbíbigáy búhay sa inyó at nagdudulot sa inyó ng ikatututo? ¿Hindî ba ninyó alám na waláng kabuluhán ang buhay na hindî iniuukol sa isáng malakíng layon? Iyá'y isáng muntíng batóng natapon sa kaparangnan na hindî kasama sa pagkabuô ng isáng bahay.

--Hindî, hindî pô ginoo,--ang pakumbabâng sagót ni Basilio--hindî pô akó humahalukipkíp, akó'y gumágawâ na gaya ng paggawâ ng ibá upang maibangon sa labí ng nakaraan ang isáng bayan na ang kaniyang mga tao'y nagtutulungán at ang bawâ't isá sa kanilá'y dumádamdám sa sarili, ng budhî't kabuhayan ng kalahatán. Nguni't kahî't anóng sigabó ang taglayín ng mga tao sa ngayón ay nákilala namin na sa malakíng gawâng bayan ay dapat magkaroón ng paghahatihatî ng gawâ; pinili ko ang aking gagawín at tinungo ko ang karunungan.

--Ang karunungan ay hindî siyáng hantung ng tao--ang wikà ni Simoun.

--Siyá ang tinutungo ng mga bansang lalòng bihasá.

--Oo, nguni't parang isáng kaparaanan lamang sa paghanap ng kaligayahan.

--¿Ang karunungan ay siyáng waláng paglipas, lalòng kagalingan ng katauhan, lalòng ukol sa sangsinukob!--ang sagót ng binatà sa isáng sulák ng kalooban--Sa loob ng iláng daang taón, pag ang katauhan ay matalino na't nahangò sa kinalalagyán sa ngayón, pag walâ na ang mga lipi, pag ang lahát ng bayan ay pawang malalayà na, pag walâ ng alipin at umaalipin, sakóp na bayan at nakasasakop, pag ang naghari ay isáng kapangyarihan na lamang at ang tao'y nagíng mamamayan ng sanglupalop, ay waláng malalabí kundî ang pananalig sa karunungan, ang salitang pag-ibig sa bayan ay magkakaroon ng kahulugáng dalubhasang pananalig at ang sa panahóng iyan ay magbunyág ng kaniyang tagláy na pag-ibig sa bayan ay marahil kulungín na waring isáng mapanganib na may sakít, isáng mangguguló sa pagkakasundô ng lahát.

Si Simoun ay nápangitî ng malungkót.

--Oo, oo--ang wikang inilíng ang ulo--datapwâ'y upang sumapit ang gayóng kalagayan, ay kailangang huwág magkaroón ng mga bayang manggagahís, ni mga bayang mang-aalipin, kailangang ang tao'y maging malayà saán man pumaroon, matutuhang igalang sa karapatán ng ibá ang kaniyang sariling pagkatao, at upang mangyari itó'y kailangan munang magsabog ng maraming dugô, ang pagtutunggalî'y kailangan..... Upang daigín ang matandang pananalig, na sumisiil sa mga budhî, ay kinailangang ang marami ay matupok sa apóy, upang, sa pangilingilabot ng budhíng bayan ay ihayág na malayà ang budhî ng bawâ't isáng tao. Kailangan din namán na ang lahát ay tumugón sa katanungang sa araw-araw ay ginagawâ ng bayan na inilalahad sa kanilá ang kamáy na nakatanikalâ. Ang pag-ibig sa bayan ay magiging pagkakasála sa mga bayan lamang na manglulupig sapagkâ't ang pagnanakaw namán ay lalagyán ng isáng mainam na pangalan;

ng■uni't kahi't magíng wastông-wastô na ang katauhan ay magiging isáng kabanalan din ang pag-ibig sa tinubùan, sa mg■a bayang sákop, sapagká't sa lahat ng■ sandali'y may kahulugáng pag-ibig sa katwiran, pag-ibig sa kalayàan, pag-ibig sa karang■alan. Ang kalakhán ng■ isáng tao'y hindi ang magpáuna sa kaniyang kapanahunan, bagay na hindi namán mangyayari, kundî ang hulàan ang kaniyang mg■a adhikâ, tugunán ang kaniyang mg■a pang■ang■ailang■an at turùan siyang magpatuloy sa lakad. Ang mg■a "genio" na inaakalà ng■ karamihan na nagpáuna sa kaniláng kapanahunan, ay námamalas lamang na gayón sapagká't tinátanaw siláng mulâ sa malayò ng■ mg■a sumusuri, ó inaakalàng dáang taón ang buntót na nilalakaran ng■ mg■a náhuhulí.

Si Simoun ay tumigil. Nang nákitang hindi mapasigabó ang malamíg na kaluluwáng iyón, ay gumamit ng■ ibáng pang■ang■atwiran, at tumanóng na inibá ang pagsasalitâ.

--At sa ala-ala ng■ inyóng iná at kapatíd ¿anó ang ginagawâ ninyó? ¿sukat na bá ang sa taón taón ay pumarito at tumaghóy na wari'y babai, sa ibabaw ng■ libing■an?

At tumawa ng■ pakutyâ.

Tumamâ ang tudlâ; si Basilio'y nagbagong anyô at humakbáng ng■ isáng hakbáng.

--¿Anó ang ibig ninyóng gawín ko?--ang tanóng na nagnng■ang■alit--Walâng pagkunan nang kailang■an, walâng katang■ian ¿matatamó ko bagá ang katwirang laban sa mg■a pumatáy sa kanilá? Isá pá akóng masasawî, at madudurog akóng kagaya ng■ kaputol na salaming ipukól sa isáng batóng buháy. ¡Ah, masamá ang ginawâ ninyóng ipaalala pá sa akin, sapagká't iya'y isáng walâng kabuluháng pagtangki sa sugat!

--At kung ihandóg ko sa inyó ang aking tulong?

Iginaláw ni Basilio ang ulo at nag-isíp.

--¡Lahát ng■ pagtatagumpáy ng■ katwiran, lahat ng■ higití sa lupà, ay hindi makapagbibigáy buhay pang mulí sa isáng buhók man lamang ng■ aking iná, hindi makapagpapasariwâ ng■ isáng ng■ití sa mg■a labí ng■ aking kapatíd! Matulog na siláng mapayapà.... ¿anó ang máhihitâ ko kahi't maghigantí?

--Iwasan na tiisin ng■ ibá ang inyóng tiniís, upang sa súsunód ay maiwasang magkaroon pá ng■ mg■a anak na pinatáy at mg■a ináng napilitang maulol. Ang pagpapaumanhín ay hindi laging kabaitan, siya'y kasamaán pag naguudyók sa paniniíl: walâng mang-aalipin doon sa walâng napaaalipin. ¡Ay! ang tao'y sadyâng may kasamaán, na kailan ma'y nagpapakalabis pag nakakatagpô ng■ uma-alinsunod. Gaya ninyó'y ganyán din ang paghahakâ ko, at alám ninyó kung anó ang aking sinapit. Binabantayán kayó gabí't araw ng■ mg■a may pakanâ ng■ inyóng kasawíán; naghihinalang kayó'y nag-aantáy ng■ isáng sadyâng panahón; inaakalàng isáng mahigpít na hang■ád na makagantí ang inyóng pagpupunyagíng matuto, ang inyóng hilig sa pag-aaral, sampû ng■ inyóng pananahimik.... Ang araw na magagawang kayó'y pawiin ay papawiin kayó na gaya ng■ ginawâ sa akin, at hindi kayó papayagang lumakí, sapagká't kayó'y kinatatakutan at kinamumuhíán.

--¿Kamuhíán akó? ¿Kamuhíán pá akó matapos ang masamâng ginawâ sa akin?--ang tanóng na pamanghâ ng■ binatâ.

Si Simoun ay humalakhák.

--Katutubò ng■ tao ang mámuhi doon sa inapí niyá, ang sabi ni Tácito

na pinatibayan ang _quos læserunt et oderunt_ ni Séneca. Kung ibig ninyóng masukatan ang mg■a ginágawâng pang-aapí ó kabutihan ng■ isáng bayan sa kapuwâ, ay walâ kayóng ibáng dapat gawín kundî tingnán na lamang kung kinamumuhîan ó minámahál. At sa ganyán ay naliliwanagan na kung bakit ang iláng yumaman dito, mulâ sa mg■a matataás na katungkulang ginanáp, ay pawàng pag-alimura at pag-alipustâ ang ipinatutunkol sa kaniláng pinahirapan, pagbalík sa España. _Proprium humani ingenii est odisse quem læseris._

--Datapwâ'y kung ang mundó ay malakí, kung binabayàang matahimik sa kanilá ang kapangyarihan.... Kung walâ akóng ibáng hiníhing■i kundî ang gumawâ, bayàan akóng mabuhay.....

--¡At magkaroon ng■ mg■a anak na mapayapà na pagkatapos ay ilalaán sa pahirap!--ang patuloy ni Simoun na pakutyâng ginayahan ang pag-bigkás ni Basilio ng■ mg■a salitâ--¡Kay inam na kinabukasan ang inihahandâ ninyó sa kanilá, at pasasalamatán sa inyó ang isáng kabuhayang pawàng pang■ang■ayupapà at paghihirap! ¡Mabuti, binatà! Pag ang isáng katawán ay hindi na kumikilos ay hindi na kailang■ang siyá'y patibayin. Dalawáng pûng taóng ganáp na pagkaalipin, na pang■ang■ayupapàng walâng likat, walâng hulaw na pagkakarataw, ay nakalilikhá sa kaluluwâ ng■ isáng pagkahukót na hindi maitutuwid sa isáng araw. Ang mabubuti ó masasamâng kalooban ay minamana at nagkakasalinsalin sa mg■a magulang at mg■a anak. Mabuhay na ng■â ang inyóng kaigaigayang mg■a paghahakà, mabuhay ang pang■arap ng■ alipin na walâng hiníhing■i kundî kaunting bunót na sukat maibalot sa tanikalâ upang mapahinà ang kalansíng at ng■ huwag masugatan ang kaniyang balát! Ang hinahang■ád ninyó'y isáng muntíng tahanan na may kaunting kaluwagan; isáng asawa't kaunting bigás: iyán ang lalaking pinakamagalíng sa Pilipinas! Siyá, kung ipag-kaloob sa inyó ang bagay na iyán ay akalàin na ninyóng kayó'y mapalad.

Si Basilio na nahirati sa pagsunód at sa pagtitiís sa kainitan ng■ ulo ng■ kapitáng Tiago, at nabighanì kay Simoun na namamalas niyang kasindáksindák at kakilakilabót sa gitná ng■ isáng lagáy na tigmák sa luhà at dugô, ay nagnasàng mang■atwiran, sa pagsasabing walâ siyang kakayaháng manghimasok sa polítika, na walâ siyang masasabi, sapagkâ't hindi niyá napag-aaralan ang bagay, ng■unì't kailan ma'y handâ siyang maglingkód, sa araw na hiling■ín sa kaniyá, na sa mg■a sandalíng iyón ay walâ siyang nákitang kailang■an liban sa ang bayan ay mátuto, at ibp. Pinigil ni Simoun ang kaniyang salitâ sa isáng galáw, at sa dahiláng malapit nang mag-umagá, ay nagsabing:

--Binatà, hindi ko ipinagbibilin sa inyó na itagò ang aking lihim, sapagkâ't batíd ko na ang pagkamalihim ay isá sa inyóng ugaling tagláy, at sakâ ang isá pa'y kahi't na ibigin ninyóng akó'y isuplóng ay unang paniniwalàan ang mag-aalahás na si Simoun, ang kaibigan ng■ mg■a may-kapangyarihan at ng■ mg■a parì, kay sa nag-aaral na si Basilio, na pinaghihinalaan nang pilibustero, sa dahiláng siyá'y taga ritong nátatang■i at nábabantóg, at sapagkâ't sa ninanasàng mātutuhan ay makakátagpô ng■ malalakás na kalaban. Gayón mán, kahi't hindi ninyó tinugunán ang aking pag-asa, sa araw na magbago kayó ng■ paghahakà, ay hanapin ninyó akó sa aking bahay sa Escolta at paglilingkurán ko kayó ng■ boñg lugód.

Napasalamat si Basilio at lumayô.

--Námali kayâ akó ng■ tukoy?--ang bulóng ni Simoun ng■ siyá'y nag-iisá na--alinlang■an kayâ sa akin ó lubhâng lihim na binabalak ang kaniyang higantí kayâ't ipinang■ang■ambáng ipagkatiwalâ sampû sa katahimikan ng■ gabí? Ó kayâ'y sa dahiláng pinawì na sa kaniyang pusò ang damdaming pagkatao ng■ mahabàng panahóng pamamang■inoon at walâng inilabí kundî ang hilig pagkahayop na mabuhay na lamang at

magpadami ng ■ lipi? Kung gayón ay sirâ ang bubuán at ang nararapat ay tunawing muli.... Ang pagkakamatáy ng ■â ay kailang ■an na: mamatáy ang mg ■a walâng kaya at málabí ang mg ■a lalòng malakás.

At mapanglâw na nagpatuloy, na warìng may katung ■o:

--Magtiístiís muna kayó, kayóng mg ■a nagpamana sa akin ng ■ isáng pang ■alan at isáng tahanan, magtiístiís muna kayó! Lahát ay nawalâ sa akin, ang bayan, ang kinabukasan, sampû ng ■ inyóng mg ■a libing ■an.... ng ■uni't magtiístiís muna kayó! At ikâw budhîng marang ■ál, dakilàng kaluluwá, pusòng mapagling ■ap na nabuhay sa iísáng hang ■ad lamang at ipinará mo ang iyóng buhay na hindi man nag-antáy ng ■ pasasalamat at paghang ■à ng ■ kahit sino, magtiís ka muna, magtiís tiís ka! Ang mg ■a kaparaanang ginagamit ko ay hindi marahil ang ginamit mo, ng ■uni't siyáng lalòng madalí.... Nálalapit na ang araw, at pagliliwanag ay akó na rin ang magbabalitâ sa inyó: ¡Magtiístiís muna kayó!

VIII

¡MABUTING PASKÓ!

Nang imulat ni Hulí ang namumuktòng matá ay nákitang madilím pá ang bahay. Nagtitilaok ang mg ■a manók. Ang unang pumasok sa kaniyang kalooban ay ang sapantahàng marahil ay gumawâ ng ■ isáng himalâ ang Birhen at ang araw ay hindi sisilang kahi't na inaanyayahan ng ■ mg ■a manók.

Nagbang ■on siyá, nag _angtanda_, taimtím na dinasál ang kaniyang mg ■a dalang ■in sa umaga at lumabás sa batalán, na pinag-iing ■atang huwag may kumalatís sa kaniyang paglakad.

Walâng himalâ; ang araw ay sisikat na, ang umaga'y magiging maliwanag, ang simuy ay may daláng lamíg, ang mg ■a bituwín sa silang ■anan ay lumálamlám at ang mg ■a manók ay naglalalò sa kaniláng pagtitilaok. Ang gayó'y malabis na paghing ■í; madalí pang magawâ ng ■ Birhen ang magpadalá ng ■ dalawáng daa't limang pûng piso! ¿Anó na lamang sa kaniyá, siyá na Iná ng ■ Dios, ang magbigáy noon? Ng ■uni't sa ilalim ng ■ larawan ay walâng nátagpûán kundí ang sulat ng ■ kaniyang amá na humihíng ■í ng ■ limáng daang pisong pangtubós.... Walâ ng ■ daan kundí ang lumakad. Nang mákitang ang kaniyang lelong ay hindi kumikilos, ay inakalàng natutulog, at naglutò na siyá ng ■ salabát na pang-agahan. ¡Katakátaká! Siyá'y panatag at warì pang ibig mátawá. ¿Anó kayâ ang dinamdam niyá't naghinagpís ng ■ katakottakot ng ■ gabíng yaón? Hindi namán siyá málalayô, maaaring dalawin sa tuwîng makalawá ang bahay; mákikita siyá ng ■ kaniyang lelong, at tungkol namán kay Basilio ay malaon ng ■ alám ang masamâng lakad ng ■ usap ng ■ kaniyang amá, kayâ't madalás na sabihin sa kaniyá na:

--Pag akó'y nagíng médiko at mákasal na tayo ay hindi na kakailang ■anin ng ■ amá mo ang kaniyang mg ■a lupáin.

--¡Malakíng kahang ■alán ang nágawâ kong panggigipuspós!--anyá sa sarili samantalang inaayos ang kaniyang tampipi.

At sa dahiláng násagi ng ■ kaniyang mg ■a dalirì ang agnós ay inilapit sa kaniyang labì, hinagkán, ng ■uni't kinuskos kaagad ang bibíg dahil sa takot na máhawa; ang agnós na iyon na may brillante at esmeralda ay galing sa isáng ketong ■in.... ¡Ah! kung magkagayón, kung siyá'y magkaroon ng ■ gayóng sakít, ay hindi na siyá mag-aasawa.

Sa dahiláng nagliliwanág na at nákita ang kaniyang lelong na nakaupô sa isáng sulok, na sinusundán ng tingín ang lahat ng kaniyang kilos, ay kinuha ang kaniyang tampipì ng damít at nakangitíng lumapit upang humalík ng kamáy. Benindisionan siyá ng matandâ na walâng kaimíkímík. Nagbirô pá siyá.

--Pagdating ni tatay ay sabihin ninyóng nápasok din akó sa kolehiyo: ang panginoon ko'y marunong ng kastilà. Itó ang mura sa lahat ng kolehiyong mákikita.

At ng mákitang napupunô ng luhà ang mgá matá ng matandâ ay sinunong ang tampipì at matuling pumanaog sa hagdanan. Ang kaniyang sinelas ay masayang tumutunóg sa mgá baitang na kahoy.

Ng unì't ng lumingón upang tumanáw pang muli sa kaniyang bahay, ang bahay na kinapawian ng kaniyang kabataan, at kinasilang an ng kaniyang mgá unang pangarap sa pagkadalaga; ng mákita niyang malungkót, nagiísá, walâng tao, sa mgá durung awáng nakalapat ng kaunti ay walâng nakadungaw at madilím na gaya ng mgá matá ng isáng patáy; ng madingíg ang mahinàng kaluskós ng kakawayanan at nákitang nangagduduyan dahil sa simuy sa umaga na warìng nagsasabi sa kaniyang "paalam", ay nawalâ ang kaniyang maliksíng kilos, nápahintô siyá, ang kaniyang mgá matá'y napunô ng luhà at matapos magpatiupô sa isáng sangá ng kahoy na nasa tabíng daan ay umiyák ng kahapishapis.

Malaon nang nakaalís si Hulí at mataás ng lubhâ ang araw. Si tandâng Selo ay nakadungaw at tinátanáw ang mgá nakagayák na taong tungo sa bayan upang magsimbá sa _misa mayor_. Halos lahat ay may dalá ó kayâ'y kilik na batàng lalaki ó batàng babai na nabibihisang warì'y tungo sa isáng kapistahan.

Ang kaarawán ng Paskó sa Pilipinas, ayon sa matatandâ, ay pistá ng mgá batâ; marahil ay hindí kasang-ayon sa gayóng akalâ ang mgá batâ, at mahihinalàng kanilá pang kinatatakutan ang araw na iyón. At gayón ngâ marahil, sapagkâ't ginigising siláng maaga, linilinis, binibihisan at isinusuót sa kanilá ang lahat ng kagayakang bago, mahal at mainam na mayroon silá, mgá sapatos na sutlâ, malalakí't malalapad na sombrero, damít na lana, sutlâ ó tersiopelo, kasama ang apat ó limáng maliliít na kalmen na may daláng ebanhelio ni San Juán, at matapos na matagláy ang lahat ng yaón ay dinadalá silá sa _misa mayor_ na kulángkuláng sa isáng oras ang habâ, pinagtitiís silá ng init at singáw ng maraming taong nagkakasiksikan at nagpapawís, at kung hindí man silá pinagdadasál ng rosario ay kailang an namán nilá ang huwag maglilíkót, mayamót ó mákatulog. Sa bawâ't kagaslawáng makapagpapadumí sa damít ay isáng kurót ó isáng galit ang katugón; kayâ't hindí man silá tumatawa ni naggagalák at nábabasa sa kaniláng mgá matá ang pag-aalaala sa lumàng kamisola na pang-araw-araw at ang pag tutol sa tungkol may burdá. Matapos yaón ay dinádalá silá sa mgá baháy baháy ng mgá kamag-anakan upang humalík ng kamáy; doon ay kailang an nilá ang magsayáw, umawit at sabihin ang lahat ng ikatutuwâng nálalaman, sa ibig man ó sa ayaw, suot ó hindí man ang kaniláng masisikíp na bihis, na kasama rin ang kurót at galit pag sumuway ó gumawâ noong bagay na di iniutos sa kanilá. Binibigyán silá ng kualta ng mgá kamag-anak, ng unì't karaniwang hindí man nilá másilip pagkatapos, sapagkâ't kinukuha ng kaniláng mgá magulang. Ang tangíng bagay na kaniláng nápapalâ sa mgá kapistahang yaón ay ang mgá bakás ng kurót na tinuran, ang mgá kasikipán at madalás pa'y isáng pagkasirâ ng sikmurâ dahil sa pagkabundát sa matamís ó biskotso sa bahay ng mgá kamag-anak. Datapwâ'y yaón ang kaugalian at ang mgá batâ'y pumasok sa kabuhayan sa gayóng paraan, na sa isáng dako'y siyang pinaká hindí malungkot, ang pinaká lalòng hindí

mahirap sa kabuhayan ng mg a taong yaón.

Ang mg a taong may kagulang an na, may sarili nang pamumuhay, ay nákakalahók din sa kapistahang itó. Dumadalaw sa kaniláng mg a magulang at mg a minamà, iluluhód ang isáng paa at babatiín ng magandáng paskó: ang kaniláng aginaldo ay isáng matamís, isáng bung ang kahoy, isáng basong tubig ó isáng muntîng handóg na walâng halagá.

Napagmamasdán ni tandâng Selo ang pagdaraan ng kaniyang mg a kaibigan at malungkót na iniisip na walâ siyang maibibigáy na aginaldo sa kang ino man ng taóng iyón at ang kaniyang apó ay umalís na walâng tagláy na aginaldo at hindi man lamang siyá nábatì ng magandáng paskó. ¿Isá kayâng kahinhinán iyón ni Hulí ó isáng pagkalimot lamang?

Nang sinalubong ni tandâng Selo ang mg a kamag-anakang dumating na dalá ang kaníkaniláng mg a anak ay hindi makabigkás ng anománg salitâ, kayâ't sa sarili niyá'y námanghâ; walâng nangyari sa pagpupumilit, hindi nakabanggít ng isá mang sabi. Pinigilan ang kaniyang lalamunan, pinailíng ang ulo, hindi rin maari! inagnasang tumawa at ang kaniyang mg a labi ay kumimbót lamang! ang tang ing napalabás sa kaniyang bibíg ay isáng ipít na tunóg na kagaya ng sa hungkóy. Gulilát na nang agkating inan ang mg a babai.

--¡Pipí, pipí!--ang sigawang balót ng sindák at nang agkaguló.

IX

SI PILATO

Ang balitâ ng gayóng kasawián ay dumating sa bayan; kinahabagán ng ilán at kinibít na lamang ng ibá ang kaniláng balikat. Walâng may kasalanan sa pangyayaring yaón at ang sino ma'y walâng masisisi.

Ni hindi man namilíg ang teniente ng guardia sibil; tumanggáp siyá ng utos na samsamín ang lahát ng armás, at siyá'y tumupád sa kaniyang katungkulan; inuusig niyá ang mg a tulisán kailan ma't magagawâ ang gayón, at ng bihagin si kabisang Tales ay linakad niyá agad ang pag-uusig at inauwî niyang balitâ sa bayan ang limá ó anim na taong bukid na kaniyang pinaghinalaan, at kung hindi napasipót si kabisang Tales ay sapagkâ't walâ sa bulsá ni sa balát ng mg a hinuli na pinakaigihan sa palò.

Kinibít ng uldóg na tagapang asiwâ sa _hacienda_ ang kaniyang balikat. Walâ siyang pakialám sa bagay na iyón; kagagawán ng tulisán! at siyá'y tumútupád lamang sa kaniyang katungkulan. Tunay ng ang kung hindi siyá nagsumbóng ay hindi marahil sinamsám ang mg a armás at hindi marahil nábihag si kabisang Tales: ng uni't siyá, si Fr. Clemente, ay kailang an niyá ang mag-ing at at ang Tales na iyón ay may isáng ting ing wari'y humahanap ng dakong patatamaan sa kaniyang katawán. Ang pagsasanggaláng sa sarili ay katwiran. Kung may tulisán man ay hindi niyá kasalanan; hindi niyá katungkulan ang umusig: katungkulan iyón ng guardia sibil. Kung si kabisang Tales ay namalagì sa kaniyang tahanan at hindi naglibót sa kaniyang mg a lupain ay hindi sana nábihag. Yaón ay isáng parusa ng lang it sa lahát ng mg a lumalaban sa mg a utos ng kaniyang "corporación".

Nabatíd ni Hermana Penchang, ang matandang mapanatang pinaglilingkuran ni Hulí, ang nangyari: bumigkás ng dalawá ó tatlong _susmariosep!_,

nag-angtandâ at nagsabing:

--Kung kayâ tayo pinadadalhán ng■ Dios ng■ ganyáng parusa, sa kadalasán, ay dahil sa tayo'y makasalanan ó kayâ'y mayroon tayong mg■a kamag-anak na makasalanan na dapat sanang turùan natin ng■ kabaitan, ng■unì't hindî natin ginawâ.

Sa pagsasabi nang “_kamag-anak na makasalanan_” ay si Hulî ang tinutukoy; sa ganáng sarili ng■ matandâ ay lubhâng makasalanan si Hulî.

--Sukat ba namáng ang isáng dalagang maaarì ng■ mag-asawa ay hindî pá marunong magdasál! Jesús, anóng lakíng pagkakasala! ¿Dapat ba namáng bigkasín ng■ tunggák na iyón ang _Dios te Salve María_ ng■ hindî humihintô sa _es contigo_, at ang _Santa María_ ay walâng patláng sa _pecadores_, na gaya ng■ ginagawâ ng■ sino mang mabuting kristiana na may takot sa Dios? Susmariosep! ¡Hindî nakaaalám ng■ _oremus gratiam_ at ang sinasabi'y _mentibus_ at hindî _méntibus_! Ang sino mang makakading■íg sa kaniyá ay mag-aakalàng ang sinabi'y _suman sa ibus_. Susmariosep!

At nag-aantandang wari'y dî mapalagáy at nagpapasalamat sa Dios na pinayagang máhuli ng■ tulisán ang amá upang maalís sa pagkakasala ang anak at mátuto ng■ kabaitan, na alinsunod sa sabi ng■ kura, ay dapat taglayín ng■ bawà't babaing kristiana. At dahil dito'y kaniyang pinipigil, hindî pinadadalaw sa nayon upang kaling■àin ang nunò. Kailang■an ni Hulî ang mag-aral, magdasál, basahin ang mumuntîng aklát na ikinákalát ng■ mg■a prayle at gumawâ hanggáng sa mabayaran ang dalawáng daan at limang pûng piso.

Nang maalamang tumung■o si Basilio sa Maynilà upang kunin ang salapîng naiipon at ng■ matubós si Hulî sa bahay na pinaglilingkurán, ay inakalà ng■ babai na ang dalaga'y masasawî na at pakikiharapán ng■ diablo na mag-aanyông kagaya ni Basilio. ¡Kahit na nakaiiníp, ay lubhâng makatwiran iyóng muntîng aklát na ibinigáy sa kaniyá ng■ kura! Ang mg■a binatàng tumutung■o sa Maynilà upang mag-aral, ay nang■aliligáw at nangliligáw pá ng■ ibá. At sa pag-aakalàng inililigtás niyá si Hulî ay ipinag-uutos dito na basahing mulî't mulî ang aklát ni _Tandang Basio Makunat_ at pinapaparoon sa bahay-parì upang makipagkita sa kura, na kagaya ng■ babaing pinakakapuri ng■ prayleng kumathâ.

Samantala namá'y nagsásayá ang mg■a prayle; nanalo na silá sa usapín at sinamantalá ang pagkakabihag kay kabisang Tales upang ibigáy sa huming■î ang mg■a lupaín nitó na walâng muntî mang karang■alan, ni walâng kahiyâhiyâ. Nang dumatíng ang dating mayarì at nabatíd ang mg■a nangyari, ng■ mákitang inaarì ng■ ibá ang kaniyang mg■a lupaín, yaóng mg■a lupaíng nagíng sanhi ng■ ikinamatáy ng■ kaniyang asawa't anak; nang matagpûang pipi ang kaniyang amá, ang kaniyang anak ay naglilingkód na parang alilà, at tumanggáp pá ng■ isáng utos, na bigáy ng■ tinintí sa nayon, upang alisín ang mg■a lamán ng■ bahay at iwan itó sa loob ng■ tatlong araw, ay umupô si kabisang Tales sa piling ng■ kaniyang amá at hindî man halos nang■usap sa boong maghápon.

X

KAYAMANA'T KARALITAAN

Kinabukasan, sa gitnâ ng■ pagkakamanghâ ng■ boong nayon, ay nakituloy sa bahay ni kabisang Tales ang manghihiyas na si Simoun na may kasamang dalawáng bataán na may pasáng malalakíng takbá na nababalutan ng■ lona. Sa gitnâ ng■ kaniyang pagdadálitâ ay hindî nalilimutan ni Tales ang magandáng ugali ng■ tagarito, kayâ't nagugulumihanan sapagkâ't walâ siyang sukat maihandóg sa dayuhang yaón. Datapwâ'y may tagláy nang lahat ng■ bagay si Simoun, mg■a alilà at kakanin, at walâ siyang nais kun dí ang manirahan ng■ isáng gabí't isáng araw sa bahay na iyón, sapagkâ't siyang pinakamalakí sa nayon at sa dahiláng nápagitnâ sa San Diego at sa Tiani, mg■a bayang inaakalà niyang may maraming māmimili. Inusisà ni Simoun ang kalagayan ng■ mg■a daan at itinanóng kay kabisang Tales kung sukat na ang kaniyang rebolber upang makapagtanggól sa mg■a tulisán.

--May mg■a baríl na malayò ang abót--ang sabi ni kabisang Tales na nátatang■á.

--Hindî na páhuhulí ang rebolber na itó--ang sagót ni Simoun na nagpapatók, na ang pinatamàán ay isáng punóng bung■a na may dalawáng daang hakbáng ang layò.

Námalas ni kabisang Tales ang pagkahulog ng■ ilang bung■a, ng■uni't hindî umimík at nagpatuloy sa pag-iisíp.

Untî untîng dumadating ang mg■a taong akay ng■ kabantugán ng■ mg■a hiyas na dalá ng■ mag-aalahás: isá't isá'y nagbabatián ng■ maligayang paskó, nang■ag-uusap ng■ tungkól sa misa, mg■a santó, masamáng ani, ng■uni't gayón man ay gúgugulin ang kaniláng naiipon sa pagbilí ng■ mg■a bató at mg■a bagay bagay na galing sa Europa. Balitang balitâ na ang mag-aalahás ay kaibigan ng■ Capitan General at hindî magiging isáng kalabisán ang pakikipagkilala sa kaniyá dahil sa mg■a bagay na bakâ mangyari.

Si kapitáng Basilio ay dumatíng na kasama ang kaniyang asawa, ang kaniyang anak na si Sinang at ang kaniyang manugang, na nang■ahahandâng gumugol ng■ hindî bábabâ sa tatlong libong piso.

Nároroon si Hermana Penchang upang bumilí ng■ isáng singsíng na brillante na ipinang■akò niyá sa Birhen sa Antipolo; iniwan niyá sa bahay si Hulí na isinásaulo ang isáng muntíng aklát na nábilí niyá ng■ dalawáng kualta sa kura; ang arsobispo ay nagbibigáy ng■ apat na pung araw na _indulgencia_ sa sino mang bumasa ó makading■íg ng■ pagbasa ng■ aklát na iyón.

--¡Jesús!--ang sabi ng■ mabaít na mapanata kay kapitana Tikâ--ang kaawâ-awàng batang iyán ay lumakí ditong wari'y kabutíng itinaním ng■ tikbalang!.... May makálimáng pûng ipinabasa ko ng■ malakás ang aklát ng■uni't waláng náisaulo ni bahagyâ; warìng isáng buslò ang ulo, na, punô lamang sámantalang nasa sa tubig. Marahil ay hindî lamang dalawáng pûng taóng indulgencia ang aming tinamóng lahat, sampû ng■ aso't pusà sa pakiking■íg sa kaniyá.

Inihandâ ni Simoun sa mesa ang dalawáng takbá na kaniyang dalá: ang isá'y malakílakí kay sa isá.

--Marahil ay ayaw kayó ng■ hiyas na _double_ ni batóng huwad lamang.... Itóng ali--ang sabing tinukoy si Sinang--ay brillante marahil ang ibig.....

--Iyán ng■â pô, mg■a brillante at mg■a matatandâng brillante, mg■a matatandâng bató ¿há pô?--ang sagót--ang magbabayad ay si tatay at ibig niyá ang mg■a matatandâng bagay, mg■a bató sa una.

Kung gaano ang pagbibirô ni Sinang sa kakauntî at masamâ pang latín na nalalaman ng■ kaniyang asawa ay gayón din namán ang sa maraming latín na nalalaman ng■ kaniyang amâ.

--Sadyâ ng■â pông mayroon akong mg■a hiyás na lubhâng matatandâ--ang sagót ni Simoun, na inalís ang balot ng■ muntîng takbá.

Yaó'y isáng sisidláng bakal, na patalím na kininis, at maraming palamutìng _bronse_ at mg■a matitibay at pasuotsuot na panará.

--Mayroon pô akóng mg■a palamutì ng■ liig ni Cleopatra, mg■a sadyâng tunay, na nákuha sa mg■a pirámide, mg■a singsíng ng■ mg■a senador at mg■a ginoong romano na nákuha sa mg■a labíng muog ng■ Cártago.....

--Marahil ay ang mg■a ipinadalá ni Anibal ng■ matapos ang labanán sa Cannes!--ang sabing walâng kaping■asping■as na birò at lipús kagalakán ni kapitáng Basilio.

Ang mabuting ginoo natin, kahit na nakábasa ng■ maraming kasulatan na ukol sa matatandâng kapanahunan ay hindî pá nakákikita ng■ mg■a bagay bagay ng■ panahóng iyón dahil sa walâng _museo_ dito sa Pilipinas.

--May dalá rin akó ritong mg■a mahahalagáng hikaw ng■ mg■a marang■al na babaing romana, na nákuha sa bahay liwaliwan ni Antonio Mucio Papilino sa Pompeya.....

Iginagaláw ni kapitáng Basilio ang kaniyang ulo, na ang ibig sabihin ay alám niyá ang mg■a bagay na tinuran, at ninanasà niyáng mamalás kaagád ang mg■a mahahalagáng labíng iyón. Sinasasabi namán ng■ mg■a babai na ibig niláng magkaroon ng■ galing sa Roma, mg■a kuwintás na benenditahan ng■ Papa, mg■a _relíquias_ na nakapagpapatawad ng■ mg■a kasalanan na hindî na kailang■an ang mang■umpisál, at ibp.

Nang mabuksán ang takbá at maalís ang bulak na panakíp, ay námalas ang isáng lalagyáng punô ng■ singsíng, agnós, _guardapelo_, krus, alpíler, at ibp. Ang mg■a brillante na sinaglitán ng■ mg■a batóng may sarisaring kulay ay kumíkináng at nagniningníng sa gitná ng■ mg■a bulaklák na gintô na ibá't ibá ang kulay, may gisuk na _esmalte_ at may sarisaring liluk at kudyá.

Inalís ni Simoun ang bandeha at lumitáw ang isá namáng punô ng■ mg■a kahang■àhang■àng hiyás na dapat ng■ makasiyá sa pitóng binibini sa pitóng araw na sa kinabukasan ay magdadaós ng■ sayawang parang■al sa kanilá. Ang ayos ay sarisari, mg■a pagkakasaglitsaglít ng■ mg■a bató at perlas na anyóng mg■a hayuphayupang may mg■a kulay bugháw at balok na nang■ang■aninag; ang mg■a sápiro, esmeralda, rubí, turkesa at brillante ay magkakasamang anyóng tutubí, paróparó, panilan, pukyutan, uwang, ahas, himbubuli, isdâ, bulaklák, kumpól, at ibp.; may sukláy na ayos diadema, gargantilya, pamutì ng■ liig na perlas at brillante, na dahil sa kagandahan ay hindî tulóy napigil ng■ iláng dalaga ang isáng pahang■àng jinakú! at si Sinang ay napapalaták, kayâ't kinurót siyá ng■ kaniyang ináng si kapitana Tikâ, sapagká't bakâ lalòng mahalán ng■ mag-aalahás ang daláng lakò. Patuloy pá rin si kapitana Tikâ sa pagkurót sa kaniyang anák kahit may asawa na.

--Hayan pô ang mg■a brillante sa una--ang sabi ng■ mag-aalahás--ang singsíng na iyán ay inari ng■ princesa Lamballe, at ang mg■a hikaw na iyán ay sa isáng dama ni María Antonieta.

Ang itinurò'y iláng magagandang brillante na kasinglakí ng■ butil ng■ mais, ang kintáb ay mang■asúlng■asul, mainam, na waring tagláy pá nilá ang mg■a pang■ing■ilabot noong kapanahunang tinawag na “_mg■a araw ng■ hilakbót_”.

--¡Ang dalawáng hikaw na iyán!--ang sabi ni Sinang na ang ting■ín
ay sa kaniyang amá at ipinagsasanggaláng ng■ kamáy ang bisig na
nálalapít sa kaniyang iná.

--Ibáng lalò pang matatandâ, ang mg■a romana--ang sagót ni
kapitáng Basilio na sabáy ang kindát.

Inisip ng■ mapanatang si Hermana Penchang na kung yaón ay ihandóg niyá
sa Birhen sa Antipolo ay pahihinuhod at ipagkákaloób ang kaniyang
pinakamasidhîng hang■ád: malaon ng■ humihing■î siyá ng■ isáng
kababalagháng bunyág na kahalò ang kaniyang pang■alan upang huwag
nang mapawì ang pag-aalala sa kaniyá dito sa lupà, at pagkatapos ay
magtulóy sa lang■it, gaya ni kapitana Inés ng■ mg■a kura, kayâ't
itinanóng ang halagá. Ng■uni't tatlong libong piso ang turing ni
Simoun. Ang matandang babai'y _nag-angtanda_. ¡Susmariosep!

Inilahad ni Simoun ang pang■atlóng lalagyán.

Punôngpunô ng■ mg■a orasán, kalupì, lalagyán ng■ pósporo at mg■a
agnós na pinamutihan ng■ brillante at manipipís na mumuntîng larawang
esmalte.

Ang pang-apat ay siyang kinalalagyán ng■ mg■a lagás na bató, at ng■
büksán, ay isáng paghang■à ang kumalat sa bahay; nápapalaták na mulí
si Sinang, kayâ't kinurút siyá ng■ kaniyang iná, ng■uni't itó mán
ay nakabitíw din ng■ isáng pahang■àng ¡Sus María!

Hanggáng sa mg■a sandalîng iyón ay walâ pang nakákikita ng■ gayóng
karaming kayamanan. Sa kahóng iyon, na may balot na tersiopelong
bughâw na mang■itímg■itím, na may mg■a halang, ay namamakás ang
katunayan ng■ mg■a pang■arap sa “Isáng libo't isáng gabí”, ang
pang■arap ng■ mg■a salamisim sa kasilang■anan. Mg■a brillanteng
kasinglakí ng■ mg■a garbansos na nagkikinang■ang nagtatapon ng■ kisláp
na nakasisirâ ng■ matá, na warîng ibig matunaw ó mag-alab sa kintáb;
mg■a esmeraldang galing sa Perú na ibá't ibá ang tapyás at ayos, mg■a
rubí sa India na mapupuláng wari'y paták ng■ dugô, mg■a sápiro sa
Ceylán na bughâw at putî, mg■a turkesa sa Persia, perlas na makinis
ang balát, na ang ilan sa kanilá'y namúmulámulá, mang■abóng■abó
at maitím. Ang makabubulay ng■ anyô ng■ sisidláng iyon, ay yaóng
nakakita lamang sa gabí ng■ isáng kuwitis na nagsabog ng■ mumuntîng
liwanag na sarisaring kulay, na ang kináng ay nakapagpapalamlám sa
mg■a walâng kupas na bituwin.

Warîng upang lalòng maragdagán ang pagkakamanghâ ng■ mg■a kaharáp
ay hinalòhalò ni Simoun ang mg■a bató ng■ kaniyang kayumanggí at
mahabâng dalirí at warîng naiigaya sa tagintîng at sa pagdudulasang
wari'y paták ng■ tubig na nagbibigáy kulay sa bahag-hari. Ang kináng
ng■ gayóng maraming tapyás at ang kahalagahan nilá'y nakaaakit sa
mg■a matá. Si kabisang Tales, na lumapit dahil sa nasàng makakita
namán, ay ipinikít ang mg■a matá at lumayông biglâ na warîng upang
mapawì ang isáng masamâng akalà. Ang gayóng karaming kayamanan ay
warîng nakaaalipustâ sa kaniyang kahirapan; naparoon ang taong yaon
na ipinagpaparang■alan ang kaniyang malakíng yaman sa kasunód pá
namán ng■ araw na ííwan niyá ang bahay na iyon dahil sa kakulang■án
sa salapí at sa sukat mag-ampón.

--Nárito ang dalawáng brillanteng itím na pinakamalakí sa lahat--ang
sabi ng■ mag-aalahás--mahirap tapyasán, sapagkâ't napakatitigás....
Ang batóng itó na may kauntîng kulay pulá ay brillante rin, gayón
din namán itóng berde na marami ang nag-aakalang esmeralda raw.
Tinawaran na iyán sa akin, ng■ anim na libong piso, ng■ insík na
si Quiroga upang ibigáy sa isáng _señora_ na malakás ang kapit....

At hindi pá ang mg■a kulay dahon ang pinakamahal sa lahat, kungdi itong mg■a bughaw.

At ibinukod ang tatlong bato na hindi namán lubhang malalakí ng■unì't lubhang makakapál at mabuti ang pagkakatapyás, na may kaunting kulay bughaw.

--Kahit na mumuntì iyan kay sa mg■a kulay dahon--ang patuloy--ay ibayo ang halagá.

Tingnán ninyó itó na pinakamaliit sa lahat, na ang timbáng ay hindi hihigít sa dalawáng kilatis, nábilí ko ng■ dalawáng pûng libong piso at ng■ayó'y hindi ko maibibigáy ng■ kulang sa tatlong pûng libo. Upang mabilí ko lamang iyan ay linakbáy ko pang sadyâ. Itong isá na nákuha sa mina sa Golconda ay tatlong kilatis at kalahatì ang timbáng at ang halagá'y higit sa anim na pûng libo. Tinatawaran sa akin iyan ng■ labing dalawáng libong _libras esterlinas_ nang Virrey sa India, sa pamag-itan ng■ isáng sulat na tinanggáp ko kamakalawá.

Sa harap ng■ gayóng karaming kayamanan na naipon sa kamáy ng■ taong iyon, na palagáy na palagáy kung mang■usap, ay nagdaramdám ng■ warì'y paggalang na may halòng sindák ang mg■a nároroon.... Makáilang pumalaták si Sinang at hindi siyá kinurót ng■ kaniyang iná, sapagká't natutubigan marahil ó kayâ'y sa dahiláng inaakalà niyá na ang isáng mag-aalahás na kagaya ni Simoun ay hindi magnanasàng magtubò ng■ limang piso pá, humigít kumulang, dahil sa isáng bulalás na hindi napigil. Ang lahat ay nakating■ín sa mg■a bato, walang nagpapamalas ng■ nasàng humipò, nang■atatakot. Natitigilan silá dahil sa pagkakamanghâ. Si kabisang Tales ay sa kaparang■an nakatanáw at iniisip na ang isá lamang sa mg■a brillianteng iyon, ang pinakamuntì marahil, ay sukat ng■ maitubós sa kaniyang anak, huwag maiwan ang bahay at marahil ay maipagpagawâ ng■ ibáng bukid.... ¡Dios! ¡diyatà't ang isá lamang sa mg■a batóng iyon ay mahalagá pá kay sa tahanan ng■ isáng tao, sa ikaliligtás sa pang■anib ng■ isáng dalaga, sa kapayapàan ng■ isáng matandâ sa kaniyang mg■a hulíng araw!

At dahil sa warìng nahuhulàan ni Simoun ang kaniyang iniisip ay sinabi sa mg■a kaharáp na magkakaanák na:

--At tingnán ninyó, tingnán ninyó; dahil lamang sa isá sa mg■a maliliit na batóng bughaw na itó, na warìng walang kamalaymalay at dí makasásamâ sa kang■ino man, malinis na warìng buhang■ing natanggal sa lang■it, sa isá lamang nitó na ihandóg sa ukol na panahón ay nagawâ ng■ isáng tao ang ipatapon ang kaniyang kagalít, isáng magulang na may inaampóng mg■a kaanak, na warì'y nangguló sa bayan.... at dahil sa isáng muntíng bato pang gaya nitó, mapuláng warì'y dugô ng■ pusò, gaya nang nasàng paghihiganti at kumikisláp na gaya ng■ luhà ng■ mg■a ulila ay binigyang layà, ang tao'y nakauwì sa kaniyang tahanan, napagbalikán ng■ amá ang kaniyang mg■a anak, ng■ asawa ang kaniyang kabiya ng■ pusò, at marahil ay nailigtás ang isáng boong mag-aanak sa isáng marálitang sasapitin.

At samantalang tinátapiktapík ang sisidlán:

--Mayroon akó dito, gaya ng■ nasa tatagûan ng■ mg■a manggagamot--ang patuloy sa wikang tagalog na hindi tumpák--ang buhay at ang kamatayan, ang lason at lunas, at sa isáng dakót na itó ay magagawâ ko ang lunurin sa luhà ang lahat ng■ tao dito sa Pilipinas!

Ang lahat ay sindák na náparing■ín sa kaniyá sa pagká't nabábatíd niláng tunay ang sinasabi. Sa boses ni Simoun ay nápupuná ang isáng kakaibáng ting■ig at matalas na ting■ín ang warì'y namumulás sa kaniyang salaming bughaw sa matá.

Waring upang maputol ang pagkakamanghâ ng■ mg■a taong iyón sa pagkamalas sa mg■a batóng nakita, ay itinaás ni Simoun ang bandeha at inilantád ang ilalim na pinagtataguan ng■ _sancta sanctorum_. Mg■a sisidláng balát sa Rusia, na hiwáhiwaláy dahil sa mg■a halang na bulak ang siyáng pumúpunô sa káilalimang ang balot ay tersiopelong mang■abóng■abó ang kulay. Lahát ay nag-aantáy na makakikita ng■ mg■a kahang■àhang■à. Ináantáy ng■ asawa ni Sinang na makakita ng■ mg■a karbungko, mg■a batóng nag-áapoy at kumíkináng sa gitná ng■ kadilimán. Si kapitáng Basilio ay nasa pintô ng■ kabantugan; makakikita ng■ bagay na may katuturan, bagay na katunayan, ang katawán ng■ kaniyang mg■a lagìng pinang■arap.

--Ang pamuting itó sa liig ay kay Cleopatra--ang sabi ni Simoun at maing■at na kinuha ang isáng kahang lapád na ang ayos ay kalahatìng buwán--isáng hiyás na hindî mahahalagahán, isáng bagay na nárarapat lamang ilagáy sa mg■a museo, sa mg■a pamahalaang mayayaman lamang nauúkol.

Yaón ay isáng wari'y kolyar na binúbuô ng■ ibá't ibáng palawít na gintô na mg■a ayos anitong uwang na kulay dahon at bugháw, at sa gitná'y may isáng ulo ng■ buitre na gawâ sa bató, na ang kilabot ay katang■itang■ì, na nápapagitná sa dalawáng pakpák na nakabuká, sagisag at hiyas ng■ mg■a harìng babai sa Ehipto.

Nang makita ni Sinang ay ikinimbót ang ilóng at ng■umuwing paalipustâ na wari'y batà, at si kapitang Basilio kahi't na may malakíng hilig sa mg■a lumàng ari ay hindî nakapigil ng■ isáng jabá! na anak ng■ hindî kasiyaháng loób sa nákita.

--Isáng mainam na hiyas na naing■atang mabuti, kayâ't mayroon nang dalawáng libong taón ang tandâ.

--¡Psh!--ang sabing agád ni Sinang upang huwag mahulog sa tuksó ang kaniyang amá at nang huwag bilhín.

--¡Hang■ál!--ang sabi nitó, na napigil ang kaniyang hindî kasiyahang loob na una--¿anó ang malay mo kung umalinsunod sa kolyar na iyan ang kalagayan ng■ayón ng■ kabuhayan ng■ tao? Sa pamag-itan niyan marahil ay násilò ni Cleopatra si Cesar, si Marco Antonio..... iyan ay nakáding■íg ng■ mg■a panunumpâ sa pag-ibig ng■ dalawáng lalòng bantóg na bayani sa kaniláng kapanahunan, iyan ay nakáding■íg ng■ mg■a banggít na lubhâng ayós at malinis na wikàng latín, at maanong mágamit mo na lamang siyá!

--¿Akó? ¡ni hindî ko pá iyan tawaran ng■ tatlong piso!

--Kahi't na dalawáng pû'y matatawaran, _gonga_!--ang sabing animo'y may pagkabatid ni kapitana Tikâ--mabuti ang gintô at maaaring gawíng ibáng hiyas kung tunawin.

--Itó'y isáng sinsíng marahil ni Sila--ang patuloy ni Simoun.

Ang sinsíng ay maluwang, buô ang gintô at may isáng taták.

--Iyan marahil ang taták na itinitik sa mg■a kahatuláng pagpatáy noong siyá ang nag-uutos--ang sabing namumutlà sa pagkatigagal ni kapitang Basilio.

At tinangkang siyasatin at hulàan ang ibig sabihin ng■ taták, dátapwâ'y kahi't nagpilit at pinihit-pihit ay walâ siyáng nábasá, sa dahiláng hindî siyá maalam ng■ _paleografia_.

--¡Nápakalakalaki ang daliri ni Sila!--ang sabi tulóy--másusuot na ang dalawáng daliri ng■ sino man sa atin; sinasabi ko na ng■â, tayo'y pumápuróng.

--Mayroon pa akóng mg■a ibáng hiyas dito....

--¡Kung lahat ay kaayos niyan ay salamat!--ang sagót ni Sinang--ibig ko na ang mg■a bago.

Ang bawà't isá'y pumili ng■ isáng hiyas, may kumuha ng■ isáng singsing, may isáng orasán, may isáng guardapelo. Ang binili ni kapitana Tiká ay isáng agnós na may kaputol ng■ bató na nádiinan ng■ ating Poong Jesucristo sa ikatlong pagkakadapâ; si Sinang ay isáng hikaw at si kapitang Basilio ay ang tali ng■ orasang pabili ng■ alperes, ang mg■a hikaw ng■ babai na pabili ng■ kura at ibá pang bagay na panghandóg: ang ibá namáng magkakaanak na taga Tiani ay bumili rin ng■ hanggang may ibibili upang huwag máhuli sa mg■a taga San Diego.

Si Simoun ay namimili rin namán ng■ mg■a lumang hiyás, nakikipagpalitan, kayâ't dinalá roon ng■ mg■a mapag-impók na iná ang mg■a hiyás na hindi na nila magamit.

--¿At kayó, walâ pô ba kayóng ipagbibili?--ang tanóng ni Simoun kay kabisang Tales, dahil sa nákitang minamalas nitóng may tagláy na inggit ang mg■a pagbibili at pagpapalitan.

Sinabi ni kabisang Tales na ang mg■a hiyas ng■ kaniyang anak ay naipagbili na at ang mg■a nátitirá ay mg■a walang halagá.

--At ang agnós ni María Clara?--ang tanóng ni Sinang.

--¡Siyá ng■â palá!--ang bulalás ng■ lalaki, at biglang kuminang ang paning■in.

--Yaón ay isáng agnós na may brillante at esmeralda--ang sabi ni Sinang sa mag-aalahás--na ginamit ng■ aking kaibigan bago magmongha.

Si Simoun ay hindi sumagót; sinundán ng■ ting■in si kabisang Tales.

Matapós mabuklat ang ilang kahon ay natagpuan ang hiyás. Pinagmasdang mabuti ni Simoun, makailang binuksan at isinará; yaon ng■â ang agnós na suot ni María Clara noong pista sa San Diego, na sa pagkahabag ay ibinigay sa isang ketong■in.

--Ibig ko ang pagkakaayos--ang sabi ni Simoun--¿sa magkano pô ninyó pagbibili?

Kinamot ni kabisang Tales ang kaniyang ulo, na hindi maalaman kung ano ang gagawin, kinamot ang taing■a at pagkatapos ay tuming■in sa mg■a babai.

--Naiibigan ko ang agnós na iyan--aní Simoun--¿ibig bagá ninyóng ibigáy sa isang daan..... limang daang piso? ¿Ibig ninyóng ipagpalit ng■ ibá? Pumili kayó ng■ inyóng ibig.

Si kabisang Tales ay walang imik at nakamulang pinagmamasdán si Simoun na wari'y alinlang■an sa kaniyang nádiding■ig.

--¿Limang daang piso?--ang bulóng.

--Limang daan--ang ulit ng■ mag-aalahás na nabago ang boses.

Kinuha ni kabisang Tales ang agnós at pinihitpihit; malakás na tumítibók ang kaniyang palipisan, ang kaniyang mg■a kamáy ay nang■ing■iníg. ¿Kung huming■î pá kayâ siyá ng■ lalòng malakí? Makapagliligtas sa kanilá ang agnós na iyon: ang pagkákataóng iyon ay mainam at hindî na mangyayaring mulî.

Kinikindatán siyá ng■ mg■a babai upang ipagbilí na, tang■ì lamang si Penchang, na, sa pang■ang■ambang bakâ tubusín si Hulî, ay nagwikàng:

--Kung akó'y pakakaing■atan ko iyang warì relikias.... ang mg■a nakakita kay María Clara sa kombento ay nagsasabing namalas niláng payát na payát na hindî halos makapagsalitâ, kayâ't inaakalàng mamámatáy na banál.... Pinupuri siyá ni P. Salvi, sapagká't siyá niyang pinagkukumpisalan. Bakâ dahil doon kung kayâ hindî iyan ipinagbilí ni Hulî at pinilí pa ang masanglâ siyá.

Ang pahiwatig na itó'y nagkakabuluhán.

Nakapigil kay kabisang Tales ang pagkaalaala sa kaniyang anák.

--Kung ipahihintulot ninyó--anyá--ay tutung■o akó sa bayan at isasangunì ko sa aking anák; babalík akó rito bago magtakipsilim.

Nagkásundô silá sa gayón at pumanaw noon din si kabisang Tales.

Ng■uni't ng■ nasa labás na siyá ng■ nayon, ay nátanaw niyá sa malayò, sa isáng landás na tung■o sa kagubatan, ang prayleng nang■ang■asiwà sa _hacienda_ at ang isáng taong nákilala niyang siyang kumuha ng■ kaniyang mg■a lupain. Ang pagkagalit ng■ isáng lalaking nakakita sa kaniyang asawa na pumapasok na kaakbáy ng■ ibáng lalaki sa isáng silíd na lihim ay hindî papantáy sa sulák ng■ galit ni kabisang Tales sa pagkakakita sa dalawáng iyón na patung■o sa kaniyang bukid, sa mg■a bukid na kaniyang ginawâ at inasahan niyang maipamamana sa kaniyang mg■a anák. Sa warì niyá'y nagtatawanan ang dalawáng iyón, linilibák siyá sapagká't waláng magawâ; pumasok sa kaniyang alaala ang sinabing: hindî ko ibibigáy kung dî sa dumilíg muna sa kanilá ng■ sariling dugô at ilibing sa kanilá ang asawa't anák.....

Nápahintô, hinaplós ng■ kamáy ang noo at ipinikít ang mg■a matá; ng■ mulíng dumilat ay nákitang namimilipit sa kátatáwa ang taong iyón at sapol ng■ prayle ang kaniyang tiyan upang huwag pumutók sa katuwâán; at pagkatapos ay nákitang itinurò ang kaniyang bahay at mulíng nang■agtawanan.

Naghumugong ang kaniyang taing■a, náramdamán sa kaniyang palipisan ang higing ng■ isáng hagkís, ang ulap na pulá'y sumipót na mulî sa kaniyang paning■ín, mulíng namalas ang katawáng bangkáy ng■ kaniyang asawa't anák at sa kapiling ay ang lalaki at ang prayleng nagtatawá na pigil ang tiyan.

Nalimot niyá ang lahát, lumikô at tinung■o ang landás na linalakaran ng■ lalaki at ng■ prayle; yaon ang landás na tung■o sa kanyáng bukirín.

Si Simoun ay nabagót sa kaaantáy kay kabisang Tales sa gabíng yaón.

Nang mágisíng siyá kinabukasan ay nápunáng ang supot na katad na kinalalagyan ng■ kaniyang rebolber ay waláng lamán; ng■ kaniyang buksán ay nakakuha sa loob ng■ kaputol na papel na kinababalutan ng■ agnós na may esmeralda at brillante at kinasusulatan ng■ iláng salitâ sa wikàng tagalog, na ang sinasabi ay:

“Ipagpatawad pô ninyo, ginoo, na kahi't nasa aking bahay ay pagnakawan

ko kayó: ng■uni't ang pang■ang■ailang■an ay siyáng nag-udyók sa akin, ng■uni't iniwán kong kapalít ng■ inyóng rebolber ang agnós na pinakananasà ninyó. Kailang■an ko ang armás at makikisama na akó sa mg■a tulisán.

Ipinagbibilin ko sa inyóng huwag ipagpatuloy ang inyóng lakad, sapagkâ't sa dahiláng walâ na kayó sa aking bahay, ay hihing■án namin kayó ng■ malakíng tubós pag kayó'y aming nábihag.

TELESFORO JUAN DE DIOS.”

--Nátagpûán ko rin ang taong aking hinahanap!--ang bulóng ni Simoun--may kauntî pang balisa..... ng■uni't lalòng mabuti; mátututong gumanáp sa kaniyang ipang■akò.

Ipinag-utos sa kaniyang alilà na tumung■o sa Los Baños na sa dagat-dagatan magdaan at dalhín ang malakíng maleta, at doon siyá hintín, sapagkâ't siya'y sa katihan magdáraán na dalá ang kinalalagyán ng■ mg■a batóng mahahalagá.

Ang pagdatíng ng■ apat na guardia sibil ay lalò pang nakagalák sa kaniyá. Húhulihin ng■ mg■a sibil si kabisang Tales, ng■uni't sa dahiláng hindî nákita ay si tandâng Selo ang dinalá.

Tatlóng patayan ang nangyari sa gabíng yaón. Ang praileng nang■ang■asiwà sa _hacienda_ at ang bagong hahawak ng■ mg■a lupà ni kabisang Tales ay nang■átagpûáng patáy, baság ang ulo at may sumpál na lupà sa bibíg, sa kalapít ng■ mg■a lupaín nitó; sa bayan, ang asawa ng■ bagong mag-aari ng■ lupà na pinatáy ay patáy ding inumaga, na punô rin ng■ lupà ang bibíg at pugót ang ulo, at may kasiping na papel na kinasusulatan ng■ pang■alang “Tales” na ang ipinanulat ay dalíring isinawsáw sa dugô.....

¡Manahimik kayó, mapapayapàng tagá Kalambâ! Sa inyó'y walâng nangg■ang■alang Tales, sino man sa inyó'y hindî siyáng nakagawâ ng■ kasalanan! Ang mg■a pang■alan ninyó'y Luis Habaña, Matias Belarmino, Nicasio Eigasani, Cayetano de Jesús, Mateo Elejorde, Leandro López, Antonino López, Silvestre Ubaldo, Manuel Hidalgo, Paciano Mercado, kayó ang boong bayan ng■ Kalambâ!.... Lininis ninyó ang inyóng mg■a bukirín, ginugol ninyó sa kanilá ang boong búhay, ang mg■a naimpók, mg■a pagpupuyát, pagtitipíd, at pagkatapos ay inalís sa inyó, pinalayas kayó sa inyóng mg■a tahanan at ipinagbawal sa ibá ang kayó'y patuluyin! Hindî pa nasiyahang lapastang■anin ang katwiran kundî niyurakan sampû ng■ mg■a banal na kaugalian ng■ inyóng bayan.... Naglingkód kayó sa Harì at sa España, at ng■ sa ng■alan nilá'y pinag-usig ninyó ang katwiran ay itinaapon kayó't sukat ng■ hindî man linitis, inilayô kayó sa yakap ng■ inyóng mg■a asawa at sa halík ng■ inyóng mg■a anak.... Mahigít sa tiniís ni kabisang Tales ang tiniís ng■ bawà't isá sa inyó, ng■uni't gayón man, ay walâ sa inyóng naghigantí. Hindî nagkaroón sa inyó ng■ ling■ap ni kaawàan at pinag-usig pa kayó hangáng sa kabiláng buhay, gaya ng■ ginawâ kay Mariano Herbosa.... ¡Lumuhà kayó ó matuwâ sa mg■a liblib na pulông iyóng linálagalág nang hindî alám ang sasapitin! Kinakandili kayó ng■ España, at sa málaot mádalí ay tatamuhín ninyó ang katwiran!

XI

LOS BAÑOS

Ang kataastaasang Capitan General at Namamahalà sa Kapulùang Pilipinas ay nang■aso sa Busóbusó.--Ng■unì't sa dahiláng may abay na isáng bandang músika (sapagka't ang gayóng kataás na tao'y hindi dapat máhulí sa mg■a santóng kahoy na ipinagpuprusisyon) at sa dahiláng ang pagkagiliw sa dī matingkaláng arte ni Sta. Cecilia ay hindi pa laganap sa ugali ng■ mg■a usá at baboy-damó sa Busóbusó, ay waláng nahuli ni isá mang dagâ, ni ibon, ang General na may kasamang banda ng■ músika at kaalabáy na mg■a prayle, mg■a militar at mg■a kawani.

Inakalà na ng■ mg■a may kapangyarihan sa lalawigan na may maaalis sa katungkulan ó kayâ'y malilipat; ang mg■a kaawàawàng kapitán sa bayan at mg■a kabisa ay hindi nang■ápalagáy at hindi nang■ákatulóg sa pang■ang■anib na baká masumpung■án ng■ maalindog na máng■ang■asó ang ipalít silá sa mg■a hayop sa gubat na hindi marunong umalinsunod, gaya ng■ ginawâ na ng■ isáng _alcalde_ noóng mg■a nakaraáng araw na napapasán sa tao, sa boô niyáng paglalabáy, sapagka't waláng mabait na kabayong maaásahang hindi magbabagsák sa kaniyá. May isáng balitang kumalat na mayroón ng■âng gagawín ang General sapagka't ang gayóng pangyayari umanó ay isáng simulâ ng■ paghihimagsík na dapat sugpûin kaagád: na ang isáng pang■ang■asong waláng náhuli ay makasisirá sa karang■alan ng■ mg■a kastilà, at ibp., at humanap na tuloy ng■ isáng kahabaghabág na taong papagsusuutín ng■ suot usá, nang sinabi ng■ General (sa udyók ng■ isáng pagkahabág na hindi natimbang■án ni Ben Zayb ng■ salitang pagpuri) at pinawi ang lahat ng■ pang■ambá at sinabi, na siyá'y naaawàng pumatáy ng■ mg■a hayop sa gubat.

Kung ipagtatapat ay sadyâ ng■âng nasisiyahang loob ang General at _inter se_ ay nalulugód siyá, sa dahiláng ¿anó ang nangyari sana kung hindi tumamà sa pagtudlâ sa isáng usá na hindi nakababatíd ng■ ugaling dapat ipamalas sa mg■a gayóng kaparaanan? ¿saán masasadlák ang karang■alan ng■ nakapamamahala? ¿Bákit? ¿Isá ba namáng Capitan General ang hindi tumamà na wari'y bagong nang■ang■aso! ¿anó na lamang ang wiwikàin ng■ mg■a indio, na, sa kanilá'y mayroón din namáng iláng mabuting manudlâ? Málalagáy sa kapang■aniban ang tibat ng■ Inang bayan.....

Yaón ang sanhi kung kayâ't ipinag-utos ng■ General (na nakatawa ng■ tawang koneho at anyóng mang■ang■asong masamá ang loób) ang pagbabalik kaagád sa Los Baños, at ipinaghambóg, sa paglalabáy, ang kaniyang kagiting■an sa pang■ang■aso sa ganitó ó gayóng páng■asuhán sa España at warìng ibig ipahiwatig ang pag-alipustâ niyá sa mg■a pang■ang■aso sa Pilipinas, bagay na inaakalang kapit sabihin dahil sa nangyari; ¡psé! ang paliligò sa Dampalit (daáng paliit), ang sigang■an sa baybay ng■ lawà, ang paglalarô ng■ _tresillo_ sa palasyo at pagdayo sa gayón ó ganitong kalapít na binúbulusán ng■ tubig ó sa lawàng kinalalagyan ng■ mg■a buwaya ay mainam pá kay sa roón at hindi pá mápaparâ ang karang■alan ng■ inang bayan.

Nang isá sa mg■a hulíng araw ng■ buwan ng■ Disiembre ay nakikipaglarô ng■ _tresillo_ ang Capitan General samantalang inaantáy ang oras ng■ pananghalian. Katatapos pá lamang niyáng maligò at pag-inom ng■ isáng basong sabáw at lámán ng■ buko, kayâ't ang mg■a sandalíng iyón ay siyáng bagay samantalahín sa paghing■i ng■ mg■a biyayà. Isá pang nakapagpaparagdág sa kaniyang katuwâan ang pananalo, sapagka't pinupunyagi ni P. Irene at ni P. Sibyla, na kaniyang mg■a kalaban, ang lihim na pagpapataló, samantala namáng si P. Camorra ay nagnng■íng■itng■ít sapagka't, sa dahiláng karáratíng pa lamang ng■ umagang yaón ay hindi niyá batíd ang mg■a pakanáng iyón. Sa dahiláng pinagbubuti ng■ parìng-artillero ang pakikipaglarô ay namúmulá at nápapakagát labi sa tuwíng malilibáng ó mámamalí sa pagsugál si P. Sibyla, ng■unì't hindi siyá makaimík dahil sa malakí niyáng pag-aalang-alang sa dominiko; datapwâ'y si P. Irene namán ang

pinagbubuntuhán niyá ng■ galit, sapagkâ't ipinagpápalagáy niyáng mapagpusà at sa gitnâ ng■ kaniyáng kabuhalhalan ay dî binibigyáng halagá. Hindî man lamang siyá tinitingnán ni P. Sibyla: binabayàan siyáng mag-uung■ól; datapwâ si P. Irene, sa dahiláng mapakumbabâ, ay humihing■îng tawad samantalang hinihimas ang tungkil ng■ mahabà niyáng ilóng. Ang General namán ay nagagalák at sinasamantalá ang pagkakámali ng■ kaniyáng mg■a kalaban, sapagkâ't siyá'y mabuting magparaán, alinsunod sa payo ng■ kanónigo. Hindî batid ni P. Camorra na ang pinaglalaruán sa ibabaw ng■ dulang na iyón ay ang ikalulusog ng■ pag-iisip ng■ mg■a pilipino, ang pagtuturò ng■ wikàng kastilà, sapagkâ't kung nalalaman niyá, ay malugód sanang nakihalò sa _láruan_.

Sa mg■a durung■awáng bukás ay pumapasok ang malinis at masaráp na simoy at nátatanaw ang lawà, na ang kaniyáng tubig ay mahinhíng bumúbulong, sa paanan ng■ bahay, na warìng nang■ang■ayumpapà. Sa dakong kanan, sa malayò, ay nátatanáw ang pulông Talím na lubhâng bugháw; sa gitnâ ng■ lawà at halos katapát lamang ay may isáng pulông kulay dahon, ang pulô sa Kalambâ, na waláng tao at ang ayos ay warìng kabiyak na buan; sa kaliwâ, ang magandáng pángpang■in na nahihiyasán ng■ kakawayanán, isáng bundók bundukang tanáw ang boong lawà, malalawak na bukirín, sa dako pá roon ay bubóng na sagà sa mg■a pagitan ng■ kulay na berdeng maitímitím ng■ mg■a dahon, pagkatapos ay ang bayang Kalambâ at sa hulíng dakong abót ng■ tanáw ay warìng bumábabâ ang lang■it sa tubig ng■ lawà na anyông dagat, na siyáng sanhîng tawagin siyáng “dagat na tabáng” ng■ mg■a taga roon.

Sa isáng dulo ng■ salas ay nároroon ang kalihim na nakaupô sa haráp ng■ isáng mesa na kinapapatung■an ng■ iláng putol na papel. Ang General ay masipag at hindî niya ibig ang mag-aksayá ng■ panahón, kayâ't tinatapos ang iláng gáwain samantalang nag-aalkalde sa tresillo ó samantalang namimigáy ng■ baraha.

Samantala namáng naglalaruán ay naghihikáb at nabubugnót ang kalihim. Ang ginágawâ sa umagang iyon ay ang pagpapalitpalit ng■ bayang dapat kalagyán ng■ mg■a kawaní, mg■a pag-aalís sa katungkulan, pagpapatapon sa malayòng lupâ, pagbibigáy ng■ biyayà at ibp., ng■uni't hindî pá dumárating sa malakíng usapang inaantáy ng■ lahát, ang ukol sa kahiling■an ng■ mg■a nag-aaral na pahintulutan siláng makapagtayô ng■ isáng Academia ng■ wikàng kastilà.

Ang isáng kawaníng may mataas na katungkulan, si don Custodio at isáng prayleng nakatung■ó at warìng may iniisip ó may kabigatan ang loob (P. Fernández ang kaniyáng pang■alan) ay nang■agtatalong marahan ang usapan, samantalang payao't dito silá sa dalawáng dulo ng■ salas. Sa isáng silíd na kalapít ay nádiding■ig ang tunóg ng■ mg■a bola ng■ billar, tawanan, halakhakan, ang boses ni Simoun; itó'y nakikipagbillar kay Ben Zayb.

Si P. Camorra ay bigláng nagtindíg.

--¡Si Cristo na ang makisugal sa inyó, _puñales_!--ang pabulalás na sabing kasabáy ang paghahagis ng■ mg■a barahang nálalabí sa kaniyá, sa ulo ni P. Irene--¡puñales! ang tayâ ay sigurong seguro na, kundî man ang _codillo_, at natalo pá dahil sa tawag! ¡Puñales! si Cristo na ang makisugal!

At galít na galít na isinasalaysáy sa lahát ng■ naroroon ang pangyayari, lalóng lalò na sa tatlong naglalakád, na warìng siyáng ibig niyang pahatulin. Sumúsugal ang General, siyá ay laban, may tiklop na si P. Irene: humatak siyá sa espada at ¡puñales! hindî pinasunód ng■ kamoteng si P. Irene ang kaniyáng masamâng baraha. ¡Si Cristo na ang makilarô! Siya'y hindî naparoon doon upáng magpatalo ng■ salapî at durugin ang kaniyáng ulo sa waláng kapararakan.

--Ang akalà marahil ng■ neneng itó--ang patuloy na námumulá--ay kinikita ko ang salapî ng■ papalikwatlikwat lamang. ¡Ng■ayón pá namáng ang aking mg■a tao'y nang■agsisitawad na!

At umuung■ol na tumung■o sa kinalalagyán ng■ billar, na, hindi na pinakinggán ang mg■a hing■ing ipagpaumanhín ni P. Irene na nagtatangkang mang■atwiran sa tulong ng■ paghaplós ng■ ilóng.

--¿Ibig pô bá ninyóng umupô, P. Fernandez?--ang tanóng ni P. Sibyla.

--Masamang manglalarò akó ng■ _tresillo_--ang sagót ng■ prayle.

--Kung gayó'y paparituhin si Simoun--ang sabi ng■ General--¡eh! Simoun, eh, mister! ¿ibig bagá ninyóng makilahók sa isáng larô?

--¿Anó ang ipasisiyá tungkól sa mg■a “armas de salón”?--ang tanóng ng■ kalihim na sinamantalá ang pagkakáhintô.

Dumung■aw si Simoun.

--¿Ibig bagá ninyóng maupô sa lagáy ni P. Camorra, ginoong Simoun?--ang tanóng ni P. Irene--ang itatayâ ninyó'y brillante at hindi tantós.

--Walang kailang■an sa akin ang gayón--ang sagót ni Simoun na lumapit at ipinapagpág ang yeso na nasa kaniyang kamáy--at kayó ¿anó ang inyóng itátayâ?

--¿Anó bá ang maitatayâ namin?--ang tugón ni P. Sibyla--Ang General ay makatátayâ ng■ maibigang itayâ, ng■uni't kamí, mg■a parí, mg■a _sacerdote_.....

--¡Bah!--ang putol na pakutyâ ni Simoun--ang ibabayad ninyóng dalawá ni P. Irene ay mg■a kaawanggawâ, panalang■in, kabaitan, ¿anó?

--Batíd ninyóng ang mg■a kabaitang tagláy ng■ isá't isá--ang talád na walang halóng birò ni P. Sibyla--ay hindi kagaya ng■ mg■a brillante na maaaring másalin sa ibá't ibáng kamáy, ipagbilí na sa isá't ipagbilí pa nitó.... yaón ay dalá ng■ tao, mg■a bagay na hindi málalayô sa katawán.....

--Kung gayón ay papayag akóng sa salitâ na lamang ninyó akó bayáran--ang pakling masayá ni Simoun--Kayó P. Sibyla sa bawà't limáng tantós na ibíbigay ninyó sa akin ay sasabihin na lamang ninyó, sa halimbawâ: lilimutin kong limáng araw ang karálitâan, ang kababàang loob, ang pagkamasunurin.... kayó namán P. Irene: lilimutin ko ang kalinisang ugali, ang pagkamahabagin, at ibp. Nakita na ninyó na napakauntíng bagay, at akó, ang ibibigáy ko'y ang aking mg■a brillante.

--¡Nápakatang■ing tao itóng si Simoun, kung anó anó ang iniisip!--ang sabing tumatawa ni P. Irene.

--At _itó_,--ang patuloy ni Simoun na tinangkî sa balikat ang General--ang ibabayad nitó sa akin sa bawà't limáng tantós ay isáng _vale_ na katimbáng ng■ limáng araw na pagkakábilanggô, sa isang _solo_ ay limáng buwan, sa isáng _codillo_ ay isáng utos na pagpapatapon, na walang nakatalang pang■alan, sa isáng _bola_.... ay isáng utos sa guardia sibil na makabaríl sa daán sa taong parurusahan, samantalang ipinaghahatiran, at ibp.

Ang hamon ay napakatang■i. Ang tatlong lálakadlakád ay nang■agsilapit.

--Nguni't ginoong Simoun--ang tanóng ng mataás na kawani--¿anó ang máhihitá ninyó sa pananalo ng kabaitan sa bungang, at mga buhay ng tao, mga pagpapatapon at mga pagpatáy?

--¡Malakí! Bagót na akó sa kádidingíg ng mga usapang tungkol sa mga kabaitan at nasà kong maipong lahát, ang lahát ng nákakalát sa mundo, na nakapasok sa isáng supot upang itapon sa dagat kahi't na kailanganing pamataw ang lahát ng aking brillante.

--¡Sumpóng din iyán!--ang bulalás na tumatawa ni P. Irene--¿at anó namán ang gágawín ninyó sa mga pagpapatapon at pagpapatáy?

--Upang linisin ang bayan at pawiin ang lahát ng masasamang budhî.

--¡Ah! hanggá ngayó'y may galit pá kayó sa inyóng mgatulisán, gayóng mangyayaring hingán sana kayó ng lalòng malakíng tubós ó kinuha sana ang lahát ng inyóng alahas. ¡Huwag namán kayóng waláng utang na loob!

Ipinamarali ni Simoun na siya'y hinarang ng mgatulisán, na pagkatapos siyang mapiging na isáng araw, ay pinabayàan siyang magpatuloy ng lakad na waláng hiningíng tubós kundî ang dalawá niyang rebolber na Smith at ang dalawang kahang punglô na kaniyang dalá. Idinugtóng pang ipinakukumustá raw sa kaniya ang Capitan General.

Dahil doon at sa dahiláng ibinalità ni Simoun na ang mgatulisán ay maraming _escopeta_, baril at rebolber at sa gayóng mga tao'y hindi maaaring makalaban ang nag-íisá kahi't na may sandata, ay lalagdâ ng bagong utos ang Capitang General na ukol sa mga "pistolas de salón" upang maiwasan na ang mgatulisán ay magkaroon ng armas.

--¡Huwag, huwag!--ang tutol ni Simoun--sa ganáng akin, ang mgatulisán, ay siyang mga taong lalòng may karangalan sa lupaíng itó; silá ang tangíng kumikita ng ikabubuhay sa mabuting kaparaanan..... ¿Inaakalà ba ninyóng kung akó'y nahulog sa mga kamáy..... ninyó sa halimbawà, ay pakakawalán ba ninyó akó ng hindi kukunin ang kalahatî man lamang ng aking mga hiyas?

Tututol sana si Dn. Custodio; tunay ngâng isáng amerikanong _mulato_ na waláng pinag-aralan ang Simoun na iyon, na sinásamantalá ang pakikipag-ibigan niya sa Capitan General upang alimurahin si P. Irene. Tunay ngâ kung sa bagay na kung si P. Irene ang nakádakíp sa kaniya ay hindi siya nakawalà ng dahil sa gayóng kaliit na bagay.

--Sa ang kasamaán ay walâ sa pagkakaroon ng tulisán sa mga bundók at kaparangnan--ang patuloy ni Simoun--ang kasamâan ay nasa sa mga tulisáng bayan....

--Na gaya ninyó--ang dugtóng na tumatawa ng kanónigo.

--Oo, gaya ko, gaya natin, tayo'y mangagtapát; dito'y waláng indio na nakadidingíg sa atin,--ang dugtóng ng mag-aalahás--ang kasamâan ay nasa pangyayaring tayong lahát ay hindi mga tulisáng hayág: kung ito'y mangyari at manirahan na tayo sa gubat, sa araw na iyan, ay ligtás na ang bayan, sa araw na iyá'y sisibol ang isáng bagong kalipunán na siya na sa sarili ang mag-aayos.... at sa gayón ay matiwasáy nang makapaglalarô ng _tresillo_ ang Capitan General, na hindi siya kailangang linlangín ng kalihim....

Nang mga sandalíng iyón ay naghihikáb ang kalihim at nag-iinát na itinataás sa ulo ang mga kamáy at iniunat sa ilalim ng mesa ang mga paa niyang nagkakapatong.

Ang lahát ay nagtawanan ng■ siya'y mákita. Pinutol ng■ General ang pag-uusap at matapos na bitiwang ang barahang kaniyang sinúsuksok ay nagwikang:

--¡Siyá, siyá! Siyá na ang birûan at sugalan; gumawâ tayo, pagbutihin natin ang gawâ, kalahating oras pá ang kúlang sa oras ng■ pagkain.
¿Marami bagáng bagay ang kailang■ang lutasín?

Lahát ay naking■íg. Sa araw na iyón pagtatalunan ang ukol sa pagtuturò ng■ wikang kastilá, kayâ't may iláng araw nang nároroon si P. Sibyla at si P. Irene. Batíd nang ang una, sa dahilang siya'y Vice-Rector, ay laban sa panukalà, at ang pang■alawá ay kumakatig at kinakatigan namán ng■ _condesa_.

--¿Anó, anó?--ang tanóng na naíiníp ng■ General.

--Hang hunghol ha maha hama he halon--anáng kalihim na tinimpî ang isáng paghihikáb.

--¡Ipinagbabawal mulâ ng■ayón!

--Ipagpatawad pô ninyó, aking General,--ang sabi ng■ mataás na kawani--Ipahintulot po sa akin ng■ inyóng karang■alan na sabihing sa alin mang bansâ sa Sangsinukob ay hindî ipinagbabawal ang mg■a “armas de salón”.

Ikinibít ng■ General ang kaniyang balikat.

--Hindî tayo nakikigaya sa alín mang bansâ sa mundó--ang matigás na sabi ng■ General.

Kailán ma'y nagkakatalo ang General at ang mataás na kawani, at sukat na ang isáng pahiwatig nitó upang ang una'y magmatigás sa kaniyang balak.

Humanap ng■ ibáng daan ang mataás na kawani.

--Ang mg■a “armas de salón” ay sa mg■a dagá at inahing manók lamang nakasásakit--ang wikà--masasabi.....

--¿Na tayo'y mg■a inahing manók?--ang dugtóng ng■ General na kinibít ang balikat--at anó sa akin? Ipinakilala ko nang hindî akó gayón.

--Ng■unî't may isáng bagay--ang hiwatig ng■ kalihim--may apat na buwan lamang ng■ayón, nang ipinagbawal ang paggamit ng■ armas, na pinatibayan sa mg■a máng■ang■alakal na tagá ibáng bayan, na ang mg■a armas de salon ay may pahintulot.

Ikinunót ng■ general ang noo.

--Datapwâ'y may kagamutan ang bagay na iyan--ani Simoun.

--¿Papaano?

--Walang kaliwágan. Hálos lahât ng■ “armas de salon” ay may anim na milímetro ang lakí ng■ punglô, tang■i lamang kung may ibáng lakí na ipinagbibilí. Pahintulatang ipagbilí ang lahát ng■ mg■a walang anim na milímetro.

Pinuri ng■ lahát ang náisip ni Simoun, tang■i ang mataas na kawaning ibinulóng kay P. Fernandez na iyon ay hindî tuwíd, ni hindî pamamahalà.

--Ang gurô sa Tiani,--ang patuloy ng■ kalihim samantalang binabasa ang iláng papel--humíhing■íng bigyán siyá ng■ lalòng malakíng bahay upang.....

--¿Anó pang malakíng bahay, sa mayroon na siyáng sariling isáng kamalig?--ang putol ni P. Camorra na nalimutan na ang tresillo at lumapít sa usapan.

--Sirâ daw ang bubung■án--ang sagót ng■ kalihim--at sa dahiláng bumilí siyá ng■ mg■a _mapa_ at _cuadro_, sa sariling gugol, ay hindî mapabayàang ulani't arawin.....

--Ng■unì't walâ akóng pakialam sa mg■a bagay na iyan--ang bulóng ng■ General--sa Namamahalà sa Pang■asiwàan huming■î, sa Pang■ulong Pulong lalawigan, sa Nuncio.....

--Ang masasabi ko sa inyó--ang sabi ni P. Camorra--ang _maestrillong_ iyan ay isáng _filibusterillo_ na masamâ ang loob; akalain ba ninyóng ipinagsásabí ng■ ereheng iyan na ang inililibíng daw ng■ mainam na paglilibíng at ang hindî ay magkaisá din kung mabulók! ¡Balàng araw ay pagkukukutúsán ko iyán, eh!

At inianyông pasuntók ni P. Camorra ang kaniyang kamáy.

--At sadyâ namán,--ang wikà ni P. Sibyla na waring walâng kinakausap kundî si P. Irene--na ang ibig mag-turò ay maaaring magturò kahì't saang dako, sa walâng bahay: si Sócrates ay nagturò sa mg■a lansang■ang bayan, si Platón ay sa mg■a halamanan ng■ Akademo at si Cristo ay sa mg■a kabundukan at karagatan.

--Marami akong karaing■an ng■ _maestrillong_ iyán--ang sabi ng■ General na nakipagsulyapan kay Simoun--inaakalà kong ang lalòng mabuti ay alisín siyá.

--¡Alisín!--ang ulit ng■ kalihim.

Ikinalungkót ng■ mataás na kawaní ang kapalaran ng■ sawíng taong iyón na humíhing■î ng■ abuloy at ang nákamit ay ang pagkaalís sa katungkulan, kayâ't tinangkâng saklolohan.

--Ang katotohanan ay--ang sabing may pang■ang■anib--na ang pag-aaral ay hindî naáarugâng mabuti.....

--Nagtakdâ na akó ng■ maraming halagá na ipamímilí ng■ mg■a kailang■an--ang sabing mataás ng■ General, na waring ang ibig turan ay: ¡Gumawâ na akó ng■ higít sa nárapat!

--Ng■unì't sa dahiláng walâng bahay na sadyâ ay nang■asisirà ang mg■a kasangkapang biníbilí....

--Hindî magagawâng sabáysabáy na lahát--ang biglâng putol ng■ General--Hindî mabuti iyang paghing■î ng■ mg■a gurô dito ng■ mabubuting bahay gayóng ang mg■a gurô sa España ay namamatáy ng■ gutom. Kalabisán na iyang ibig pang humigít kay sa mg■a nasa Ináng-bayan.

--¡Filibusterismo!....

--¡Una muna sa lahát ang Inang-bayan! ¡una muna ang ating pagkakastilà!--ang dugtóng ni Ben Zayb na ang matá'y kumíkináng dahil sa busóg ng■ pag-ibig sa tinubùang lupà, at námulá ng■ kauntî dahil sa nákitang siya'y napag-isá.

--Magmulâ ng■ayón--ang sabi ng■ General--ay alisín sa tungkól ang bawà't dumaíng.

--Kung ang munakalà ko lamang ay tatanggapín--ang pasumaláng sabi ni don Custodio, na warìng kinákausap ang sarili.

--¿Ukol sa mg■a bahay páaralán?

--Magaán, magágawâ at walâng gugol, na gaya ng■ lahát ng■ aking munakalà, anak ng■ mahabàng pagkamalas sa mg■a bagaybagay at pagkakilala sa lupaíng itó. Ang mg■a bayan ay magkákaron ng■ páaralán na hindí paggugugulan ng■ pamahalàan.

--Batíd na ang bagay na iyan--ang pakutyâng sabi ng■ kalihim--ipag-utos sa mg■a bayang itayô sa tulong ng■ kaniláng sariling gugol.

Ang lahát ay nagtawanan.

--Hindî pô, hindî pô--ang sigáw ni Don Custodio na nang■upinyó at namulá--ang mg■a bahay ay nakatayô na at nag-áantay lamang na gamitin. Mabuti sa katawán, walâng kapintasan at maaliwalas.....

Ang mg■a prayle ay may pang■ambáng nagting■inan. ¿Ipalálagay kayâ ni Don Custodio na gawíng páaralán ang mg■a simbahan at mg■a kombento ó bahay-parì?

--¡Tingnán natin!--anáng General na ikinunót ang noo.

--Nápakadalí, aking General--ang tugón ni Don Custodio na umunat at ginamit ang malakíng boses na kagamitán niyá sa mg■a tang■íng pagpupulong--ang mg■a páaralán ay bukás lamang sa mg■a araw na iginágawâ at ang mg■a sabung■án ay sa mg■a araw lamang ng■ pistá.... Gawíng páaralán ang mg■a sabung■án kahì't sa loob man lamang ng■ sanglinggóng araw.

--¡Bah, bah, bah!

--¡Pumuslít na rin!

--Ng■unì't ¡kung anó anó ang naiisip ninyó Don Custodio!

--¡Isáng kahalákhalák na panukalà!

--¡Ang lahát ay nalulusután nitó!

--Ng■unì't mg■a ginoo--ang sigáw ni D. Custodio ng■ máding■íg ang gayóng mg■a pabulalás--magpakatinô ng■â tayo, ¿alín pa ang bahay na lalóng agpáng kay sa sabung■án? Malalakí, mabubuti ang pagkakayari, at walâ namáng kapararakan sa loob ng■ sanglinggó. At magíng sa dako man ng■ maayos na ugali tingnán, ang aking panukalà ay matatanggap; magiging isáng panglinis at pagsisisi sa lingguhan ng■ sabung■án.

--Ng■unì't maminsánminsán ay may sabong sa boong sanglinggó--ang pahiwatig ni P. Camorra--at hindí dapat na yamang ang may pasabong ay nagbabayad sa Pamahalàan ay.....

--¡Oh, siyá..... sa mg■a araw na iyan ay huwag magpaaral!

--¡Bah, bah!--anáng General--¡ang ganiyang kakilákilabot na bagay ay hindí mangyayari samantalang akó ang namamahalà! ¡Hindî magpapaaral dahil sa nagsasabong! ¡Bah, bah, bah! ¡magbibitíw na muna ako ng■ tungkól!

At ang General ay lubhâ ng■â mandíng nasusulukasok.

--Ng■unì't aking General, mabuti na ang mawalâ sa iláng araw kay sa buwanang mawalâ.

--¡Iyan ay laban sa mabuting ugali!--ang dugtóng ni P. Irene na lalò pa mandíng bugnót kay sa General.

--Lalòng laban sa mabuting ugali, ang pagkakaroon ng■ maiinam na bahay ang sugalan at ang páaralán ay walâ..... Magpakatinô tayo mg■a ginoo at huwag tayong paakay sa mg■a udyók ng■ kalooban. Samantalang sa paggalang sa katauhan ay ibinabawal natin ang pagtataním ng■ apian sa mg■a lupàng ating nasasakop ay binábayaàn namán natin ang paghitít, ang nangyayari'y binabaka natin ang masamâng hilig at namumulubi tayo.....

--Ng■unì't unawàin ninyóng iyan ay nagbíbigáy sa pamahalàan ng■ may apat na raa't limáng pûng libong piso na waláng anomang gawâ--ang tugón ni P. Irene na lalò't lalò pang kumakampí sa pamahalàan.....

--Siyá, siya na, mg■a ginoo--ang sabi ng■ General na pinutol ang pagtatalo--mayroon akóng balak tungkol sa bagay na iyan at iniuukol ko ang aking pagninilay sa katalinuhang bayan. ¿Mayroon pá bang bagay na pagpapasiyahán?

Wari'y natatakot na tiningnán ng■ kalihim si P. Sibyla at si P. Irene. Ang pinakamalaki'y lálabas na. Ang dalawá'y humandâ.

--Ang kahiling■an ng■ mg■a nag-aaral na humihing■íng pahintulot upang magbukás ng■ isáng Akademia ng■ wikàng kastilà--ang sagót ng■ kalihim.

Nápuna sa lahat ng■ nasa salas ang pagkaguló, at matapos siláng makapagting■inan ay nápatitig sa General upang mákilala ang ipapasiya. May anim na buwan nang ang kahiling■an ay nag-aantáy doon ng■ isáng kapasiyahan at nagíng isáng wari'y _casus belli_ na tulóy ng■ iláng lupon. Ang General ay nakatung■ó na warìng upang huwag mákilala ng■ ibá ang kaniyang iniisip.

Bumíbigát ang anyô ng■ pananahimik at ang gayón ay nahalatâ ng■ General.

--¿Anó ang pasiyá ninyó?--ang tanóng sa mataás na kawaní.

--¡Anó pá ang ipasisiyá ko, aking General!--ang sagót ng■ tinanóng na kinibít ang balik at ng■umití ng■ ng■itíng malungkót--¡anó ang ipasisiyá ko kundî ang kahiling■an ay karapatdapat at ipinagtátaká ko ang pagtatagál ng■ anim na buan upang ang bagay na iyan ay mapasiyahán!

--Hindî't may napapagitnâng mg■a bagaybagay--ang malamíg na tugón ni P. Sibyla na ipinikít ng■ kauntí ang matá.

Mulíng ikinibít ng■ mataás na kawaní ang kaniyang balik at na warìng hindî niyá batíd kung anó ang mg■a bagaybagay na iyon.

--Bukód sa walâ sa panahón ang ninanasà,--ang patuloy ng■ dominiko--bukod sa tagláy niyang laban sa aming kapangyarihan....

Hindî nakapagpatuloy si P. Sibyla at tuming■ín kay Simoun.

--Ang kahiling■an ay may anyông dapat paghinalàan--ang dugtóng nitóng hulí na nakipagting■inan sa dominiko.

Itó'y makálawáng pumikít. Nang mákita ni P. Irene ang gayón ay nahalatâ na niyang ang kaniyang usap ay talo na halos, sapagká't kalaban si Simoun.

--Isáng payapàng pagtakwíl, isáng pagbabangong ang gamit ay papel sellado--ang dugtóng ni P. Sibyla.

--¿Pagbabangon, pagtakwíl?--ang tanóng ng mataás na kawaní, na nápatíngín sa madlá na warìng walâng maantiluhan.

--Ang nangungulo ay mga binatang kilalâ sa pagkamakabago at napakalalò, kundî pangangalan ng ibá pang tawag;--ang dugtóng ng kalihim sa dominiko--ang isâ sa kanilâ'y nagngalang Isagani, ulong hindî matinô..... pamangkín ng isáng klérigo.....

--Isâ sa mga tinúтуруà ko--ang sagót ni P. Fernández--at akó'y nasisiyaháng loob sa kaniyâ.

--¡Puñales, kasiyahán din namán iyán!--ang bulalás ni P. Camorra,--kamuntî na kamíng magpanuntukan sa bapor: sapagká't nápakawalâng galang, itinulak ko siyâ at itinulak namán akó!

--Mayroon pang isáng nagngalang Makaragui ó Makarai.....

--Makaraig,--ang sagót ni P. Irene na nakihalò sa usapan,--isáng binatang nápakagandáng ugali at nakalúlugód.

At ibinulong sa General.

--Iyan ang sinabi ko sa inyó, mayaman..... iniluluhog ng _condesa_ na inyóng tingnán.

--¡Ah!

--Isáng nag-aaral sa panggagamót na nagngalang Basilio.

--Sa Basilióng iyan ay walâ akóng masasabi--ang tugón ni P. Irene na itinaás at ibinukâ ang mga kamáy na warìng mag _dodominus vobiscum_;--sa ganáng akin iyan ay tubig na hindî kumikilos. Kailán ma'y hindî ko naunawâ ang ninanasâ ni ang iniisip. ¡Sayang at hindî natin kaharâp ng ayón si P. Salvi upang magpakilala sa atin ng pinagmulán ng binatang iyan! Náaalala kong aking nádingíg na sinasabing niyong kaniyang kabatâan ay may ipinakialám sa kaniyâ ang guardia sibil.... ang kaniyang amâ'y nápatay sa isáng guló na hindî ko na maalaala....

Si Simoun ay napangitîng malumanay, walâng kalatís, ipinatanáw lamang ang kaniyang ngiping mapuputî't mabuti ang pagkakahanay....

--¡Ahá, ahá!--anáng General na tumangô tangô--¿gayón palá? ¡Italâ ninyó ang pangalang iyán!

--Nguni, aking General,--ang sabi ng mataás na kawaní ng makitang masamá ang tungo ng salitâan--hanggáng sa ng ayón ay walâ pang nababatíd na bagay na laban sa mga binatang iyán; ang kaniláng kahilingan ay matuwid at walâ tayong karapatáng huwág dinggín dahil sa panunuláy lamang sa mga hakâhakâ. Sa akalâ ko ay nárarapat na sang-ayunan ng Pamahalâan ang kahilingan at sa gayón ay magpapamalas ng kaniyang pagkakátiwalâ sa bayan at ng katibayan ng kaniyang pagkakatatag; at siya'y may kalayâang bawìing mulî ang pahintulot kung makitang dahil sa kaniyang mabuting kalooban ay nagpapakalabis. Mga sanhi at paraán sa pagbawì ay hindî mawawalán,

mababantayán natin silá.... ¿Anó't pasasamâin ang loób ng■ iláng binatà, na mangyayaring magdamdám pagkatapos, gayóng ang kaniláng hiníhiling ay nálalagdâ sa mg■a utos ng■ hari?

Si P. Irene, si don Custodio at si P. Fernández ay nagpamalas ng■ kaniláng pagsang-ayon sa pamagitan ng■ tang■ô ng■ ulo.

--Ng■unì't ang mg■a indio ay hindî nárarapat mátuto ng■ wikàng kastilà ¿batíd bagá ninyó?--ang sigaw ni P. Camorra--hindî dapat mátuto, sapagkâ't pagkatapos ay nakikipang■atuwiran sa atin, at ang mg■a indio ay hindî dapat mang■atuwiran kundî sumunód lamang at magbayad.... hindî dapat manghimasok sa pagsuri ng■ sinasabi ng■ mg■a kautusán at ng■ mg■a aklát ¡napakamatatalas at mg■a mapag-usáp! Pagkaalám ng■ wikàng kastilà ay nagiging kalaban ng■ Dios at ng■ España.... basahin ninyó ang kabuhayang "Tandâng Basio Makunat" at kung hindî gayón; ¡iyán ang aklát! ¡May mg■a katotohanang ganganitó!

At ipinakita ang mabibilog niyáng kamáy na pasuntók.

Hinaplós ni P. Sibyla ang kaniyáng anit na bilang tandâ ng■ pagkainíp.

--¡Isáng salitâ!--aniyá na umanyô ng■ anyông lalòng mapayapà sa gitná ng■ kaniyáng pagng■ing■itng■ít--hindî ang pagtuturò lamang ng■ wikàng kastilà ang pinag-uusapan dito, dito'y may isáng pipping pagtutunggali ng■ mg■a nag-aaral at ng■ mg■a pari sa Unibersidad ng■ Sto. Tomás; kung masusunód ng■ mg■a nag-aaral ang kaniláng hang■ád ay manghihinà ang pananalig sa amin, sasabihing kami'y dinaíg at mang■agmamataás, at walâ na ang paniniwalà, walâ na ang lahát! Pagkaguhô ng■ unang sagkâ ¿sino pá ang makahahadláng sa kabataang iyan? Sa aming paglagpák ay walâ kamiing gágawín kun dí ang ipakilala namán ang paglagpák ninyó! Matapos kami ang pamahalàan namán.

--¡Iyan ang hindî mangyayari, _puñales_!--ang sigaw ni P. Camorra--¡tingnan muna natin kung sino ang may malakás na pangsuntók!

Sa gayón ay nagsalitâ si P. Fernández, na sa boong pagtatalo ay nanirá lamang sa kang■ing■ití. Lahát ay nakimatyág sapagkâ't kilaláng siya'y may mabuting ulo.

--Huwag sumamá ang loób ninyó sa akin, P. Sibyla, kung hindî ninyó akó káisa sa paghuhulòng ukol sa bagay na itó, ng■unì't nápakatang■ing kapalaran ang sa akin, na kailán man halos, ay kasalung■át akó ng■ aking mg■a kapatíd. Ang sabi ko ng■â'y hindî tayo dapat mabaklá. Ang pagtuturò ng■ wikàng kastilà ay mangyayaring pahintulutan ng■ walâng anománg kapang■aniban, at upang huwag lumabás na isáng pagdaíg sa Unibersidad, ay nárarapat na tayong mg■a dominiko ay magpáuná sa pagkagalák ng■ dahil sa bagay na iyan; iyan ang _política_. ¿Bakit tayo makikipaglabanán tuwî na sa bayan, sa tayo ay kakauntî at silá ay marami, sa kailang■an natin silá at tayo'y hindî nilá kailang■an?--¡Hintáy muna kayó, P. Camorra, hintáy muna kayó!--Payagan na nating ng■ayón ay mahinà ang bayan at walâng maraming nálalaman, ako mán ay gayón din ang akalà ko, ng■unì't bukas ay hindî na gayón, ni sa makalawá. Bukas makalawá ay silá ang magiging malakás, mababatíd ang kaniláng mg■a kailang■an at hindî natin mapipigil, gaya rin namán ng■ hindî mangyayaring mapigil, na, pagdatíng ng■ batà sa iláng gulang ay makaalám ng■ maraming bagay... Ang sinasabi ko ng■â ay ¿bakit hindî natin samantalahín ang kalagayang itó sa kamangmang■án upang magpalít ng■ paraan sa pamamalakad at itatág sa matibay na batayán, na hindî mapapawì, sa batayáng katwiran, sa halimbawà, at huwag sa batayáng kamangmang■án? Sapagkâ't walâ nang kagaya ng■ magíng makatwiran, gaya ng■ sinabi ko sa tuwi na sa aking mg■a kapatid, ng■unì't ayaw akóng dinggín. Ang indio, gaya rin ng■ alín mang bayang batà pá ay mapag-usig ng■ katwiran; humíhing■î ng■

parusa kung nagkasala, at námumuhî pag hindi kinamít ang gayón.
¿Marapat ang hinihing■î? Ipagkaloob, ibigáy natin sa kanilá ang
lahát ng■ páaraláng kailang■an, mapapagod din silá: ang kabatàan ay
bulagbol na talagá, ang nag-uudyók lamang sa kanilá sa pag-uusig ay
ang ating pagsalung■át. Ang ating panilòng karang■alan ay lumà na,
P. Sibyla: gumawâ tayo ng■ ibá, ang panilòng pagkilala ng■ utang na
loób, sa halimbawà. Huwag tayong magsamangmáng, gayahan natin ang
mg■a hesuita.....

--¡Oh, oh, P. Fernández!

Hindîng hindi: matitiis na lahat ni P. Sibyla, liban na lamang sa
pagayahan sa kaniyá ang mg■a hesuita. Namumutlà't nang■ing■iníg na
nagbubusá ng■ mg■a matalas na wikà.

--Magpransiskano na muna.... ¡Kahit na anó, huwag lamang hesuita!--ang
sabing walâng patumanggâ.

--¡Oh, oh!

--¡Eh, eh! Padre P.....!!

Ang sumunód ay isáng pagtatalong panabáy ng■ lahat, na nalimot na ang
General; nagsasalitang sabáysabáy, nagsisigáwan, hindi mang■agkalinaw,
nang■agtatalo; si Ben Zayb ay kaharáp ni P. Camorra at nag-uumang■án
ng■ suntók, binábanggit ng■ isá ang mg■a gansâ at ang isá'y ang
mg■a manghihitít ng■ tintá, tinutukoy ni P. Sibyla ang kapitulo at
si P. Fernández namán ay ang sa _Summa_ ni Sto. Tomás, at ibp.,
hangáng sa pumasok ang kura sa Los Baños at sinabing nakahandâ na
ang pananghalian.

Tumindíg ang Capitan General at sa gayó'y naputol ang pagtatalo.

--¡Siya, mg■a ginoo!--ang sabi--ng■ayó'y marami tayong nagawâ, gayóng
tayo'y nasa kapanahunan ng■ pagpapahing■á! May nagsabing ang mg■a
maseselang na bagay ay dapat pag-usapan sa pagtatapós ng■ pagkáin.
Akó'y lubós na sang-ayon sa sabing iyón.

--Bakâ masirà ang tiyán natin--ang sabi ng■ kalihim, na ang tinutukoy
ay ang init ng■ salitâan.

--Kung gayón ay ipagpabukas na natin.

Nagtindigang lahat.

--Aking General--ang sabing marahan ng■ mataás na kawaní--ang anak
na babai ni kabisang Tales ay nagbalík na mulî't hinihing■î ang
paglayà ng■ kaniyang nunòng may sakít na hinuling bilang kapalít
ng■ amá.....

Tiningnán siyang masamá ang loób ng■ General, na hinaplós ang malapad
na noó.

--Putris yatàng ¡hindi na babayàang ang tao'y makapananghaling
mapayapà!

--Ikatlóng araw na ng■ kaniyang pagparito; isáng kaawàawàng dalaga...

--¡Ah, demonio!--ang bulalás ni P. Camorra--sinasabi ko na ng■âng
mayroón akóng bagay na sasabihin sa General; kung kayâ ng■â akó
naparito ay..... upang katigan ang kahiling■an ng■ binibining iyán!

Kinamot ng■ General ang kaniyang taing■a.

--¡Siyá!--ang sabi--padalhán ng■ sulat ng■ kalihim ang teniente ng■ guardia sibil upang pakawalán. ¡Hindî masasabing hindî akó maawâin at mahabagin!

At tuming■ín kay Ben Zayb. Ikinisáp ng■ mamamahayag ang kaniyáng matá.

XII

PLÁCIDO PENITENTE

Masamá ang loób at halos ang mg■a matá'y lumuluhà ng■ lumalakad sa Escolta si Plácido Penitente upang tumung■o sa Universidad ng■ Sto. Tomás.

May mg■a iláng linggó lamang na kararatíng na galing sa kaniyáng bayan at makálawá nang sumulat sa kaniyáng iná na ang iniuukilkil ay ang kaniyáng nasàng iwan ang pag-aaral upang umuwî at maghanap buhay. Sinagót siyá ng■ kaniyáng iná na magtiístiis, makuha man lamang ang pagka _bachiller en artes_, sapagkâ't sayang namáng iwan ang pag-aaral, matapos ang apat na taóng paggugugol at paghihirap ng■ isá't isá sa kanilá.

¿Saán buhat ang pag-ayáw ni Penitente sa pag-aaral, gayóng siya'y isá sa mg■a masumigasig at bantóg sa paaraláng pinamamahalaan ni P. Valerio sa Tanawan? Doon ay nábibilang si Penitente na isá sa mg■a lalóng mabuti sa latin at matalas sa pakikipagkatwiran, na marunong gumusót at maghanay ng■ mg■a paguusap na lalóng magaan at waláng kahirapan; siyá ang inaaring lalóng pinakamatalas ng■ kaniyáng mg■a kababayan, at dahil sa kabantugang iyon, ay ibinibilang na siyáng pilibustero ng■ kaniyáng kura, katunayang lubós na hindî siyá hang■ál ni táong waláng namumuwang■an. Hindî máwatasan ng■ kanyáng mg■a kasama ang gayóng nasàng pag-uwî at iwan ang pag-aaral; walâ namáng nililigawan, hindî mánunugal, bahagyâ ng■ marunong ng■ hungkian at kapang■ahasan na sa kaniya ang pakikilarô ng■ isáng _rebesino_; hindî naniniwalà sa payo ng■ mg■a prayle, kinukutyâ ang _tandáng Basio_, may salapíng higit sa kailang■an, may mahuhusay na damít; ng■uni't gayón man, ay masamá ang loób kung pumasok at kinasusuklamán ang mg■a aklát.

Sa tuláy ng■ España, na ang tang■ing bagay na tagláy na ukol sa España ay ang pang■alan lamang, sapagkâ't sampû ng■ kaniyáng mg■a bakal ay galing sa ibáng lupaín, ay nákatagpô ng■ mahabàng hanay ng■ mg■a binatàng tung■o sa loób ng■ Maynilà upang pumasok sa kaníkaniláng paaraláng pinápasukan. Ang ilán ay suót tagá Europa, matutulin ang lakad, na dalá ang mg■a aklát at kuaderno, may iniisip, inaalaala ang kaniláng mg■a lisyón at mg■a sinulat na iháharáp; ang mg■a itó'y tagá Ateneo. Ang mg■a tagá Letrán ay nápupuná sapagkâ't lahat halos ay suot pilipino, silá ang lalóng makapál at waláng maraming aklát. Ang bihis ng■ mg■a tagá Universidad ay lalóng maayos at makisig, mararahan ang lakad at madalás pang tungkód ang dalá at hindî aklát. Ang kabatàang nag-aaral sa Pilipinas ay hindî mapangguló at mapag-ing■áy; nang■aglálakád na wari'y may iniisip; ang sino mang makakita sa kanilá ay magsasabing sa haráp ng■ kaniláng mg■a matá ay waláng anó mang pag-asang nátatanáw, ni magandáng kinábukasan. Kahi't na sa mg■a ilan iláng dako'y nakapagpapasayá sa hanay ang matalagháy at makulay na anyô ng■ mg■a nag-aaral na babai sa Escuela Municipal, na may mg■a sintás sa balik at bitbit ang kaniláng mg■a

pinag-aaralang aklát at kasunód ang kaniláng mg■a alilà, ay bahagyâ nang máding■ig ang isáng tawa, bahagyâ nang máding■ig ang isáng aglahì; waláng mg■a awitan; waláng masasayang parunggít; kung bagá man ay mabibigát na birò, awayán ng■ maliliit. Ang mg■a malalakí ay karaniwan nang waláng kibô at maayos ang kagayakan na gaya ng■ mg■a nag-aaral na alemán.

Si Plácido ay naglálakád sa liwasan ni Magallanes upang pumasok sa butas--dating pintô--ng■ Sto. Domingo nang bigláng tumanggáp ng■ isáng tampál sa balikat na siyáng nakapagpaling■ón sa kaniyang biglá, na masamá ang ulo.

--¡Hoy, Penitente, hoy, Penitente!

Ang tumampál palá ay ang kasama niyang si Juanito Pelaez, ang mapaglang■ís at minámahal ng■ mg■a gurô, waláng kapara sa kasamáan at kalikután, may ting■íng mapanuksó at ng■itíng mapagbirô. Anák ng■ isáng mestisong kastilà, mayamang máng■ang■alakál ng■ isá sa mg■a arrabal, na umaasa sa katalinuhan ng■ binatà; dahil sa kaniyang pagkamakulabíd ay hindi náhuhulí sa ibá, may ugaling mapagbirô ng■ masamá sa lahat at pagkatapos ay magkakanlóng sa likuran ng■ mg■a kasama at may katang■itang■i siyang kakubàan na lumálakí kailan ma't may panunuksóng ginagawâ at nagtátawá.

--¿Nakapag-alíw ka bang mabuti, Penitente?--ang tanóng na kasabáy ang mg■a malakás na pagtampál sa balikat.

--Ganoon, ganoon--ang sagót na may kamuhîan ni Plácido--¿at ikáw?

--¡Mabuting mabuti! Sukat ba namáng anyayahan akó ng■ kura sa Tiani, na sa kaniyang bayan akó magpahing■á; naparoón akó..... kaibigan! ¿Kilalá mo ba si P. Camorra? Siyá'y isáng kurang mapagpaumanhín, mabuting kaibigan, matapát, lubhâng mapagtapát, kagaya ni P. Paco.... At sa dahiláng maraming dalagang magagandá doón, ay nanapatan kamiing dalawa, ang pigil niyá'y gitarra at kumakantá ng■ mg■a peteneras at akó namá'y biolin.... Masasabi ko sa iyó, kaibigan, na gayón na lamang ang sayá namin; waláng bahay na hindi namin inakyát.

Bumulóng sa taing■a ni Plácido ng■ iláng salitâ at pagkatapos ay nagtawá. At sa dahiláng nagpakita ng■ pagkakámanghâ si Plácido, ay idinagdág pang:

--¡Maisusumpâ ko sa iyó! At waláng hindi pangyayari, sapagkâ't sa pamag-itan ng■ isáng utos ng■ pamahaláan ay maaaring pawiin ang amá, asawa ó kapatíd at tapús ang salitàan! Gayón man ay nakátagpô kami ng■ isáng ung■ás, katipán mandín ni Basilio sa akalà ko. Nápakaulól niyóng si Basilio! Magkaroón ba namán ng■ niligawang hindi marunong ng■ wikàng kastilà, waláng yaman at nagíng alilà pa! Masung■it na masung■ít ng■uni't magandá. Isáng gabí'y hinambalos ni P. Camorra ang dalawáng nanapatan sa kaniyá at salamat na lamang at hindi nang■ápatáy. Ng■uni't gayón man ay masung■ít pá rin ang babai. Datapwá'y susukò rin siyá na gaya ng■ ibá.

Si Juanito Pelaez ay malakás na humáhalakhák na wari'y ikinaliligaya niyang lubós ang gayón. Minasdán siyang masamá ang loób ni Plácido.

--Hintáy ka palá ¿anó bá ang iniulat kahapon ng■ katedrátiko?--ang tanóng na inibá ang salitàan.

--Kahapon ay waláng pasok.

--¡Oho! At kamakalawá?

--¡Tao ka, Huebes, e!

--Siyá ng■â palá ¡napakahayóp akó! ¿Alám mo Plácido na nagíging hayop akó? At noong Miércoles?

--¿Noong Miércoles? Hintáy ka.... niyóng Miércoles ay umambón.

--¡Mainam! at noong Martés?

--Noong Martés ay pistá ng■ katedrátiko at hinandugán namin siyá ng■ isáng orkesta, kumpól ng■ mg■a bulaklák at ilán pang handóg....

--¡Ah, putris!--ang bulalás ni Juanito--nakalimutan ko ng■â palá, ¡napakahayop akó! At ¿itinanóng bá akó?

Kinibít ni Penitente ang kaniyang balikat.

--Ayawán ko, ng■unì't ibinigáy sa kaniyá ang tálàan ng■ mg■a may gawâ ng■ pista.

--¡Putris!.... at noong Lunes ¿anó ang nangyari?

--Sa dahiláng siyáng unáng araw ng■ pasukán ay binasa ang tálàan ng■ mg■a pang■alan at itinakdâ ang lisyón: ang ukol sa mg■a salamín. Tingnán mo; mulâ rito hanggáng doon, isasaulo, walâng labis walâng kulang.... tátalunán ang kaputol na itó at itó ang isúsunód.

At itinuturò ng■ dalirì sa písika ni Ramos ang mg■a dakong pag-aaralan, ng■ bigláng sumalipadpad sa hang■in ang aklát dahil sa isáng tampál na papaitaas na ibinigáy ni Juanito.

--Siyá bayàan mo ng■â ang lisyón, mag _ipít na araw_ na tayo.

Tinatawag na _ipít na araw_ ng■ mg■a nag-aaral sa Maynilà, ang araw na napapagitnâ sa dalawáng kapistahan, na inaalís at pinapawì sa kaibigáng sarili ng■ mg■a nag-aaral.

--¿Alám mo bang nápakahayop mo ng■â?--ang tugóng pagalít ni Plácido samantalang pinupulot ang kaniyang aklát at mg■a papel.

--Halinang mag _ipít na araw_--ang ulit ni Juanito.

Ayaw si Plácido: hindî dahil sa pagkukulang ng■ dalawá'y hindî itútulóy ang klase ng■ mahigít sa isáng daa't limang pû. Naaalaala ang mg■a paghihirap at pag-iimpók ng■ kaniyang iná na siyáng nagbibigáy ng■ ginugugol niyá sa Maynilà at siyáng nagsasalát.

Nang mg■a sumandalîng iyón ay pumapasok silá sa butas ng■ Sto. Domingo.

--Maalala ko palá--ang bulalás ni Juanito ng■ mákita ang liwasan sa haráp ng■ bahay-aduana--¿alám mo bang akó ang nátungkuláng mang■ilak ng■ ambágan?

--¿Anóng ambagan?

--Ang sa monumento.

--¿Anóng monumento?

--¡Alín pá! ang sa kay P. Baltazar ¿hindî mo ba nálalaman?

--¿At sino ba ang P. Baltazar na iyán?

--¡Abá! ¡isáng dominiko! Kayâ't lumapit ang mg[■]a parì sa mg[■]a nag-aaral. ¡Sulong na, magbigáy ka na ng[■] tatló ó apat na piso upang mákitang tayo'y hindî maramot! Upang huwag masabing sa pagtatayô ng[■] isáng estatua ay ang alapót nilá ang dinukot. ¡Sulong na Placidete! hindî mawawalâng kabuluhán ang salapî mo!

At sinabayán ang salitâng itó ng[■] isáng makahulugáng kindát.

Naalaala ni Plácido iyong isáng nag-aaral na nakalalampás sa pagsusuri dahil sa paghahandóg ng[■] kanario, kayâ't nagbigáy ng[■] tatlong piso.

--Tingnán mo, isusulat kong maliwanag ang iyong pang[■]alan upang mábasa ng[■] propesor, ¿nákikita mo bá? Plácido Penitente, tatlong piso. ¡Ah! ¡tingnán mo! Sa loób ng[■] ikalabíng limang araw ay pistá ng[■] propesor sa _Historia Natural_.... Alám mong napakamasayá, na hindî naglalagáy ng[■] pagkukulang at hindî tumátanóng ng[■] lisyón. ¡Kaibigan, dapat tayong gumantí ng[■] utang na loób!

--¡Siyá ng[■]â!

--¿Anó, dapat ba nating handugán ng[■] isáng pistá? Ang orkesta ay dapat na magíng kaparis ng[■] dinalá ninyó sa katedrátiko sa Písika.

--¡Siyá ng[■]â!

--¿Anó sa akalà mo kung gawín nating tigalawang piso ang ambagan? Sulong Placidíng, magpáuna ka sa pagbibigay, sa gayón ay máuuna ka sa talàan.

At sa dahiláng ibinigáy ng[■] walâng gatól ni Plácido ang hiníhing[■]ing dalawáng piso, ay idinagdág ang:

--Hoy, apat na ang ibigáy mo, at sakâ ko na isasauli sa iyó ang dalawá; upáng magíng pain lamang.

--Kung isasauli mo rín ¿anó't ibíbigay ko pá sa iyo? Sukat nang ilagáy mong apat.

--¡Ah, siyá ng[■]â palá! nápakahayop akó! ¿alám mong nagiging hayop akó ng[■]ayón? Ng[■]uni't ibigáy mo na rin sa akin upang ipakita ko sa ibá.

Upang huwag pabulaanan ni Plácido ang kura na naglagáy sa kaniyá ng[■] pang[■]alan, ay ibinigáy ang hiníhing[■]î sa kaniyá.

Dumating silá sa Universidad.

Sa papasukan at sa hinabàhabà ng[■] banketa na nakalatag sa palibid ng[■] Unibersidad ay nang[■]aghihintúan ang mg[■]a nag-aaral na nag-aantáy ng[■] pagpanaog ng[■] mg[■]a propesor. Ang mg[■]a nag-aaral ng[■] taóng paghahandâ upáng mag-aral ng[■] _Derecho_, ikalimáng taón ng[■] _segunda enseñanza_, at ng[■] paghahandâ upáng mag-aral ng[■] _Medicina_ ay nagkakahalobilo: ang mg[■]a hulíng tinuran ay madalíng mákilala dahil sa kaniláng kagayakan at sa kaniláng kiyás na hindî nákikita sa ibá: ang marami sa kanilá ay galing sa Ateneo Municipal at kapiling nilá ang makatàng si Isagani na ipinakíkilala sa isáng kasama ang pang[■]ang[■]aninag ng[■] liwanag. Sa isáng pulutóng ay nagtatalotalo, nagkakatwiranan, bumabanggit ng[■] sinabi ng[■] propesor, ng[■] mg[■]a nátatalâ sa aklát, ng[■] mg[■]a _principios escolásticos_; sa ibáng pulutóng ay nagkukumpayan ng[■] mg[■]a aklát, sa pamagitan ng[■] mg[■]a tungkód ay iginuguhit sa lupà ang ibig ipakilala; sa dako pa roon ang nang[■]alílibang namán sa panonood sa mg[■]a mapanatang tumutung[■]o sa kalapít na simbahan, at kung anó anó ang ibinubuhay dahil sa namamálas.

Isáng matandang babai na akay ng isáng dalaga ay papiláypiláy na nagdádasal; nakatung lumalakad ang binibini, natatakót-takót, nahihiyang dumaan sa harap ng gayóng karaming tumítíng; itinátaás ng matandá ang kaniyang saya na kulay kapé ng mga kakapatid ni Sta. Rita, upang ipakita ang matatabang paa at mga medias na putí; kinagagalitan ang kaniyang kasama at tinitingnán ng masamang tingín ang mga nanonood.

--¡Mga saragate!--ang pangitngít na bulóng--¡huwag mo siláng tingnán, itungó mo ang iyong ulo!

Ang lahat ay nápuuná, ang lahat ay nagiging sanhi ng biruán at buhaybuhay.

Minsan ay isáng mainam na victoria na hihintô sa piling ng pintúan upang iwan doon ang isáng mag-aanak na mapanata; dadalaw sa Birhen del Rosario sa kaniyang piniling araw: ang mga matá ng nanonood ay handang lahat upang tanawín ang anyô at laki ng paa ng mga binibini sa pag-ibís sa sasakyán: minsán ay isáng nag-aaral na lumalabás sa pintúan na tagláy pá sa mukhá ang pagkakapanalangín: dumaan sa simbahan upang idalangín sa Birhen na mangyaring maliwanagan niyá ang lisyón, upang tingnán kung nároroon ang kaniyang nilalangít, makipagsulyapan at tumungo sa páaralan na tagláy sa alaala ang mga matáng magiliw na iyon.

Nguni't námatyág sa mga pulutóng ang galawan, isáng waring pagaantabáy, at si Isagani ay nápatigil at namutlá. Isáng sasakyán ang humintô sa pintúan: ang magkaparis na kabayong putí ay kilalang-kilalá. Yaon ang sasakyán ni Paulita Gómez na nakalundág na agád sa lupà, na mabilís na wari'y ibon, na hindi binigyáng panahóng mákita ng mga nanonood ang kaniyang paa. Sa isáng mainam na kilos at isáng haplós ng kamáy ay naayos ang mga tupí ng kaniyang saya, at sa isáng matuling sulyáp na wari'y hindi kinukusa ay nákita si Isagani, bumati't ng umití. Bumabá namán si aling Victorina, tumingín ng paimbabáw sa kanyáng salamin, nákita si Juanito Pelaez, ng umití at binati itó ng magiliw.

Si Isagani ay sumagót ng bating takót, na namumulá dahil sa lugód; si Juanito ay nagpakayukôyukô, nag-alís ng sombrero at ikinilos ang mukhá na kagaya ng bantóg na kómiko at karikato Panza kung tumatanggap ng pagakpakan.

--¡Mecachis!-- ¡Kay gandáng dalaga!--ang bulalás ng isá, na humandá sa pagyao--sabiin ninyó sa katedrátiko na akó'y malubhá.

At si Tadeo, itó ang kaniyang pangalan, ay pumasok sa simbahan upang sundán ang dalaga.

Si Tadeo ay pumaparoon araw araw sa Unibersidad upang itanóng kung may pasok at tuwí na'y nagtataká kung bakit may pasok: mayroon siyang hinalang may isáng cuacha na panáy at walang katapusán at inántáy niyang dumating sa bawát sandalí. At bawát umaga, matapos na hindi mangyari ang mungkahi niyang magliwaliw, ay áalís na nagdádahilang may malaking kagipitan, ó gágawin, ó sakít, sa sandalí pa namang ang kaniyang mga kasama ay papasok sa klase. Nguni't sa dí mabatíd na kaparaanan ay nakalálampás si Tadeo sa mga pagsusuri, ginigiliw ng kaniyang mga propesor at náhaharap sa isáng magandang kinábukasan.

Samantala namán ay nagsísimulá ang mga kilusán at gumágalaw ang mga pulúpulutóng; pumanaog na sa klase ang propesor sa Písika at Kímika.

Ang mg[]a nag-aaral, na waring nawalan ng[] pag-asa, ay pumasok sa loób ng[] páaralan na nang[]akabitiw ng[] iláng bulalás sa dî kasiyahang loób. Si Plácido Penitente ay nakisunód sa karamihan.

--¡Penitente, Penitente!--ang tawag sa kaniyang palihím ng[] isá--lumagdâ ka rito!

--At ¿anó iyán?

--Huwag mo nang tanung[]ín, lumagdâ ka!

Waring náramdamán ni Plácido na may pumipirol sa kaniyang taing[]a; nasa sa alaala niyá ang kabuhayan ng[] isáng kabisa sa kaniyang bayan, na dahil sa pagkakálagdâ sa isáng kasulatang hindi batíd ang lamán, ay nábilanggông maláon at kauntî pang nápatapon. Upang huwág niyang malimot ang pangyayaring iyón ay pinirol siyá ng[] malakás sa taing[]a ng[] isá niyang amaín. At kailán mang nakakading[]íg siyá ng[] salitang ukol sa paglagdâ ay waring náramdamán niyá sa kaniyang taing[]a ang sakít na tinanggáp.

--Patawarin mo akó, kasama, ng[]uni't hindi akó lumálagdâ sa anó man, kailan pa ma't hindi ko pa nauunawâ.

--¡Napakahang[]ál mo! nakalagdâ na rito ang dalawang _carabineros celestiales_ ¿anó pa ang ikatatakot mo?

Ang pang[]alang _carabineros celestiales_ ay nakapagbíbigay tiwalâ. Yaón ay isáng banal na pulutóng na itinatag upang tumulong sa Dios sa pakikibaka sa dilang kasamâan, upang pigilin ang pagpasok ng[] _contrabando herético_ sa talipapâ ng[] bagong Siyon.

Lalagdâ na sana si Plácido upang matapos na lamang ang usap sapagká't nagmamadalî; ang kaniyang mg[]a kasama ay nagdadasal na ng[] _O Thoma_, ng[]uni't náramdamán niyá mandíng pinipigilan ng[] kaniyang amaín ang kaniyang taing[]a, kayâ't nagsabing:

--¡Makatapos na ang klase! ibig ko munang mábasa.

--Napakahabâ, ¿alám mo bá? ang bagay ay upang gumawâ ng[] isáng kahiling[]ang laban, sa tuwid na sabi, isáng tutol. ¿Alám mo bá? Si Makaraig at ilán pang kasama ay humihing[]ing magbukás ng[] isáng akademia ng[] wikang kastilà, bagay na isáng malaking kaululán.....

--¡Siyá, siyá! kasama, mamayâ na sapagká't nang[]agsisimulâ na--ang sabi ni Plácido na nagpupumiglás.

--¡Ng[]uni't, hindi namán bumabasa ng[] talàan ang inyong propesor!

--Oo, kung minsan ay bumabasa. ¡Mamayâ na! mamayâ na! At sakâ.... ayokong sumalung[]át kay Makaraig.

--Ng[]uni't hindi namán pagsalung[]át, lamang ay.....

Hindi na siyá náding[]íg ni Plácido, malayò na't nagtutumulin sa pagtung[]o sa klase. Nakáding[]íg ng[] ibá't ibáng _¡adsum! ¡adsum!_ ¡putris, binabasa ang talàan!.... nagmadalî at dumatíng sa pintô ng[] nasa letrang Q pa namán.

--¡Tinamàan ng[]...!--ang bulóng na nápakagát labì.

Nag-alinlang[]an kung dapat ó hindi dapat pumasok; ang guhit ay nakalagáy na at hindi na maaalís. Kayâ lamang dumádaló sa klase ay hindi upang mag-aral kundî upang huwag lamang magkaróon ng[] _guhit_;

walâng ginagawâ sa klase kundî pagsasabi ng isyong sinaulo, basahin ang aklât at malaki na ang mang isang isang tanong na malabò, malalim, nakalilitò, wari'y bugtong; tunay ngâ na di nawawalâ ang munting pag-aaral--ang dati rin--na ukol sa kapakumbabâan, sa pagka-maalinsunod, sa paggalang sa mgâa pari, at siyâ, si Plácido, ay mapakumbabâ, masunurin at magalang. Aalis na sana ng uni't naaalaalang nâlapit ang paglilitis at hindi pâ siyâ nâtanong ng propesor at waring hindi siyâ napupunâ; mabuting pagkakataon iyon upang siyâ'y mapunâ at makilala. Ang makilala ay katimbang ng pagkaraan ng isang taon, sa dahilang kung walang anomang magbigay ng _suspensio_ sa isang hindi kilala, ay kailang ang magkaroon ng pusong matigas upang huwag mabakla sa pagkakita sa isang binata na isinisisi sa araw-araw ang pagkaaksayâ ng isang taon niyang buhay.

Pumasok ngâ si Plácido na hindi patiyad na gaya ng dating ugali kundî pinatunog pâ ang kaniyang mgâa takon ng sapatos. At jlabis na tinamô ang ninanasâ! Tiningnan siyâ ng katedrâtiko, ikinunot ang noo at iginalaw ang ulo na waring ang ibig sabihin, ay:

--iWalang galang, magbabayad ka rin sa akin!

XIII

ANG ARALAN NG PISIKA

Ang klase ay isang look na higit ang kahabâan sa kaluwangan at may malalaking durong awang may karali na pinapasukan ng hangin at liwanag. Sa hinababâ ng dingding na batô ay may tatlong baitang na batô na may takip na dalig, na puno ng mgâa nag-aaral na ang pagkakanay ay alinsunod sa unang letra ng kanilang pangalan; sa ibayo ng pasukan, sa ilalim ng isang larawan ni Santo Tomás de Aquino, ay nâlalagay ang luklukan ng propesor, mataas at may dalawang hagdan sa magkabilang panig. Liban sa isang magandang tablero na may markong narra na hindi halos nagagamit, sapagka't nâsusulat pa ang _viva!_ na nakita roon sapol sa araw ng pasukan, doon ay walang anomang kasangkapang matinô ó sirâ. Ang mgâa dingding, na pinintahang ng puti at nâatanggol sa ilang dako ng mgâa lariong may sarisaring kulay upang maiwasan ang mgâa pagkakakiskis, ay buhad na buhad; ni isang guhit, ni isang inukit, ni bahagyang kasangkapan na ukol sa Písika! Ang mgâa nag-aaral ay hindi nangailang ang higit pâ sa roon, walang naghahanap ng pagtuturo sa pamamag-itan ng pagsasanay sa isang karunungan ang lubhang ukol sa kasanayan; mahabang panahon nang gayon ang pagtuturo at hindi nagulo ang Pilipinas, kundî patuloy pâ rin ang gaya ng dati. Maminsan minsan ay bumababang buhat sa langit ang isang kasangkapan na ipinakikitang malayo sa nag-aaral, gaya ng pagpapakita ng Santísimo sa mgâa mapanambang ng akaluhod, tingnan mo akó ng uni't huwag salangin. Panapanahon, pag nagkakaroon ng nagtuturong may magandang loob, ay nagtatakdâ ng isang araw sa loob ng taon upang dalawin ang makababalaghang Gabinete at hangaan mula sa labas ang mgâa kasangkapang di maturan ang kabuluhang, na nangakalagay sa loob ng mgâa kinalalagyang; walang makadadaing; ng araw na iyon ay nakakita ng maraming tanso, maraming bubog, maraming tubo, bilog, gulong, kampana, at ibp.; at hindi na hihigit pa roon ang pagtatanyag, ni hindi nagugulo ang Pilipinas. Sa isang dako namang ay alam ng mgâa nag-aaral na ang mgâa kasangkapang iyon ay hindi binili dahil sa kanila hindi hangal ang mgâa prayle! Ang Cabineteng iyon ay ginawâ upang ipakita sa mgâa taga ibang lupa at sa mgâa matataas na kawaning naggagaling sa España, upang sa pagkakita noon ay igalaw ang ulo na may kasiyahang loob, samantalang

ang umaabay sa kanilá'y ngmumingniting ang ibig sabihin warì'y:

--¡Eh! Inakalà ninyóng ang mátatagpûan ay mga paring hulí sa kapanahunan? Kamí ay kapantáy ng mga kasalukuyan; mayroón kamíng isáng Gabinete!

At isusulat pagkatapos ng mga dayuhan at mga matataás na kawani, na pinasalubungin ng malugód na pagtanggáp, sa kaniláng _mga paglalakbáy ó mga tala, na_: _Ang Real y Pontificia Universidad ñg Sto. Tomás sa Maynila, na pinamamahalaan ñg bihasang orden dominikana, ay may isáng mainam na Gabinete ñg Písika na ukol sa ikatututo ñg kabataan... Sa taóntaón ay may dalawáng daa't limang pu ang nag-aaral ñg tinurang asignatura, at marahil dalá ñg katamaran, ñg pagwawalang bahala, sa kauntian ñg kaya ñg indio ó ibá pang sanhing likás sa kanilá ó bagay na di mawatasan.... hanggáng sa ngayón ay hindi pa sumisipót ang isáng kahi't munti man lamang, na Lavoisier, isáng Secchi, ni isáng Tyndall, na lahing malayong pilipino._

Datapwâ'y upang mapagkilala ang katotohanan ay sasabihin namin, na sa Cabineteng itó nag-aaral ang tatlo ó apat na pûng pumapasok sa _ampliación_ sa ilalim ng pamamahala ng isáng nagtuturóng gumáganáp namán ng mabuti sa kanyáng tungkulin; nguni't sa dahiláng ang lalóng marami sa mga nag-aaral ay galing sa Ateneo Municipal na ang pagtuturò doon ay sa pagsasanay sa loób ng Gabinete, ay walâ ring malaking kabuluhán ang gayóng pangyayari na di gaya nang kung ang makasamantalá noon ay ang dalawáng daa't limang pûng nagbabayad ng kaniláng _matrícula_, bumibilí ng aklát, nangag-aaral at gumugugol ng isáng taón at waláng namumuangin pagkatapos. Ang nangyayari, liban sa isáng _kapista_ ó utusán na nagíng bantáy ng mahabang panahón sa museo, kailán man ay waláng nábalitang may nápalâ sa mga isinaulong lisyón na pinagkakahirapan muna bago nátutuhan.

Nguni't balikán natin ang klase.

Ang katedrátiko ay isáng dominikong batà na tumungkól ng lubhâng mahigpít at mabantóg sa kaniyang pagtuturò sa iláng kátedra sa paaralang San Juan de Letrán. Bantóg siyá sa pagkamabuting manalitâ't mabuting pilósopo at isá sa mga may mainam na maaasahan sa loob ng kaniyang pangkátin. Ang mga matatandâ'y may pagtingin sa kaniyá at kinainggitan siyá ng mga batà, sapagká't silá man ay mayroon ding pangkátpangkát. Yaón ang pangatlong taón na ng kaniyang pagtuturò at kahi't ng taóng iyón lamang siyá magtuturò ng Písika at Kímika, ay kinikilala na siyang marunong, hindi lamang ng mga nag-aaral, kundî sampû ng mga kagaya niyang palipatlipat na mga propesor. Si P. Millon ay hindi kabilang ng karamihang sa taóntaón ay palipatlipat ng kátedra upang magkaroón ng kaunting pagkabatíd sa karunungan, nag-aaral sa gitnâ ng ibáng nag-aaral, na waláng pagkakaibá kundî ang pangyayaring isáng bagay lamang ang pinag-aaralan, tumátanong at hindi tinátanong, may mahigít na pagkabatíd ng wikang kastilâ at hindi nililitis pagkatapos ng taón. Hinahalungkát ni P. Millon ang karunungan, kilalâ niyá ang Písika ni Aristóteles at ang kay P. Amat; maingat niyang binabasa ang _Ramos_ at maminsanminsán ay tumutungháy sa _Ganot_. Gayón man ay iginágalaw kung minsán ang ulo na warì'y nag-aalinlangin, mangingit at búbulong ng: _transeat_. Tungkol sa Kímika, ay inaakalang mayroon siyang di karaniwang kabatirán sapol noong, sa pag-alinsunod sa isáng banggít ni Sto. Tomás, na ang tubig ay isáng halò, ay maliwanag niyang pinatunayan na ang taga langit na doctor ay nagpáuna ng malakí sa mga Berzelius, Gay Lussac, Bunsen at ibá pang _materialista_, na pawang may muntí ó malaking kahambugán. Datapwâ't kahi't na nagíng propesor sa _Geografía_ ay mayroon siyang mga iláng pag-aalinlangin tungkol sa kabilugan ng mundo at gumagamit ng may makakahulugáng ng ití pagsasalitâ ng pag-ikit at pagligid sa araw, at binábanggít yaóng:

Ang sa bitûing pagbubulaa'y
Isáng pagbubulaang mainam.....

Ngumíngitíng may pakahulugán sa haráp ng iláng paghahakà tungkol sa písika at inaakalàng hibáng, kundî mán bangáw, ang hesuitang si Secchi, na umanó'y ang pagputol nitó ng pariparisukát sa ostia ay anák ng pagkaguló sa astronomía, at dahil doón, ang sabi'y pinagbawalang magmisa; marami ang nakápuna sa kaniyá ng tila pagkamuhî sa bagay na itinuturò; ngunì't ang mga kapintasang itó'y maliliit na bagay, mga himaling sa paraán ng pag-aaral at pananampalataya, at madalíng malilinawan, hindî lamang sa dahiláng ang karunungan sa písika ay lubós na galing sa kasanayán, sa kábabatyág at panghihinuha, samantalang siyá'y malakás sa pilosopía, lubós na ukol sa paghuhulòhulò, sa palagáy at kurò, hindî, sa dahiláng siya'y mabuting dominiko, na magiliw sa karangalan ng kaniyang kapisanan, ay hindî mangyayaring malugód sa isáng katarungang hindî ikinabantog ng isá man sa kaniyang mga kapatíd--siyá na ang unang hindî naniniwalà sa kímika ni Sto. Tomás--ngunì't ikinadadakilà ng ibáng Samaháng kalaban, sabihin na nating katunggalî nilá.

Itó ang propesor ng umagang iyon, na matapos mabasa ang talàan, ay ipinauulit sa mga tinuturúan ang mga isinaulong lisyón na waláng labis waláng kulang. Ang mga ponógrapo ay umalinsunod, ang ilán ay mabuti, ang ibá'y masamá, ang ibá'y pautal-utál, nag-aanasan. Ang makapagturing ng waláng malí ay nagtátamó ng isáng _mabuting guhit_ at _masamang guhit_ ang magkámali ng higít sa makáitló.

Ang isáng batàng matabâ, na mukhâng nag-aantók at ang mga buhók ay nangagtuwíd at matitigás na wari'y balahibo ng isáng sepilyo, ay naghikáb ng makalinsád-sihang at nag-inát na iniunat ang mga kamáy na wari'y nakahigâ pá sa baníg. Nakita ng katedrátiko at pinag-isipang gulatin.....

--¡Oy! ikáw, matutulugín, abá! _cosa?_ _Perezoso también_, siguro hindî ka marunong ng lisyón, ha?

Hindî lamang hindî pinúpupô ni P. Millón ang lahat ng nag-aaral, gaya ng sino mang mabuting prayle, kundî kinákausap pa silá ng wikàng tindá, bagay na nátutuhan sa katedrátiko sa Cánones. Kung sa gayóng pananalitâ ay inakalâ ng Reberendo ang kutyâin ang mga nag-aaral ó ang mga banál na takdá ng mga _concilio_, ay bagay na hindî pa napasisiyahán, kahì't pinagtalunan na ng mahabà.

Ang pagkakasukoy ay hindî ikinamuhî ng mga nag-aaral kundî ikinagalák pa at marami ang nangagtawanan; yaón ay nangyayari sa araw araw. Gayón mán ay hindî nátawá ang matabâ; biglâng tumindíg, kinuskós ang mga matá, at warìng mákina ng bapor ang nagpagaláw sa ponógrapo at sinimulán ang pagsasabi ng:

--"Tinatawag na salamín ang lahat ng pamukhâng binuli at nálalaan upang malarawan sa kaniyá, dahil sa tamà ng liwanag, ang mga larawan ng bagay na ilapít sa tinurang pamukhâ; dahil sa mga bagay bagay na bumubuô ng mga pamukhâng itó ay binabahagi sa salamíng _metal_ at salamíng bubog....."

--¡Hintáy, hintáy, hintáy!--ang biglâng pigil ng katedrátiko--Jesús para kang pagupak! Tayo'y nasa salitàang ang mga salamín ay binabahagi sa mga salamíng _metal_ at salamíng bubog ¿ha? At kung bigyán kitá ng isáng kahoy, ang kamagóng sa halimbawà, na lininis na mabuti at hinibúan, ó kaputol na marmol na maitim na pinakabuli, isáng balok na asabatse na másisinagán ng larawan ng mga bagay na ilagáy sa haráp ¿saang bahagi mo ilálahók ang mga salamíng iyán?

Ang tinanóng, sa dahiláng hindî maalaman ang isásagot ó kayâ'y sa dahiláng hindî nalinawan ang katanung■an, ay tumangkang makalusót sa pagpapakilalang alám niyá ang lisyón, kayâ't nagpatuloy na wari'y bahâ:

--“Ang mg■a una ay binúbuô ng■ tansô ó pagkakahalòhalò ng■ ibá't ibáng metal at ang pang■alawá ay binúbuô ng■ isáng lapád na bubog na ang dalawáng mukhá'y kapwâ kininis at ang isá rito'y may pahid na tinggáng puti.”

--¡Tum, tum, tum! hindî iyán; _dóminus vobiscum_ ang sinasabi ko sa iyó at ang isinásagót mo sa akin ay _requiescat in pace_!

At inulit sa wikang tindâ, ng■ mabaít na katedrátiko, ang katanung■an na linahukán sa bawâ't sandalî ng■ mg■a _cosa_ at _abá_.

Hindî makaiwas sa kagipitan ang kaawàawàng binatà: nag-aalinlang■an sa kung nárapat niyang ihalò ang kamagóng sa mg■a metal, ang marmol sa mg■a bubog at ang asabatse ay iwan sa alang■anin, hanggáng sa ang kalapít niyang si Juanito Pelaez ay bumulóng sa kaniyá ng■ lihim na:

--Ang salamíng kamagóng ay kasama ng■ mg■a salamíng kahoy!

Inulit ng■ litó nating binatà ang kaniyang náding■íg, kayâ't nag-ihít sa kátatawa ang kalahatì ng■ klase.

--¡Ikaw ang mabuting kamagóng!--ang sabi ng■ katedrátiko na napilitang tumawa--Tingnán natin kung alín ang tatawagin nating salamín: ang pamukhá, _per se, in quantum est superficies_, ó ang katawáng bumubuô ng■ ibabaw na itó ó kayâ'y ang bagay na kinapapatung■an ng■ pamukhang itó ang pinagbuhatang bagay, na náiba dahil sa pagkakabago sa kaniyá ng■ tinatawag na pamukhá, sapagkâ't maliwanag na, sa dahiláng ang pamukhá ay kabaguhan ng■ mg■a katawán, ay hindî mangyayaring mawalán ng■ kabagayán. Tingnán natin ¿anó ang sabi mo?

¿Akó? ¡walâ! ang isásagót sana ng■ kahabághabág na hindî na maalaman kung anó ang pinagsasalitàan dahil sa karamihan ng■ mg■a pamukhá at mg■a pagbabagong bumabayóng masakít sa kaniyang taing■a; ng■unì't nakapigil sa kaniyá ang udyók ng■ kahihiyán, kayâ't balót kahapisan at pinapawisan na, noong inulit ng■ marahan:

--“Tinatawag na salamín ang lahat ng■ pamukhá na binuli....”

--_Ergo, per te_, ang salamín ay ang ibabaw,--ang dukit ng■ katedrátiko.--Kung gayón ay linawin mo sa akin ang ganitóng bagay. Kung ang pamukhá ay siyang salamín, ay ibá sa kabagayán ng■ salamín ang ano mang nálalagáy sa líkurán, sa dahiláng ang nasa likód ay hindî makapagbabago sa nasa sa harapán, _id est_, ng■ ibabaw, _quæ super faciem est, quia vocatur superficies facies ea quæ supra videtur_; pinaayunan mo ó hindî?

Lalò pang nanindíg ang buhók ng■ kaawàawàng binatà, na wari pinakilos ng■ isáng malakás na galaw.

--¿Pinaayunan mo ó hindî?

--Kahì't na anó, ang ibigin pô ninyó, Padre, ang inaakalà niyang isagót, ng■unì't hindî makapang■ahás na turan ang gayón, dahil sa natatakot siyang mang■agtawanan. Yaon ang matatawag na kagipitan at kailan pa man ay hindî pa siyá nápapasok sa gayóng kahigpít. May-roon siyang muntíng gunitâ na hindî mapapaayunan ang kahì't nápakaliít

na bagay sa mg■a prayle, na hindi nila pinalalabasán ng■ lahat ng■ pangyayari at kapakinabang■áng mahahakà, kundi'y magsabi na ang kaniláng mg■a lupaíng ari at mg■a kurato. Kayâ't ang iniuudyók ng■ kaniyang anghel na tagá pag-adyá ay ipagkaít ng■ boong tibay ng■ kaluluwá at katigasán ng■ kaniyang buhók ang ano máng bagay, at handâ nang bumitiw ng■ isang matindíng _¡nego!_, sa dahiláng ang hindi umaamin ng■ anoman ay waláng tinatanggap, ang sabi sa kaniyá ng■ isáng kawani sa hukuman; datapwâ'y ang masamâng ugaling hindi nakiking■íg sa udyók ng■ sariling budhi, ang di pananalig sa mg■a taong nakaálám ng■ kautusán at ang paghanap ng■ abuloy sa ibá, gayóng sukat na ang kaniyang sarili, ay siyang sa kaniyá'y sumirá. Hinuhudyatán siyang umayon ng■ mg■a kasama, lalò na si Juanito Pelaez, at sa pagpapadalá sa masamâ niyang kapalaran, ay bumitiw ng■ isáng _umaayon po akó, Padre_ na ang boses ay malamlám na waring ang tinuran ay _In manus tuas commendo spiritum meum_.

--_Concedo antecedentum_--ang ulit ng■ nagtuturò na ng■umití ng■ may kahulugán--_ergo_, maaaring kayurin ko ang tinggáng putí ng■ isáng salaming bubog, palitán ng■ kaputol na bibingka at mayroon din tayong salamín, ¿ha? ¿Anó, magkakaroon tayo?

Ang binatà'y tuming■ín sa mg■a nagsusuplóng sa kaniyá, ng■uni't nang mákitang silá'y pawàng gulilát din at hindi maalaman ang turan, ay nálarawan sa kaniyang mukhâ ang mapaít na pagsisisi. _Deus meus, Deus meus, quare dereliquiste me_, ang ipinahahayag ng■ kaniyang hapís na paning■ín samantalang ang kaniyang mg■a labi'y bumibigkás ng■ _¡linintikán!_ Waláng nangyari sa kaniyang káuubó, binatak ang petsera ng■ kaniyang barò, itatayô ang isáng paa, pagkatapos ay ang isá namán, waláng mátagpong kalinawan.

--Siya, ¿may anó tayo?--ang ulit ng■ nagtuturò na nagtátalík sa bung■a ng■ kaniyang tinuran.

--_¡Ang bibingka!_--ang bulong ni Juanito Pelaez--_¡ang bibingka!_

--_¡Tumigil ka, hang■al!--ang sigáw na tulóy ng■ di magkangtututong binatà na ibig ng■ maiwasan ang kagipitan sa paraang mang-away.

--_¡Tingnán natin, Juanito, kung mapaliwanagan mo ang bagay na itó!--ang tanóng ng■ katedrátiko kay Pelaez.

Si Pelaez, na isá sa mg■a kinagigiliwan niyá, ay dahandahang tumindíg, ng■uni't sinikó muna si Plácido Penitente na siyang sumusunod sa lagáy sa talàan. Ang ibig sabihin ng■ pag-sikó ay:

--_¡Huwag kang máliling■át at tambisán mo akó!

--_¡_Nego consequentiam_, Padre!--ang sagót na waláng kagatol-gatól.

--_¡Ahá, kung gayó'y _probo consequentiam_! _Per te_, ang makintáb na ibabaw ay siyang tunay na salamín.

--_¡Nego suppositum!--ang putol ni Juanito ng■ maramdamáng binabatak siyá ni Plácido sa amerikana.

--_¿Papaano? _Per te_.....

--_¡Nego!_

--_Ergo_ ¿inakalà mo na ang nasa likurán ay nagiging sanhi ng■ nasa harap?

--_¡Nego!--ang sigaw na lalò pang malakás, dahil sa pagkakáramdám

ng■ isá pang batak sa kaniyang amerikana.

Si Juanito, ó lalóng tumpák si Plácido, na siyang tumátambís, ay hindí nakahahalatang ang ginagamit niyang kaparaanan ay ang sa insík: huwág tumanggáp ng■ isá mang dayuhan upang huwag siyang masalakay.

--¿Papaano ba tayo?--ang tanóng ng■ nagtuturô na may kaonting kalituhán at dí mapalagáy, na tinitingnán ang ayaw magparaang nag-aaral--¿nagbíbigay sanhî ó hindí sa harapán ang bagay na nasa likurán?

Sa tiyák na katanung■ang itó, na maliwanag, na wari'y _ultimatum_, ay hindí maalaman ni Juanito ang isagót at walâ namáng iudyók sa kaniyá ang kaniyang amerikana. Walang mapalâ sa káuhudyát kay Plácido; si Plácido ay alinlang■an. Sinamantalá ni Juanito ang sandalíng pagkakating■ín ng■ katedrátiko sa isáng nag-aaral, na palihím na inalís sa paa ang mahigpít na sapíng suot, at niyapakang malakás si Plácido ang sabáy ang sabing:

--¡Tambisán mo akó, sulong, tambisán mo akó!

--_Distingo_.... ¡Aray! ¡napakahayop ka!--ang sigáw na hindí kinukusà ni Plácido na tinitingnáng pagalít si Juanito, samantalang hinihipò ang kaniyang sapatos na tsarol.

Náding■íg ng■ parì ang sigáw, nakita silá't nahulàan ang nangyayari.

--¡Oy, ikáw, _espíritu sastre!--ang sabi--hindí ikáw ang tínatanóng ko, ng■uni't yayamang ginawâ mo ang magligtás sa ibá, ay tingnán natin, iligtás mo ang katawán mo, _salva te ipsum_, at paliwanagan mo sa akin ang likwád.

Magalák na umupô si Juanito at katunayan ng■ kaniyang utang na loob ay pinanglawitán ng■ dilà ang tumatambís sa kaniyá. Samantala namáng itó, namumulá dahil sa kahihiyán, ay tumindíg at bumulóng ng■ dí malinawang mg■a dahilán.

Tinaya siyang sandalí ni P. Millón, kagaya ng■ lumálasap sa ting■ín ng■ isáng kakanín. ¡Kay inam marahil ng■ pang■ayumpapàin at ilagáy sa kahihiyán ang binatang iyóng magara, kailán ma'y mainam ang bihis, taás ang ulo at aliwalas ang paning■ín! Isá ring kaawâang gawâ ang gayón; kayâ't ipinatuloy ng■ boong pusò ng■ nagtuturò ang gawâin, na maliwanag na inulit ang katanung■an:

--Sinasabi ng■ aklát na ang mg■a salamíng metal ay binubuô ng■ tansô ó pagkakahalò ng■ ibá't ibáng metal totoo ó hindí?

--Sinasabi ng■ aklát, Padre.....

--_Liber dixit ergo ita est_; hindí mo nasà ang dumunong pá kay sa aklát....--At pagkatapos ay idinugtóng, na, ang mg■a salamíng bubog ay binubuô ng■ isáng palás na bubog, na ang dalawá niyang mukhâ ay kininis at ang isá sa kanilá ay may pahid na ginilong na tinggâng putí,--_¡nota bene!_ isáng ginilong na tinggâng putí. ¿Tunay ba itó?

--Kung sinasabi ng■ aklát, Padre.....

--¿Ang tinggâng putí ay metal?

--Tila pô, Padre; sinasabi ng■ aklát.....

--Metal ng■â, metal ng■â, at ang ibig sabihin ng■ salitang ginilong ay ang pagkakahalò niya sa asoge na isá ding metal. _Ergo_ ang isáng

salamíng bubog ay isáng salamíng metal; _ergo_ ang mg■a pagkakabahagi
ay hindî maliwanag, _ergo_ ang pagiibáibá ay masamá, _ergo_....
¿Papaano ang pagpapaliwanag mo, _espíritu sastre_?

At tinindihán ang mg■a _ergo_ at ang mg■a _mo_ ng■ boong díin at
ikinindát ang matá na waríng ang ibig sabihin, ay: ¡lutô ka na!

--Itóng.... ang ibig sabihin ay itóng....--ang bulóng ni Plácido.

--Kung gayón ay hindî mo nawatasan ang lisyón, budhîng abâ, na walâng
namumuwang■an ay sumúsulsól sa kapwà.

Ang boông klase ay hindî nagdamdám sa gayón, inarì pang mainam ng■
marami ang pagkakátulâ, kayâ't nang■agtawanan. Kinagát ni Plácido
ang kaniyáng mg■a lábì.

--¿Anó ang pang■alan mo?--ang tanóng ng■ parì.

Matigás na sumagót si Plácido.

--¡Ahá! Plácido Penitente, mukhâ ka pang Plácido Soplón ó Soplado.
Ng■unì't bibigyán kitá ng■ _penitencia_ dahil sa iyong mg■a
sopladuría.

At siyáng siya sa kaniyáng mg■a pasalisalikwát na pananalitâ, ay
ipinag-utos kay Plácido na sabihin ang lisyón. Sa kalagayang yaón
ng■ binatà ay nagkaroón ng■ mahigít na tatlóng malî. Nang makita ang
gayón ng■ parìng nagtuturò ay itinang■ôtang■ô ang ulo, binuksáng dahan
dahan ang talàan at banayad na banayad na tinunghán, samantalang
binabanggít na marahan ang mg■a pang■alan.

--Palencia.... Palomo.... Pang■aniban.... Pedraza.... Pelado....
Penitente, ¡ahá! Plácido Penitente, labíng limáng araw na kusàng
pagkukulang sa pagpasok.

Si Plácido ay umunat:

--¿Labíng limáng pagkukulang, Padre?

--Labíng limáng kusàng pagkukulang sa pagpasok--ang patuloy ng■
nagtuturò--Kung gayó'y isá na lamang ang kulang upang maalís sa
talàan.

--¿Labíng limáng pagkukulang, labíng limá?--ang ulit ni Plácido na
nagugulumihanan--makaapat pa lamang akóng nagkukulang at kung bagá
mán ay ng■ayón ang ikalimá.

--_¡Husito, husito, señolía!_--ang sagót ng■ parì, na minasdán ang
binatà sa ibabaw ng■ kaniyáng salamíng may kulob na gintô.--Kiníkilala
mong nagkulang ka ng■ makálíma, at ang Dios lamang ang nakababatíd
kung hindî ka nagkulang ng■ higít pa sa roon! _Atqui_ sa dahiláng
bihirâ kong basahin ang talàan at sa bawâ't pagkahuli ko sa isá ay
nilalagyán ko ng■ limáng guhit, _ergo_ ¿ilán ang makálíman limá?
¡Nakalimot ka na marahil ng■ multiplicar! ¿Makálíman limá ay ilán?

--Dalawáng pû't limá.

--_¡Husito husito!_ Sa gayón ay nakalamáng ka pa ng■ sampû sapagkâ't
makáitlo lamang kitáng náhuli sa pagkukulang.... ¡Uy! kung náhuli
kita sa lahát ng■ pagkukulang mo, a.... At ¿ilán ang makáitlóng limá?

--Labíng limá.....

--Labíng limá, _parejo camarón con cangrejo_!--ang tapos ng■ nagtuturò na itinupî ang talàan--pag nagkábisô ka pang minsán ay, sulong! _¡puera de la fuerza!_ ¡Ah! at ng■ayón ay isáng pagkukulang sa lisyón sa araw araw.

At mulíng binuksán ang talàan, hinanap ang pang■alan at linagyán ng■ isáng muntíng guhit.

--¡Siyá, isáng muntíng guhit!--ang sabi--pagká't walâ ka pá ni isá man lamang!

--Ng■unì't Padre--ang sabi ni Plácido na nagpipigil pá--kung lalagyán po ninyó akó ng■ pagkukulang sa lisyón, Padre, ay dapat pô namán, Padre, na alisín ninyó ang pagkukulang ko sa pagpasok na inilagáy ninyó ng■ayón sa akin.

Ang parì ay hindî sumagót; inilagáy munang dahandahan ang pagkukulang, tiningnáng ikiniling ang ulo--marahil ay mainam ang pagkakaayos ng■ guhit--tiniklóp ang talàan at pagkatapos ay pakutyâng tumanóng:

--¡Abá! at ¿bakit _ñol_?

--Sapagká't hindî malilirip, Padre, na ang isáng tawo'y magkulang sa pagpasok at makapagbigáy ng■ lisyón.... ang sabi pô ninyó, Padre, ay, ang naroon at ang walâ.....

--¡Nakú! metápisiko pá, ¿walâ pa lamang sa panahón! Hindî malilirip, ha? _Sed patet experientia_ at _contra experientiam negantem, fusílibus est arguendum_, alám mo? At hindî mo malirip, pilósopo, na mangyayaring magkásabáy na magkulang sa pagpasok at hindî mátuto ng■ lisyón? ¿Dî yatà't ang hindî pagpasok ay katuturán na ng■ karunungan■an? ¿Anó ang sasabihin mo pilosopastro?

Ang hulíng binyág na itó'y siyang nagíng paták na nakapagpaapaw sa sisidlán. Si Plácido, na kinikilalang pilósopo ng■ kaniyang mg■a kaibigan, ay naubusan ng■ pagtitiís, inihagis ang aklát, tumindig at hinaráp ang paríng nagtuturò:

--¡Sukat na, Padre, sukat na! Maaari pong lagyán ninyó akó ng■ mg■a pagkukulang na ibig ninyóng ilagáy, ng■unì't walâ pô kayóng karapatáng lumait sa akin. Maiwan kayó sa inyóng klase, sapagká't hindî na akó makapagtitiís pá.

At umalís na ng■ walâng paalam.

Ang boîng paaralán ay nasindák: ang gayóng pagpapakilala ng■ karang■alan ay hindî pa halos náikikita: ¿sino ang makaákalà na si Plácido Penitente....? Ang paríng nagtuturò, na nabiglâ, ay nápakagát labì at minasdán siyá sa pag-alís na itinátang■ô ang ulo na may pagbabalâ. Ang boses ay nang■ing■iníg na sinimulán ang sermón na ang salaysayin ay ang dati rin, kahi't lalòng malakás at lalòng mapusók ang pang■ung■usap. Tinukoy ang nagsisimulâng pagmamataás, ang dî pagling■ap ng■ utang na loob sapol pagkatao, ang kapalalúan, ang dî paggaláng sa mg■a nakatataas, ang kapalalùang iniuudyók sa mg■a binatà ng■ sitán ng■ kadilimán, ang kakulang■án sa pinag-aralan, ang kadahupán at ibp. Matapos iyon ay tumulóy namán sa pagpaparunggít at pagkutyâ sa hang■ád ng■ iláng _sopladillo_ na magturò pá sa kaniláng mg■a gurô at magtátayô ng■ isáng akademia na ukol sa pagtuturò ng■ wikàng kastilà.

--¡Ha, ha!--aniyá--iyáng mg■a kamakalawá lamang ay babahagyáng makabigkás ng■ _si, Padre, no, Padre_ ¿ay ibig páng lumalò sa mg■a inubanan na sa pagtuturò? Ang sadyâng ibig matuto ay natututo mayroon

man ó walâng mg■a akademia! ¡Marahil iyán, iyáng kaáalis pa lamang, ay isá sa mg■a may panukalà! ¡Kay inam ng■ kalalabasán ng■ wikàng kastilà sa mg■a ganyáng tagapagtanggól! ¿Saáng kayó kukuha ng■ panahóng ipaparoon sa Akademia sa halos kinákapós kayó sa ikagáganap sa kailang■an ng■ klase? Ibig naming matuto kayó ng■ wikàng kastilà at masalitâ ninyóng mabuti upang huwág ninyóng siràin ang aming taing■a sa inyóng mg■a gawî at inyóng mg■a pe, ng■uni't una muna ang katungkulan bago ang pagdadasál; tumupád muna kayó sa inyóng pag-aaral at sakâ kayó mag-aral ng■ wikàng kastilà at pumasok pa kayóng mánunulat kung ibig ninyó.

At nagpatuloy sa gayóng kásasalitâ hangáng sa tumugtóg ang kampana at natapos ang klase, at ang dalawáng daan at tatlong pû't apat na nag-aaral, matapos makapagdasál, ay umalis na walâ ring namumuwang■áng kagaya ng■ pumasok, ng■uni't nang■agsihing■áng warì'y naalisán ng■ isáng malaking pataw sa katawán. Ang bawà't isá sa mg■a binatà'y nawalán ng■ isáng oras pa sa kaniyang pamumuhay at kasabáy noon ang isáng bahagi ng■ karang■alan at pagpapahalagá sa sarili, ng■uni't sa isáng dako namán ay nararagdagán ang panghihinà ng■ loob, ang dî pagkagiliw sa pag-aaral at ang mg■a pagdaramdám ng■ mg■a pusò. ¡Matapos itó'y hing■án silá ng■ karunungan, karang■alan, pagkilala ng■ utang na loob!

--_¡De nobis post hæc, tristis sententia fertur!_

At gaya rin ng■ dalawáng daa't tatlong pû't apat na itó'y dinaán ang mg■a oras ng■ kaniláng klase ng■ libo at libong nag-aral na náuna sa kanilá, at, kung hindî maaayos ang mg■a bagaybagay, ay dáraan ding gayón ang mg■a súsunod at magiging mg■a bating■ól, at ang karang■alang sinugatan at ang sigabóng ligáw ng■ kabatàan ay magiging pagtataním at katamaran, na gaya ng■ mg■a alon, na nagiging maputik sa iláng poók ng■ dalampasigan, na sa pagsusunuran ay lalò't lalò pang lumalapad ang naiiwanan ng■ yagít. Datapwâ'y, Yaóng mulâ sa walâng katapusan ay nakakikita sa mg■a ibubung■a ng■ isáng kagagawán na nakakalás na warì'y sinulid, Yaóng tumitimbang ng■ mg■a sandalî at nagtakdâ sa kaniyang mg■a nilaláng na ang unang batás ay ang paghanap ng■ ikasusulong at ng■ kawastûán, Yaóng, kung tapát, ay híhing■î ng■ pagtutuús sa dapat hing■án, ng■ dahil sa mg■a yutàyutàng pag-iisip na pinalabò at binulag, ng■ dahil sa karang■alang pinawì sa yutàyutàng tao at ng■ dahil sa dî mabilang na panahóng lumipas at gawáng nawalân ng■ kabuluhán! At kung ang mg■a turò sa Ebanhelio ay may tining na katotohanan, ay mananagót dín ang mg■a yutàyutàng hindî nang■atutong itagò ang liwanag ng■ kaniyang pag-iisip at ang karang■alan ng■ kaniyang budhî, gaya rin namán ng■ pag-uusisà ng■ pang■inoon sa alipin nang salapîng ipinanakaw niyá dahil sa karuwagan!

XIV

ISÁNG TAHANAN NANG MANG■A NAG-AARAL

Lubhâng karapatdapat dalawin ang bahay na tinitirahán ni Makaraig.

Malakí, maluwang, may dalawáng patong na entresuelo na may magagaràng saláng-bakal, warì'y isáng páaralan sa mg■a unang oras ng■ umaga at isáng hinalòng linugaw magmulâ namán sa ika sampû. Sa mg■a oras ng■ paglilibáng ng■ mg■a nang■ung■upahan, mulâ sa pagpasok sa maluwang na silong hanggán sa itáas ng■ kabahayán, ay walâng humpáy ang tawanan, ang kaguluhan at ang galawan. May mg■a binatàng damít pangbahay na naglalarô ng■ sipà, nang■agsasanay sa pagpapalakás

sa pamagitan ng mg a trapesiong gawâ lamang nilá; sa hagdanan ay nagpapamook ang waló ó siyam na ang mg a sandata ay mg a tungkód, mg a sibát, mg a kalawit at silò, ng unì't ang mg a lumulusob at nilulusob ay karaniwan nang hindi nagkakasakitan; ang mg a palò ay tumatamà sa likód ng insík na nagbibili ng kaniyang tindáng mg a kakanín at nakasisirang kalamay, sa tabí ng hagdán. Nalilibid siyá ng maraming batà, binabatak ang kaniyang buhók na kalág na't gusót, inaagawan siyá ng isáng kalamay, tinatawaran sa halagá, at ginagawán ng ibá't ibáng kabuktután. Ang insík ay nagsísisigaw, nagtutungayáw sa lahat ng wikang kaniyang batíd, sampû sa kaniyang sariling wikà, mag-iiyakiyakan, tatawa, sasamò, isásayá ang múkhâ kung walang mangyari sa kaniyá sa masamâ, ó pabalík.

--_iA, muasama yan!_--_Bo kosiesia_--_Hienne kilistiano_--_Kayó limonyo_--_iSalamahe!_--_itusu tusu!_ at ibp.

iPiph, paph! iwalang kailang an! Ililingóng nakang ití ang mukhâ; kung sa kaniyang likód lamang tumatamà ang mg a palò ay patuloy ding walang kagambágambalà sa kaniyang pang ang alakal, sumisigaw na lamang ng:--_No hugalo_? _no hugalo_! ng unì't pag tumamà sa biláo ng kaniyang mg a kakanín, ay sakâ susumpang hindi na bábalik, pupulas sa kaniyang bibíg ang lahat ng tungayaw at lait na maisip; ang mg a batà namán ay lalong nagsusumidhî upang siya'y pagalitin at pag nakitang naubos na ang masasabi ng insík at silá namán ay busóg na sa hupyâ at inasnang butó ng pakuwán ay sakâ lamang siyá babayaran ng walang kadayadayà at ang insík ay áalís na masayá, tumatawa, kumikindát at tinatanggap na wari'y himas ang mahihinang palò na ibinibigáy ng mg a nag-aaral na bilang pinakapaalam.

--iHuaya, homia!!

Ang mg a tugtugan ng piano at biolin, ng biguela at kurdión ay nakikisaliw sa tunóg ng palúan ng bastón sa pag-aaral ng eskrima. Sa paligid ng isáng malapad at mahabang dulang ay sumusulat ang mg a nag-aaral sa Ateneo, ginagawâ ang kanilang mg a sulatíng iháharap, niyayari ang kanilang mg a suliranin sa piling mg mg a ibáng sumusulat sa mg a papel na kulay rosa at may palamuting úkit na batbat ng mg a guhit sa kaníkanilang mg a iniibig; ang isá'y gumágawâ ng dulâ sa siping ng isáng nag-aaral na tumugtóg ng plauta, kayâ't ang mg a tulâ'y napasusuwitán na sa simulâ pa lamang. Sa dako pa roón, ang may katandâan, mg a nag-aaral ng _facultad_, na, mg a sutlâng midias at sapatilyang may burdá ang suot, ay nangaglilibáng sa pagpapagalit sa mg a batang pinipirol sa taing a na namumulá na tulóy dahil sa kapipingot; dalawá ó tatló ang pumipigil sa isáng maliít na sumísigaw, umiiyák at ipinagtatangól sa pamagitan ng kásisipà ang tali ng kaniyang salawál: ibig lamang na iwan siyang kagaya noong sumipót sa liwanag... pumapalág at umiiyák. Sa isáng silíd, sa paligid ng isáng _mesa velador_, ang apat ay nagrerebesino sa gitnâ ng tawanan at biruáng ikinayáyamót ng isáng kunwari nag-aaral ng lisyón ng unì't, ang tunay ay nag-áantay lamang na makahalili at siyá namán ang makásugal. Ang isá'y dumatíng na wari'y nagugulumihanan sa gayón, gulilat at lumapit sa mesa.

--iNapakamabisyo kayó! iKaagaaga ay sugál na! iTingnán ko, tingnán ko! iTunggak! ihatak mo ang tatlong espada!

At itinupî ang kaniyang aklát at nakilarô namán.

Nádingíg ang sigawan, kumalabóg ang hampasan. Ang dalawá'y nag-away sa kanugnóg na silíd: isáng nag-aaral na piláy na napabarahin at isáng kaawaawang kagagaling pa lamang sa kaniyang lalawigan. Itó, na bahagyâ pa lamang nagsísimulâ sa pag-aaral, ay nakátagpô ng isáng aklát na ukol sa pilosopia at binasang malakás, walang kamalakmalák

at masamá ang diín sa pagbigkás ng mg a banggít na:

--¡Cogito, ergo sum!_

Inari ng piláy, na siya'y pinatatamàan, ang ibáng kasama'y namagitnâ't pumapayapà, ng unì't ang katunayan ay naguulót pa ng â, kayâ't sa hulí'y nang agpanuntukan.

Sa kakanán ay isáng binatàng may isáng latang sardinas, isáng boteng alak at ang mg a baong dalá na galing sa kaniyang bayan, ay naglulungga't sa pagpupumilit na siya'y saluhan sa pagkain ng kaniyang mg a kaibigan, samantalang ang mg a kaibigan namán ay nang aglulungga't rin sa pag-ayáw. Ang ibá'y nang aliligò sa azotea at pinagsasanayan ang tubig sa balón sa pagbobombiero, nang aglalaban ng sabuyán sa gitnâ ng kagalakán ng mg a nanonood.

Ng unì't ang ing ay at kaguluhán ay untunting napapawì samantalang dumarating ang iláng may katang iang nag-aaral, na tinipán ni Makaraig upang balitàn ng lakad ng Akademia ng wikang kastilà. Si Isagani'y sinalubong ng boong giliw, na gaya rin ng taga Espanang si Sandoval, na kawaning dumating sa Maynilà at tinatapos ang kaniyang pag-aaral, na kaisáng lubós sa mg a hangarin ng mg a nag-aaral na pilipino. Ang halang na inilalagáy ng polítika sa mg a lahi ay nawawalâ sa mg a páaralan na wari'y natutunaw sa init ng karunungan at ng kabatàan.

Sa kawalán ng mg a Ateneo at lipunáng ukol sa katarungán, sa wikà at sa polítika ay sinasamantalá ni Sandoval ang lahat ng paglilipon upang gamitin ang kaniyang malaking kaya sa pagsasalaysay, sa pamag-itan ng pagbigkás ng mg a talumpati, pakikipagtalò sa kahì't na anóng sanhì at napapapagakpák ang mg a kaibigan at nakikingíg sa kaniyá. Nang mg a sandalíng yaón ang sanhì ng salitàn ay ang pagtuturò ng wikang kastilà.

Sa dahiláng si Makaraig ay hindì pa dumárating, ang mg a paghuhulòhulò ay siyang idinadaos.

--¿Anó kayâ ang nangyari?--¿Anó ang ipinasiya ng General?--¿Ipinagkaít ang pahintulot?--¿Nagtagumpáy si P. Irene?--¿Nagtagumpáy si P. Sibyla?

Itó ang tanongtanungan ng isá't isá, mg a tanóng na ang tanging makasasagót ay si Makaraig.

Sa mg a binatàng nagkakalipon ay may mg a may palagáy na loob na gaya ni Isagani at ni Sandoval na nakikiníkitá nang yari ang bagay, at pinag-uusapan na ang pagkalugód at pagpupuri sa Pamahalàan, ang ukol sa pag-ibig sa tinubùan ng mg a nag-aaral, mg a kapalagayang loob na nag-udyók kay Juanito Pelaez upang kanyahín ang malaking bahagi ng karangalan ng pagtatatag ng Kapisanan. Ang lahat ng itó'y sinásagot ng dī nasisiyaháng loob na si Pecson,--isáng matabang kung tumawa'y animo bungō--sa pagsasalitâ ng ukol sa mg a sulsól na makapangyayari, na ang Obispo A., si Padre B., ang Provincial C. ay pinagtanungan ó hindì at ang ipinayo ó hindì ay ang ipasok sa bilanguan ang lahat ng nasa kapisanan, balitang nagdudulot ng dī ikápalagay ni Juanito Pelaez, na naúutal namán sa pagsasabing:

--¡Abá, huwág ninyó akóng ihalò!.....

Si Sandoval, dahil sa kaniyang pagkakastilà at pagkamalayà, ay nag-iinit:

--¡Ng unì't p....!--aniyá--ang ganiyán ay isáng paghinalà ng masamá sa General! ¡Alám ko ng ang nápakamakaprayle, ng unì't sa

mg■a ganiyang bagay ay hindi napasúsulsa sa mg■a prayle! ¿Ibig bagá ninyóng turan sa akin, Pecson, kung anó ang pinanunulayán ninyó sa pagsasabing walang sariling pasiyá ang General?

--Hindi iyan ang sinasabi ko, Sandoval--ang sagót ni Pecson na sa pagtawá'y ipinatatanaw halos ang kaniyang huling bagang--sa ganang akin, ang General, ay may sariling kapasayahán, itó ng■â, ang kápasayahán sa lahat ng■ nasa abót ng■ kaniyang kamáy..... ¡Itó'y lubhang maliwanag!

--¡At sulong pa rin! Ng■unì't turan ninyó sa akin ang isang pangyayari--ang sigaw ni Sandoval--iwasan natin ang mg■a pagtatalong walang katuturan, ang mg■a salitang walang kabuluhán, at tumung■o tayo sa mg■a pangyayari--ang dugtong na sinabayán ng■ makiyás na kilos ang pagsasalitâ--Mg■a pangyayari, mg■a ginoo, mg■a pangyayari; ang hindi gayón ay mg■a hulòhulóng di ko ibig tawaging pilibustero.

Si Pecson ay tumawa at sinabát siyang:

--¡Lumabás na ang pilibusterismo! Ng■unì't hindi na ba mangyayaring makapagkatwiranang ng■ hindi sasapit sa masasamang bintang?

Si Sandoval ay tumutol at humíhing■ ng■ mg■a pangyayaring tunay sa pamag-itan ng■ isang munting talumpati.

--Hindi pa nalalaunang dito'y nagkaroón ng■ usapín ang ilang taong bayan at ilang prayle, at pinasayahán ng■ samantalang General, na, ang humatol ay ang Provincial ng■ mg■a parang kausáp--ang sagót ni Pecson.

At muling nagtawá na wari'y walang kabuluhán ang pinag-uusapan. Tumukoy ng■ mg■a pang■alan, araw at nang■akong magdadala ng■ mg■a kasulatang magpapatunay ng■ paraang ginamit sa pagkakapit ng■ katwiran.

--¿Ng■unì't saan mananang■an, sabihin ninyó sa akin, saan mananang■an upang huwag pahintulutan ang maliwanag na maliwanag na ikabubuti at kailang■an?--ang tanóng ni Sandoval.

Ikinibít ni Pecson ang kanyang balikat.

--Na mapapang■anib ang tibay ng■ tinubuang lupa....--ang tugón na ang pagsasalitâ'y kagaya ng■ isang abogado na bumabasa ng■ isang _alegato_.

--¡Iyan ang malaking bagay! ¿Anó mayroon sa tibay ng■ tinubuang lupa ng■ mg■a kaparaanan sa mabuting pagsasalitâ?

--May mg■a doctor ang Santa Madre Iglesia.... ¿Anó ang malay ko? marahil ay pang■ilagang mabatid namin ang mg■a batás at aming masunód.... ¿Anó kayâ ang mangyayari sa Pilipinas sa araw na ang isá't isá sa amin ay magkaantiluhan?

Hindi naibigan ni Sandoval ang ayos na tugunan at pabirò ng■ kanilang pag-uusap. Sa paraang iyon ay hindi maaaring sumipót ang isang talumpating may kaunting kabuluhán.

--Huwag ninyóng idaan sa birò--ang sabi--ang pinag-uusapan ay mahalagá.

--¡Iligtás akó ng■ Lumikhâ sa pagbibirò kung napapagitnâ ang mg■a prayle!

--Ng■unì't ¿saan mananang■an....?

--Sa dahiláng sa gabí ang pag-aaral--ang patuloy ni Pecson, na gayon din ang ayos, na waring ang pinag-uusapan ay kilalá na't alám--ay mangyayaring banggitin na pinakasagabal ang kahalayan, gaya ng sa paaralan sa Malolos...

--Isá pá! ¿Hindî ba sa ilalim din ng balabal na madilím ng gabí idinadaos ang "Academia de dibujo" at ang mg a nobenario at mg a prusisyon?....

--Lumalabág sa karangalan ng Unibersidad--ang patuloy ng matabâ na hindî pinunâ ang paalaala.

--Lumabág! Ang Unibersidad ay mapipilitang sumang-ayon sa kailangan ng mg a nag-aaral. At kung iyan ay tunay ¿ay anó kung gayón ang Unibersidad? ¿Isá bagáng kapisanan upang huwag mátuto? ¿Nagkásasama bagá ang iláng katao na nagtatagláy ng katawagáng may katarungán at dunong upang humadláng na ang ibá'y mátuto?

--Hindî't... ang mg a balak ng nang asaibabâ ay tinatawag na dî kasiyahang loob.....

--At mg a panukalâ ang tawag sa nanggagaling sa itaas--ang dunggít ng isá--nariyan ang paaralang "Artes y Oficios"!

--Dahan dahan, mg á ginoo--ang sabi ni Sandoval--hindî akó makaprayle; kilalá ang aking mg a malayàng pagkukurò, ng uni't ibigáy natin sa Cesar ang sa Cesar! Ang paaralang iyan ng Artes y Oficios, na akó ang una unang nagtatanggol at ang araw na siya'y matayô ay babatiing kong warí'y unang liwaywáy na ikagiginhawa ng Kapuluang itó, ang paaralang iyan ng Artes y Oficios, ay ang mg a prayle ang siyáng nang agsumikap.....

--O ang aso ng magguguláy, na kagaya rin nilá--ang dagdag ni Pecson na pinutol na muli ang talumpati.

--Ng uni't p....!--ang sabing pagalít ni Sandoval dahil sa pagputol, na nawalâ tulóy ang tuwid ng pagsasalaysay--samantalang walang masamá tayong nalalaman, ay huwag tayong mag-akalâ ng masamá, huwag tayong magkamaling maghinalâ sa kalayaan at pagkamasarili ng pamahalâan....

At sa pamamagitan nang magagandang pangungusap ay inihanay ang mg a pagpupuri sa pamahalâan at sa mg a balak nitó, bagay na hindî napangahasáng hadlangán ni Pecson.

--Ang pamahalâang kastilâ--ang sabi, sa gitnâ ng iláng bagay--ay nagbigáy sa inyó ng lahát ng kailangan, walang ipinagkait sa inyó. Sa España ay nagkaroon kami ng kapangyarihang alinsunod sa kaibigán ng iisáng tao at kayó'y nagkaroon ng gayón ding pamahalâan; kinalatán ng mg a prayle ng kaniláng kombento ang aming mg a lupaín at kombento ng mg a prayle ang lamán ng isáng katlong bahagi ng Maynilâ; sa España ay pinalalakad pá ang bitay, at ang bitay ay siyáng hulíng kaparusahán dito; kami ay katoliko at ginawâ namin kayóng katoliko; kami'y nagíng _escolástico_ at ang _escolasticismo_ ay siyáng nanánagumpay sa inyóng mg a paaralán; sa isáng sabi, mg a ginoo, umiiyak kami kung kayó'y umiiyak, nagtitiis kami kung kayó'y nagtitiis, iisá ang dambanâ natin, iisá ang ating hukuman, iisáng kaparusahán, at nararapat na ibigáy namin sa inyó ang amin ding mg a karapatán at ang amin ding mg a katuwâan.

At sa dahiláng walang humahadláng sa kaniyá, ay sumigabó ng sumigabó ang kalooban hanggang sa tinukoy na ang sasapitin ng Pilipinas.

--Gaya ng ■ sinabi ko, mg ■a ginoo, ang liwaywáy ay hindi malayò, binubuksán ng ■ España ang Kasilang ■anan sa kaniyang iniibig na Pilipinas, at ang mg ■a kapanahunan ay nag-iibá at batíd kong ang ginágawâ'y higit kay sa inaakalà natin. Ang pamahalàang iyan, na, ayon sa inyó, ay gumigiwang at waláng sariling kalooban, ay nararapat na ating udyukán sa pagpapakilala ng ■ ating pagtitiwalà, ipakita na tayo'y nag-aantáy sa kaniyá; ipaalaala natin sa ating kilos (kung nakalilimot, bagay na hindi ko pinaniniwalàang mangyari) na tayo'y nananalig sa kaniyang magagandang hang ■ád at hindi siyá dapat umalinsunod sa ibáng palakad liban doon sa sadyáng katwiran at ikabubuti ng ■ kaniyang mg ■a pinamamahalaan. Hindi, mg ■a ginoo,--ang patuloy na lalò't lalò pang umayos nagtatalumpati--hindi natin dapat tanggapín man lamang sa bagay na itó, ang pangyayari marahil, na nagtanóng sa ibáng taong laban sa panukalà, sapagkâ't ang sapantahà lamang ay mákakatimbáng ng ■ pagpapaumanhin sa pangyayari; ang inyóng inaasal hanggáng sa ng ■ayón ay matapát, malinis, waláng pagmamaliw, waláng agam-agam; humihilíng kayó sa kaniyá ng ■ maliwanag at waláng palikawlikaw; ang inyóng mg ■a pinagbabatayang katwiran ay lubhâng karapatdapat dinggín; ang inyóng layon ay ang awasán ng ■ gawàin ang mg ■a gurô, sa mg ■a unang taón, at maging madalí ang pagkatuto ng ■ daán daáng mg ■a nag-aaral na pumúpunô sa mg ■a klase, na hindi mangyayaring magampanán ng ■ iisáng gurô. Kung hanggá ng ■ayón ay hindi pa napasisiyahán ang kasulatan ay dahil sa alám kong may maraming gawàing naiimbák; ng ■unì't inaakalà kong ang pag-uusig ay nagtagumpáy, na ang sanhi ng ■ tipán ni Makaraig ay upang ibalitá sa atin ang pananalò, at bukas ay mákikita nating magtatamó ang ating mg ■a pagsusumikap ng ■ papuri at pagkilala ng ■ bayan, at sino ang makapagsasabi, mg ■a ginoo, kung hindi ipalagáy ng ■ pamahalàan na kayó'y dulutan ng ■ mabuting _condecoración_ dahil sa kayó'y karapatdapat sa kapurihán ng ■ inyóng bayan!

Nag-umugong ang masisigabong pagakpakan; naniniwalà na ang lahat sa pananalò at ang marami sa _condecoración_.

--¡Dapat mákilala, mg ■a ginoo,--ang sabi ni Juanito Pelaez--na ako'y isá sa mg ■a unang nagmunakalà!

Ang di mapaniwalaíng si Pecson ay hindi nagagalák.

--¡Pag hindi nagkaroon tayo ng ■ _condecoración_ sa binti!--ang sabi.

Salamat na lamang at hindi náding ■íg ni Pelaez ang banggít na iyon, dahil sa lakás ng ■ pagakpakan. Nang mahintóhintô ng ■ kauntí, ay sinabi ni Pecson, na:

--Mabuti, mabuti, mabuting mabuti, ng ■unì't isáng palagáy.... ¿kung sa lahat ng ■ iyan, ang General ay sumanggunì rin, sumanggunì at sumanggunì, at pagkatapos ay ipagkaít sa atin ang kapahintulutan?

Ang palagáy ay bumagsák na wari'y tubig na malamíg.

Ang lahat ay náparing ■ín kay Sandoval; itó'y natubigan.

--Kung gayón....--ang sabing paurongsulong.

--¿Kung gayón?

--Kung gayón--ang bulalás ni Sandoval na sumúsulák pa ang dugô dahil sa mg ■a pagakpakan at sa isáng udyók ng ■ sigabó--sa dahiláng sa mg ■a kasulatan at sa mg ■a limbág ay ipinahahayag na iniibig niyá ang inyóng ikatututo ng ■unì't pinipigil at ipinagkakaít ang gayón pag sumapit na ang pagsasagawâ, kung gayón, mg ■a ginoo, ang inyóng mg ■a

pagsusumikap ay hindi nasayang, natuklas ninyo ang hindi natuklas ng sino man, na malis ang balatkayo at kayo'y hamunin!

--¡Mabuti, mabuti!--ang masigabong sigawan ng ilán.

--¡Purihin si Sandoval! ¡Mabuti ang ukol sa paghamon!--ang dagdag ng iba.

--¡Hamunin tayo!--ang sagot ni Pecson na hindi binibigyang kabuluhán ang gayón--¿at pagkatapos?

Sa gitna ng kaniyang pananagumpáy ay nápatigil si Sandoval, ng uni't sa katalasang taglay ng kaniyang lipi at dahil sa kaniyang dugong mananalumpati ay agad nakabalikwas.

--¿Pagkatapos?--ang tanong--pagkatapos, kung walang pilipinong makapangahas tumugon sa hamon, ay ako, si Sandoval, sa ngalan ng España ay sasaluhin ko ang guantes, sapagkat ang gayong paraan ay isang pagpapabulalan sa mabuting hangad na kailan ma'y tinaglay ng España sa kaniyang mga lalawigan, at sa dahilang sa gayong asal ay sinasalaula ang katungkulang ipinagkatiwala sa kaniya at nagpapakalabis sa kaniyang walang sagkang kapangyarihan, hindi siya karapatdapat sa pag-aampón ng inang bayan ni sa pagkukóp ng sino mang mamamayang kastila.

Ang kagalakan ng mga nakikingig ay halos naging kahibangán. Niyakap ni Isagani si Sandoval, bagay na ginayahan ng iba; nabanggít-banggít doon ang inang bayan, ang pagkakaisa, ang pagkakapatiran, ang pagkamatapat; anang mga pilipino'y kung wala kundî pawang Sandoval sa España, ang lahat ng tao sa Pilipinas ay magiging Sandoval na lahat; nagniningning ang mga mata ni Sandoval at mapapaniwalang kung sa mga sandaling iyon ay hinagisan siya ng sino man ng isang guantes na tandâ ng paghamon, ay sumakay sana sa kahit' aling kabayo upang magpakamatay ng dahil sa Pilipinas. Ang tubig na malamig lamang ang nagwikang:

--Mabuti, mabuting mabuti, Sandoval; ako man ay makapagwiwika ng ganiyan kung ako'y taga España; ng uni't sa dahilang hindi gayón, kung ako ang nagsabi ng kalahati man lamang ng sinabi ninyo, kayo man ay magpapalagay na ako'y pilibustero.

Nagsimula na si Sandoval ng isang talumpating taganas na pagtutol, nang mapigil.

--¡Matuwâ na tayo, mga kaibigan! ¡Tagumpáy!--ang sigaw ng isang binatang pumasok at niyakap ang lahat.

--¡Matuwâ na tayo, mga kaibigan! ¡Mabuhay ang wikang kastila!

Isang maugong na pagakpakan ang sumalubong sa balita; ang lahat ay nagyayakapan, ang lahat ay maningning ang mata dahil sa luhâ. Si Pecson ang tanging nagtataglay ng kaniyang ngitng mapagmakatang.

Ang dumating na may dalá ng mabuting balita ay si Makaraig, ang binatang nangungulo sa kilusan.

Ang tinitirahan ng nag-aaral na ito sa bahay na iyon ay dalawang silid na napapalamutihan mabuti para sa kaniyang mag-isá lamang, mayroon siyang alila at kotsero na nag-aaruga sa kaniyang sasakyang araña at sa kanyang mga kabayo. Ang tindig niya'y makiyas, ugaling banayad, magarâ't mayamang mayaman. Kahit' nag-aaral ng pag-aabogado upang magkaroon lamang ng isang título académico, ay may kabantugan siya sa pagkamasipag mag-aral, at kung sa pagsasalita ng alinsunod

sa turong páaralan ay hindi na máhuhulí sa ibang mapaghamón sa pagtatalo sa loob ng ■ Unibersidad. Hindi rin namán náhuhulí sa mg ■ a akalà't bagong mg ■ a pagkasulong; sa tulong ng ■ kaniyang salapî'y nagkákaroón siya ng ■ mg ■ a aklát at pamahayagan na hindi mapigil ng ■ _previa censura_. Dahil sa mg ■ a tagláy na itó, sa kaniyang kabantugan sa katapang ■ an, sa kaniyang mapalad na pakikitunggalî noóng kaniyang kabataan, at sa kaniyang magandâ't mabuting ugali, ay hindi dapat pagtakhán na panuntán siya ng ■ kaniyang mg ■ a kasama at siyang máhalál upang másagawâ ang gayóng kahirap na balak na pagtuturò ng ■ wikang kastilà.

Makaraan ang mg ■ a unang silakbó ng ■ kagalakán, na sa kabataan ay nagkákaroón kailán man ng ■ kasagwâan dahil sa ang kaniyang malas sa lahat ng ■ bagay ay magandá, ay siniyasat kung papaano ang nangyari.

--Kang ■ inang umaga'y nakipagkita akó kay P. Irene--ang sabi ni Makaraig na wari'y palihím.

--¡Mabuhay si P. Irene!--ang sigáw ng ■ isáng nagagalák na nag-aaral.

--Inihayág sa akin ni P. Irene--ang patuloy ni Makaraig--ang lahat ng ■ nangyari sa Los Baños. Tila isáng linggó siláng nagtatalo, ipinaglaban at ipinagtanggól niyá ang ating usap ng ■ laban sa lahat, laban sa kay P. Sibyla, sa kay P. Fernandez, sa kay P. Salvi, sa General, sa Segundo Cabo, sa mag-aalahás na si Simoun.....

--¡Ang mag-aalahás na si Simoun!--ang putol ng ■ isá--¿ng ■ unì't anó ang ipinanghihimasok ng ■ hudyóng iyan sa mg ■ a bagay bagay ng ■ ating bayan? At pinayayaman natin iyan sa pagbilí.....

--¡Tumigil ka ng ■ â!--ang sabi ng ■ isá, na naíiníp sapagká't ibig mabatíd kaagád kung papaano at tinalo ni P. Irene ang mg ■ a nakasísindák na kalabang iyon.

--Mayroón pa mandíng matataás na kawaníng laban sa ating panukalà, ang Namamahalà sa Pang ■ asiwâan, ang Gobernador Civil, ang insík na si Quiroga.....

--¡Ang insík na si Quiroga! Ang bugaw ng ■ mg ■ a....

--¡Tumigil ka na, tao ka!

--Sa kahulihulihan--ang patuloy ni Makaraig--ay itatago na sana ang kahiling ■ an at babayâang mákatulog doon ng ■ iláng buwan, ng ■ maalala ni P. Irene ang Kataastaasang Lupon ng ■ Paaralan at ipinalagáy niyang ang kasulatan ay mahulog sa Lupon yaon upang magbigáy ng ■ munkahing nárarapat yamang ang ukol sa pagtuturò ng ■ wikang kastilà ang pinag-uusapan.....

--Ng ■ unì't ang Lupon iyan ay malaon ng ■ hindi kumikilos--ang tukoy ni Pecson.

--Iyan din ng ■ â ang isinagót kay P. Irene--ang patuloy ni Makaraig--at sinagót niyang mabuti ng ■ âng pagkakataón upang mulíng mabuhay, at sinamantalá ang pagkakáparoon ni Don Custodio, na isá sa mg ■ a kasangguni, at nagpalagáy noon din ng ■ isáng lupon, at sa dahiláng kilalá ang kasipagan ni D. Custodio ay siyang tinakdâang magpalagáy ng ■ ipapasiyá, kayâ't ng ■ ayó'y nasa kamáy niyá ang kasulatan. Ipinang ■ akò ni D. Custodio na lulutasín niyá sa loob ng ■ buwang itó.

--¡Mabuhay si D. Custodio!

--¿At kung ang ipasiyá ni D. Custodio ay laban?--ang tanóng ng ■ dî

mapag-asáng si Pecson.

Iyan ang hindi nilá naáalaala, dahil sa kahibang■án sa akalàng mabuti ang lakad ng■ usap. Lahát ay náparing■ín kay Makaraig upang mabatíd kung anó ang sasabihin.

--Ang bagay ding iyan ang sinabi ko kay P. Irene, ng■uni't sinabi sa akin, na kasabáy ang kaniyang palabirông tawa, na: Malakí na ang ating tinamó, nagawâ nating ang usap ay makarating sa isáng kapasiyahán, mapipilitan ang kalaban na tanggapín ang pakikihamok.... Kung mangyayaring mapakiling natin si D. Custodio, upang sa pag-alinsunod sa kaniyang malayàng hilig, ay magpasiyâ ng■ sang-ayon, ay nanalo na tayo; ang General ay nagpapakilalang waláng kikiling■an.

Si Makaraig ay humintô.

--¿At papaano ang pagpapakiling?--ang tanóng ng■ isáng iníp.

--May sinabi sa aking dalawáng paraan si P. Irene....

--Ang insík na si Quiroga!--ang sabi ng■ isá.

--¡Ba! Hindi pinupuná si Quiroga.....

--¡Isáng mabuting handóg!

--Lalò pa, ipinagmamalakí ang katigasán niyá sa mg■a handóg.

--¡Ay, nálalaman ko na!--ang bulalás na tumatawa ni Pecson--ang mananayaw na si Pepay.

--¡A, oo ng■â! ¡ang mananayaw na si Pepay!--ang sabi ng■ ilán.

Ang Pepay na itó'y isáng makiyas na dalaga na kilaláng matalik na kaibigan ni D. Custodio: sa kaniyá lumalapit ang mg■a tumatanggap ng■ mg■a pagawâ, ang mg■a kawaní at ang mg■a mapaglaláng kung may nasàng tamuhín sa bantóg na Konsehal. Si Juanito Pelaez na kaibigan din ng■ mananayaw ay humáhandóg na siyang lalakad ng■ usap; ng■uni't si Isagani'y umilíng at nagsabing sukat na ang pagkakagamit kay P. Irene at magiging kasagwâán ang lapitan si Pepay sa ganitóng bagay.

--¡Tingnán ang isá pang paraan!

--Ang isá ay lumapit sa abogadong pinagsanggunian, si G. Pasta, tánung■ang pinang■ang■ayupapàan ni D. Custodio.

--Ibig ko pa iyan,--ang sabi ni Isagani--si G. Pasta ay pilipino, at nagíng kasama sa pag-aaral ng■ aking amain. Ng■uni't ¿papaano ang gágawin upang mapakiling?

--Nariyán ang _kid_--ang sagót ni Makaraig na tinitigan si Isagani--si ginoong Pasta ay may isáng mananayaw, itóng.... may isáng mangbuburdá.....

Inailíng na mulí ni Isagani ang kaniyang ulo.

--Huwág kayóng nápakamaselang--ang sabi sa kaniyá ni Juanito Pelaez--ang mg■a layon ay siyang nagliligtás sa mg■a kaparaanan! Kilalá ko ang mangbuburdá, si Matea, na may isáng pagawàang pinápasukan ng■ maraming dalaga.....

--Huwág, mg■a ginoo,--ang putol ni Isagani--unahin muna natin ang

mg■a paraang hindi mahalay.... Paparoon ako sa bahay ni G. Pasta at kung wala akong mapala, ay saká na ninyo gawin, ang ibig gawin sa mg■a mananayaw at mg■a mangbuburdá.

Napahinuhod silá sa palagáy at nagkásundong si Isagani ay makipag-usap kay G. Pasta sa araw ding yaon at sa kinahapunan ay ipababatid sa Unibersidad, sa kaniyang mg■a kasama, ang nangyari sa pakikipagkita.

XV

SI G. PASTA

Si Isagani ay naparoon sa bahay ng■ abogado, isa sa mg■a may tang■ing katalinuhan sa Maynila na pinagtatanung■an ng■ mg■a prayle sa kanilang malalakíng kagipitan. Nag-antáy ng■ kaunti ang binata, sapagka't maraming ipinagtatanggol ang naroroon, ng■uni't dumating din ang tanging na ukol sa kaniya at pumasok sa gawaan o _bufete_ gaya ng■ karaniwang tawag sa Pilipinas.

Tinanggáp siya ng■ manananggol-usap sa pamagitan ng■ isang mahinang ubó at tinitingnang palihim ang kaniyang mg■a paá; hindi tumindig ni hindi man lamang siya pinaupo at nagpatuloy sa pagsusulat. Nagkaroon si Isagani ng■ panahon upang matyagan siya at kilalanin. Malaki ang itinanda ng■ abogado, ubanin na at ang kaniyang upaw ay halos laganap sa boong tuktok. Ang kaniyang mukha'y pasumang■ót at matigas.

Sa gawaan, ang lahat ay tahimik; walang nadiding■ig kungdi ang anasan ng■ mg■a tagasulat o nang■agsasanay na gumagawa sa kanugnóg na silid: ang kanilang mg■a panitik ay gumagaralgal na wari'y nakikipagtunggal sa papel.

Natapos din ang manananggól sa sinusulat, binitiwang ang panitik, itinaas ang ulo, at ng■ makilala ang binata, ay nagliwanag ang mukha, at malugód siyang kinamayán.

--¡Abá, binata!.... ng■uni't umupo kayo, patawarin ninyo.... hindi ko napunang kayo pala. ¿At ang inyong amain?

Lumakas ang loob ni Isagani at inakalang mapapabuti ang kaniyang lakad. Isinalaysay niyang lahat ang nangyari, na pinag-aaralang mabuti ang napapala ng■ kaniyang sinasabi. Pinakinggang walang katigatigatig ni G. Pasta ang simulá, at kahit batid nya ang lakad ng■ mg■a nag-aaral, ay nagmamaangmaang■an upang ipakilala na wala siyang pakialam sa mg■a kamusmusang iyón, ng■uni't ng■ maramdamán ang pakay sa kaniya at náding■ig na natutukoy sa Vice-Rector, mg■a prayle, Capitang General, panukala at ibp., ang mukha nya'y untuntung nagdilim at nagtapós sa pagbulalas ng■:

--¡Itó ang lupaín ng■ mg■a panukala! Ng■uni't ituloy, ituloy ninyo.

Hindi nanglupaypay si Isagani: sinabi ang kapasiyahang ibibigay at nagtapós sa pagpapahayag ng■ pagkakatiwala ng■ kabinataan na siya, si G. Pasta, ay mamamagitiná ng■ sang-ayon sa kanila sakaling si D. Custodio ay sumangguni sa kaniya, gaya ng■ maasahan. Hindi nang■ahas si Isagani sabihin na _pagpayuhan_ dahil sa ng■ibít na ipinamalas ng■ manananggol.

Ng■uni't may takda ng■ gagawin si G. Pasta, na dili iba't ang huwag manghimasok sa bagay na iyón, ni sumangguni, ni pagsanggunian. Alam

niyá ang nangyari sa Los Baños, batíd niyáng may dalawáng pangkát at hindi si P. Irene ang tang■ing bayani na nasa dako ng■ mg■a nag-aaral, ni hindi siyá ang nagpalagáy ng■ pagdaraán ng■ kasulatan sa Lupon ng■ Paaralan, kundí lubós na kaibá. Si P. Irene, si P. Fernandez, ang _condesa_, isáng mang■ang■alakál na nakakikinikinitá nang makapagbibili ng■ kagamitáng ukol sa bagong Akademia at ang mataás na kawaníng nagtukóy ng■ iba't ibáng kapasiyaháng-hari ay mang■agtatagumpáy na sana, ng■ ipinaalaala ni P. Sibyla, upang magkapanahón, ang Kataastasang Lupon. Ang lahat ng■ bagay na itó'y nátatalâ sa alaala ng■ abogado; kayá't ng■ matapos makapagsalitâ si Isagani, ay tinangkang lituhín itó sa pariway na mg■a pang■ung■usap, guluhín at ilipat ang usapan sa ibáng bagay.

--¡Oo!--ang sabi na inilawít ang labi at kinamot ang upaw--walâng mang■ung■una sa akin sa pag-ibig sa tinubùan at paghahang■ád ng■ pagkakasulong, datapwâ'y.... hindi akó makasugbá.... hindi ko masabi kung batíd ninyó ang aking kalagayan, isáng kalagayang lubhâng maselang.... marami akóng pag-aari.... kailang■an akong kumilos sa loob ng■ isáng masusing pagkatarós.... isáng pagsugbá....

Ibig lituhín ng■ abogado ang binatà sa pamag-itan ng■ maraming salitâ at nagsimulâ ng■ pagtukoy sa mg■a batás, sa mg■a kapasiyahán, at napakarami ang nasabi, na hindi ang batà ang naguló kundí siyá sa sarili ang halos naguló sa isáng pasikot sikot na kábabanggít.

--Hindi pô mangyayaring háhang■arín naming ilagáy kayó sa kagipitan--ang mabanayad na sagót ni Isagani--¡lligtás kami ng■ Lumikhâ sa pagbibigáy gambalâ sa mg■a taong ang kaniláng buhay ay lubhâng kailang■an ng■ ibáng pilipino! Datapwâ'y kahì't napakauntí ang nababatíd ko tungkól sa mg■a batás, mg■a kautusáng hari, mg■a lathalâ at mg■a kapasiyahang umiiral sa ating bayan, ay hindi ko inaakalàng magkaroón ng■ kasamaán ang makitulong sa mg■a adhikaín ng■ pamahalàan, ang punyagiin ang siya'y maalinsunod na mabuti; iisáng layon ang aming inuusig at sa kaparaanan lamang kami nagkakaibá.

Ang manananggól ay nápag■ití: ang binatà'y napadadalá sa ibáng landás at doon niyá lilituhín, litó na ng■â.

--Diyán ng■â nariryan ang _kid_, sa karaniwang sabi; hindi ng■a ba kapuripuri ang tumulong sa pamahalàan pag ang pagtulong ay sa pamag-itan ng■ pang■ang■ayupapà, alinsunurin ang kaniyang mg■a kapasiyahan, ang tuwíd na katuturán ng■ mg■a batás na katugón ng■ tuwid na paghahakà ng■ mg■a namamahalâ at hindi málalaban sa unang una at karaniwang paraan sa pagkukurò ng■ mg■a ginoong may hawak ng■ ikaaanyô ng■ mg■a taong bumubuô ng■ isáng kapisanan. At dahil dito ay masamá, karapatdapat parusahan, sapagkâ't nakahahalay sa batayán ng■ kapangyarihan, ang gumawâ ng■ isáng bagay na laban sa kaniyang mg■a munakalâ kahì't na inaakalàng mabuti kay sa nanggagaling sa pamahalàan, sapagkâ't ang gayóng kagagawán ay makasusugat sa kaniyang katibayan na siyang batayán ng■ alín mang pamamahalâ sa mg■a bayang sákop.

Ang matandang abogado, sa pananalig na ang mg■a tinurang iyon ay nakalitó kay Isagani, ay nagpakabuti sa kaniyang silyon ng■ walâng kaimík-imík, kahì't na sa loob niyang sarili ay nagtatawá.

Gayón man, ay tumugón si Isagani.

--Inakalâ ko, na ang mg■a Pamahalàan ay dapat humanap ng■ ibáng batayang lalòng matibay kailan pá man at nadadawal.... Ang pinagbabatayang lakás ng■ mg■a pamahalàang ukol sa nasasakop ay siyang pinakamahinâ sa lahat, sapagkâ't walâ sa kanilá kundí nasa mabuting kalooban ng■ mg■a nasasakupan samantalang ibig kilalanin

ang gayón.... Ang batayáng katwiran ay siyang inaakalà kong lalòng matibay.

Itinaás ng■ abogado ang ulo; ¡anó! ¿ang binatàng iyón ay nang■ang■ahás tumutol at makipagtalo sa kaniyá, siyá, si G. Pasta? ¿Hindî pá litó sa kaniyáng mabigkás na pang■ung■usap?

--Binatà, nararapat iwan sa isáng dako ang mg■a hakàng iyan, sapagkâ't mapang■anib,--ang hadláng ng■ mánananggol na ing■iniwî ang mukhâ--Ang sinasabi ko sa inyó ay dapat na bayaang gumawâ ang pamahalàan.

--Ang mg■a pamahalàan ay itinatag upang ikagalíng ng■ mg■a bayan, at upang makatupád ng■ lubós sa layunín niyá ay dapat umalinsunod sa kahiling■an ng■ mg■a namamayan na siyang lalòng nakababatíd ng■ kaniláng mg■a kailang■an.

--Ang mg■a bumubuô ng■ pamahalàan ay mg■a mámamayán dín at yaong mg■a may lalòng kasapatán.

--Ng■unî't sa dahiláng silá'y tao, ay maaaring magkámali, at hindî nárarapat na huwag pansinín ang sa ibáng hakà.

--Dapat magtiwalà sa kanilá, ibíbigáy niláng lahat.

--May isáng sáwikàing likás na kastilà, na ang sabi'y: ang hindî umíiyak ay hindî nakasususo. Ang hindî hiníhing■î ay hindî ipinagkakaloob.

--¡Baliktád!--ang sagót ng■ abogado na tumawang pakutyâ--sa pamahalàan ay pasaliwâ ang nangyayari.....

Datapwâ'y biglâng nápahintô na wari'y nakapag-wikà ng■ higit sa nárarapat at tinangkang gamutín ang kaniyáng pagkábulalás.

--Pinagkalooban tayo ng■ pamahalàan ng■ mg■a bagay na hindî natin hinilíng, ni hindî natin mahihilíng.... sapagkâ't ang paghilíng.... ang paghilíng ay nagpapakilalang may pagkukulang at dahil doon ay hindî gumáganáp sa kaniyáng katungkulan.... pagpayuhan siya ng■ isáng paraan, tangkâing ibunsód siyá, huwag nang siya'y tunggaliin, ay isáng pagsasapantahang siya'y mangyayaring mámali, at sinabi ko na ng■â sa inyóng ang mg■a gayóng paghahakâ'y laban sa kabuhayan ng■ mg■a pamahalàang ukol sa nasasakop.... Ang bagay na itó'y hindî batíd ng■ karamihan at hindî alám ng■ mg■a binatàng nagdadalosdalos, hindî nilá kilalá, ayaw kilalanin ang lubhang káibayóng ibubung■a ng■ paghing■î.... ang kasagwâang tagláy ng■ panukalàng iyan.....

--Ipagpatawad po ninyó--ang putol ni Isagani na namuhî sa mg■a pang■ang■atwirang ginamit sa kaniyá ng■ abogado--pag sa makatwirang paraan ang isáng bayan ay humihing■î ng■ anó man sa isáng pamahalàan ay sapagkâ't inaakalàng mabuti at nálalaáng pagkalooban siyá ng■ isáng kabutihan, at ang kagagawáng itó, ay hindî dapat makamuhî sa kanyá kundî bagkús pa ng■âng dapat makagalák; humihing■î sa iná, sa inainahan ay hindî, magpakailán man. Ang pamahalàan sa ganáng pahát kong pag-aakalà, ay hindî isáng may laganap na paning■ín na nakikita't napaglalaanan ang lahat ng■ bagay, at kahi't na maging gayón, ay hindî mangyayaring mamuhî, sapagkâ't naririyang ang Pananampalataya na waláng ginágawâ kundî maghihing■î sa Dios na nakakikita at nakakikilala ng■ lahat ng■ bagay, at kayó man ay humíhing■î at humíhilíng ng■ maraming bagay sa mg■a hukuman ng■ pamahalàan ding iyan, at ni ang Dios, ni ang pamahalàan hanggang sa ng■ayón ay hindî pa nagpapahalatâ ng■ kamuhîan. Nasa sa budhî ng■ lahat na ang pamahalàan, dahil sa siya'y itinatag ng■ mg■a tao, ay nang■ang■ailang■an ng■ tulong ng■ ibá, nang■ang■ailang■ang ipakita at iparamdám sa kaniyá ang katunayan

ng■ mg■a bagay bagay. Kayó na sa sarili ay hindi naniniwalang lubós sa katotohanan ng■ inyóng mg■a ikinatwiran; kayó sa sarili'y alám ninyóng marahás at di nátutungtóng sa matuwid ang pamahalàan, na, upang makapagparang■al ng■ kalakasán at pagkamapagsarili, ay nagkakaít ng■ lahat ng■ bagay sa katakután ó sa kakulang■áng tiwalà, at ang mg■a bayan lamang na dinádahás at inaalipin ay siyá lamang may katungkulang huwág huming■í ng■ kahì't anó magpakailán man. Ang isáng bayang nasúsuklám sa kaniyang pamahalàan ay walang dapat hiling■ín dito kundi ang iwan ang pamamahala.

Ang matandang abogado ay ng■umíng■iwí at pinaíling-ilíng ang ulo, tandâ ng■ di kasiyaháng loob at hináhaplos ng■ kamáy ang kaniyang upaw; pagkatapos, sa isáng pananalitang mapag-ampón na wari'y may pagkahabág ay nagsabing:

--¡Hm! masamang aral iyan, masamang palagáy, ¡hm! ¡Napagkikilalang kayó'y batà at walà pa kayóng pagkatalós sa ukol sa kabuhayan! Tingnán ninyó ang nangyayari sa Madrid sa mg■a binatang walang muwáng na humíhing■í ng■ maraming pagbabago: lahat silá'y pinararatang■ang mg■a nag-uusig ng■ paghiwaláy, marami ang hindi makapang■ahás na umuwí, ng■uni't gayón man ay ¿anó ang kanilang mg■a hiníhing■í? Mg■a banal na bagay, matatandâ na't hindi makasásamâ sapagká't lubós nang kilalá.... Datapwâ'y may mg■a bagay na hindi ko maipaliliwanag sa inyó, mg■a lubhang maselang.... siyá.... ipinagtátapat ko sa inyóng may ibá pang katwiran, bukód sa mg■a tinuran na, na naguudyók sa isáng matinóng pamahalàan upang kailán mán ay huwág duming■íg sa mg■a kahiling■an ng■ isáng bayan..... hindi.... mangyayari ding makatagpô tayo ng■ mg■a pinunong palalò at mahang■in ang.... ng■uni't mayroón ding ibáng katwiran.... kahì't na ang hiníhing■í ay yaóng lalóng nararapat.... ang mg■a pamahalàan ay may ibá ibáng palakad.....

At ang matandâ'y nag-aalinlang■ang nakatitig kay Isagani, at pagkatapos ay tumalagá na sa isáng bagay, ikinumpáy ang kamáy na wari'y may inilálayong paghahakà sa kaniyang pag-iisip.

--Nahuhulàan ko ang inyóng ibig sabihin--ang patuloy ni Isagani na ng■umitíng malungkót--ibig ninyóng sabihin na ang pamahalàang ukol sa nasasakupan, yamang natatatág ng■ hindi lubós na wastô at sa dahilang nananang■an sa mg■a palápalagáy.....

--¡Hindi, hindi, hindi iyan, hindi!--ang biglang hadlang ng■ matandâ na nagpakunwaríng may hinahanap sa kaniyang mg■a papel--hindi, ang ibig kong sabihin.... ng■uni't ¿násaan kayâ ang aking salamín sa matá?

--Hayán pô--aní Isagani.

Ikinamá ni G. Pasta ang kaniyang salamín, waríng may binasang ilang kasulatan, at ng■ mákitang inaantáy siyá ng■ binatà ay nagwikang pautal-utal:

--May ibig akóng sabihing isáng bagay.... ibig kong sabihin, ng■uni't nakalimutan ko na.... kayó sa inyóng kapusukán, ay pinigil ninyó akó.... isáng bagay na walang malaking kabuluhán.... Kung alám lamang ninyó kung papaano ang ulo ko, ¡napakarami kasí ng■ aking gagawín!

Náramdamán ni Isaganing siyà'y iniaabóy na.

--Kung gayón,--ang sabing sabáy tindíg--kamí ay.....

--¡Ah!.... mabuti pang bayàan na ninyó sa kamáy ng■ pamahalàan ang bagay na iyan; siyá na ang bahalang magpapasiyá diyan ng■ alinsunod sa kaniyang máibigan.... Sinasabi ninyóng ang Vice-Rector ay laban sa

pagtuturò ng ■ wikàng kastilà, marahil ng ■ â'y gayón, ng ■ uni't hindi sa panukalà kundî sa paraan ng ■ panukalàng iyan. Sinasabing ang Rector na páparito ay may daláng panukalàng pagbabago ng ■ pagtuturò.... magantáy kayó ng ■ kauntî, bigyán ninyó ng ■ panahón ang panahón, mang ■ agaral kayó, sapagkâ't nálalapít na ang _examen_ at ¡putris yatà! kayóng mabuti nang magwikàng kastilà at maluwa na magsalitâ ¿anó't nakikihimasok pá sa guló? anó pa ang hang ■ ád ninyóng bukód na iturò? ¡Matitiyak na si P. Florentino ay káisa ko sa pasiyá! Ipakikumustá ninyó.....

--Kailán pa man ay kabilinbilinan sa akin ng ■ aking amaín--ang sagót ni Isagani--na alalahanin ko ang ibá gaya ng ■ pag-aalaala ko sa sarili.... hindi akó naparito ng ■ dahil sa akin, naparito akó sa ng ■ alan ng ■ mg ■ a nasa sa kalagayang lalò pang abâ.....

--¡A, putris! gawín nilá ang ginawâ ninyó, sunugin nilá ang kaniláng kilay sa pag-aaral at maging upawin siláng gaya ko sa pagsasaulo ng ■ boô boông salaysáy.... At inaakalà kong kung kayâ kayó nakapagsásalitâ ng ■ wikàng kastilà ay sapagkâ't pinag-aralan ninyó; ¡kayó'y hindi tagá Maynilà ni anák ng ■ kastilà! Pag-aralan nilá ang pinag-aralan ninyó at gawín nilá ang ginawâ ko.... Akó'y naging alilá ng ■ lahát ng ■ prayle, ipinaglutò ko silá ng ■ _chocolate_, at samantalang ang kanan ko'y ipinanghahalò sa _batidor_ ay pigil ko sa kaliwâ ang gramátika, nag-aaral akó at, salamat na lamang sa Dios, hindi akó nagkailang ■ an ng ■ ibá pang mg ■ a gurô, ni ibá pang akademiya, ni mg ■ a pahintulot ng ■ pamahalàan.... Paniwalàan ninyó akó; ¡ang ibig na mag-aral ay nakapag-aaral at natututo!

--¿Ng ■ uni't ilán na sa mg ■ a ibig na matuto ang makaaabot sa inabot ninyó? Isá sa isáng libo, at yaón pa man!

--¡Psch! ¿at anó pa ang kailang ■ an ng ■ higít pa roon?--ang sagót ng ■ matandâ na ikinibít ang balikat--Ang mg ■ a abogado'y labis na, ang marami'y pumapasok na lamang na tagá sulat. ¿Mg ■ a médiko? silá silá'y nagmumurahán, nag-uupasalàan at nagkakamatayan dahil sa pag-aagawán sa isáng gágamutín.... ¡Bisig, ginoo, ang kailang ■ an natin ay bisig na ukol sa pagtataním!

Nákilala ni Isagani na nag-aaksayá siyá ng ■ panahón, ng ■ uni't tumugón:

--Tunay ng ■ â--ang sagót--maraming abogado at médiko, ng ■ uni't hindi ko masasabing lumalabis, sapagkâ't mayroon tayong mg ■ a bayang walá ng ■ isá man sa kanilá; ng ■ uni't kung marami man sa bilang, marahil ay kulang sa mabuti. At yayamang hindi mapipigil na mag-aral ang kabatàan at dito'y walá na namáng ibáng _carrera_ ¿bakit babayàang masayang ang kaniláng panahon at pagsisikap? Kung ang kasiràan ng ■ pagtuturò ay hindi makahadláng na ang marami'y maging abogado ó médiko, kung tayo'y magkakaroon din lamang ¿bákit hindi pá mabubuti? at gayón man, kahì't na ang nasà'y gawíng lupaín ng ■ mg ■ a mánananim ang lupaíng itó, isáng lupaín ng ■ mg ■ a manggagawà sa lupà, at patayín sa kaniyá ang lahát ng ■ gawàing isip, ay hindi ko maunawà ang kasamâan ng ■ patalinuhin ang mg ■ a mánananim at mg ■ a manggagawang lupàng iyán, bigyán man lamang silá ng ■ isáng pinag-aralang magpahintulot sa kanilá, pagkatapos, na mawastô at magwastô ng ■ kaniláng mg ■ a gawàin, na ilagáy bagá silá sa kalagayang mawatatan ang maraming bagay na hindi batíd sa ng ■ ayón.

--¡Bah, bah, bah!--ang bulalás ng ■ abogado na ikinumpay ng ■ palikawlikaw sa hang ■ in ang kamáy na waring ibig bugawin ang mg ■ a paghahakàng nábanggít--upang maging mabuting mang-aani ay hindi kailang ■ an ang maraming _retórica_. ¡Pang ■ arap, malíng akalà, buko ng ■ pag-iisip! ¡Siya! ¿ibig bagá ninyóng sumunód sa isáng hatol?

At tumindíg, masuyòng ipinatong ang kamáy sa balikat ng■ binatà, at nagpatuloy:

--Bíbigyan ko kayó ng■ isáng lubhâng mabuti, sapagkâ't nakikita kong kayó'y matalino at ang hatol ay hindi mapapagayón lamang. ¿Magaaral kayó ng■ panggagamót? Kung gayón ay magkasiyá kayó sa pag-aaral ng■ kung papaano ang paglalagáy ng■ tapal at pagpapasigíd ng■ lintâ at huwag ninyóng panghimasukan ang pagpapabuti ó pagpapasamâ ng■ kalagayan ng■ inyóng kapuwâ. Pag kayó'y _licenciado_ na, ay mag-asawa kayó sa isáng dalagang mayaman at mapanata, pagpilitan ninyó ang makapanggamót at makasing■il na mabuti, layûán ninyó ang lahat ng■ bagay na may pakialám sa kalagayan ng■ bayan, magsisimbá kayó, magkumpisál at makinabang pag ang ibá'y gumágawâ ng■ gayón, at makikita ninyóng pagkatapos ay pasasalamat kayó sa akin at ang gayó'y makikita ko kung akó'y buháy pa. Palagì ninyóng aalalahanin na ang lalòng wastòng pagling■ap ay ang ling■apin muna ang sarili; walâng dapat hanapin ang tao sa mundó kundî ang lalòng malakíng kaligayahan ng■ kaniyang sarili, gaya ng■ sabi ni Bentham; pag kayó'y nanghimasok sa mg■a kaululán, ay hindi kayó magkakaroon ng■ _carrera_, ni hindi kayó magkakaasawa, ni hindi kayó magiging anomán. Pag-iwananan kayó ng■ lahat at ang una unang magtátawá sa inyóng kalinisang ugali ay ang inyó ring mg■a kababayan. ¡Maniwalà kayó sa akin, akó'y maaalaala din ninyó at sasabihin ninyóng may katwiran akó pag kayó'y nagkaroon na ng■ ubang kagaya ko, mg■a ubang kagaya nitó!

At hinipò ang iilan niyang buhók na puti ng■ matandang abogado na ng■umití ng■ malungkót at inilíng-ilíng ang ulo.

--Pag nagkaroon na akó ng■ mg■a ganiyang uban, ginoo,--ang sagót na malungkót dín ni Isagani--at pag iniling■ón ko ang aking paning■ín sa nakaraan at mákita kong walâ akóng ginawâ kundî ang ukol sa sarili, na hindi ginawâ ang mangyayaring gawín at dapat kong gawíng ukol sa bayang nagbigáy sa akin ng■ lahat ng■ bagay, ukol sa mg■a namamayang tumutulong sa aking kabuhayan, ang bawâ't uban ay magiging isáng tiník sa akin, at hindi ko silá ikadadang■al kundî bagkus ikahihiyâ!

At masabi itó ay yumukô at umalís.

Nápatigil ang abogado sa kaniyang kinalalagyán, na ang matá'y susulingsuling. Náding■íg ang mg■a yabág na lumalayông untîuntî at mulíng umupô na bumúbulóng:

--¡Kaawàawàng binatà! Ang mg■a ganiyán ding hakà ay sumagi isáng araw sa aking pag-iisip! ¿Maanong ang lahat ay makapagsabing: ginawâ ko itó ng■ dahil sa aking bayan, iniuukol ko ang aking buhay sa ikabubuti ng■ lahat....? ¡Putong na laurel, na pigtâ ng■ katás ng■ kamansá, mg■a dahong tuyô na nagkakanlóng ng■ mg■a tiník at mg■a uód! ¡Hindi iyan ang kabuhayan, iyan ay hindi nagbibigáy ng■ kakanin, ni hindi nagdudulot ng■ karang■alan; ang mg■a laurel ay bahagyâ nang mágamit sa isáng sawsawan.... ni hindi nagbibigáy ng■ katiwasayán.... ni hindi nagpapanalo ng■ mg■a usap, kundî tiwalí pa ng■â! Ang bawâ't bayan ay may kaniyang hilig, gaya rin ng■ kaniyang sing■áw ng■ lupa at kaniyang mg■a sakít, na ibá sa sing■áw ng■ lupa at mg■a sakít ng■ ibáng bayan!

At idinugtóng pagkatapos:

--¡Kaawàawàng binatà!.... Kung ang lahat sana'y nag-iisip at gumágawâ ng■ gaya niyá, ay hindi ko sinasabing hindi.... ¡Kaawàawàng binatà! ¡Kaawàawàng Florentino!

ANG MG■A KAPIGHATIAN NG■ ISANG INSÍK

Nang kinagabihán ng■ Sábado ring yaón, ang insík na si Quiroga na nagnanasàng makapagtatag ng■ isáng _consulado_ ng■ kaniyang bansâ, ay naghandâ ng■ isáng hapunan sa itaás ng■ kaniyang tindahan na nasa daang Escolta. Maraming dumaló sa kaniyang pistá: mg■a prayle, mg■a kawani, mg■a militar, mg■a mang■ang■alakal, lahat ng■ kaniyang mg■a sukì, mg■a kasamá ó mg■a ninong, ay pawàng nang■aroroon; ang kaniyang tindahan ay siyang kinukunan ng■ lahat ng■ kailang■an ng■ mg■a kura at ng■ mg■a kombento, tumatanggap ng■ _vale_ ng■ lahat ng■ kawani, mayroon siyang matatapát na alagád na masunurin at masisipag. Ang mg■a prayle ay hindi nang■ang■aníng■aníng dumaan ng■ mg■a buô buông oras sa kaniyang tindahan, magíng sa pook na tanáw ng■ madlâ, magíng sa mg■a silid na nasa loob, na, may mg■a kaayaayang kapulong....

Nang gabí ng■âng iyon, ang kabahayán ay may katang■ítang■ing anyô. Namumunô sa mg■a prayle at mg■a kawani na nang■akaluklók sa mg■a uupáng Viena at mg■a mumuntíng bangkông maitím ang kahoy at ang uupán ay marmol na galing sa Cantón, sa haráp ng■ mg■a mumuntíng dulang na parisukat, at nang■aglararô ng■ tresillo ó nang■ag-uusap usap, sa tulong ng■ maníngning na liwanag ng■ mg■a ginintúáng lámpara ó ng■ kukutakutatap na ilaw ng■ mg■a parol insík na may matitingkád na palamutíng borlas na sutlâ. Sa mg■a dingding ay magulóng nagkakahalò ang mg■a pánooring payapà at bugháwin na gawâng Cantón at Hongkong, na kasama ng■ mg■a _cromo_ ng■ mg■a babaing naglilingkód sa mg■a sultán, mg■a babaing halos hubád, mg■a larawan ng■ Cristo na mukhang babai, ng■ kamatayan ng■ banal at ng■ makasalanan, na pawàng yari sa mg■a pagawâang hudio sa Alemanian upang ipagbilí sa mg■a bayang katoliko. Naroroón din ang mg■a larawang insík na nasa puláng papel na may isáng lalaking nakaupô na ang anyô'y kagalanggalang, mapayapà at nakang■itî, sa likuran nitó'y may nakatayông aliping napakapang■it, na ang pigil ay isáng sibát na ang talím ay malapad at matalas: tinatawag na Mahoma ng■ mg■a taga roon at tinatawag na Santiago ng■ ilán, hindi namin maalaman kung bakit; ang mg■a insík namán ay hindi nagpapaliwanag tungkol sa pagkakakilalang iyon sa dalawáng pang■alan. Mang■a putók ng■ botella ng■ Champagne, bungguán ng■ mg■a kopa, tawanan, usok ng■ tabako at isáng tang■ing amóy ng■ bahay insík, na may halòng pebete, apian at mg■a imbák na bung■ang kahoy ang nagiging kabuôan ng■ lahat ng■ iyon.

Suot wari'y mandarín, na bugháw ang _borlas_ ng■ kopià, ay nagpapalakadlakad sa mg■a silíd, si insík Quiroga, na tuwíd at unát na unát, na pasulyápsulyáp na waring sinisiyasat kung walang nangduduwit ng■ anó mán. Datapwâ'y kahì't na tagláy ang gayóng dí pagtitiwalang likás sa kaniyá ay nakikipagkamayan, binabatì ang ilán sa tulong ng■ mg■a masuyò at pakumbabang ng■itî, at ang ilán ay bating mapag-ampón, at ang ibá'y bating palibák na waring ang ibig sabihin ay:

--¡Alám ko na! hindi kayó naparito ng■ dahil sa akin kundî dahil sa aking hapunan.

May katwiran si insík Quiroga. Yaong matabang ginoo na pumupuri sa kaniyá at nagsasabi ng■ pang■ang■ailang■an ng■ isáng _konsulado_ ng■ insík dito sa Maynilà, na ang ibig mandíng sabihin ay walang makagaganáp sa katungkulang iyón liban na kay Quiroga, ay si G. Gonzalez na pumipirmang _Pitilí_ kung tinutuligsâ sa mg■a tudling ng■ pahayagan ang pagparito ng■ insík. Yaóng isá na may kagulang■an na

at sinisiyasat na malapit na malapit ang mg[]a bagay bagay, ang mg[]a lámpara, at mg[]a _cuadro_, at ibp., at ng[]umíng[]iwî at bumubulalás ng[] padustâ, ay si G. Timoteo Pelaez, amá ni Juanito, máng[]ang[]alakál na nang[]ang[]alandakan ng[] laban sa pakikiagáw ng[] mg[]a insík na naghahapay sa kaniyáng kalakal. At ang isá, ang nasa dako pa roon, iyóng kayumangging ginoo, payát, na ang paning[]ín ay magasláw at banayad ang ng[]ití, ay yaón ang bantóg na may kagagawán ng[] ukol sa mg[]a pisong mehikano na nagbigáy ng[] dí kakaunting samâ ng[] loob sa isáng kinakalong ni Quiroga; ang kawaníng iyon ay kilalá sa Maynilà dahil sa katalasan! Ang nasa malayòlayô pa, yaóng kung tuming[]ín ay pairáp at hindi husáy ang bigote ay siyang kawaníng kiníkilalang lalòng karapatdapat sapagká't nagkaroón ng[] katapang[]ang magsalitâ ng[] laban sa pang[]ang[]alakal ng[] mg[]a billete sa lotería na ginágawâ ni Quiroga at ng[] isáng babaing bantóg sa mg[]a lipunán sa Maynila. Sadyâ ng[]âng kung hindi man ang kalahatì ay ang dalawá ng[] katlòng bahagi ng[] mg[]a billete ay dinádalá sa kainsikán at ang nálalabíng kauntì sa Maynilà ay ipinagbibilíng may patong na sikolo. Lubós ang pananalig ng[] tinurang ginoo na sa balang araw ay mápapasa-kaniyá ang pinakamalakíng tamà, kayâ't muhíng muhî sa mg[]a gayóng kagagawán.

Samantala namá'y nagtatapós ang hapunan. Mulâ sa kakainán ay umaabot sa kabahayán ang mg[]a bahagi ng[] talumpatì, tawanan, mg[]a pagsalangsáng, halakhakan.... Ang pang[]alan ni Quiroga ay paulit-ulit na nádiding[]íg, na kahalò ng[] mg[]a salitâng _consul_, pagpapantáypantáy, mg[]a karapatán....

Ang may pigíng, na hindi kumakain ng[] lutòng Europa, ay nakikitunggâ na lamang maminsánminsán sa kaniyáng mg[]a panaohin, at nang[]ang[]akòng makikisabáy sa pagkain ng[] mg[]a hindi nakadulóg sa unang hain.

Nakapaghapunan na si Simoun ng[] dumatíng at nakikipag-usap, sa kabahayán, sa iláng máng[]ang[]alakál na nang[]agsisidaíng dahil sa kalagayan ng[] paghahanap buhay: masamâ ang lakad ng[] lahat, náhihintô ang pang[]ang[]alakal, ang pakikipagsuklîan sa Europa ay nápakataás ang halagá; nang[]agsisihing[]í ng[] liwanag sa mag-aalahás ó inuudyukán siyá ng[] iláng paraan sa pag-asang sasabihin sa Capitan General. Sa bawâ't kaparaanang ipalagáy ay tinutugunán ni Simoun ng[] isáng ng[]itíng pakutyâ't paglibák. ¡Ba! ¡kaululán! hanggáng sa nang mamuhî na ang isá, ay itinanóng ang kaniyáng hakà.

--¿Ang aking hakà?--ang tanóng--pag-aralan ninyó kung bakit lumulusog ang ibáng bansâ at gayahan ninyó silá.

--¿At bakit nang[]agsisilusog, G. Simoun?

Kinibít ni Simoun ang kanyáng balikat at hindi sumagót.

--¡Ang mg[]a gawàin sa daong[]an na nakabibigát sa pang[]ang[]alakal at ang daong[]ang hindi mayariyari!--ang buntonghing[]á ni G. Timoteo Pelaez--ay isáng kayo ni Guadalupe, gaya ng[] sabi ng[] anák ko, na hinahabi at kinakalás.... ang mg[]a buwis....

--¡At dumadaíng kayó!--ang bulalás ng[] isá--¡At ng[]ayóng kapapasiyá pa lamang ng[] General ng[] pagpapagibâ ng[] mg[]a bahay na pawid! ¡Kayóng may maraming _hierro galvanizado_!

--Oo--ang sagót ni G. Timoteo--¡ng[]unì't ang nagugol ko namán sa kapasiyaháng iyan! At sakâ ang pagpapagibâ'y hindi pa gágawin kundí sa loob ng[] isáng buwán, hanggáng dumatíng ang kurismá; mangyayaring may dumatíng pang ibá.... ang ibig ko sana'y ipagibâ ng[]ayón din, datapwâ't.... Bukód sa rito, anó ang ibíbilí sa akin ng[] mg[]a may arì ng[] bahay na iyan sa pawàng marálitâ?

--Mangyayari ding mábilí ninyó ng■ murang mura ang kaniláng mg■a bahay....

--At pagkatapos ay lakaring pawalâng bisà ang kautusán at ipagbilíng mulí, na ibayo ang halagá....! Naiyan ang isáng kalakal!

Si Simoun ay ng■umití ng■ ng■ití niyang malamlám, at sa dahiláng nákitang sumásalubong din si insík Quiroga ay iniwan ang mg■a madaing■ing mang■ang■alakál upang batiin ang magiging _consul_. Bábahagyâ pa lamang siyang nakita nitó ay nawalâ na ang anyông may kasiyahang loob at ang mukhá'y iginaya sa mg■a máng■ang■alakál, at yumukô ng■ bahagyâ.

Iginagalang na lubhâ ng■ insík na si Quiroga ang mag-aalahás, hindi lamang sa dahiláng kilalá niyang mayaman, kundî dahil sa mg■a bulungbulung■ang umanó'y kaututang dilà ng■ Capitán General. Nababalitang inaayunan ni Simoun ang mg■a hang■arin ng■ insík, kasang-ayon sa ukol sa _consulado_, at sa gitnâ ng■ mg■a banggitin, mg■a parunggít at mg■a _puntos suspensivos_ ay tinukoy na siyá ng■ isáng pamahayagang laban sa insík, sa isáng nábantóg na pakikipagsagutan sa isáng kasamang kampí sa mg■a may buhók. Idináragdág pa ng■ ilán kataong malumanay na iniúudyók sa Capitán General ng■ Eminencia Negra na gamitin ang mg■a insík sa pagsugpô sa matibay na karang■alan ng■ mg■a tagá rito.

--Upang magíng masunurin ang isáng bayan--aniyá--ay walâng paraang gaya ng■ duhagihin at ipakilala sa kaniyá ang sariling kaabàan.

Madalíng nagkaroón ng■ isáng pagkakátaón.

Ang mg■a balang■ay ng■ mg■a _mestiso_ at ng■ mg■a _naturales_ ay nang■agmamanmanan at ginagamit ang kaniláng katapang■an at kasipagan sa paghihinalà at dí katiwalàan. Isáng araw, sa misa, ang kapitan sa naturales na nakaupô sa bangkông nasa dakong kanan at lubhâng payát, ay nakaisip na pagpatung■in ang kaniyáng mg■a paá, na anyông _nonchalant_, upang lumakílakí sa wari ang kaniyáng mg■a pigí at maipamalas ang kaniyáng mainam na sapatos; ang sa mestiso namáng náluluklók sa kabiláng ibayo, sa dahiláng may _juanete_ at hindi mapagpatong ang paa dahil sa katabâan at buyunin ay umanyô namáng ibinikakâ ang kaniyáng mg■a hità upang málantád ang tiyang nakukulong ng■ isáng _chaleco_ na walâng kakutón kutón na napapalamutihan ng■ isáng magandang tanikalâng gintô at brillante. Ang dalawáng pangkatin ay nagkapakiramdaman at nagsimulâ na ang paghahamok: sa sumunód na pagsisimbá, ang lahát ng■ mestiso, patí ng■ mg■a lalòng payát, ay pawang may mg■a buyon at ibinikakang mabuti ang mg■a hità na warìng nang■ang■abayô: lahát ng■ naturales ay pinagpatong ang kaníkaniláng paa, sampû ng■ lalòng matatabâ, kayâ't may kabisa tulóy na umarinkín. Ang mg■a insík na nakakita sa kanilá, ay gumamit namán ng■ kaniláng anyô: nang■agsiupông gaya ng■ kung nasa sa kaniláng tindahan, ang isáng paa'y baluktót at nakataás, ang isá'y nakabiting kukuyákuyakoy. Nagkaroón ng■ mg■a tutulán, mg■a kasulatan, mg■a _expediente_, at ibp., ang mg■a kuadrilyero ay matuling nang■agsipanandata upang pasimulán ang paghahamok ng■ magkakababayan, ang mg■a kura ay galák na galák, ang mg■a kastilà'y nasasayahán at ang lahát ng■ itó'y pinagakakitâan ng■ salapî, hanggáng sa pinigil ng■ General ang kaguluhan sa pamagitan ng■ pag-uutos na silá'y mang■ag-upûang kagaya ng■ insík, sa dahiláng ang mg■a itó'y siyáng bumabayad ng■ lalòng malakí, kahì't hindi siyáng lalòng katóliko. At dito nangyari ang kagipitan ng■ mg■a mestiso at naturales, na, sa dahiláng makikipot ang salawál ay hindi makagaya sa insík. At upang ang nasàng duhagihin silá'y mabunyág, ay ginanáp ang kautusán ng■ boong karing■alan at ginamitán ng■ mg■a sangkáp, nilibid ang simbahán ng■ isáng pulutóng na kábayuhan, samantalang ang lahát ng■ nasa loob ay pinapawisan.

Ang usapín ay nakaratíng sa España, ng■unì't doo'y náulit ding sa dahiláng ang nagbabayad ng■ lalóng malakí ay ang mg■a insík ay mangyayaring pairalin ang kaniláng ibigin sampû sa mg■a _ceremonias religiosas_, kahì't pagkatapos ay tumakwíl sa pananampalataya at libakín ang pagkakristiano. Nasiyaháng loob ang mg■a naturales at mestiso at pinag-aralan nilá ang hindi pag-aaksayá ng■ panahón sa mg■a gayóng bagay na walâng kabuluhán.

Sinuyòsuyò ni Quiroga si Simoun sa tulong ng■ kaniyang haluang pananalitâ't ng■itíng napakamakumbabâ; ang kaniyang ting■ig ay nápakamahimok, paulit-ulit ang kaniyang yukô, ng■unì't pinutol ng■ mag-aalahás ang kaniyang pang■ung■usap at itinanóng sa kaniyang biglâ:

--¿Náibigan bagá ang mg■a galáng?

Sa tanóng na ító'y napawìng wari'y pang■arap ang siglá ng■ kalooban ni Quiroga; ang ting■ig na dating mahimok ay naging mahinagpís, lalò pang nagpakáyukôyukô at matapos pinapagdoop ang mg■a kamáy na itinaas na pantáy mukhâ, anyông pagbati sa kainsikán, ay dumaíng ng■:

--¡Uu, sinyó Simoun! ¡akieng lugi, akieng hughóg!

--¿Bakit, insik Quiroga, kayó'y lugi at hughóg? ¡at ganyáng karami ang botella ng■ _champagne_ at mg■a panaohin!

Ipinikít ni Quiroga ang kaniyang mg■a matá at ng■umiwî. ¡Hss! Ang nangyari ng■ hapong iyon, ang naging hanggán ng■ mg■a galáng, ay nakapaghughóg sa kaniyá. Si Simoun ay ng■umitî: kapag ang isáng mang■ang■alakál na insík ay dumádaíng ay sapagkâ't mabuti ang lagáy; kapag ang ipinamalas ay waring mabuting mabuti ang kaniyang lakad ay sapagkâ't nakikinikinitá ang isáng pagkalugi ó magtatanang tung■o sa kanyáng bayan.

--¿Kayó mo hienne alam akieng lugi, akieng hughóg? ¡A, sinyó Simoun, akieng hapay!

At upang lalòng maipabatíd ng■ insík ang kaniyang kalagayan ay sinabayán ang salitáng hapay ng■ anyông pagpapatimbuwang.

Ibig ibig ni Simoun na siya'y pagtawanán, ng■unì't nagpigil at sinabing walâ siyáng anó máng nalalaman, walâ, walâng walâ.

Dinalá siyá ni Quiroga sa isáng silíd, na inilapat na mabuti ang pintô, at ipinaliwanag sa kaniyá ang sanhî ng■ kasawíán ng■ insík.

Ang tatlóng galáng na brillante na hining■î kay Simoun upang ipakita sa kaniyang asawa, ay hindi sadyáng para rito, kaawàawàng india na nakukulóng sa isáng silíd, na waring isáng babaing insík, kundi para sa isáng magandá at kaayaayang babaing kaibigan ng■ isáng mataás na tao, na kailang■an niyá ang tulong, dahil sa isáng kalakal na pagtutubùan niyá ng■ mg■a anim na libong piso. At sa dahiláng ang insík ay walâng kabatirán sa mg■a máibigan ng■ babai at nasà niyang magpakita ng■ garà, ay hining■î ang tatlóng pinakamabuting galáng na mayroón ang mag-aalahás, na tatló ó apat na libo ang halagá ng■ bawà't isá.

Ang insík ay nag-anyông walâng malay at sa tulong ng■ kaniyang mahimok na ng■itî ay sinabi sa babaing pumili ng■ máibigan; ng■unì't ang babai, lalòng walâng muwang at lalò pa mandíng mahimok, ay nagpahayag na ibig niyá ang tatló, at kinuhang lahat.

Si Simoun ay humalakhák.

--¡A, sinyolia! ¡akieng lugi, akieng hoghóg!--ang sigáw ng■ insík na sabáy ang pagtatampál sa sarili ng■ kaniyang malíliít na kamáy.

Patuloy din ang mag-aalahás sa katatawa.

--¡Huu! ¡masamá tao, sigulo híenne tutô sinyola!--ang patuloy ng■ insík na ginágaláw ang ulong masamá ang loob--¿Anó? bo hiyâ, kahi insiek sa akieng akó tao, ¡A, sigulo hienne tutô sinyola; kung sigalela belong pa kontî hiyâ!

--Náhuli kayó, náhuli kayó--ang bulalás ni Simoun na sabáy sa pagtumbók ng■ marahan sa tiyán ng■ insík.

--At lahát tao hieng■e utang at hienne mayad ¿anó iyán?--at binilang sa kaniyang dalirìng may mahahabàng kukó--impelealo, opisiá, tinienti, sunnalo, ¡a, sinyó Simoun, akieng talô, akieng hapay!

--Siyá, siyá na ang kádadaíng--ang sabi ni Simoun--iniligtás ko kayó sa maraming opisyal na humíhing■î sa inyó ng■ salapî.... Silá'y pinautang ko ng■ huwág na kayóng gambalàin at batíd kong hindî nilá akó mababayaran.....

--Ng■unì, sinyó Simoun, kayó pautang sa opisiá, akó pautang sa mamae, sinyola, malinelo, lahát tao.....

--¡Masising■íl din ninyó!

--¿Akieng makásing■íl? ¡A, sigulo hienne pô ikaw alam! ¡Pagtalo sa sugá walâ na mayad! Mamuti sa inyó melon konsu, maali habol, akieng walâ....

Si Simoun ay nagiisíp.

--Tingnán ninyó insík Quiroga,--ang sabing warì'y natatang■á--akó ang manining■íl ng■ utang sa inyó ng■ mg■a opisyal at mg■a marinero, ibigáy ninyó sa akin ang katibayan ng■ pagkakátanggáp nilá.

Mulíng namighatî si Quiroga; hindî siyá binibigyán kailán man ng■ katibayan.

--Pag nang■agsiparitong hihing■î ng■ salapî, ay paparoonin ninyó sa akin; ibig kong iligtás kayó.

Napasalamat ng■ lubós si Quiroga, ng■unì't nábalik na namán sa kaniyang mg■a pagdaíng, tinukoy ang mg■a galáng at inulit-ulit ang:

--¡Kung sigalela belon pa hiyà!

--¡Putris!--ang sabi ni Simoun na tinitingnang pasulyáp ang insík na warìng ibig hulàan ang nasa kalooban--nang■ang■ailang■an pa namán akó ng■ salapî at inaakalâ kong mababayaran ninyó akó. Ng■unì't ang lahát ay may kagamutan, ayaw kong mahapay kayó ng■ dahil lamang sa waláng kabuluháng bagay na iyan. Siyá, isáng utang na loob at gágawin kong pitó ang siyám na libong utang ninyó sa akin. Kayó'y nakapagpapasok sa aduana ng■ lahát ng■ lámpara, mg■a bakal, mg■a pinggán, tansô, mg■a pisong mehikano; ¿nagbíbigáy kayó ng■ armas sa mg■a kombento?

Napao ang insík sa tulong ng■ tang■ô; ng■unì't kailang■an niyang sumuhol sa maraming tao.

--¡Lahát akieng bigáy sa Pale!

--Kung gayón ay tingnán ninyó--ang marahang patuloy ni Simoun--kailang■an kong ipapasok ninyó ang iláng kaha ng■ pusíl na dumatíng ng■ayóng gabí.... ibig kong itagò ninyó sa inyóng tindahan; hindî magkakasiyáng lahát sa aking bahay.

Si Quiroga'y nagulumihanan.

--Huwág kayóng masindák, hindî kayó maaanó: ang mg■a baril na iyán ay untî untîng itatagò sa iláng bahay, at pagkatapos ay gágawâ ng■ pagsisiyasat at marami ang ibinibilanggô.... marami tayong kikitain sa paglakad na makawalâ ang mg■a nápiipít. ¿Batíd na ninyó?

Si Quiroga ay alinlang■an; takót siyá sa mg■a armas. Sa kaniyang mesa ay mayroon siyang isáng rebolber na walang punlô na hindî niyá hinihipò kailan man kundí liling■on munang nakapikít ang matá.

--Kung hindî ninyó magagawâ ay hahanap akó ng■ ibá, ng■unì't kailang■an ko kung gayón ang aking siyam na libong piso upang padulasín ang mg■a kamáy at ipikit ang mg■a matá.

--¡Siyá, siyá!--ang sa hulí'y sabi ni Quiroga--¿ng■unì't huli ba malami tao? ¿utos lekisa, ha?

Nang bumalík sa kabahayán si Quiroga at si Simoun ay nátagpûán ang mg■a galing sa paghapon na nang■agtatalo: pinatabil ng■ _champagne_ ang mg■a dilà at nagpapagalaw sa mg■a utak ng■ ulo. Nang■ág-uusapang walang kakimikimì.

Sa isáng pulutóng na may maraming kawaní, iláng babai at si D. Custodio, ay pinag-uusapan ang isáng pasugò sa India upang pag-aralan ang ukol sa paggawâ ng■ mg■a sapatos ng■ mg■a sundalo.

--¿At sinosino ang bumubuô?--ang tanóng ng■ isáng babaing malakí.

--Isáng koronel, dalawáng opisyal at ang pamangkin ng■ General.

--¿Apat?--ang tanóng ng■ isáng kawaní--¡ganyán na lamang ang lupon! ¿at kung magkahatì sa kapasiyahán? ¿may pagkabatíd man lamang kayâ sa bagay na iyon?

--Iyán ng■â ang tanóng ko--ang dugtóng ng■ isá--ang sabi ko'y dapat pumaroon ang isáng hindî kawal sa hukbo, isáng waláng hilig sa pagkamilitar.... sa halimbawâ, isáng manggagawâ ng■ sapatos.

--Iyan ng■â--ang sagót ng■ isáng manghahang■ô ng■ sapatos--ng■unì't sa dahilang hindî bagay na magpadalá ng■ isáng indio ni ng■ isáng makáw at ang tang■íng magsasapatós na kastilà ay humihing■î ng■ malaking sahod....

--Datapuwa'y ¿anó pa't pag-aralan ang sapín sa paa?--ang tanóng ng■ isáng babaing malakí--¡marahil ay hindî uuukol sa mg■a artillerong kastilà! Ang mg■a indio ay maaring waláng sapatos gaya nang kung nasa kaniláng bayan.

--Siyang dapat ¡at ang kabáng bayan ay lalòng makapag-titipíd!--ang dugtong ng■ isáng señoang balò na hindî nasisiyahán sa kaniyang sinasahod na _pensión_.

--Ng■unì't unawàin namân ninyó--ang sagót ng■ isa sa mg■a kaharáp, na kaibigan ng■ mg■a opisyal na magsisiyasat--tunay ng■â ang maraming indio ay waláng sapín kung lumakad sa kaniláng bayan, ng■unì't hindî ang lahát, at hindî magkaisá ang lumakad nang alinsunod sa sariling

kaibigán kay sa nasa paglilinkód: hindi napipili ang oras, ni ang dáraanan, ni hindi nakapagpapahingá kung kailan ibigin. Tingnan ninyó, ali, na kung katanghalian ay nakalulutô ng tinapay ang init ng lupà. At maglakád pa kayó sa buhangin, doon sa may mga bató, araw sa itaas at apóy sa ibabâ, at punglô sa haráp....

--¡Sa sanayán din lamang iyan!

--¡Gaya ng hayop na burro na nasanay sa hindi pagkain! Sa kasalukuyang labanán, ang lalóng marami sa nasasawî sa atin ay gawâ ng mga sugat sa talampakan.... ¡Inuulit ko ang sa _burro_, ali, ang sa _burro_!

--Nguni't anak ko--ang tutol ng babai--isip-isipin ninyóng napakaraming salapîng magugugol sa katad. Sukat nang maibuhay sa maraming ulila't balo upang mapagtibay ang karangalan. At huwag kayóng ngumitî, hindi ko sinasabi nang dahil sa akin na mayroon namán akong pensión, kahi't kakauntî, lubhâng kauntî sa mga ipinaglinkód ng aking asawa, tinutukoy ko ang ibá na may napakamarálitang kabuhayan ngáyón: hindi nárapat na matapos ang maraming kahiing upang máparito at matapos na makapaglakbáy dagat ay maging katapusán ang mamatáy dito ng gutóm.... Ang sinasabi ninyóng ukol sa mga sundalo ay totoo marahil, nguni't ang katunayan ay kahi't mahigít na akong tatlong taón dito ay hindi pa akó nakakikita ng pipiláypiláy.

--Sa bagay na iyan ay kasang-ayon akó ng aling kuan--ang sabi ng isáng babaing kalapít--¿ano pa't bibigyan ng sapatos sa walâ namán silang sapatos ng sumipót sa maliwanag?

--¿At anó pa ang kailangan ng barò?

--¿At anó pa ang kailangan ng salawal?

--¡Isipisipin ninyó ang mapapalâ natin sa pagkakaroón ng isáng hukbóng hubô't hubád!--ang tapós ng nagtatanggol sa mga sundalo.

Sa isáng pulutóng ay lalóng mainit ang pagtatalo. Si Ben-Zayb ay nagsasalitâ't nananalumpati, gaya ng dati'y hináhadlangán siyá sa bawâ't sandalî ni P. Camorra. Ang manunulat na prayle, kahi't niya iginagalang na lubhâ ang mga taong may satsát, ay palaging nakikipagtalo kay P. Camorra na inaari niyang isáng praylepraylihang mangmang; sa gayó'y ginagamit ng anyông malayà at dinudurog ang mga sabisabihan ng mga tumatawag sa kaniyang Fray Ibañez. Kinalulugdán ni P. Camorra ang kaniyang katunggalî; iyon lamang ang tanging nagpápalagáy na may katuturán ang kaniyang mga tinatawag na pangangawatwiran niya.

Ang pinag-uusapan ay ang ukol sa _magnetismo_, _espiritismo_, magia at ibp., at ang mga salitâ'y sumasahimpapawíd na gaya ng mga sundáng at bola ng mga salamangkero: silá ang naghahagis at silá rin ang sumásaló.

Nang taóng iyón ay pinagkákaguluhán sa peria sa Kiyapò ang isáng ulo na dí bagay sa tawag na _esfinge_, na itinatanghál ni Mr. Leeds, isáng amerikano. Malalaking pabalitâ na makababalaghán at nakapangilabot na nakaaakit sa panonoód ang nangakadikit sa pader ng mga bahay. Ni si Ben-Zayb, ni si P. Camorra, ni si P. Irene, ni si P. Salvi ay hindi pa nakakikita sa ulong yaón; si Juanito Pelaez ang tanging nakakita isáng gabí, at siyang nagbabalitâ ng kaniyang pagkahangâ sa mga magkakalipon.

Si Ben-Zayb, dahil sa kaniyang pagkamámamahayag, ay nagpupumilit na makatuklás ng kalinawan; binábanggít ni P. Camorra ang diablo; si

P. Irene ay ngumíngitî; si P. Salvi ay walâng kaimík-imík.

--Nguni't, Padre, sa hindî na pumaparito ang diablo; tayo sa ating sarili ay sukat na upang magkasala....

--Kung hindî gayón ay hindî makukurò....

--Kung ang karunungan....

--¡Ulít na namán ang karunungan! ¡puñales!_

--Nguni't makingig kayó, aking ihahayag. Ang lahát ay alinsunod lamang sa paningin. Hindî ko pa náikikita ang ulo, ni hindî ko batíd kung papano itinatanghal. Anang ginoo--itinurò si Juanito Pelaez--ay hindî kagaya ng mga ulong nagsasalitá na karaniwang itinatanghal--¡kahi't na! Nguni't ang sanhî ay yaon din; lahat ay dahil lamang sa paningin; hintay kayó, ilalagay na paganitó ang isáng salamín, ang isá pa'y sa likurán, ang malalarawan ay matatanaw... anó, isá lamang suliranin ng Písika.

At ibinabâ sa kinalalagyán ang isáng salamín, iniayos, ikiniling at sa dahiláng hindî niyá mapalabas ang kalinawan ay tinatapos sa wikang:

--Gaya ng sabi ko, walâng pinagibhán sa isang pagsirâ lamang ng paningin.

--Nguni't anóng salamín ang ibig pa ninyó, sa sinabi sa atin ni Juanito na ang ulo ay nasa loob ng isáng kaha, na ipinapatong sa isáng mesa.... Nakikinikitá ko sa bagay na iyan ang espiritismo, sapagka't kailan man ay gumagamit ng mesa ang mga espiritista, at sa akalâ ko'y sapagka't _gobernador eclesiástico_ si P. Salvi ay dapat niyáng ipagbawal ang pagtatanghal.

Si P. Salvi ay walâng kasalisalitá; hindî sumásagot ng oo ni hindî.

--Upang maalaman kung may diablo ó espíritu sa loob--ang sabi ni Simoun--ang mabuti'y paroonan ninyó't tingnán ang bantóg na ulong iyan.

Ang palagáy ay minabuti at tinanggáp, nguni't si P. Salvi at si D. Custodio ay nagpakita ng kaunting ganínganí. ¡Silá ay máparoon sa isáng peria, makipagsiksikan sa mga tao at manood ng mga _esfinge_ at mga ulong nangungusap! ¿Anó na lamang ang wiwikàin ng mga indio? Ariin siláng tao na may hilig at kahinàan ding tagláy ng ibá. Sa gayón, si Ben-Zayb, akay ng kaniyáng pagkamamamahayag ay nangakòng ipamamanhik kay Mr. Leeds na huwag magpapasok ng manonood samantalang silá'y nasa sa loob: nápakalaking karangalan ang ibibigáy nilá sa kaniláng pagdalaw upang huwag sumangayon, at sakâ hindî pa silá hihinggan ng upa sa pagpasok. At upáng mapangatwiranan ni Ben-Zayb ang sinabi, anyá ay:

--¡Sapagka't akalàin na lamang ninyó! ¡Kung mahuli ko ang dayà sa haráp ng mga nanonood na indio! ¡Aalisán ko ng kakanin ang kaawawàng amerikano!

Si Ben-Zayb ay isáng taong malingap.

May labíng dalawá ang pumanaog, na kabilang ang ating mga kilaláng si D. Custodio, si P. Salvi, si P. Camorra, si P. Irene, si Ben-Zayb at si Juanito Pelaez. Inihatíd silá ng kaniláng mga sasakyán sa pagpasok sa liwasan ng Kiyapò.

ANG PERIYA SA KIYAPO

Ang gabí'y magandá at ang anyô ng ■ liwasan ay lubháng masayá. Sa pagsasamantalá sa masaráp na simoy at maníngning na buwan kung Enero ay punông-punô ang periya ng ■ taong ibig makakita, mákita at makapaglibáng. Ang mg ■ a músika ng ■ mg ■ a kosmorama at ang ilaw ng ■ mg ■ a parol ay siyang nagbibigáy galák at kasayahan sa madlá. Mahahabàng hanay ng ■ mg ■ a tindahan, nagniningning ■ ang aliyamás at mg ■ a pangkulay, lantad sa ting ■ ín ay may mg ■ a kumpol-kumpol na pelota, mg ■ a máskarang nang ■ akatuhog sa matá, mg ■ a larúang lata, mg ■ a tren, karrong maliliít, kabayong maliliít na napagágalaw, mg ■ a sasakyán, mg ■ a bapor na may kanikaniláng maliliit na kaldera, mg ■ a pingánpinganang maliliit, mg ■ a beléng mumuntì na kahoy na pino, mg ■ a manikàng gawâ sa ibáng lupaín at gawâ dito, ang mg ■ a una ay masasaya at bulhâw at ang mg ■ a hulí ay mg ■ a walâng katawatawa at mapagnilay na waríng mg ■ a maliliit na babaing may guláng, sa piling ng ■ mg ■ a batàng nápakalalakí. Ang tugtóg ng ■ mg ■ a tambol na maliliít, ang kaing ■ ayan ng ■ mg ■ a trompetrompetahang lata, ang tugtuging ng ■ ong ■ ò ng ■ mg ■ a kurdiyón at mg ■ a organillo ay nagkakahalòng wari'y tugtugan sa karnabal, at sa gitná ng ■ lahát ng ■ iyon ay paroo't parito ang makapal na tao na nang ■ agtutulakán, nagkakabungguang ang mukhá'y nang ■ akaling ■ ón sa mg ■ a tindahan kayâ't madalás ang untugan at kung minsán ay katawatawa. Napipilitang pigilan ang takbó ng ■ mg ■ a kabayo ng ■ mg ■ a sasakyán, ang _tabi! tabi!_ ng ■ mg ■ a kotsero ay nádiding ■ íg na sunódsunód; nang ■ agkakasalúsalubong ang mg ■ a kawani, mg ■ a militar, mg ■ a nag-aaral, mg ■ a insík, mg ■ a dalagindíng na kasama ng ■ kaniláng mg ■ a iná at ali, nang ■ agbábatían, nang ■ agkikindatan, masasayang nagtutudyuhan.

Si P. Camorra ay nasa karurukan ng ■ kaniyang kaligayahan sa pagkakita ng ■ gayóng karaming magagandang dalaga; nápapatigil siya, nápapaling ■ ón, itutulak si Ben-Zayb, mapapapaaták, sumusumpa't aniya'y: at iyan, iyan, manghihitit ng ■ tintá? at doon sa isá ¿anó ang masabi mo? Sa kaniyang kagalakan ay hindî na pinupupô ang kaniyang kalaban at katunggalí. Tinitingnán siyang maminsan minsan ni P. Salvi, ng ■ uni't hindî niya pinápansín si P. Salvi, kundî bagkús pa ng ■ âng binubunggô ang mg ■ a dalaga upang masagi silá, na kinikindatan at tinititigan ng ■ titig na may palamán.

--¡Puñales! ¿Kailan kayâ akó magiging kura sa Kiyapô?--ang tanóng sa sarili.

Si Ben-Zayb ay biglâng nakabitáw ng ■ isáng tung ■ ayaw, nápalundág at pinigilan ang kaniyang bisig; sa gitná ng ■ kagalakan ni P. Camorra ay kinurot siya. Dumarating ang isáng nakasisilaw na binibining pinagtitingnanan ng ■ lahát ng ■ taong nasa liwasan; dahil sa hindî magkasiya sa kagalakan si P. Camorra ay pinagkámalang bisig ng ■ dalaga ang bisig ni Ben-Zayb.

Ang binibini'y si Paulita Gómez, ang makisig sa madlâng makisig na sinusundán ni Isagani; sa likurán ay sumusunod si aling Victorina. Ang dalaga'y nagniningning sa kagandahan; ang lahát ay nápapatigil, ang mg ■ a líig ay bumabaluktot, napapahintô ang mg ■ a usap-usapan, sinusundán ng ■ mg ■ a paning ■ ín at si aling Victorina ay tumatanggap ng ■ mg ■ a magalang na batì.

Ang suot ni Paulita Gomez ay barò't panyông pinyá na binurdahan, ibá

kay sa isinuot ng ■ umagang iyon sa pagparoón sa Sto. Domingo. Ang nang ■ ang ■ aninag na habi ng ■ pinya ay nagbibigáy ng ■ lalòng gandá sa kaniyáng ulo, at ang mg ■ a pilipinong nakakamalas ay iginagaya siya sa buwang nalilibid ng ■ maputi't manipís na ulap. Isáng sayang sutlâ na kulay rosa, na nagkakutonkutong mainam ang ayos sa pagkakápigil ng ■ kaniyáng muntîng kamáy, ay nagbibigay dilág sa kaniyáng tuwíd na ulo, na ang mg ■ a kilos na inaayusan ng ■ malambót na liig ay nagpapahayag ng ■ pananagumpay na lubós ng ■ kataasan at kalindîán. Si Isagani'y warîng hindi nasisiyaháng loób; nayayamót siya sa gayóng karaming matá, karaming mg ■ a talogigì na tumatanáw sa kagandahan ng ■ kaniyáng iniibig: ang mg ■ a ting ■ in ay inaakalà niyang nakaw, at ang mg ■ a ng ■ itî ng ■ dalaga'y inaari niyang pagtataksíl.

Nang makita ni Juanito ang binibini ay pinaglalò ang kakubâan at nagpugay: sinagót siya ng ■ pasumalá ni Paulita, at tinawag siya ni aling Victorina. Si Juanito ang kaniyang kinikiling ■ an at sa ganang kaniya ay ibig pa itó kay sa kay Isagani.

--¡Anóng gandáng dalaga! ¡Anóng gandá!--ang bulóng ni P. Camorra na sumilakbó ang kalooban.

--¡Padre ang tiyan mo pò ang kurutin at bayaan ninyó kami!--ang payamót na sabi ni Ben-Zayb.

--¡Anóng gandáng dalaga! anóng gandáng dalaga--ang ulit--at ang lumíligaw ay ang nag-aaral na kilalá ko, ang nanulak.

--¡Mapalad siyá at hindi taga roon sa bayan ko!--ang patuloy pagkatapos na iniling ■ óng makailan ang ulo upang sundán ng ■ ting ■ in ang binibini. Ibig ibig nang iwan ang kaniyáng mg ■ a kasama at sundán ang dalaga. Nahirapan si Ben-Zayb bago siyá napahinuhod.

Si Paulita ay patuloy sa paglakad at nakita ang kaniyáng magandáng anyô at ang kaniyáng muntîng ulo, na mainam ang pagkakápusód, na malindíng gumágaláw.

Ang ating mg ■ a nagliliwalíw ay patuloy sa kaniláng paglakad na ang paring artillero ay nagbúbuntóng hining ■ á, at nakasapit silá sa isáng tindahang nalilibid ng ■ mg ■ a nanonood na madalíng sila'y linuwagan.

Yaón ay isáng tindahan ng ■ mg ■ a mumuntîng larawang kahoy, na gawâ dito, na nagpapakilala sa sarisaring lakí at anyô ng ■ mg ■ a ayos, lahì at mg ■ a paghahanap buhay sa kapulúan, mg ■ a indio, kastilâ, insík, mestiso, prayle, klérigo, kawaní, kapitán sa bayan, nag-aaral, sundalo at ibp. Dahil mandín sa ang mg ■ a artista ay may hilig sa mg ■ a pari, na ang mg ■ a kutón ng ■ mg ■ a _habito_ ay siyáng naaayos sa kaniláng mg ■ a kagawian sa pagyari, ó dahil sa ang mg ■ a prayle, sa pakikihimasok nitóng lubhâ sa mg ■ a lipunang pilipino'y nakapagpapaulap sa pag-iisip ng ■ eskultor, magíng alín man sa dalawáng kadahilanan, ang katunayan, ay marami ang kaniláng kawangkî, na mabuti ang pagkakayari, anyông anyô, at itinatanghál silá sa mg ■ a dakiláng sandalí ng ■ kabuhasan, baligtád kay sa ginágawâ sa kanilá sa Europa, na doo'y inilálarawan siláng nákatatulog sa ibabaw ng ■ mg ■ a barriles ng ■ alak, nang ■ agsúsugál, tumútunggâ, nangaapung ■ ot ó hináhaplós ang sariwáng mukhâ ng ■ isáng dalaga. Hindi: ang mg ■ a prayle sa Pilipinas ay kaibá: mg ■ a makikiyás, malilinis, mabubuti ang bihis, ang anit sa tuktok ay mainam ang pagkakaputol, ang mg ■ a mukhâ'y ayós at maliwanag, ang matá'y mapagmasíd, anyông banal, may kauntîng pulá sa pisng ■ í, may tungkód na palasan sa kamáy at sapatos na tsarol sa paa, na nakaaakit na sambahín silá at ilagáy sa birina. Kapalít ng ■ mg ■ a sagisag ng ■ katakawan at kahalayang tagláy ng ■ kaniláng mg ■ a kapatíd na nasa Europa, ang dalá ng ■ mg ■ a nasa Maynilà ay ang aklát, ang _crucifijo_, ang sang ■ áng sagisag

ng■ paghihirap; kapalít ng■ panghahalík sa mg■a mangmáng na babaing tagá bukid, ang mg■a nasa Maynilà ay nagpapahalík ng■ kamáy sa mg■a batà, sa mg■a taong may kagulang■àn na nang■akayukô't halos nakaluhód; kapalít ng■ paminggalang punô ng■ kakanín at mg■a kakanán na siyáng tanghalan nilá sa Europa, sa Maynilà ay mg■a dálang■inan, mesang aralán; kapalít ng■ prayleng marálitâ na lumalapit sa mg■a baháybaháy na dalá ang kaniyang burro at ang supot upang manghing■í ng■ límós, ang prayle sa Pilipinas ay nagsasabog ng■ dakótdakót na gintô sa mg■a kaawàawàng indio.....

--¡Tingnán ninyó, nárito si P. Camorra!--ang sabi ni Ben-Zayb na dalá pa ang sing■áw ng■ _champagne_.

At itinuturò ang larawan ng■ isáng payát na prayle, na warì'y nag-iisíp, nakaupô sa piling ng■ isáng dulang, ang ulo'y nakapatong sa palad at sumusulat mandín ng■ isáng sermon. May isáng lámparang nakapagpapaliwanag sa kaniyá.

Ang pagkakaibayó ng■ anyô'y ikinahalakhák ng■ lahát.

Náramdamán ang tukoy ni P. Camorra, na nalimutan na si Paulita, at siyá namáng tumanóng:

--At ¿sino namán ang kamukhâ ng■ larawang itó, Ben-Zayb?

At tumawa ng■ kaniyang tawang _paleta_.

Ang larawan ay isáng matandâng babaing bulág ang isáng matá, gusgusin, na nakalupasay sa sahig, gaya ng■ mg■a anito ng■ mg■a indio, na namimirinsá ng■ damít. Ang kasangkapan ay nagayahang mabuti; tansô, ang ding■as ay palará at ang alimpuyó ng■ usok ay marurumí't pinilipit na bulak.

--¿Hoy, Ben-Zaib, hindî hang■ál ang nakámunakalà, anó?--ang tanóng na tumatawa ni P. Camorra.

--Hindî ko malaman ang ibig tukuyin!--ang sabi ng■ manunulat.

--Ng■unì't _¡puñales!_ hindî ba ninyó náikikita ang pang■alan, _la prensa filipina_? Ang kasangkapang iyan na ipinamimirinsá ng■ matandâng babai ay tinatawag ditong _prinsá_!

Lahát ay nagtawanan at si Ben-Zayb man ay humalakhák din.

Dalawáng sundalong guardia sibil na may tandâng _mg■a sibil_, ay nálalagay sa likurán ng■ isáng taong nakabaliti ng■ matitibay na tanikalâ at ang mukhâ'y natatakpán ng■ sambalilo: ang pang■alan ay _Ang Lupaín ng■ Abaká_ at warìng bábarilín.

Hindî naibigan ng■ marami sa ating mg■a dalaw ang tanghalan. Pinag-uusapan ang tuntunin ng■ Arte, humáhanap ng■ pagkakatimbángtimbáng ng■ lakí, ang sabi ng■ isá'y waláng pitóng ulo ang larawang gayón, na ang mukhâ'y kulang ng■ isáng ilóng, walâ kundî tatatló, bagay na ikinapag-isíp ng■ kauntî ni P. Camorra na dî makahulòng kung bakit, upang magíng ayos ang isáng larawan ay, dapat magkaroón ng■ apat na ilóng at pitóng ulo; anáng isá'y kung bakit malitid, sa, ang mg■a indio ay hindî gayón; na kung yaón ay matatawag na _escultura_ ó _carpintería_ lamang, at ibp.; balà na'y nagpahayag nang kaniyang panunuligsâ at upang huwag namáng mapahulí sa ibá si P. Camorra ay nang■ahás humanap ng■ tatlóng pûng hità sa bawà't manikà. Kung makahihing■í ng■ ilóng ang ibá ay ¿bakit ng■â namán hindî siyá makahihing■í ng■ hità? At doon din nang■agtatatalo kung ang indio'y may katalinuhan sa pag-eeskultor, kung nárapat palusugin ang

gayóng arte, at sisimulán na ang pagtatalong sabáy-sabáy na pinutol ni D. Custodio sa pagsasabing ang mg■a indio ay may katalinuhan, ng■uni't ang paggawâ lamang ng■ santó ang dapat harapín.

--Kahì't sino ay magsasabi--ani Ben-Zayb na ng■ gabíng yaón ay nagíng mapanudyó--na ang insík na iyan ay si Quiroga, ng■uni't kung pagwawariing mabuti ay kamukhâ ni P. Irene.

--¿At anó ang masasabi ninyó sa indio-inglés na iyan? Náhahawíg kay Simoun.

Umaling■awng■áw ang pamulíng halakhakan. Hinaplós ni P. Irene ang kaniyang ilóng.

--¡Tunay ng■â!--¡Tunay ng■â!--¡Siyang siya!

--Datapwâ'y ¿násaan si Simoun? ¡Bilhín ni Simoun!

Si Simoun ay nawalâ, walâng nakakita sa kaniya.

--¡Puñales!--ang sabi ni P. Camorra--¡nápakakuripot ang amerikano! Natatakot na pabayaran natin sa kaniyá ang kaupahán ng■ lahát sa pagpasok sa patanghalan ni Mr. Leeds.

--¡Hindî!--ang sagót ni Ben-Zayb--ang ipinang■ang■ambá ay ang magipít siya. Nahuhulàan na ang masamâng biròng aabot sa kaniyáng kababayang si Mr. Leeds, kayâ't nagmamaangmaang■an.

At nang■agpatuloy ng■ lakad, upang panoorin ang nábabantóg na ulo, na walâng binilíng anománg kahì't masamâng larùan.

Humandóg si Ben-Zayb na siyáng makikipag-usap: hindî maáaring hiyaín ng■ amerikano ang isáng mámamahayág na mangyayaring maghigantí sa pamagitan ng■ isáng mapaniràng lathalà.

--Mákikita ninyó't pawàng kagagawán lamang ng■ salamín--aniya--sapagká't tingnán ninyó.....

At mulíng nagsimulâ ng■ isáng mahabàng pagpapaliwanag, at sa dahiláng walâ siyang kaharáp na salamín na makasisirâ sa kaniyáng sinasabi, ay idinugtóng nang lahát ang kabulastugáng matuturan hanggáng sa káhulihulihan ay hindî na matumpakán ang sinasabi.

--At mákikita rin ninyó kung hindî pawàng pagkasirâ lamang ng■ paning■ín.

XVIII

MG■A KADAYAAN

Sinalubong silá ng■ lubhâng maling■ap ni Mr. Leeds, isáng tunay na yankee, na ang suót ay pulós na itím. Mabutíng magsalitâ ng■ wikàng kastilâ dahil sa nagtiráng malaon sa Amérika, sa Timog. Hindî sumalansáng sa nasâ ng■ ating mg■a dalaw; sinabing maaaring siyasating lahát lahát bago gawín at matapos ang pagtatanghál; sa kasalukuyan ng■ pagtatanyág ay ipinamanhík na manahimik lamang. Si Ben-Zayb ay ng■umíng■ití at nilálasáplasáp na ang samâ ng■ loob na ibíbigay niya sa amerikano.

Ang loob na nababalot na buông buô ng itim ay naiilawan ng mga matatandang lampara na ang ilaw ay aguardiente. Isang halang na natatakpan ng tersiopelong itim ang siyang humahati ng dalawang hating magkasinglaki sa loob na iyon; ang isang punô ng mga luklukang laan sa mga manonood, at ang isang, ay kinalalagyan ng isang tuntungan na ang alpombra ay pariparisukat. Sa ibabaw ng tuntungan ang ito, sa dakong gitna, ay nalalagay ang isang mesa na natatakpan ng isang mainam na kayong itim na punô ng bungô at iba pang larawang mahiwaga. Ang *_mise en scene_* ay malungkot kayat nakapangilabot sa mga masasayang dalaw. Nahintô ang mga biruan, marahang ang mga pag-uusap at kahit na ibig magpatanaw ang ilan ng di nila pagpapahalaga sa gayon ay hindi pumulas ang tawa sa mga labi. Ang damdām ng lahat ay waring napasok sa isang bahay na may patay. Isang amoy suob at pagkit ay siya pang nakapagpaparagdag sa gayon. Si D. Custodio at si P. Salvi ay marahang nagsangguni ang kung nararapat o hindi na ipagbawal ang mga gayong panoorin.

Upang mapalakas ni Ben-Zayb ang loob ng mga matatakutin at magipit niya si Mr. Leeds ay sinabi ritong:

--Hoy, mister, yamang walang ibang tao kundî kami lamang at hindi kami mga indio na napapahuli ay ipahihintulot bagâ ninyong ipakita ko sa kanila ang dayâ? Alam na naming ang lahat ng iyan ay ukol lamang sa paningin, ngunit sa dahilang si P. Camorra ay ayaw maniwalâ.....

At humandang lumundag sa halang na hindi nagdaan sa sadyang pintuan, samantalang si P. Camorra ay naglulungat sa pagtutol dahil sa nangangambang bakâ may katwiran si Ben-Zayb.

--At bakit pô hindi, ginoo?--ang sagot ng amerikano;--ngunit huwag pô lamang kayong sumira ng anomán, hané pô?

Ang mamamahayag ay nasa ibabaw na ng tuntungan.

--Ipinahihintulot pô ba ninyó?--ang sabi.

At sa pangilingilag na bakâ hindi siya payagan ni Mr. Leeds ay hindi na naghintay ng pahintulot at itinaas ang kayo at hinanap ang mga salaming inaantay niyang matatagpuan sa mga paa. Si Ben-Zayb ay nakabitw ng kalahating tungawaw, napaurong, muling ipinasok at iniwagayway ang mga kamay niya sa ilalim ng dulang: walang maapuhap. Ang mesa ay may tatlong paang bakal na maliliit na nakabaon sa lupa.

Ang mamamahayag ay tumingitingin sa lahat ng sulok na waring may hinahanap.

--Nasaan ang mga salamín?--ang tanong ni P. Camorra.

Mamatámatá si Ben-Zayb, hinihipo ang dulang, itinataas ang kayong takip, at maminsanminsang inilalagay ang kamay sa noo na waring may ibig maalaala.

--Mayroon pô bang nawala sa inyó?--ang tanong ni Mr. Leeds.

--Ang mga salamín, mister, nasaan ang mga salamín?

--Ang inyó'y hindi ko maalaman kung saan nároon, ang akin ay nasa fonda..... Ibig bagâ ninyong manalamín? Masamá ng kaunti ang ayos ninyó at namumutla.

Kahit na may kabá, nang makita ng marami ang kapalagayang paaglahi

ng■ amerikano'y pinagtawanán si Ben-Zayb na híyânghíyâng bumalík sa kaniyáng uupán, na bumúbulóng ng■:

--Hindî mangyayari; makikita ninyó't hindî magagawâ ng■ walâng salamín; mayâmayâ'y magpapalit iyan ng■ dulang....

Inilagay na mulî ni Mr. Leeds ang kayo sa mesa at nang maharáp na ang mg■a mararang■ál na dalaw ay tumanóng:

--¿Nasisíyahan na bagá kayó? ¿mapasisimulán na natín?

--¡Napakatulóg na dugô namáng tao!--ang sabi ng■ isáng babaing balo.

--Kung gayón ay mang■agsiupô na pô ang kaginoohan at pag-isipin kung anó ang ibig itanóng.

Pumasok si Mr. Leeds sa isáng pintô at nang makaraan ang iláng sandalî ay bumalík na may daláng isáng kahang kahoy na maitím, bukbukin, na may iláng lilok na ibon, mg■a hayop, mg■a bulaklák, mg■a ulo ng■ tao at ibp.

--Mg■a kaginoohan,--ang sabi ni Mr. Leeds na walâng tawa--sa minsang pagdalaw ko sa pirámide ni Khufu, ika apat na lipì ng■ mg■a Faraón, ay nakátagpô akó ng■ isáng libing■ang batóng buháy na pulá sa isáng liblib na silíd. Ang kagalakan ko'y gayón na lamang sapagkâ't inakalà kong nakátagpô ng■ isáng momia ng■ mg■a anak hari; ng■unì't gaano ang aking samâ ng■ loób ng■ matapos paghirapan ng■ katakot-takot ang pagbubukás ng■ libíng ay walâ akóng nátagpûán kundî ang kahang itó na mangyayari ninyóng siyasatin.

At inilibot ang kaha sa mg■a nasa unang hanay ng■ luklukan. Iniurong ni P. Camorra ang kaniyáng katawán na wari'y may pagkasuklám, si P. Salvi ay tuming■íng malapit na wari'y nakaáakit sa kaniya ang mg■a bagay na ukol sa libing■an; si P. Irene ay ng■umíng■itî ng■ ng■itíng matalíno, si D. Custodio ay nag-anyóng walâng imík at mapagwalâng bahalà, at si Ben-Zayb ay humahanap ng■ salamin; doon dapat málagáy, sapagkâ't salamín lamang ang sangkáp ng■ lahat ng■ iyón.

--¡Walâng iniwan sa amóy bangkáy!--ang sabi ng■ isáng babai--¡puff!

At namaypáy ng■ katakot-takot.

--¡Kaamóy ng■ apat na libong taón!--ang sabing biglâ ng■ isá.

Nakalimutan ni Ben-Zayb ang salamín dahil sa pagting■ín kung sino ang bumanggít ng■ salitâng iyón. Ang bumigkás ay isáng militar na nakabasa ng■ kasaysayan ng■ buhay ni Napoleon. Kinainggitán siyá ni Ben-Zayb, at upang bumitíw ng■ isáng salitâng dapat tumamà kay P. Camorra, ay sinabing:

--¡Amóy simbahan!

--Ang kahang itó, kaginoohan,--ang patuloy ng■ amerikano--ay may lamáng isáng dakót na abó at kaputol na _papiro_, na kinatatalâan ng■ iláng sulat. Tingnán ninyó, ng■unì't ipinamamanhík ko lamang na huwág kayóng híhing■áng malakás, sapagkâ't kung mátapon ang kauntíng abó ay lálabás na sirâsirâ ang aking _esfinge_.

Ang kabulaanan, na tinuran ng■ boóng pananalig at walâng kabiròbirò ay untíuntíng nagtagumpáy, kayâ't nang idaan ang kaha ay walâng isá mang nang■ahás na huming■á. Si P. Camorra, na sa púlpito sa Tiani ay nagpakilalang madalás ng■ mg■a parusa at paghíhirap sa inpierno samantalang pinagtátawanán sa sarili ang mg■a matáng sindák ng■ mg■a

makasalanan, ay nagtakíp ng ■ ilóng; at si P. Salvi, ang tunay na si P. Salvi na sa araw ng ■ kapistahan ng ■ mg ■ a patáy ay gumawâ ng ■ giniginí ng ■ mg ■ a kaluluwâ sa Purgatorio na may apóy at mg ■ a larawang nang ■ ang ■ aninag na nailawan sa dakong likurán, na may lámparang ang ilaw ay aguardiente, mg ■ a putolputol na halimayas, sa malaking dambanà ng ■ simbahan ng ■ isáng arrabal upang makakuha ng ■ mg ■ a pamisa at limós, ang payát at waláng imík na si P. Salvi ay pumigil sa kaniyang paghing ■ á at tiningnán ng ■ ting ■ íng may pang ■ ang ■ anib ang isáng dakót na abóng iyón.

--¡Memento, homo, quia pulvis es!_--ang bulóng na nakang ■ ití ni P. Irene.

--¡P.....!--ang bitíw ni Ben-Zayb.

Nakahandâ na siya sa pagsasabi ng ■ mg ■ a salitâng iyón at inunahan siya ng ■ kanónigo.

--Sa dahiláng hindî maalaman kung anó ang dapat kong gawín--ang patuloy ni Mr. Leeds na inilapat nang boong pag-iing ■ at ang takíp ng ■ kaha--ay siniyasat ko ang papiro, at nakita ko ang dalawáng salitâ na hindî ko batíd ang kahulugán. Hinanap ko ang katuturán at tinangkâ kong bigkasín ng ■ malakás, at bábahagyâ pa lamang na nabibigkás ang una nang maramdamán kong dumudulás sa aking kamáy ang kaha na warí'y tang ■ áy ng ■ isáng malaking pataw at gumulong sa lupâ, at doo'y hindî ko na magalaw. Ang pagkakamanghâ ko'y nagíng sindák nang buksán ko't mátagpuán sa loob ang isáng ulo ng ■ tao na ang ting ■ ín sa akin ay waláng kakisápkisáp. Sindák, at dahil sa hindî ko maalaman ang gawín sa haráp ng ■ gayóng kababalaghán, ay natulíg akóng nang ■ aykáy sumandalî na waríng isáng gulilát.... Akó'y nagbalíkloob.... Sa akalàng yaón ay isáng malikmatâ lamang ay tinangkâ kong mapalipas yaon at ipinatuloy ko ang pagbasa ng ■ pang ■ alawáng salitâ. Babahagyâ ko pa lamang nasasabi, ay nálapat ang takíp ng ■ kaha, nawalâ ang ulo, at ang nápalít na mulí ay ang isáng dakot na abóng itó. Hindî sinasadyâ'y natagpuán ko ang dalawang salitâng lalóng makapangyarihan, ang mg ■ a salitâng panglikhâ at panggunaw, ang pangbuhay at pangpatáy!

Humintông sandalî na waríng ibig tingnán ang ibinung ■ a ng ■ kaniyang mg ■ a sinabi. Pagkatapos ay lumapit sa dulang na ang lakad ay maing ■ at at banayad at ipinatong ang makababalagháng kaha.

--¡Mister, ang takíp!--ang sabi ni Ben-Zayb na hindî mapigil.

--¿At bakit hindî?--ang tugóng masunurin ni Mr. Leeds.

At matapos na máitaás ng ■ kanang kamáy ang kaha ay hinawì ng ■ kaliwâ ang kayo at naiwang lantád ang mesa na natutukuran ng ■ kaniyang tatlong paá. Mulíng inilagáy ang kaha sa ibabaw at banayad na lumapit sa mg ■ a nanonood.

--¡Dito ko siyá makikita!--ang sabi ni Ben-Zaib sa kaniyang kasiping--tingnán ninyó pag hindî iyán nagdahilán ng ■ kahì't anó.

Ang lubós na pagbatyág ay nálarawan sa lahat ng ■ mukhâ; naghari ang katahimikan. Maliwanag na maliwanag na nádiding ■ íg ang ing ■ ay at kaguluhan sa daan; ng ■ uni't ang lahat ay nagugulumihanan kayâ't ang kaputol na salitâang umabot hanggáng sa kanilá'y hindî man nilá náinó.

--¿Porque ba no di podí nisós entra?_--ang tanóng ng ■ isáng boses babai.

--_Aba, ñora, porque 'tallá el mana prailes y el maná empleau_--ang sagót ng■ isáng lalaki--_'ta jasí solo para ilós el cabeza de espinge_.

--¡Curioso también el maná prailes!--ang sabi ng■ boses babai--jno quiere pa que di sabé nisós cuando ilós ta salí ingañau! ¡Cosa! ¿querida ba de praile el cabeza?

Sa gitnâ ng■ boông katahimikan ay nagpatuloy ang amerikano na ang boses ay nang■ing■iníg:

--Kaginoohan: sa isáng salitâ'y bubuhayin ko ang isáng dakót na abóng iyan at kayó'y makikipag-usap sa isáng nakababatíd ng■ ukol sa nakaraan, ng■ sa kasalukuyan at maraming bagay ng■ sa dáratíng.

At banayad na bumitiw ng■ isáng sigáw ang mahiko, mapanaghóy muna, matapos ay matindí, halòhalòng matatalas na tunóg na wari'y tung■ayaw at tunóg na paós na wari'y pagbabalà na nakapagpang■alisag sa buhók ni Ben-Zayb.

--¡Deremof!--ang sabi ng■ amerikano.

Ang mg■a tabing na nakapalibid sa salón ay naggalawan, ang mg■a ilawán ay waring mamámatáy, ang mesa ay humaginít. Isáng mahinàng daíng ang sumagót na galing sa loob ng■ kaha. Ang lahát ay nagkating■inang namumutlà't hindí mápalagáy: ang isáng babaing lipús katakutan at nakaramdám ng■ isáng pagkabasâng mainitinít sa kaniyáng saya ay kumapit kay P. Salvi.

Sa gayón ay nábukás na mag-isá ang kaha at sumipót sa malas ng■ mg■a nanonoód ang isáng ulo na anyông bangkáy, na nalilibid ng■ isáng mahabà't makapál na buhók na itím. Dahandahang ibinukás ng■ ulo ang mg■a matá at inilibot ang ting■ín sa lahát ng■ nanonoód. Ang mg■a matáng iyón ay may matalas na ningning na nararagdagán pa ng■ kaniyáng mg■a panglook, at sa dahiláng _abyssus abyssum invocat_, ang mg■a matáng iyón ay napatitig sa mg■a malalalim at nang■ang■alóng matá ni P. Salvi na dilát na dilát na wari'y nakakikita ng■ isáng multó. Si P. Salvi ay nang■iníg.

--Espinghe--ani Mr. Leeds--sabihin mo sa mg■a nakíking■íg kung sino ka.

Ang lubós na katahimikan ay naghari. Isáng malamíg na simoy ang lumaganap sa salas at nagpagaláw sa bugháw na ding■as ng■ mg■a lámparang gamit sa libing■an. Ang mg■a lalòng hindí mapaniwalâin ay nang■ilabot.

--Akó'y si Imuthis--ang sagót ng■ ulo na ang boses ay malalím ng■uni't nagbabalà mandín--ipinang■anák akó ng■ kapanahunan ni Amasis at akó'y pinatáy nang kasalukuyang nakasasakop ang mg■a persa, samantalang si Cambises ay papauwîng galing sa sinamáng pagsalakay sa kalookan ng■ Lybia. Galing akó sa pagtatapós ng■ aking pag-aaral makaraan ang mahabàng paglalakbáy sa Gresia, Asiria at Persia, at papauwî na akó sa aking bayan upang manirahan doon hanggang sa akó'y paharapín ni Thot sa kaniyáng kakilákilabot na hukuman. Dalá ng■ kasawián ko, sa aking pagdaraan sa Babilonia, ay nabatíd ko ang isáng kakilákilabot na lihim, ang lihim ng■ dî tunay na Smerdis na nagnakaw ng■ kapangyarihan, ang pang■ahás na magong si Gaumata na namamahala sa tulong ng■ isáng pagdarayà. Sa katakutang isumbóng ko siya kay Cambises, ay binalak ang aking ikasasawî sa pamagitan ng■ mg■a saserdoteng taga Egipto. Ang mg■a itó'y siyang nakapangyayari noon sa aking bayan; dahil sa pag-aari nilá sa dalawá ng■ katlóng bahagi ng■ mg■a lupaín, tang■ing may hawak ng■ karunungan ay inilulubóg ang bayan sa kamangmang■án at sa pagsiil, inilalagmak sa ugaling hamak at

inihahandâ upang huwag marimariman sa pagpapalitpalít ng■ pang■inoon. Ang mg■a manglulupig ay nanghahawak sa kanilá at sa pagkakilala ng■ kaniláng maitutulong ay kinakalong silá't pinayayaman, at ang ilán ay hindi lamang umalinsunod sa kaniláng máibig kundî nagíng tagaganáp lamang nilá. Ang mg■a saserdoteng ehipsiyo ay umalinsunod ng■ boong loob sa mg■a utos ni Gaumata sapagká't akó'y kaniláng kinatatakutan at upang huwag kong ihayág sa bayan ang kaniláng mg■a pang-uulól. Upang masunód ang kaniláng hang■ád ay ginawâng paraan ang mg■a udyók ng■ pusò ng■ isáng batang saserdote sa Abidos na inaaring banal!....

Isáng kahambalhambal na katahimikan ang sumunód sa mg■a salitâng itó. Ang ulong yaon ay nagsasalaysay ng■ ukol sa mg■a pailalim na paraan at mg■a pagdarayà ng■ mg■a parì at kahi't ibáng kapanahunan at ibáng pananampalataya ang tinutukoy ay nakapagpaparamdám din sa mg■a prayleng kaharáp doon sanhî marahil na makikitang ang kinauuwian ay kahawig ng■ kasalukuyang kalagayan. Si P. Salvi, na nang■ing■iníg, ay iginagaláw ang mg■a labì at sinusundán ng■ nanglilisig na matá ang titig ng■ ulo, na wari'y nakakahalina sa kaniyá. Mg■a butil ng■ pawis ay nagsisimulâ na ng■ pagsipót sa kaniyáng namumutlâng noó, ng■uni't walâng nakababatyág sa gayón, dahil sa lubhâng nang■alilibáng at nang■ing■ilabot.

--¿At papano ang paraang ginawâ sa iyó ng■ mg■a parì sa iyóng bayan?--ang tanóng ni Mr. Leeds.

Ang ulo'y bumitiw ng■ isáng kasakitsakit na daíng na wari'y galing sa kaibuturan ng■ pusò at nákita ng■ mg■a nanonood na ang kaniyáng mg■a matá, ang mg■a matáng iyón na nagbabaga, ay nawalán ng■ kináng at napunô ng■ luhà. Nang■iníg ang lahát at naramdamáng nanindíg ang kaniláng buhók. Hindi, yaon ay hindi dayà, hindi salísalitâ lamang; ang ulo'y isá ng■âng ginawán ng■ kataksilan at ang sinasabi'y ang tunay niyáng kabuhayan.

--¡Ay!--ang sabi na umilíng ng■ lubhâng malungkót--akó'y nang■ing■ibig sa isáng dalaga, anak ng■ isáng parì, na kasinglinis ng■ liwanag, gaya ng■ loto kung bagong namumukadkad! Ninanasà rin namán siyáng kamtán ng■ batàng parì sa Abidos at itó'y nagmunakalà ng■ isáng pagkakaguló na sinangkalan ang aking pang■alan at sa tulong ng■ iláng papiro ko na naparaanang makuha sa aking irog. Ang kaguluhan ay nangyari ng■ kasalukuyang si Cambises ay papauwíng nagng■íng■itng■ít dahil sa kasawíang nangyari sa kaniyáng sinamâng pakikihamok. Akó'y isinakdál na taksíl, napiít, at sa dahiláng akó'y nakatanan, ay nápatáy akó sa lawà ng■ Moëris ng■ mg■a umuusig.... Mulâ sa kabiláng buhay ay nakita kong nanagumpáy ang kabulaanan, nakikita ko ang pag-usig gabí't araw ng■ saserdote sa Abidos sa birheng nagkanlóng sa simbahan ni Isis sa pulô ng■ Philœ.... nakikita ko siyáng inuusig at inaapung■utan hanggang sa mg■a ilalim ng■ lupà, tuligín sa sindák at mg■a pahirap, na gaya ng■ isáng malakíng panikì sa isáng maputíng kalapati.... ¡A! saserdote, saserdote sa Abidos! nabuhay akóng mulí upang ihayág ang iyóng mg■a kataksilan, at makaraan ang mahabàng panahóng pananahimik ay tinatawag kitáng mámamatay, lapastang■an sa Dios, mapagparatang!!

Isáng biglâng halakhák, waring galing sa libing■an, ang sumunód sa mg■a salitâng itó, samantalang ang isáng timpîng boses ay sumasagót ng■:

--Hindi ¡mahabág.....!

Yaón ay si P. Salvi na punô ng■ takot ay iniunat ang dalawáng kamáy at mabubuwal.

--¿Anó mayroon kayó P. Salvi? ¿Masamá pô ba ang inyóng katawán?--ang tanóng ni P. Irene.

--Ang init ng ■ salas.....

--Ang amóy bangkáy na násasamyô dito.

--¡Mámamatay, mapagparatang! lapastang ■an sa Dios,--ang ulit ng ■
ulo--isinúsuplong kitá, mámamatay, mámamatay, mámamatay!

At mulíng umugong ang halakhák, warìng galing sa libing ■an at
mapagbalà, na warìng dahil sa pagkalulong ng ■ ulo sa pagmamalas sa
mg ■a kaapihán niya'y hindî naaalumana ang kaguluhang naghaharì sa
salas. Si P. Salvi ay lubusan nang nahimatáy.

--¡Mahabág! ¡buháy pa....!--ang ulit ni P. Salvi at nawalán ng ■
diwà. Maputlâng maputlâng warì'y bangkáy. Inakalà ng ■ ibáng babai
na nararapat namáng maghimatáy silá at gayón ng ■â ang ginawâ.

--¡Nahihibáng..... P. Salvi!

--Sinasabi ko na sa kaniyang huwag kumain ng ■ sopas na pugad ng ■
lang ■aylang ■ayan!--ang sabi ni P. Irene--iyón ang nakasamâ sa kaniyá.

--¡Walâ namáng nakain!--ang sagót na nang ■ang ■atál ni D. Custodio--sa
dahiláng tinitigan siyang mabuti ng ■ ulo, ay nágayuma siyá.....

Doon na nagkaguló, ang salas ay warìng _hospital_, isáng parang ng ■
labanán. Si P. Salvi ay warì patáy, at nang makita ng ■ mg ■a babai
na hindî silá dinadaluhán ay minabuti na nilá ang magbalikdiwà.

Samantala ay nagíng abó ang ulo at inilagáy na mulí ni Mr. Leeds
ang kayong itim sa ibabaw ng ■ dulang at yumúyukû sa mg ■a naking ■íng
sa kaniyá.

--Kailang ■ang ipagbawal ang pagtatanghál na itó--ang sabi ni
D. Custodio nang lumálabás--lubhâng napakabandáy at mahalay.

--Lalònglalò na, sapagkâ't hindî ginagamitan ng ■ salamín--ang dugtóng
ni Ben-Zayb.

Datapuwa'y ninasàng tingnán niyang mulí bago iwan ang pook na iyon,
tinalón ang halang, lumapit sa dulang at itinaas ang kayo: walâ,
walâ ring gaya ng ■ dati.[1]

Nang kinabukasan ay sumulat ng ■ isáng lathalà na ang tinutukoy ay
ang mg ■a karunungan ■ang lihim, ang espiritismo, at ibp.; dalìdalíng
pumanaog ang isáng utos ng ■ gobernador eclesiástico na pinipigil ang
mg ■a palabás; ng ■uni't walâ na si Mr. Leeds na dinalá sa Hongkong
ang kaniyang lihim.

[1] Gayon man, si Ben-Zayb ay hindi nálilisya. Ang tatlong paa ng ■
dulang ay may ukit na siyang dinadaan ng ■ mg ■a salaming nátatago
sa ilalim ng ■ tuntung ■an at hindi náupuna dahil sa mg ■a guhit na
pariparisukat ng ■ alpombra. Paglalagáy ng ■ kaha sa ibabaw ng ■ mesa
ay pinipisíl ang isáng _resorte_ at dahandahang tumátaás ang mg ■a
salamín; pagkatapos ay aalisin ang kayo na pag-iing ■atang buhatin
at huwag bataking padausdós at sa gayón ay naayos ang dulang nang
kagaya ng ■ karaniwang dulang ng ■ mg ■a “ulong nagsasalita”. Ang dulang
ay may butas na lusót sa ilalim ng ■ kaha. Matapos ang pagtatanghal
ay tatakpang mulí ng ■ nagpapalabás ang dulang, pipisilín ang isá
pang resorte at bababa namán ang mg ■a salamín.

Umalís sa klase si Plácido Penitente na ang pusò'y sumusulák at ang mg[unang] paning[unang] ay may mapaít na luhà. Siya'y lubhâng karapatdapat sa kaniyang pang[unang]alan kapag hindi siyá pinagagalit, ng[unang]uni't pag namuhî ay nagiging bahâ, isáng halimaw na mapipigil lamang kung mapatay ó makamatáy. Ang gayón karaming paghalay, mg[unang]a pagsundót, na sa araw araw ay nagpápang[unang]iníg sa kaniyang pusò at natatagò rito upang makatulog ng[unang] tulog dahong-paláy na nahihimbíng, ay nang[unang]agbabang[unang]on ng[unang]ayón na nang[unang]agng[unang]ang[unang]alit sa poót. Ang mg[unang]a sutsót ay umuugong sa kaniyang taing[unang]a na kasama ang mg[unang]a palibák na salitâ ng[unang] katedrátiko, ang mg[unang]a salitâng wikàng tindá, at warìng nadiding[unang]íg niyá ang mg[unang]a hampás at halakhák. Libo libong balak na paghihigantí ang sumísipót sa kaniyang pag-iisip na nang[unang]agkakasalásalabíd at biglâng lumilipas na warì'y mg[unang]a larawang nakikita sa pang[unang]ang[unang]arap. Inuudyukán siyang walâng humpáy na dapat gumawâ, ng[unang] kaniyang sariling damdamin, na tagláy ang katigasang ulo ng[unang] isáng walâng pag-asa.

--Plácido Penitente--anáng boses--ipakilala mo sa lahat ng[unang] kabataang iyán na mayroon kang karang[unang]alan, na ikáw ay anák ng[unang] isáng lalawigang matapang at bayani, na doon ang isáng paghalay ay hinuhugasan ng[unang] dugô. ¡Taga Batang[unang]an ka, Plácido Penitente! ¡Gumantí ka, Plácido Penitente!

At ang binatà'y umuung[unang]ol at nagng[unang]ang[unang]alit ang mg[unang]a ng[unang]ipin at binúbunggô ang lahat ng[unang] tao sa lansang[unang]an, sa tuláy ng[unang] España, na warì'y naghahanáp ng[unang] basagulo. Sa hulíng pook na itó'y nakakita ng[unang] isáng sasakyáng kinalululanan ng[unang] Vice-Rector na si P. Sibyla, na kasama si D. Custodio, at nagtagláy siya ng[unang] malaking nasàng sunggabán ang parì at ihagis sa ilog.

Nagpatuloy sa Escolta at ng[unang]aling[unang]alí nang pagsususunatukín ang dalawáng agustino, na nang[unang]akaupô sa pintúan ng[unang] tindahan ni Quiroga, na nagtatawanan at binibirò ang ibá pang prayle na nasa loob ng[unang] tindá at nakikipag-usap; nádiding[unang]íg ang kaniláng masasayang boses at matutunóg na halakhakan. Sa dakong malayô-layô ay nang[unang]akahalang sa bangketa ang dalawáng _cadete_ na nakikipag-usap sa isáng kawaní ng[unang] isáng tindahan, na nakabarò't walâng amerikana; tinung[unang]o silá ni Plácido Penitente upang buksán ang daan, ng[unang]uni't ang mg[unang]a _cadete_ na masasayá at nakahalatâ sa masamâng tangkâ ng[unang] binatà ay nang[unang]agsilayô. Nang mg[unang]a sandalíng yaon ay tagláy ni Plácido ang udyók ng[unang] _hamok_ na sinasabi ng[unang] mg[unang]a sumusuri ng[unang] ugaling malayô.

Samantalang nálalapít si Plácido sa kaniyang bahay--ang bahay ng[unang] isáng platero na kaniyang pinang[unang]ung[unang]upahan--ay pinipilit na iayos ang kaniyang mg[unang]a iniisip at niyayari ang isáng balak. Umuwî sa kaniyang bayan at maghigantí upang ipakilala sa mg[unang]a prayle na hindi naaalimura ng[unang] gayongayón lamang ang isáng binatà, at ang gaya niya'y hindi maaring aglahiin. Iniisip na sumulat agád sa kaniyang iná, kay kabisang Andáng, upang ipabatíd dito ang nangyari at sabihing hindi na siya makapapasok sa klase, at kahi't may Ateneo ng[unang] mg[unang]a hesuita upang makapag-aral ng[unang] taóng yaón, marahil ay hindi siya bigyang pahintulot na makalipat ng[unang] mg[unang]a dominiko at kahi't na maari ang gayón ay mababalík din siya sa Universidad sa taóng súsunód na pag-aaral.

--¡Sinasabing hindi kami marunong maghigantí!--ang sabi--pumutók ang lintík at sakâ makikita.

Nguni't hindi hinihinala ni Plácido ang nag-aantáy sa kaniyá sa bahay ng platero.

Kararating pa lamang ni kabisang Andáng na galing sa Batangan at lumuwás upáng mamili, dumalaw sa kaniyang anak at dalhan ng kuwalta, pindang na usa at mga panyong sutla.

Nang makaraan ang mga unang batian, ang kahabag habag na babaing sa simulá pa'y napuna na ang mabalasik na tingin ng kaniyang anak, ay hindi na nakapagpigil at nagsimula na sa kátatanong. Sa mga unang pagsasalita'y inaring birò ni kabisang Andáng, ngumiti't pinagpapayuhan ang kaniyang anak, at ipinaalaala dito ang mga paghihirap, ang mga pagtitipid at ibp., at binanggít ang anak ni kapitang Simona, na dahil sa pagkakapasok sa Seminario, ay waring obispo na kung lumakad sa kanilang bayan: ¡lpinalálagáy na ni kapitang Simona na siyá'y Iná ng Dios; mangyari bagá'y magiging isá pang Jesucristo ang kaniyang anak!

--Pag naging parì ang anak--ang sabi ni kabisang Andáng--ay hindi na pagbabayaran ang utang sa atin.... ¿sino pa ang makásisingil sa kaniyá pag nagkagayón?

Nguni't nang makitang tinótoó ni Plácido ang pagsasalita at napansin sa matá nitó ang sigwáng bumabayó sa kalooban, ay nákilalang, dalá ng kasawian, ay sadyang tunay ang sinasabi. Mga ilang sandaling hindi nakapangusap at pagkatapos ay naghinagpis ng katakot-takot.

--¡Ay!--aniyá--¡at naipangakò ko pa namán sa amá mo na aarugain kita, patuturuan at gagawing abogado! ¡Tinítipid ko ang lahat upang makapag-aral ka lamang! ¡Sa panggingeng sikosikolo na lamang akó napáparoón at hindi sa manámanalapi, at tiniis ko na ang masasamang amoy at maruruming baraha! ¡Tingnan mo ang mga barò ko't may sulsí! Kahit makabibilí akó ng mga bago ay ginugugol ang kuwalta sa mga pamisa at mga handóg kay San Sebastian, kahit na walá akong pananalig sa kanilang bisà, sapagka't dinadalosdalos ng parì at ang santó ay bagong bago at hindi pa marunong gumawâ ng kababalaghán, at hindi batikuling kundì lani.... ¡Ay! ¿Anó ang sasabihin sa akin ng amá mo pagkamatáy ko't kami'y magkita?

At ang kaawaawang babai'y naghihinagpis at umiiyak; lalò pang nagdidilim ang kalooban ni Plácido at namumulás sa kaniyang díbdib ang mga timping buntong-hiningá.

--¿Anó ang máhihitâ ko kung maging abogado?--ang tugón.

--¿Anó ang sasapitin mo?--ang patuloy ng iná na pinagduop ang kamáy--¡pangangalan kang pilibistiero_ at bibítayin ka! ¡Sinasabi ko na sa iyong magtiis ka, ikaw ay magpapakumbabâ! Hindi ko sinasabi sa iyong humalik ka sa kamáy ng parì, alam kong ang pangamoy mo'y maselan na gaya ng amá mo na hindi makakain ng keso sa Europa.... nguni't dapat tayong magtiis, huwag umimik, pa oo sa lahat ng bagay.... ¿Anó ang magagawâ natin? Ang mga prayle ay mayroon ng lahat ng bagay; kung ayaw silá ay walang magiging abogado, ni mediko.... ¡Magtiis ka, anak ko, magtiis ka!

--¡Sa, nakapagtiis na akong lubhâ, inang; buwanang akó'y nagbatá!

Patuloy si kabisang Andáng sa kaniyang paghihinagpis. Hindi niya hiníhingíng kumampi sa mga prayle, siya man ay hindi rin; lubos niyang batid na sa bawa't isang mabuti ay may sampung masamá na kumukuha ng salapi ng mahihirap at nagpapadalá sa mayayaman sa tatapunán. Nguni't dapat na huwag kumibô, magtiis at magbatá; walang ibang paraan. At binanggít ang ganoon at ganitong ginoo na

dahil sa nagpakita ng ■ pagka _pacencioso_ at mapakumbabâ, kahi't na sa kaibuturan ng ■ pusò'y nagagalit sa kaniyang mg ■ a pang ■ inoon, ay naging promotor piskal gayong galing sa pagiging alilà ng ■ prayle; at si gayón na ng ■ ayó'y mayaman at mangyayaring makagawâ ng ■ mg ■ a kabang ■ isáng asal na makáaasang may ninong na mag-aampón sa kaniya ng ■ laban sa mg ■ a kautusan ay galing sa pagiging isáng maralitâng sakristang mapakumbabâ't masunurin, na nagasawa sa isáng magandáng dalaga na ang naging anak ay inanák ng ■ kura....

Patuloy si kabisang Andáng ng ■ pagtutukóy sa mg ■ a pilipinong mapakumbabâ at _pacencioso_, gaya ng ■ sabi niyá, at babanggít pa sana ng ■ ibá na dahil sa hindi gayón ay nang ■ ápatapon at pinag-uusig, nang si Plácido, dahil sa isáng muntîng bagay na dinahilán, ay umalís at naglagalág sa mg ■ a lansang ■ an.

Linibot na tátang ■ á-tang ■ á at masamá ang uló ang Síbakong, Tundó, San Nicolás, Sto. Cristo, na hindi pinúpuná ang araw at ang oras, at nang makáramdam lamang ng ■ gutom at naunawàng walâ siyang kuwalta dahil sa ibinigáy niyang lahát sa mg ■ a pistahan at mg ■ a ambagan, ay sakâ umuwî sa kaniyang bahay. Hindi niyá ináantáy na matatagpûán ang kaniyang iná, sapagkâ't may ugali itó, kailán ma't lumuluwas sa Maynilà, na tumung ■ o sa mg ■ a oras na iyón sa isáng kapit-bahay na pinagsúsugalán ng ■ pangginge. Ng ■ uni't siyá'y ináantáy ni kabisang Andáng upang pagsabihan ng ■ binalak: ang matandang babai'y patutulong sa _procurador_ ng ■ mg ■ a agustino upang mapawî ang pagkamuhî ng ■ mg ■ a dominiko sa kaniyang anak. Pinutol ni Plácido sa isáng ing ■ os ang kaniyang pananalitâ.

--Magtátalón na muna ako sa dagat--ang sabi--manúnulisán na muna akó bago bumalík sa Unibersidad.

At sa dahiláng sinimulán na namán ng ■ iná ang salaysáy na ukol sa pagtitiís at kababàng loób ay umalís na mulí si Plácido na hindi kumain ng ■ anó man at tinung ■ o ang daong ■ ang himpilan ng ■ mg ■ a bapor.

Ang pagkakita ng ■ isáng bapor na aalís na patung ■ ong Hongkong ay nag-udyók sa kaniyá ng ■ isáng akalà: pumaroon sa Hongkong, magtanan, magpayaman doon upang bakahin ang mg ■ a prayle. Ang pagparoon sa Hongkong ay gumising sa kaniyá ng ■ isáng alaala, isáng kasaysayan ng ■ mg ■ a kagayakang pamukhâ ng ■ dambanà, mg ■ a _ciriales_ at mg ■ a titirikán ng ■ kandilâ na pawàng pilak na inihandóg sa isáng simbahan ng ■ kabanalan ng ■ mg ■ a mapanampalataya; anáng isáng platero, ay nagpagawâ sa Honkong ang mg ■ a prayle ng ■ ibáng kagayakan sa dambanà, mg ■ a _ciriales_ at mg ■ a titirikán ng ■ kandilâ na pawàng pilák na Ruolz na siyang ipinalít sa mg ■ a tunay na pilak na ipinatunaw at ipinagawâng pisong mehikano. Itó ang kasaysayang kaniyang náring ■ íg at kahi't mg ■ a salisalitâ lamang yaón ó bulungbulung ■ an ay inaari na niyang totoo dahil sa samâ ng ■ kaniyang loob at nagpapaalaala pa sa kaniyá ng ■ iláng gayón ding pangyayari. Ang paghahang ■ ád na mabuhay ng ■ malayà at iláng balak na hindi pa lubós na yari ay nakapag-udyók sa kaniyang ipatuloy ang balak na tumung ■ o sa Hongkong. Kung doon dinadalá ng ■ mg ■ a _corporación_ ang lahát ng ■ kaniláng salapî ay dapat na lumakad na mabuti ang pang ■ ang ■ alakal doon at maáaring siyá'y yumaman.

--¡Ibig kong maging malayà, mabuhay ng ■ malayà!....

Inabot siya ng ■ gabí sa paglilibót sa S. Fernando, at sa dahiláng hindi makátagpô ng ■ isáng kaibigang mangdaragát ay nagpatuloy nang umuwî. At sapagkâ't magandá ang gabí at ang buwan ay kumíkináng sa lang ■ it na binibigyan ng ■ anyóng kahariang makababalaghán ng ■ mg ■ a _hada_ ang maralitâng siyudad, ay tumung ■ o sa periya. Doon nagpayao't dito, linibot ang mg ■ a tindá na hindi náupuná ang mg ■ a

bagaybagay; ang pag-iisip ay nasa Hongkong upang mamuhay ng ■■■ malayà, magpayaman.....

liwan na sana ang periya nang mámatàan mandín ang manghihiyas na si Simoun na nagpapaalam sa isáng taga-ibáng lupâ at kapuwâng sa wikàng inglés nag-uusap. Sa palagây ni Plácido ay ang lahat ng ■■■ wikàng ginágamit sa Pilipinas ng ■■■ mg■■■a dayuhan, kailan ma't hindi ang kastilà, ay inglés: at sakâ naulinígan pa ng ■■■ ating binatà ang salitâng Hongkong.

¡Kung mangyayari sanang maipakiusap siya ng ■■■ magaalahás na si Simoun sa dayuhang yaón na tutung ■■■o mandín sa Hongkong!

Tumígil si Plácido. Nákilala niya ang manghihiyás dahil náparoon sa kaniyáng bayan at nagbilí ng ■■■ alahas. Sinamahan niya sa isáng paglalakbáy at pinagpakitaan siya ng ■■■ magandang loob ni Simoun na isinalaysáy sa kaniyá ang mg■■■a pamumuhay sa mg■■■a Unibersidad ng ■■■ mg■■■a malalayàng bansâ: ¡anóng lakíng kaibhán!

Sinundán ni Plácido ang mag-aalahás.

--¡Ginoong Simoun, ginoong Simoun!--aniyá.

Nang mg■■■a sandalíng yaón ay lululan sa sasakyán ang mang-hihiyas. Nang mákilala si Plácido ay tumigil.

--¡Ibig ko sanang makiutang ng ■■■ loob sa inyó...., dalawáng salitâ lamang!--ang sabi.

Si Simoun ay umanyông may pagkainíp, bagay na sa katuligán ni Plácido ay hindi nápuná. Sa iláng salitâ'y isinalaysáy ng ■■■ binatà ang nangyari sa kaniyá at ipinahayag ang nasàng tumung ■■■o sa Hongkong.

--¿At bakit?--ang tanóng ni Simoun na tinitigan si Plácido sa tulong ng ■■■ kaniyáng mg■■■a salamíng bughâw.

Hindi sumagót si Plácido. Sa gayó'y tuming ■■■alâ si Simoun at ng ■■■umití ng ■■■ dati ring ng ■■■itíng tahimik at malamlám, at sinabi kay Plácido na:

--¡Siya! sumama kayó sa akin. ¡Sa daang Iris!--ang sabi sa kotsero.

Sa boong linakaran ay namalagìng waláng imík si Simoun na warìng may iníisip na isáng malakíng bagay. Sa pag-aantáy ni Plácido na siya'y kausapin ay hindi bumibigkás ng ■■■ anománg salitâ at naglibáng sa pagmamasíd sa maraming naglalakád na sinásamantalá ang kaliwanagan ng ■■■ buwan. Mg■■■a binatà, magkakaakbáy na magkasintahan, mg■■■a nagkakaibigan na sinúsundán ng ■■■ mg■■■a maiing ■■■at na iná ó mg■■■a inali; pulúpulutóng na mg■■■a nag-aaral na nakadamít ng ■■■ putí na lalò pa mandíng pinatitingkád ng ■■■ buwan ang kaputíán; mg■■■a sungdalong halos lasíng na nang ■■■akakaruhahe, anim na paminsan, na dadalaw sa sambahang pawid na ukol kay Cíteres; mg■■■a batàng naglalarô ng ■■■ tubigán, mg■■■a insík na nagtitindá ng ■■■ tubó at ibp., ang pumúpunô sa dinádaanan at sa liwanag na maningning ng ■■■ buwan ay nagkakaroong ng ■■■ anyông mamalikmata't mg■■■a kaayaayang ayos. Sa isáng bahay ay tumútugtóg ng ■■■ mg■■■a balse ang orkesta at náikikita ang iláng magkalangkáy na nagsasayawan sa liwanag ng ■■■ mg■■■a kinké at lámpara.... ¡napakahabág na pánoorín iyon sa ganáng kaniyá kung ipapara sa náikikita sa mg■■■a lansang ■■■an! At sa pag-iisíp ng ■■■ ukol sa Hongkong ay itinatanóng sa sarili kung ang mg■■■a gabíng may buwan sa pulông yaon ay kasíng inam, kasíng sasaráp ng ■■■ sa Pilipinas, at isáng matindíng kalungkutan ang bumálot sa kaniyáng pusò.

Ipinag-utos ni Simoun na humintô ang sasakyan at lumunsád siláng

dalawá. Nang mg■a sandalíng yaón ay siyáng pagdaraán sa kaniláng tabí ni Isagani at ni Paulita Gómez na nagbubulung■an ng■ matatamis na salitâ; sa likurán ay kasunód si aling Victorina na kasama si Juanito Pelaez, na malakás ang pagsasalitâ, nagkúkukumpáy at lalò pang nakukubâ. Sa pagkalibáng ni Pelaez ay hindî nákita ang kaniyang naging kasama sa pag-aaral.

--¡Iyan ang maligaya!--ang bulóng ni Plácido na nagbuntóghining■á at nakating■ín sa pulutóng na untî untîng nagiging parang anino na lamang, na ang tang■ing nákitang mabuti ay ang mg■a bisig ni Juanito na ibinábabâ't itinátaás na wari'y pamagaypáy ng■ isáng giling■an.

--¡Sa gayón na lamang siya magagamit!--ang bulóng namán ni Simoun--mabuti na ang lagáy ng■ kabatàan!

¿Sino ang tinutukoy ni Plácido at ni Simoun?

Hinudyatán nitó ang binatà, iniwan nilá ang dáan at nagsuot sa isáng palikawlikaw na landás at mg■a daanang pag-itan ng■ iláng bahay; kung minsa'y nang■agsisitalón sa maliliít na bató upang iwasan ang mumuntîng putikán at kung minsa'y yumuyukô upang dumaán sa bakod na masamá ang pagkakayari at lalò pa mandíng masamá ang pagkakaing■at. Namanghâ si Plácido nang mákitang naglalakád sa mg■a poók na iyon ang mayamang mag-aalahás na wari'y sanáy na sanáy doón. Sa kahulihuliha'y nakarating silá sa isáng wari'y kulób na malakí na may nag-iisáng muntîng bahay na dukhá na nalilibid ng■ saging■án at mg■a punò ng■ bung■a. Iláng balangkás na kawayan at putól putól na bungbóng ay nakapagpahinalà kay Plácido na silá'y nasa bahay ng■ isáng kastillero.

--¡A! ginoo....

At daglíng nanaog.

--¿Nariyan na ang pulburá?--ang tanóng ni Simoun.

--Nang■asa bayóng; inaantáy ko ang mg■a bungbóng.

--¿At ang mg■a bomba?

--Náhahandâ.

--Mabuti, _maestro_.... Ng■ayóng gabí rin kayó lalakad at makipag-usap sa teniente at sa kabo.... at pagkatapos ay ipatuloy ang inyóng lakad; sa Lamayan ay makatatagpô kayó ng■ isáng tao sa isáng bangkâ: pagsabihan ninyó ng■ “kabisa” at siya'y sásagót ng■ “Tales”. Kailang■ang dumating dito bukas. Hindî makapag-aaksayá ng■ panahón!

At binigyán ng■ iláng kuwaltang gintò.

--¿Bakit pô ginoo?--ang tanóng sa mabuting wíkang kastilà ng■ tao--¿may bagong bagay pô ba?

--Oo, gágawín sa loob ng■ linggóng dárating.

--¡Sa linggóng dárating!--ang ulit ng■ tao na nápauróng--ang mg■a arabal ay hindî pa handâ; inaantáy na iurong ng■ General ang utos.... ang akalâ ko'y ipagpapaliban hanggáng sa pagpasok ng■ kurismá.

Umilíng si Simoun.

--Hindî na natin kakailang■anin ang mg■a arrabal--ang sabi--ang mg■a tao ni kabisang Tales, ang mg■a nagíng karabinero at isáng _regimiento_ ay sapát na. Kung ipagpapaliban pa marahil ay patáy na

si María Clara! ¡Lumakad kayóng agád!

Ang lalaki'y nawalâ.

Kaharáp si Plácido sa maikling pag-uusap na itó't náding■íg ang lahát; nang inaakalang nakaaninaw siyá ng■ bahagyâ ay nanindíg ang kaniyang buhók at tiningnán si Simoun ng■ matáng gulát. Si Simoun ay nakang■ití.

--Ipinagtátaká ninyó--ang sabing malamlám ang ng■ití--na ang indiong iyán na masamá ang suót ay makapagsalitâng mabuti ng■ wikàng kastilà? Nagíng gurô sa páaralán, na nagpumilit na turúan ng■ kastilà ang mg■a batà at hindí nagtigil hanggáng náalis sa tungkulin at napatapon dahil sa salang pangguguló ng■ katiwasayang bayan at sapagká't nagíng kaibigan ng■ kaawawàng Ibarra. Kinuha ko sa kinátapunan na ang inaaturap doon ay ang pagtataním ng■ niyóg at ginawâ kong magkakastilló.

Nang■agsibalík sa daan at palakád na tumung■o sa dakong Trozo. Sa harapán ng■ isáng muntíng bahay na tablá, na ang anyó'y masayá at malinis, ay may isáng kastilà na naníniin sa isáng tungkód at nag-áaliw sa liwanag ng■ buwán. Tinung■o siyá ni Simoun; nang makita itó ng■ kastilà ay nagtangkang tumindíg na tinimpî ang isáng daíng.

--¡Humandâ kayó!--aní Simoun sa kaniyá.

--¡Kailán ma'y handâ akó!

--Sa linggóng dárating!

--¿Na ba?

--¡Sa unang putók ng■ kanyón!

At lumayóng kasunód si Plácido na nagsísimulâ na ng■ pagtatanóng sa sarili kung siyá'y nanánaginip.

--Ikinatátaká ninyó--ang tanóng sa kaniyá ni Simoun--ang pagkakita sa isáng kastilang batà pa'y salantâ nang lubhâ ng■ mg■a sakít? May mg■a dalawáng taón lamang na iyán ay kasingtibay ninyó sa pang■ang■atawán, ng■unì't nagawâ ng■ kaniyang mg■a kalaban na siyá'y máipadalá sa Balabak upang gumawâ roong kasama ng■ isáng pangkát na _disciplinaria_, at náiyán at tingnán ninyóng may isáng reuma at isáng waláng likat na lagnát na nag-aabóy sa kaniyá sa libing■an. Ang kahabághabág na iyán ay nag-asawa sa isáng magandang babai.....

At sa dahiláng nagdaan ang isáng sasakyáng waláng lulan ay pinahintô ni Simoun at napahatíd na kasama si Plácido sa kaniyang bahay sa daang Escolta. Nang mg■a sandalíng iyón ay tinútugtóg sa mg■a orasán ng■ mg■a simbahan ang iká sampû at kalahatì ng■ gabí.

Makaraan ang dalawáng oras ay nilisan ni Plácido ang bahay ng■ mag-aalahás at waláng imík at nagiisíp na lumakad sa Escolta, na walâ nang katao tao kahi't na masayá pa rin ang mg■a “_café_”. Mang■isáng■isáng sasakyán ay nang■agdádaang matulin na nag-uumugong ng■ katakot-takot sa ibabaw ng■ dinádaanang gasgás na batóng nakalatag sa lansang■an.

Mulâ sa isáng silíd ng■ kaniyang tahananang nakaharáp sa ilog Pasig ay tinátanaw ni Simoun ang bayang kupkóp ng■ muog na nakikita sa mg■a dúrung■awang bukás ang mg■a bubóng na _hierro galvanizado_ na pinakikináng ng■ buwan, at ang kaniyang mg■a torre na nábabadhâng malulungkót, bagól, malalamlám, sa gitná nang mapanatag na anyô ng■

gabí. Si Simoun ay nag-alís ng ■ salamíng bugháw sa matá, ang kaniyang maputing buhók na wari'y kulób na pilak ay nakalibid sa kaniyang matigás at sunóg na mukhá na malamíam, na naliliwanagan ng ■ isáng lámpara, na ang ilaw ay waring mamamatáy dahil sa kakulang ■án sa petróleo. Dahil mandín sa isáng bagay na iniisip ay hindi napupuná ni Simoun na untúnting namámatáy ang lámpara at lumalaganap ang kadilimán.

--Sa loob ng ■ iláng araw--ang bulóng--pag nag-alab ang apat na tagiliran ng ■ sinumpâng bayang iyan na tirahan ng ■ mg ■a mapagpalalòng walâng namumuwang ■an at ng ■ walâng awàng panggagagá sa mangmáng at sa nagígipít; pag ang pagkakaguló ay mangyari na sa mg ■a arrabal at palusubin ko sa mg ■a lansang ■an ang aking mg ■a taong manghihiganti na ibinung ■a ng ■ mg ■a panggagahís at kamalian, ay sakâ ko bubuksán ang muog ng ■ iyóng bilanggúan, aagawin kitá sa kamáy ng ■ dalubhasang pananalig, at maputing kalapati, magiging _Fenix_ kang mulíng sísipót sa mainit na abó....! Isáng panghihimagsí na binalak ng ■ mg ■a tao sa gitná ng ■ kadilimán ay siyang naglayô sa akin sa piling mo; isá namáng paghihimagsí dín ang mag-aabóy sa akín sa mg ■a bisig mo, bubuhay sa aking mulí at ang buwang iyan, bago sumapit sa kaniyang kabilugan ay tatanglawán ang Pilipinas na linís na sa karimarimarim niyang yamutmót.

Biglâng humintô si Simoun na waring natigilan. Isáng ting ■ig ang tumátanóng sa loob ng ■ kaniyang budhî kung siya, si Simoun, ay hindi bahagi rin ng ■ yamutmót ng ■ kalaitlait na bayan, ó marahil ay siya pa ang bulók na may lalòng masidhîng sing ■áw. At kagaya ng ■ mg ■a magbabang ■ong patáy pagtugtóg ng ■ pakakak na kakilákilabot ay líbo líbong marugông multó, mg ■a aninong nanggígipuspós ng ■ mg ■a lalaking pinatáy, mg ■a babaing ginahasà, mg ■a amáng inagaw sa kaniláng mg ■a anák, masasamâng hilig na inudyukán at pinalusog, mg ■a kabaitang hinalay, ay nang ■agsipagbang ■on ng ■ayón sa tawag ng ■ matalinghagàng katanung ■an. Noón lamang, sa kaniyang masamâng pamumuhay sapol nang sa Habana, sa tulong ng ■ masamâng hilig ng ■ pagsuhol ay tinangkâ niya ang pagyari ng ■ isáng kasangkapan upang magawâ ang kaniyang mg ■a balak, isáng taong walâng pananalig, walâng pag-ibig sa bayan at walâng budhî, noón lamang, sa kabuhayang yaón, tumataliwakás ang isáng bagay sa loób niyang sarili at tumututol ng ■ laban sa kaniyang mg ■a inaasal. Ipinikít ni Simoun ang kaniyang mg ■a matá at malaong namalagi na walâng katinagtinag; matapos ay hinaplós ang kaniyang noo, ayaw silayan ang kaniyang budhî at natakot. Ayaw, ayaw suriin ang kaniyang sarili, kinulang siya ng ■ katapang ■an upang ling ■unín ang dakong kaniyang dinaanan.... Kulang ■in pa namán siya ng ■ katapang ■an nang nálalapít na ng ■ sandalí ng ■ pagkilos, kulang ■in siya ng ■ paniniwalà, ng ■ pananalig sa sarili! At sa dahiláng ang mg ■a kakilákilabot na larawan ng ■ mg ■a sawíng palad, na siya ay nákatulong sa sinapit, ay nasa sa kaniyang harapán pa rin na wari'y nang ■agsisipanggaling sa makináng na ibabaw ng ■ ilog at nilulusob ang silid na sinísigawán siya't inilalahad sa kaniya ang mg ■a kamáy; sa dahiláng ang mg ■a sisi at panaghóy ay waring namumunô sa hang ■in at nádiding ■íg ang mg ■a pagbabalà at mg ■a sigáw ng ■ paghihiganti ay inilayô ang kaniyang ting ■ín sa durung ■awan at marahil ay noon lamang siya nang ■iníg.

--Hindi, marahil ay may sakít akó, marahil ay masamâ ang aking katawán--ang bulóng--marami ang nagagalit sa akin, ang mg ■a naghíhinalàng akó ang sanhi ng ■ kaniláng kasawián, ng ■uni't.....

At sa dahiláng nararamdamáng nag-aalab ang kaniyang noó ay tumindíg at lumapit sa durung ■awan upang sagapin ang malamíg na simuy sa gabí. Sa kaniyang paanan ay pinausad ng ■ ilog Pasig ang kaniyang pilak na agos, na sa ibabaw ay nanghihinamád na kumíkináng ang mg ■a buláng umíikit, sumusulong at umuuring na sumúsunód sa lakad ng ■

mumuntîng uliuli.

Ang siyudad ay nátatayô sa kabiláng ibayo at ang kaniyang maiitím na muog ay náikitang nakakikilabot, matalinghagà, at napapawì ang kaniyang karukhâan sa liwanag ng■ buwan na nakapagpaparikít at nagpapagandá sa lahat ng■ bagay. Dátapwâ't si Simoun ay mulíng nang■ilabot; warìng nakita sa kaniyang harapán ang mabagsík na mukhâ ng■ kaniyang amá, na namatáy sa bilanggúan, ng■uni't namatáy dahil sa paggawâ ng■ mabuti, at ang mukhâ ng■ isá pang lalaki na lalò pang mabagsík, ng■ isáng lalaking nagdulot ng■ buhay ng■ dahil sa kaniya, dahil sa inaakalàng kaniyang hahanapin ang ikabubuti ng■ kaniyang bayan.

--Hindî, hindî akó makauurong--ang bulalás na pinahid ang pawis ng■ kaniyang noó--ang gawàin ay magtatapós na at ang kaniyang pagtatagumpáy ay siyang magbibigáy katwiran sa akin.... Kung akó'y gumaya sa inyó ay nasawî akó marahil.... Siya na ang pang■ang■arap, siya na ang malíng pagkukurò! Apóy at patalím sa bikat, parusa sa kasamáan, at masirà pagkatapos kung masamá ang kasangkapan! Hindî, pinag-isip ko nang mabuti, ng■uni't akó'y nilalagnát ng■ayón.... ang pag-iisip kó'y uulik-ulik.... talagá.... kung ginawâ ko ang kasamáan ay upang makápalâ ng■ kabutihan at ang nápapalâ'y siyang nagliligtas sa kaparaanan.... Ang gágawín ko'y ang huwag mápará....

At nahigâng guló ang pag-iisip at tinangkang mákatulog.

Nang kinabukasan ay pinakinggáng nakasukot at nakang■itî ni Plácido ang pang■aral ng■ kaniyang iná. Nang tinuran nitó sa kaniyá na makikiusap sa _procurador_ ng■ mg■a agustino ay hindî tumutol ni humadláng man lamang; kundî bagkús pa ng■ang humandóg na siyá na ang gagawâ upang maibisán ng■ kagambaláan ang kaniyang iná na pinamanhikáng bumalík na kaagád sa kaniláng lalawigan at kung mangyayari'y sa araw ding yaón. Itinanóng sa kaniyá ni kabisang Andáng kung bakit.

--Sa dahiláng.... sa dahiláng kung mabatíd ng■ prokurador na náririto kayó ay hindî gágawín ang inyóng kahiling■an samantalang hindî muna siyá nabibigyan ng■ anománg handóg at iláng pamisa.

XX

ANG NAGPAPALAGÁY

Tunay ang sinabi ni P. Irene: ang ukol sa akademiya ng■ wikang kastilà, na malaon nang iniharáp, ay tumutung■o na sa isáng pagkalutas. Si D. Custodio, ang masipag na si D. Custodio, ang lalóng masipag sa lahat ng■ mg■a nagpápalagáy sa boóng mundo, alinsunod kay Ben-Zayb, ay siyang tumútungkól sa kaniyá at dinádaan ang mg■a maghaponan sa pagbabasá sa mg■a kasulatan at nákakatulóg nang walang naipapasiyang anomán: babang■on sa kinabukasan, gayón din ang gágawín, matutulog na mulí at sunód sunód na gayón ang nangyayari. ¡Gaano ang iginágawâ ng■ kaawàawang ginoo, ang lalóng masipag sa lahat ng■ nagpápalagáy sa Sangsinukob! Ibig niyang makalusót doon, sa paraang mabigyang loob ang lahat, ang mg■a prayle, ang mataas na kawani, ang kondesa, si P. Irene at ang kaniyang mg■a pagkukurong labusaw. Nagtanóng kay G. Pasta at siya'y hinilo at linitó ni G. Pasta matapos na mahatulan siya ng■ isáng yutang bagay na magkakalaban at hindî mangyayari; nagtanóng kay Pepay na mananayaw, at ang mananayaw na si Pepay, na hindî nakatatarók ng■ pinag-uusapan, ay umikot ng■

isáng ikot, hiningíán siya ng dalawang pû't límáng piso upang ipagpalibíng sa isáng ali niya na biglâng kamamatáy ng ikalimáng pagkamatáy, ó ipagpapalibing sa ikalimang ali na namatáy sa kaniya, alinsunod sa lalòng masaklâw na paliwanag, matapos na mahingíng mapasok na _auxiliar de fomento_ ang isá niyáng pinsang lalaki na marunong bumasa, sumulat at tumugtóg ng biolin, mg a bagay bagay na pawàng malayòng makapag-bigáy kay D. Custodio ng isáng hakàng makapagliligtás.

Makaraán ang dalawáng araw ng pangyayari sa periya sa Kiyapò, ay gumágawâ si D. Custodio, na gaya ng dati, na pinag-aaralan ang mg a kasulatan na hindî mátagpô ang kailang panglutás. Datapwâ'y samantalang naghihikáb, umuubó, humihitít ng tabakó at inaalaala ang mg a ikot at mg a hità ni Pepáy, ay babanggitín namin ang iláng bagay ng mataás na taong itó, upang mákilala ang katwiran na kung bakít siyá ang ipinalagáy ni P. Sibyla na lumutas ng matiník na salitâán at kung bakít tinanggáp namán ng kabilâng pangkát.

Si D. Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo (p.) Buenatinta ay nalalahók diyán sa bahagi ng sosyedad sa Maynilà na hindî nakakikilos ng isáng hakbáng na hindî sinasabitan sa likód at haráp ng mg a pamahayagan ng libo libong banság at tinatawag siyáng _walang kapaguran_, _bantóg_, _maingat_, _masipag_, _malirip_, _matalino_, _bihasa_, _mayaman_, ibp., na waring ipinangilag na ipagkámali sa ibáng may gayón ding pangalan at banság na bulagbul at mangmáng. At sakâ walâ namang kasamáang iaanák ang gayón at hindî nagagambalâ ang _previa censura_. Ang _Buena Tinta_ ay galing sa kaniyang pakikipagkaibigan kay Ben-Zayb, nang itó, sa dalawáng matunóg na pakipagtunggalí na inabot ng buwanan at lingguhan sa mg a tudlíng ng pahayagan ukol sa kung nárapat ó hindî gumamit ng sombrero ng _hongo_, _de copa_ ó salakót, at kung ang paggamit ng ukol sa marami ng salitang _character_ ay dapat magíng _carácteres_ at hindî _caractères_, upang patibayan ang kaniyang mg a pangangkatwiran ay lumulusót kailan man sa mg a salitang _“cónstanos de buena tinta”_, _“lo sabemos de buena tinta”_ at ibp. at napag-alamán pagkatapos, sapagká't sa Maynilà ay napag-aalamán ang lahat ng bagay, na ang _buena tintang_ itó ay dili ibá't si D. Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo.

Batàng batà pa ng dumatíng sa Maynilà, na may isáng mabuting katungkulan na siyang nakapagparaan sa kaniyang makapag-asawa sa isáng magandang mestisa na isá sa mg a magkakaanak na lalòng mayaman sa siyudad. Sapagká't may likás na katalinuhan, kapangahasan at walang pagkatigatig, ay nátutong samantalahín ang lipunáng kaniyang kinalalagyán, at sa tulong ng salapí ng kaniyang asawa ay nangalakal at tumanggáp ng anománg pagawâ ng Pamahalàan at ng Ayuntamiento, kayâ't ginawâ tuloy siyang konsehal, pagkatapos ay alkalde, kagawad ng Sociedad Económica de Amigos del País, kasangguni ng Pangasiwàan, Pangulo ng Lupong Nangangasiwà sa Obras Pias, kagawad sa Lupong Kawanggawâ, _conciliario_ ng Banco Español Filipino, at ibá't ibá pa. At huwag akalàing ang ibá't ibá pang itó ay kagaya ng karaniwang inilalagáy matapos na mabanggít ang isáng mahabang talâ ng mg a kabunyíán: si D. Custodio, kahit hindî nakátungháy kailan man ng anománg aklát na ukol sa _Higiene_, ay nakasapit hanggang sa pagiging pangalawang pangulo ng Junta de Sanidad sa Maynilà, kahit tunay din namán na sa walóng bumubuô ng Lupon ay isá lamang ang kailangang magíng manggagamot at ang isáng itó'y hindî mangyayaring magíng siyá. Gayon dí'y naging kagawad ng Junta Central sa pagbabakuna, na binubuô ng tatlong manggagamot at pitóng walang pagkabatíd sa bagay na iyon, na sa mg a itó'y isá ang arsobispo at ang tatló'y mg a _provincial_: nákakapatíd sa mg a _cofradía_ at _archicofradía_, at, gaya ng naunawà na natin, ay kagawad na magpapalagáy sa Kataastaasang Lupon ng Paaraláng bayan

na hindi lagìng kumikilos, mg[]a sanhìng higít na sa kailang[]an upang balutin siya ng[] mg[]a pamahayagan ng[] mg[]a palayaw, kailan ma't naglalakbáy ó nagbábahín.

Kahì't na may maraming tungkulin, si D. Custodio, ay hindi kabilang ng[] mg[]a natutulog sa mg[]a pagpupulong at nasisiyahán nang kagaya ng[] mg[]a kinatawáng kimì at tamád na makikiboto na lamang sa lalòng marami. Hindi kagaya ng[] maraming hari sa Europa na nagtátagláy ng[] kabunyíang hari sa Jerusalém, pinaghahari ni D. Custodio ang kaniyáng kalagayan at sinásamantalá ang lahat ng[] mapapakinabang dito, ikinúkunót na mabuti ang kilay, pinalálakí ang boses, umuubó sa pagsasalitâ at madalás na siyá na lamang ang umuubos ng[] isáng pagpupulong dahil sa pagsasalaysáy ng[] isáng kabuhayan, paghaharáp ng[] isáng panukalâ ó paglaban sa isáng kasama na ná kainipán niyá. Kahì't hindi pa siyá lumá lampás sa apat na pûng taón ay nagsásalitâ na noong dapat dáw magdahandahan sa paggawâ ng[] anomán, na iwan munang mahinóg ang bubót na bung[]a ng[] _higuera_, at idinúduktóng na marahan ;mg[]a milón!--nagsasalitâ ng[] ukol sa paglirip na mabuti at paglakad ng[] marahan, ng[] pang[]ang[]ailang[]ang kilalanin muna ang bayan, na ang mg[]a hìlig ng[] indio ay paganitó, na ang karang[]alan ng[] pang[]alang kastilà, na sa dahilang una muna ang mg[]a kastilà, na ang pananampalataya at ibp. Náaalala pa sa Maynilà ang isá niyáng talumpati ng[] unang ipalagáy ang pag-iilaw ng[] petróleo, bilang kahalili ng[] dating lang[]ís ng[] niyog: sa pagbabagong iyon ay hindi nakita ang pagkamatáy ng[] paggawâ ng[] lang[]ís kundì ang tutubùin ng[] isáng konsehal--sapagkâ't si D. Custodio ay may matalas na pangamóy--at humadláng ng[] inubos ang lahat ng[] tunóg ng[] kaniyáng boses, na ipinalagáy na ang panukalâ ay walâ sa panahón at hinulàang magkakaroon ng[] malalakíng sakunâng bayan. Hindi rin hulí sa kabantugan ang kaniyáng paghadláng sa isáng pananapatan na ibig gawín ng[] ilán sa isáng gobernador bago umalis: si D. Custodio na mayroong kaunting samâ ng[] loob dahil sa iláng paghiyâ sa kaniyá, na hindi na namin naaalala, ay natutong ikalat ang balibalitàng ang talàng daratíng ay kalabang masidhî ng[] aalís, bagay na ipinang[]ambá ng[] mg[]a mananapát kayâ't hindi nátuloy.

Isáng araw ay hinatulan siyáng bumalik sa España upang magpagamót ng[] isáng sakít sa atáy at binanggít siyá ng[] mg[]a pahayagan na wari'y isáng Anteo na nang[]ang[]ailang[]ang tumuntóng sa Ináng bayan upang kumuha ng[] mg[]a panibagong lakás; ng[]uni't ang Anteong taga Maynilà ay nang[]untí at nawaláng kabuluhán sa Corte. Doon ay hindi siyá gasino at hinahanaphanap ang kaniyáng mg[]a kaibigibig na banság. Hindi siyá nákahalobilo ng[] mg[]a lalòng mayayaman, ang kakulang[]an niyá sa pinag-aralan ay hindi makapagbigáy sa kaniyá ng[] malakíng kahalagahan sa mg[]a lipunang ukol sa karunungan at mg[]a akademia, at dahil sa kaniyang pagkakáhulí at pagtatagláy ng[] polítikang kombento ay litóng umaalís sa mg[]a lipunán, walâng kasiyahan loob, muhî, at walâng malinawan kundì ang doo'y kinukunan ng[] kuwalta ang tang[]á at doo'y malakás ang sugál. Inaalala ang kaniyang masunuring mg[]a utusán sa Maynilà na nang[]agtitiís sa lahat ng[] kaniyang nakayayamót na maibigan, at sa gayón ay ná kikita niyang ang mg[]a yaón ay siyang mabuti; sa dahiláng sa taglamíg ay nang[]ailang[]an siyang maglalapít sa dupaan at kung hindi'y makasasagap ng[] isáng pamamagâ ng[] bagà ay ipinagbubuntóng hining[]á ang pag-aalala sa taglamíg sa Maynilà na sukat na ang magtagláy ng[] isáng _bufanda_; walâ ang kaniyang hiligán at ang batàng tagapamaypáy kung taginít; sa isáng sabi, sa Madrid ay nagíng isá siya sa mg[]a pangkaraniwan, at, kahì't na mayroon siyang mg[]a brillante, minsan ay pinagkamalán siyang _paleta_ na hindi marunong umimbáy, at minsan ay pinagkamalán siyang _indiano_, kinutyâ ang kaniyang mg[]a pagng[]ang[]aning[]aní at talampák siyang inutô ng[] iláng máng[]ung[]utáng na kaniyang hiniyâ. Muhî sa mg[]a _conservador_, na hindi pinahalagahán ang kaniyáng mg[]a payo, na gaya rin namán sa mg[]a kákabitkabít sa kaniyang humihitít sa kaniyang

bulsá, ay sumapì sa pangkating _liberal_, at bago matapos ang taón ay bumalík sa Pilipinas, na, kung hindi man magaling na sa sakít sa atáy ay gulóng guló namán ang paghahakà.

Ang labíng isáng buwang ipinamuhay niya sa Corte na dinaang kahalobilo ng mgla politikong tindahan, mgla waláng pinapasukan ang lahat halos; ang iláng talumpatìng nádingíg sa mgla suloksulók, ang gayón ó ganitóng lathalàng laban sa pamamahala at lahat noong pamumuhay sa politika na nálalangáp doon, mulá sa pagupitan, sa pag-itan ng mgla paggupít ng Fígaro, na naghahayag ng kaniyang pátakarán, hanggáng sa mgla piginglan na pinaghahayagán, sa pamag-itan ng maiinam na pagsasalaysáy at mgla nakabibighanìng banggít ng mgla sarisaring kulay ng mgla pananalig sa suliraning bayan, ang mgla pagkakaibá, mgla pagtiwalág, mgla dí kasiyahang loob, at ibp., ang lahat ng iyon, samantalang siya'y lumalayô sa Europa, ay mulíng nabubuhay nang lubháng malusóg sa kaniyang alaala, na wari'y binhíng nátaním, na napipigláng lumakí ng mgla malalabay na punòng nakatatakíp, kayâ't ng dumaóng sa Maynilà ay inakalang itó'y maiaayos niya, at gayón ngâ, tagláy ang lalòng banal na adhikâ at ang lalòng malilinis na mithî.

Sa mgla unang buwan ng kaniyang pagdating ay walâ nang nababanggít kundî ang Madrid, ang kaniyang mabubuting kaibigan, ang ministrong si ganoon, ang nagíng ministrong si ganitó, ang kinatawáng C, ang manunulat na si B; waláng pangyayari sa politika, mgla kagusutan sa _Corte_, na hindi niya batíd ang lalòng kaliítlíatang pangyayari, ni mgla taong bantóg na hindi niya kilalá ang lihim ng kabuhayan, ni waláng nangyaring hindi niya hinulàan ni paglalathalà ng isáng pagbabagong hindi muna isinangunì sa kaniya; at ang lahat nang itó'y may kalahók na pagsundót sa mgla _conservador_, na tagláy ang tunay na pagkasuklám, pagpupuri sa pangkating _liberal_, isáng kabuhayan dito, isáng salitâ doon ng isáng bantóg na tao, na ipinápatláng, na waring hindi kinukusà, ang mgla pag-aalóg sa kaniya at mgla tungkuling hindi tinanggáp upang huwág lamang magkaroón siyá ng anó máng utang na loob sa mgla _conservador_. Nápakalakí ang kapusukán niyá ng mgla unang araw na iyón, na ang ilán sa kausap-usap sa tindahan ng mgla sarisaring kakanín na dinadalaw niyang maminsanminsang nangagsisapì sa pangkating liberal, at nagpanggáp nang liberal si D. Eulogio Badana, _sargento retirado sa carabinero_; ang marangál na si Armendia, piloto at matalik na _carlista_; si D. Eusebio Picote, kawani sa aduana, at si Don Bonifacio Tacón, sapatero at talabartero.

Gayón man, ang mgla sigabó, dahil sa kakulangán ng tunggalian at mgla bagay na makapag-udyók, ay untî-untíng napawì. Hindi niyá binabasa ang mgla pamahayagang dumaráting sa kaniyang buhat sa España, sapagká't balubalutan kung tanggapín at ang pagkakita noón ay nakapagpapahikáb sa kaniya; ang mgla paghahakáng kaniyang nápulot na pawáng gamít na, ay nangailang an abuloy na dagdág, at doo'y walâ ang kaniyang mgla mananalumpatî; at kahi't na malalakás ang larô sa mgla _casino_ sa Maynilà at mayroón ding nangingristo, gaya ng sa mgla lipunán sa Madríd, gayón man ay hindi namán ipinahihintulot sa mgla tinuran ang anó mang talumpatì upang buhayin ang mgla imbót sa politika. Nguni't si D. Custodio ay hindi tamád; gumágawâ ng higít sa pagnanasà lamang, kumikilos; at sa pagkakilala niyang sa Pilipinas siyá málilibíng at sa pag-aakalang yaón ang kaniyang makikilusan, ay pinag-ukulan ng kaniyang mgla pagsusumikap at inakalang mapabubuti sa pagbabalak ng maraming pagbabago at mgla panukalang kawiliwili. Siya, ang dahil sa nádingíg sa Madrid ang pag-uusap ng ukol sa mgla daang nilalatagan nang kahoy sa Paris, na noon ay hindi pa ginágawâ sa España, ay nagpalagáy na gawín sa Maynilà, sa paraang maglatag ng mgla tablá sa mgla lansang an at ipagpakô na gaya ng nákikíta sa mgla baháy-baháy; siya, ang dahil

sa mg■a kasawiáng nangyayari sa mg■a sasakyáng dádalawá ang gulóng, at upang maiwasan, ay ipinalagáy na magtagláy ng■ tatló man lamang; siya rin namán, ang samantalang gumáganáp sa pagka pang■alawáng pang■ulo ng■ Junta de Sanidad ay nakaisip na wiligán ng■ panglinis ang lahat ng■ bagay, sampû ng■ mg■a balítang pahatíd kawad na galing sa mg■a bayang may sakít na nakahahawa; siya rin ang, sa pagkahabág sa mg■a presídiario na nang■agsisigawâ sa init ng■ araw at sa pagnanasang makapagtipíd ang Pamahalàan sa paggugol sa mg■a kasuotan noon, ay ipinalagáy na suotan na lamang ng■ isáng bahág at pagawín sa gabí at huwag sa umaga. Nahahang■à at namumuhî, na, ang kaniyang mg■a palagáy ay makatagpô ng■ humahadláng; ng■uni't kinakalamay ang sarili pag náisip na ang taong may halagá, ay sadyang may kalaban, at naghihiganti namán siya sa paraang pagtuligsâ at pagpapawalang kabuluhán sa lahat ng■ panukalà, maging masamá ó maging mabuti, na iharáp ng■ ibá.

Sapagká't ipinagmamalakí ang kaniyang pagkalabusaw, kailan ma't matatanóng siya kung anó ang palagáy sa mg■a indio ay karaniwang isagót na, nararapat sa mg■a gawain sa kamáy at mg■a _artes imitativas_ (ang ibig sabihin ay música, pintura at eskultura), at idinadagdag ang kaniyang matandang pabuntót, na, upang mákilala silá'y kailang■ang bumilang ng■ maraming maraming taóng pamumuhay sa lupaing yaón. Gayón man, kung nakadiding■íg na may nápapabantóg sa anomán na hindi dahil sa mg■a gawain sa kamáy ó _arte imitativa_, sa kímika, sa medisina ó pilosopia, sa halimbawà, ay sinasabi niyang: ¡Psh! maaari.... ¡hindi tang■á! at sinasapantahà niyá na ang indiong iyon ay may maraming dugong kastilá sa ugát; at kung hindi niya makitáan kahi't na magpilit ay humahanap namán ng■ isáng pinanggaling■ang hapón: noon ay nagsisimulâ ang gawi na iukol sa mg■a hapón at sa mg■a árabe ang anomang mabuting bagay na tagláy ng■ pilipino. Sa kay D. Custodio, ang kundiman, ang balitaw, ang kumintang ay mg■a tugtuging árabe, gaya rin namán ng■ mg■a titik sa pagsulat ng■ matatandang pilipino, at sa bagay na itó'y walâ siyang pag-aalinlang■an, kahi't hindi niya kilala ang árabe, ni hindi man siya nakákita ng■ katitikang pilipino.

--¡Árabe at lubos na árabe!--aniyá kay Ben-Zayb sa isáng pagsasabing hindi matutulan--kung dili man, ay insík.

At idinúdugtóng pang may kindát na makahulugán:

--Walang walâ, walang bagay na sadyang likás ang mg■a indio, ¿batid ninyó? Malakí ang pagmamahál ko sa kanilá; ng■uni't hindi silá dapat purihin, sapagká't nang■agmamalakí at nagiging mg■a kahabaghabág.

Kung minsa'y sinasabi na:

--Pinakamamahál ko ang mg■a indio, ako'y lumálagáy nang para nilang amá't tagapagtanggol, ng■uni't kailang■ang ang bawâ't bagay ay malagay sa nararapat kalagyan. Ang ibá'y ipinang■anák upang mag-utos at ang ibá'y upang sumunód; kung sa bagay ay hindi masasabing malakás ang katunayang itó, datapwâ'y ginágawâ nang walang maraming salitáan. At tingnán ninyó, ang paraan ay walang kahiraphirap. Pag kailang■an ninyóng piglán ang bayan ay paliwanagan ninyóng siyá'y pigíl; tatawa sa unang araw, sa ikalawá'y tututol, sa ikatló ay mag-aalinlang■an at sa ikaapat ay panalig na panalig ná. Upang mapalagi ang pilipino sa pagkamasunurin, ay kailang■ang uulit-ulitin sa kaniyá sa araw-araw na siyá'y gayón at pananaliging siyá'y walang magágawâ. ¿Sa isáng dako namán, ay anó pá't mananalig siyá sa ibáng bagay kung masásawi lamang? Paniwalàan ninyó akó, isáng kawanggawâ ang palagiin ang bawâ't isá sa kalagayang kinaroroonan; diyán naririyang ang kaayusan, ang pagkakasundô. Iyan ang lihim ng■ _karunungan■an_ sa pamamahalà.

Kung tinutukoy ni D. Custodio ang kaniyang paraan sa pamamahala ay di na nasisiyahan sa salitang _arte_. At pagsasabi niya ng█ _pamamahala_ ay iniuunat ang kamáy na ibinábabâ hanggang sa taás ng█ isáng taong nakaluhód, nakaukód.

Tungkol namán sa pananampalataya ay ipinagmámalakí ang kaniyang pagkakatóliko, lubós na katóliko, já! ang katólikang España, ang lupáin ni María Santísima!.... Ang isáng labusáw ay maaari at dapat magíng katóliko doon sa pook na, ipinalalagáy silá ng█ mg█a kalaban ng█ pagkakasulong, na silá'y mg█a diosdiosan ó santó man lamang, gaya nang pangyayaring ang isáng kayumanggí ay inaaring maputí sa Kaprería. Gayón man, ay kumakain siya ng█ lamáng kati sa boóng kurismá, tang█i lamang sa _Viernes Santo_; hindí nagkukumpisál kailán man, hindí naniniwalà sa mg█a kababalaghán, ni sa hindí pagkakámalí ng█ Papa, at kung nagsisimbá, ay nagsísimbá sa ika sampû ng█ umaga ó sa lalóng maikling misa, sa misa ng█ tropa. Kahì't sa Madrid ay nagsalitâ siya ng█ laban sa mg█a parí, na ipinalalagáy niyang lipás na sa kapanahunan, upang huwag mátiwalí sa kaniyang kinagigitnáán, nagsalitâ ng█ mg█a paglait sa Inquisición at nagsasalaysáy ng█ gayón ó ganitóng kabuhayang malaswâ ó palibák na kinalalahukán ng█ mg█a hábito, ó, sa lalóng tiyakan, mg█a prayleng walâng _hábito_, gayón man, pagsasalitâ ng█ ukol sa Pilipinas, na dapat pamahalàan ng█ alinsunod sa mg█a tang█ing batás, ay umuubó, titing█ín ng█ isáng titig na may kahulugán, uulitin ang paglalahad ng█ kamáy na kasingpantáy ng█ taas na matalinghagà.

--Ang mg█a prayle ay kailang█an, silá'y isáng bagay na masamá, ng█uni't kailang█an--ang sabi.

At nagagalit pag ang isáng indio ay nang█ahás na mag-alinlang█an sa mg█a kababalaghán ó hindí naniniwalà sa Papa. Ang lahát ng█ pahirap ng█ Inquisición ay hindí sapát na parusa sa kapang█ahasang iyón.

Kung ikinakatwiran sa kaniyá na ang panggagagá ó ang mabuhay na sinásamantalá ang kamangmang█án ay may ibá pang tawag na masamâng dinggin at pináparusahan kapag ang nagkakasala ay nag-iisá, ay lumúlusót namán siyá sa paraang pagtukoy sa ibáng bayang sakóp.

--Kamí--ang sabi, na ang boses ay ang ginagamit sa mg█a seremonia--kamí'y makapagmámalakí! Hindí kamí kagaya ng█ mg█a inglés at mg█a holandés, na upang mapanatili sa pag-alinsunod ang mg█a bayan ay gumagamit ng█ pamalò.... ang aming ginagamit ay ibáng paraan na lubhâng malumanay, lubhâng matibay; ang malunas na tulong ng█ mg█a prayle ay higít sa pamalòng inglés.....

Ang sabi niyáng itó'y lumaganap at sa mahabàng panahó'y binanggít banggít ni Ben-Zayb at gayón din ng█ boóng Maynilà; pinakapuripuri ng█ Maynilàng naghuhulò. Ang salitâ ay nakaabót sa Madrid, at binanggít sa Parlamento, na parang sabi ng█ isáng _labusáw na may mahabang paninirahan_ at ibp., at sa dahiláng nagíng karang█alan ng█ mg█a prayle ang gayóng paghahawig ay hinandugán siyá ng█ iláng arrobang sikulate, bagay na ipinabalík ng█ di malamuyot na si D. Custodio, na, sa dahiláng itó'y ipinantáy namán ni Ben-Zayb ang tagláy na kabaitan sa kabaitan ni Epaminondas. Dátapwâ't gayón mán, ay gumagamit din ng█ yantók ang bagong Epaminondas kung inaabot ng█ pagkagalit, at ang gayón ay inihahatol sa ibá!

Nang mg█a araw na iyón, ay inulit ng█ mg█a kombento ang kaniláng mg█a handóg dahil sa pang█ang█ambáng bakâ siyá magbigáy ng█ isáng kapasiyaháng sang-ayon sa kahiling█an ng█ mg█a nag-aaral, at ng█ hapong nátagpûán natin siyá ay lalò pa mandíng hindí mápalagáy kay sa dati sapagkâ't malapit masirá ang kaniyang kabantugang masipag.

Mahigít nang labíng limáng araw na nasa kamáy niya ang mg■a kasulatan, at nang umagang iyón, matapos na mapuri ang kaniyang pagka masusi, ay itinanóng ng■ mataás na kawaní ang kaniyang kapasíyahan. Si D. Custodio ay sumagót ng■ lubhâng matalinghagà, na ang ibig sabihin ay yari na: ang mataas na kawaní ay ng■umití, at ang ng■itíng iyon ng■ayón ay gumágambalà't umuusig sa kaniya.

Gaya nang sinabi na namin, ang hikab niya'y sunódsunód. Sa isáng pagkilos niya, ng■ sandalíng idinidílat ang mg■a matá at inilalapat ang bibíg, ay nápatítig sa mahabàng hanay ng■ mg■a sapíng mapulá, na ayós na ayós ang mg■a pagkakalagáy sa mainam na aklatang kamagóng: sa mg■a gulugód ng■ bawà't isá'y may mg■a malalakíng titik na ang sinasabi, ay: MANGA PANUKALA.

Nalimot sumandalí ang kaniyang mg■a kagipitan at ang mg■a pag-ikot ni Pepáy, upang alalahanin na ang lahat ng■ linálamán ng■ mg■a baitang na iyon ay pawàng sumipót sa kaniyang palanak na ulo sa mg■a sandalíng pagliliwanag. ¡Gaano karaming bung■ang isip na waláng kamukhâ, gaano karaming maririlág na pagkukurò, gaano karaming mg■a kaparaanang ikaliligtás sa pagsasalát ng■ Pilipinas! Kailan pa man ay hindí na siya malilimot at tataglayín niya ang pagkilala ng■ utang na loob ng■ bayan!

Waring isáng matandâng magatod na nakátagpô ng■ isáng balutang ináamag na mg■a sulat sa palasintahan, ay tumindíg si D. Custodio at lumapit sa lalagyán ng■ mg■a aklát. Ang unang balangkáp na makapal, magâng-magâ, punôngpunô, ay may tagláy na taták na “MANGA PANUKALANG _minumunakala_”.

--¡Huwag!--ang bulóng--may mg■a bagay na maínam, ng■unì't kailang■an ang sangtaón upang mabasang mulí.

Ang pang■alawá, na makapáلكapál dín, ay may taták na “MANGA PANUKALANG _nasa pagsusuri_”.--¡Huwag dín!

Pagkatapos noon ay sumúsunód ang “MANGA PANUKALANG _ipinag-aantáy ng■ panahón_”.... “MANGA PANUKALANG _iniharáp_....” “MANGA PANUKALANG _pinawalang kabuluhán_....” “MANGA PANUKALANG _pinagtibay_....” “MANGA PANUKALANG _pinigil_....” Ang mg■a hulíng balangkáp ay kákauntí ang lamán, ng■unì't ang hulí ay lalò pa, ang sa “MANGA PANUKALANG _isásagawa_”.

Ikinislót ni D. Custodio ang kaniyang ilóng ¿anó kayâ ang lamán? Nalimot na niyá ang nasa sa loob niyón. Isáng putol na papel na naníniláw ang nakaung■ós sa dalawáng takíp, na wari'y dinidiláan siyá ng■ balangkáp.

Kinuha sa lalagyán at binuksán: yaón paláy ang bantóg na panukalà ng■ Páaralang Artes y Oficios.

--¡A, putris!--ang bulalás--ng■unì't itó'y nasa sa kamáy na ng■ mg■a paríng agustino.....

Waláng anó anó'y biglâng tinapík ang kaniyang noo, inihubog ang kilay, isáng pagtatagumpáy ang nálarawan sa kaniyang mukhâ.

--¡Sa heto palá ang aking pasiyá, C!--ang bulalás na bumitiw ng■ isáng mahalay na salitâng hindí ang _eureka_, ng■unì't nagsísimulâ sa pangkatapusán nitó--ang aking kapasiyahán ay yari na.

At makálimá ó makaanim na inulit ulit ang kaniyang kinaugaliang _eureka_, na humaging sa hang■in na wari'y magalák na hagkís, at masayang tinung■o ang kaniyang mesa at sinimulán ang pagsulat.

MG■A AYOS MAYNILA

Nang gabíng yaón ay may isáng malakíng palabás sa dulàang “Variedades”.

Ang samahán ng■ óperang pransés ni Mr. Jouy ay magdadaos ng■ una niyáng palabás na ang itatanghál ay “_Les Cloches de Corneville_” at ipamamalas sa madlâng manonood ang kaniyang mg■a piling _troupe_ na inihayag na iláng araw ng■ mg■a pahayagan ang kaniláng kabantugan. Sinasabing sa mg■a aktrís ay mayroong mg■a may magandáng ting■ig, ng■uni’t lalò pa mandíng magandá ang anyô, at kung paniniwalàan ang mg■a bulongbulung■an, ay higít pa sa kaniláng ting■ig at anyô ang kaniláng kagandahang loob.

Ika pitó at kalahatì pa lamang ng■ gabí ay walâ nang billete ni para sa naghihing■alông si P. Salvi, at ang mg■a papasok sa “entrada general” ay mahabàng mahabà ang hanay. Sa takilya ay nagkaroon ng■ kaguluhan, awayán, tinukoy ang pagpipilibustero at ang ukol sa lahi, ng■uni’t gayón man ay hindî rin nakakuha ng■ bilyete. Nang labíng limáng minuto na lamang ang kulang sa ika waló ay malalakíng halagá na ang itinatawad sa isáng uupán sa _entrada general_. Ang anyô ng■ dulàan, na naiilawang mabuti, may mg■a punò’t bulaklák sa mg■a pintúan, ay nakauulól sa mg■a náhuhulíng nápapahang■à at napapasuntók. Isáng makapál na tao ang nang■agkíkisawan sa mg■a paligid at pinagmamasdáng naínggít ang mg■a pumapasok, ang mg■a maagang dumáratíng dahil sa natatakot na maunahan sa kaniláng luklukan: tawanan, alíng■awng■áw, mg■a pag-aantabáy, nang■agsisíbatì sa mg■a bagong datíng na masamá ang loob na nakikihalobilo sa mg■a nanonood, at, yamang hindî makapasok ay nang■atítirá na lamang sa pagtanáw sa mg■a pumapasok.

Gayón ma’y may isáng warì’y dī kahalò sa mg■a pag-aasámasám at pagnanasàng makapanood. Siya’y isáng mataas na lalaking payát na kung lumakad ay marahan at kinákaladkád ang isáng paang nanínigás. Ang suot ay isáng masamâng ameríkana na kulay kapé at isáng pantalóng paríparísukát ang guhit, marumí, na nákakapit sa kaniyang katawáng mabutó at yayát. Isáng sambalilong _hongo_ na maarte na, dahil sa kasiràan, ang nakataklób sa kaniyang malakíng ulo at nagpapakawalâ sa buhók na ang kulay ay marumíng abuhín, halos bulháv, mahahabà, kulót ang mg■a dulo na warì’y buhók makatà. Ang lalòng katang■ítang■î sa taong iyon ay hindî ang kaniyang kasuotan, ni ang kaniyang mukhâng taga Europa na walâng balbás ni bigote, kundí ang kulay niyáng sagà, kulay na nagíng sanhi ng■ tawag na _Camaroncocido_, na siyáng banság sa kaniya. Ang anyô niya’y walâng kapara: anak ng■ isáng mabuting lípi, ng■uni’t siya’y nabubuhay sa pagbubulagbul, sa panghihing■î ng■ limós; lahìng kastilà, ay hindî pinahahalagahán ang karang■alang lahi na inaalípustâ sa pamag-itan ng■ kaniyang gulágulanit na kasuotan, ipinalalagáy siya ng■ lahat na warì’y tagapamalità sa mg■a pahayagan, at tunay ng■â namáng ang kaniyang matáng malalakí’t abuhín, na malamlám at warìng mapagnilay kung tuming■in, ay naroon saan ma’t may bagay na maibabalità. Ang kaniyang kabuhayan ay hindî batíd ng■ marami; walâng nakaaalám kung saan siyá kumakain at natutulog: marahil ay mayroon siyáng isáng bariles saan mang pook.

Nang mg■a sandalíng iyon ay hindî tagláy ni Camaroncocido ang dati niyáng anyòng matigás at walâng bahalà: isáng warì’y masayáng pagkaawà ang nananaw sa kaniyang paning■ín. Isáng muntíng lalaki,

isáng mababàng matandâ ang masayáng sumagupà sa kaniyá.

--¡Kaibigaaaaan!--ang sabi, na paós ang boses na wari'y sa palakâ,
at ipinakikita ang iláng pisong mehikano.

Nákita ni Camaroncocido ang mg■a mamiso, at kinibít ang balikat.
¿Anó ang mayroon sa kaniya noon?

Ang matandâ'y isáng mainam na kaibayó niya. Maliit, lubhâng maliit,
natataklubán ang ulo ng■ isáng sambalilong _de copa_ na nagíng isáng
uod na may balahibo, at nápapaloob sa isáng maluwang na lebita,
lùbhâng maluwang at napakahabà hanggáng sa mápantáy sa isáng salawál
na nápakaiklî na hindî lumalampás sa bintî. Ang kaniyang katawan
ay waring siyang lelong at ang mg■a paa'y siyang apó, samantalang
ang kaniyang mg■a sapatos ay naglalayág mandín sa katihan--iyaón ay
dalawáng malalakíng sapatos marinero na tumututol ng■ laban sa uod
na may balahibo na nasa kaniyang ulo na gaya ng■ matindíng tutol
ng■ isáng kombento na nasa piling ng■ isáng _Exposición Universal_!
Si Camaroncocido ay sagà, ang matandâ'y kayumanggi; yaón ay walâng
buhók sa mukhâ kahì't lahìng kastilà, ang indio ay may patilla at
bigoteng mapuputî, mahahabà't madalang. Ang paning■ín ay malikót. Kung
tawagin siyá'y Tio Kikò, at, gaya ng■ kaniyang kaibigan ay nabubuhay
din siyá sa pamamahayag: siyá ang nagpapatawag ng■ mg■a palabás at
nagdidikít ng■ mg■a kartel ng■ mg■a dulàan. Siya marahil ang tang■ing
pilipino na kahì't naka _chistera_ at lebita ay nakapaglalakád nang
hindî ginágambalà, gaya rin namán ng■ kaniyang kaibigan na siya ang
tang■ing kastilà na nagtátawá sa karang■alan ng■ lahi.

--Binigyán akó ng■ malakíng pabuyà ng■ pransés--ang sabing nakang■ití
at ipinatanáw ang kaniyang gilagid na wari'y isáng lansang■an matapos
ang sunog--¡nápabuti ang kamáy ko sa pagdidikít ng■ mg■a kartel!

Mulíng ikinibít ni Camaroncocido ang kaniyang mg■a balikat.

--Kikò--ang sagót na maugong ang boses--kung anim na piso ang ibinigáy
sa iyo dahil sa gawâ mo ¿magkano kayâ ang ibibigáy sa mg■a prayle?

Dahil sa kaliksihang likás ni Tio Kikò, ay itinaas ang ulo.

--¿Sa mg■a prayle?

--Sapagkâ't dapat mong maalaman--ang patuloy ni Camaroncocido--na
ang pagkapunóng itó'y kagagawán ng■ mg■a kombento!

Sadyâ ng■â namáng gayón, ang mg■a prayle na pinang■ung■uluhan ni
P. Salvi at iláng hindî parì na pinang■ung■uluhan ni D. Custodio ay
laban sa pagtatanghál na iyon. Si P. Camorra, na hindî makapanood,
ay nanglilisik ang matá't tátakámtakám; ng■unì't nakikipagtalo kay
Ben-Zayb na malambót na nagtatanggól sapagkâ't náisip ang billeteng
walâng bayad na ipadadalá sa kaniyá ng■ may palabás. Pinagsasalitaán
siya ni D. Custodio ng■ ukol sa maayos na hilig, sa pananampalataya,
sa mabubuting kaugalian, at ibp.

--Ng■unì't--ang bulóng ng■ manunulat--ang ating mg■a dulàng sainete
na may mg■a salitá't pang■ung■usap na dalawá ang kahulugán....

--¡Ng■unì't nasa wikàng kastilà namán!--ang pasigáw na putol ng■
mabaít na konsehal, na nag-aalab sa banal na pagkagalit--¡mg■a
kahalayan sa wikàng pransés! tao kayó, Ben-Zayb, maanong alang-alang
sa Poong Dios, ¡sa wikàng pransés! ¡lýan ay hindî dapat mangyari
magpakailán man!

At ibinigkás ang _hindi dapat mangyari magpakailán man!_ ng■

kasingtigás kung pagpipisanin ang tatlong Guzmán na pinagbabalaang pápatayán ng isáng pulgás kapag hindi isinukò ang dalawang pûng Tarifa. Gaya nang maáantáy, si P. Irene, ay kasang-ayon ni D. Custodio at nagtutungayáw sa operetang pransés. ¡Puf! Siyá'y nátungo sa París, nguni't hindi man lamang tumuntóng sa pintuan ng isáng dulàan; jiligtás siyá ng Maykapal!

Nguni't marami din namán ang kasang-ayon ng operetang pransés. Ang mga opisiál sa hukbó at mga pangdigmang dagat, na sa mga itó'y kabilang ang _ayudante_ ng General, ang mga kawaní at ilang matataás na tao ay nangagnanasang lumasáp ng kainaman ng wikang pransés sa bibig ng mga tunay na _parisien_; kabilang nilá ang mga nálulan sa M. M. at nakagamit ng kauntí ng pransés sa paglalayág, ang mga nakadalaw sa París at lahat niyong mga ibig na masabing silá'y bihasá. Ang lipunan ngâ sa Maynilà ay nagkahati sa dalawang pangkat, ang mga sang-ayon at ang mga laban sa ópera, na pinayuhan ng mga matatandang babai, mga asawang mapanibughûin at nanganganiib sa pag-ibig ng kanilang mga kabyák, at nang may mga katipán sa pag-aasawa, samantalang ang mga malayà't ang mga magagandá ay nangagpakilalang lubós silang magiliw sa opereta. Nagsalimbayan ang mga sulatán, nagkaroón ng mga pagpaparoo't parito, salisalitán, mga pagpupulong, mga pagliliponlipon, mga pagtatalo; natukoy na tuloy sampû ng panghihimagsík ng mga indio, ang katamaran, ang mga liping mababà't liping mataás, karangalan at ibá pang kamulalaan, at matapos ang maraming hatidhatirang usap at maraming bulong bulungan, ay ibinigáy ang pahintulot, at si P. Salvi ay naglathala ng isáng _pastoral_ na walang bumasa kundí ang tagá ayos lamang sa limbagan. Nábalitang ang General ay nákalalít ng Condesa: na itó'y naninirahang madalás sa mga bahay líwaliwan; na ang marangál na pinunò ay nabugnót; na ang _consul_ ng mga pransés ay gayón, na nagkaroon ng mga handóg, at ibp., at nálahók sa usapan ang maraming pangalan, ang sa insík na si Quiroga, ang sa kay Simoun at sampû ng sa maraming artista.

Salamat sa nagpaunang alingawngaw na itó, ang pagkasabik ng tao'y naragdagan, at mulá pa sa araw na sinusundan ng palabás, araw na idinatíng ng mga artista, ay walang napag-uusapan kundí ang pagpasok sa unang pagtatanghal. Sapul ng lumabás ang mapupulang kartel na nagbabalitá nang _Les Cloches de Corneville_, ang mga nanalo'y humandá na sa pagdiriwang ng kanilang tagumpáy. Sa ilang kawayíhan, ay hindi na pinalalakad ang panahón sa pagbabasá ng mga pahayagan, kundí dinudumog ang mga kasaysayang limbág nang palalabasín, nangagbabasá ng mga nobelang pransés, at ang marami'y tumutungo sa palikuran na nagpapakunwaring iniiti upang makasangguni lamang ng palihím sa muntíng díksionariong pangbulsá. Nguni't gayón man ay hindi rin nalulutas ang mga _expediente_; kundí bagkús pa nangangang ang lahat ay pinababalik sa kinabukasan, dátapwá'y hindi mangyayaring magalit ang kahi't sino: ang nákakaharap ay mga kawayíng lubhang magagalang, masuyò, na tumatanggap sa kanilá at nagpapaalam sa pamagitan ng malalakíng yukò na ugaling pransés: ang mga kawayí'y nangagsasanay, linilinis ang kanilang pransés na inaamag at silá-silá'y nagbabatíán ng _oui monesieur_, _s'il vous plait_, at _pardon!_ sa bawà't kilos, bagay na lubhang kaigaigayang mádingíg at panoorin. Nguni't sa pásulatán ng mga pamahayagan naroroon ang lalong galawan at ang kagipitan ay umaabot sa lalong malakí; si Ben-Zayb, na sinasabing siyang manunuligsá at naghulog sa wikang kastilá ng kasaysayan ng palalabasín ay nangangatal na wari'y babaing násuplóng sa pangkukulam: nákikíta niyang ang kaniyang mga kalaban ay nagpupunyanging makahuli ng kaniyang mga kamalian at ipinamumukhá sa kaniya ang di pagkabatid na mabuti ng pransés. Nang panahón ng Opera Italiana ay kakaunti nang mapasubò siya sa isáng patayan dahil sa malíng pagkahulog sa wikang kastilá ng pangalan ng isáng tenor; agadagád naglathala

ang isáng mainggitin at ipinalagáy siyang walâng namumuwang■an, siya, ang una unang ulong nag-iisíp sa Pilipinas! ¡Gaanong hirap ang sinapit niya sa pagsasanggaláng! nang■ailang■an siyang sumulat ng■ dī lamang lalabíng pitóng palathalà at sumanggunì sa labíng limáng diksionario. At dahil sa mabuting pagkakaalaalang iyón, ang kaawâawàng si Ben-Zayb, ay lumalakad na lubhâng maing■at na ang inilalakad ay kamáy, hindi namin sinabing paa, upang huwag gayahan si P. Camorra na may masamâng ugaling ipintás kay Ben-Zayb na paa ang ginagamit nitó kung sumusulat.

--¿Nákita mo na Kikò?--ang sabi ni Camaroncocado--ang kalahati ng■ taong iyan ay naparito dahil sa sinabi ng■ mg■a prayle na huwag pumarito; ang gayó'y waring isáng pahayag; at ang kalahati pa, sapagká't anilá sa sarili ay: ¿ipinagbabawal ng■ mg■a prayle? kung gayo'y kátutuhan marahil. Maniwalà ka sa akin, Kikò, ang mg■a palatuntunan mo ay mabubuti ng■â ng■uni't lalò pang mabuti ang pastoral, at ¡dapat mong mabatíd na waláng isá mang nakábasa!

--Kaibigaaaaan, ¿inaakalà mo bagâ--ang tanóng ni Tio Kikò na hindi mápalagáy--na dahil sa kagagawán ni P. Salvi, ay alisín na kayâ ang tinútingkol ko?

--Marahil, Kikò, marahil,--ang sagót ng■ kausap na tuming■ín sa lang■it--ang salapí'y untíuntí nang nawawalâ....

Si Tio Kikò ay bumulóng ng■ iláng salitâ at pang■ung■usap na dī malinawan, kung ang mg■a prayle ay manghíhimasok sa pagbabalitâ ng■ mg■a palabás dulàan ay papasok namán siyang prayle. At matapos makapagpaalam sa kaniyang kaibigan ay lumayông uubóbó at pinakakalansíng ang kaniyang mg■a mamiso.

Si Camaroncocado, na tagláy ang dati niyang pagwawalâng bahalà, ay nagpatuloy sa pagyayao't dito na kaladkád ang paá at mapung■ay ang paning■ín. Nápuna niya ang pagdatíng ng■ iláng mukhâng hindi kilalá, na ibá't ibá ang pinanggagaling■an at nang■aghuudyatan sa pamag-itan ng■ kindát, at pag-ubó. Noon lamang niyá nákitâ sa mg■a gayóng pagkakataón ang mg■a taong iyon, siyá, na nakakakilala sa lahat ng■ anyô ng■ mg■a naninirahan sa siyudad at sa lahat ng■ pagmumukhâ. Mg■a lalaking madidilím ang mukhâ, mg■a hukót, mg■a dī mápalagáy at hindi máwastô at masamâ ang pagkakabalátkayô ng■ suot, na wari'y noon lamang nagsuot ng■ americana. Hindi nang■agsisilagáy sa unang hanay upáng makápanood na mabuti, nang■agkakanlóng sa dilím, na waring ayaw na silá'y mákita.

--¿Mg■a polisiya sekreta ó mg■a magnanakaw?--ang tanóng sa sarili ni Camaroncocado at daglíng ikinibít ang balikat--at ¿anó ba ang mayroon sa akin?

Ang parol ng■ isáng sasakyáng dumáratíng ay tumanglâw sa pagdaraan sa isáng pulutóng ng■ apat ó limá ng■ mg■a taong yaón na nakikipag-usap sa isáng wari'y kawal sa hukbó.

--¡Polisiya sekreta!, marahil ay isáng bagong tatág na kawanihan!--ang bulóng niya.

At kumilos ng■ isáng anyông nagwawalâng bahalà. Ng■uni't makaraan yaon ay nakita ang militar, matapos na makipag-alám sa dalawá ó tatlóng pulutong pa, na tumang■o sa isáng sasakyán at waring nakipag-usap ng■ mahigpitan sa isáng nasa sa loob. Si Camaroncocado ay lumakad ng■ iláng hakbáng at kahì't hindi námanghâ ay waring nákilala niyá si Simoun, samantalang ang matalas niyang pangding■íg ay nakáulinig ng■ ganitóng maiklîng usapan:

--¡Ang palatandàan ay isáng putók!

--Opò.

--Huwág kayóng mag-alaala; ang General ay siyáng nag-uutos; ng■uni't pag-iing■atan ninyóng huwág masasabi. Kung súkundín ninyó ang aking utos ay mátataás kayó.

--Opò.

--¡Kung gayó'y.... humandâ kayó!

Ang boses ay tumigil at makaraán ang iláng sandalî'y lumakad ang sasakyán. Kahi't na mapagwalâng bahalà si Camaroncocido ay hindi rin nakapigil sa pagbulóng na:

--Mayroong binabalak.... ¡Kaing■atan ang mg■a bulsá!

At sa dahiláng náramdamáng ang kaniyang mg■a bulsá ay walâng lamán, ay mulíng ikinibít ang balikat. ¿Anó ang mayroón sa kaniyá kung gumuhô man ang lang■it?

At nagpatuloy sa kaniyang pakikibatyág. Nang magdaan sa haráp ng■ dalawá kataong nag-uusap, ay náding■íg sa isá, na may sabit sa liig na mg■a kuwintás at kalmén, na sinasabi sa wikàng tagalog, na:

--Ang mg■a prayle ay malakás pa kay sa General, huwág kang mangmáng; itó'y áalis at ang mg■a prayle'y maiiwan. Magawâ lamang nating mabuti ay yayaman tayo. ¡Ang palatandàan ay isáng putók!

--¡Abá, abá!--ang bulóng ni Camaroncocido na ipinípiksí ang mg■a daliri--doon ay ang General, at dito ay si P. Salvi.... ¡Kahabág-habág na bayan! Ng■uni't ¿anó ang mayroon sa akin?

At matapos na máikibít ang balikat na sabáy sa paglurâ at dalawáng ng■iwî na sa ganáng kaniyá ay siyáng tandâ ng■ lalòng malakíng pagwawalâng bahalà, ay ipinatuloy ang kaniyang pakikimatyág.

Samantala namán ay matutuling dumaráting ang mg■a sasakyán, biglâng hihintô sa siping ng■ pintúan at iiwan ang kaniláng sakáy na pawàng tao sa mataás na kalipunan. Ang mg■a babai, kahi't bábahagyâ ang lamíg ng■ gabí, ay may daláng maiinam na _chal_, mg■a _pañolóng_ sutlá at mg■a panglaban sa gináv; ang mg■a lalaki, ang mg■a naka _frac_ at korbatang putí, ay gumagamit ng■ gabán; ang ibá'y bitbít na lamang at ipinatátanáv ang mg■a panapíng sutlá.

Sa pulutóng ng■ mg■a talogigì, si Tadeo, ang nagkakasakit kung pumapanaog ang gurô, ay kaakbáy ng■ kaniyang kababayang baguhan na namalas nating nagtiís ng■ inianák ng■ masamáng pagkakabasa sa katotohanang sinabi ni Descartes. Ang baguhan ay nápakatalogigì't mausisà, at sinásamantalá namán ni Tadeo ang kaniyang kamangmang■án at dî kaalamán upang pagsalaysayán ng■ lalòng malalakíng kasinung■aling■an. Bawâ't kastiláng bumati sa kaniya, magíng may mababàng katungkulan ó kawaní sa mg■a tindahan, ay sinasabi sa kaniyang kasama na yaón ay pinunò sa isáng kawanihan, markés, konde, at ibp.; datapwá'y pag patuloy ang paglakad, ¡psh! yaó'y isáng bulagbul, isáng _oficial quinto_, isáng taong walâng gaanong kabuluhán! At pag walâ nang naglalakád, na makapagpahang■à sa baguhan ay ang mg■a magagarang sasakyán namang dumadaán ang hinaharáp; si Tadeo ay bumabati ng■ mainam na ayos, ikákawáy nang malugód ang kamáy, bibitiw ng■ isáng _¡adios!_ na matiwalà.

--¿Sino yaón?

--¡Bah!--ang sagót na parang walâng anomán--ang Gobernador Civil.... ang Segundo Cabo.... ang Mahistradong si gayón.... ang asawa ni.... na mg■a kaibigan ko!

Ang baguhan ay náhahang■à, nakatang■áng siya'y pinakikinggán at nag-iing■at upang huwag mápalagáy sa kanan ng■ kausap. Si Tadeo ay kaibigan ng■ mg■a mahistrado at mg■a gobernador!!

At tinuturan sa kaniya ni Tadeo ang pang■alan ng■ lahat ng■ dumaráting, at, pag hindi niya kilalá, ay gumagawâ ng■ mg■a banság, mg■a kasaysayan at nagsásaysáy ng■ mg■a sarisaring bagay.

--¿Nákikita mo ba? iyong taong mataas, na may patilyang itím, dúling ng■ kauntì, na itím ang suot, yaón ang mahistrado A, kaibigang matalik ng■ asawa ng■ koronel B; isáng araw ay kauntì nang mag-away ang dalawáng iyan kung hindi akó namagitnâ.... ¡adiós! Tingnán mo, hayán at dumaráting pa námán ang koronel, mag-away kayâ ang dalawá?

Pinígil ng■ baguhan ang paghing■á, ng■unì't ang koronel at ang mahistrado ay malugód na nang■agkamayan; ang militar, na isáng matandang bagongtao, ay nagtanóng ng■ kung anó ang lagáy ng■ mg■a kaanak ng■ kaharáp, at ibp.

--¡Ah! ¡salamat sa Dios!--ang hing■á ni Tadeo--akó ang may kapakanán ng■ kaniláng pagkakásundô.

--Kung hiling■ín kayâ ninyó sa kanilá na tayo'y ipasok?--ang tanóng na may kaunting pang■ambá ng■ baguhan.

--¡E! ¡Kailan ma'y hindi akó nang■ung■utang ng■ loob!--ang sabing nagmataás ni Tadeo--akó'y gumágawâ nang mabuti, ng■unì't hindi akó nag-aantáy na gantihín.

Kinagát ng■ baguhan ang kaniyang mg■a labì, lalò pang nang■untì at naglagáy ng■ magalang na layô sa pag-itan niya't ng■ kaniyang kababayan.

Nagpatuloy si Tadeo:

--Iyan ang músikong si H.... Iyan ang abogadong si J. na bumigkás, na wari'y kaniya, ng■ isáng talumpating nakatitik sa lahat ng■ aklát, at siya'y pinuri at hinang■aan ng■ mg■a naking■íg.... Iyang bumábabâ sa isáng hansomkab ay ang manggagamot na si K, na ang lalò niyang pinagsisikapan ay ang sakít ng■ mg■a batà, kayâ't pinang■anlán siyang Herodes.... Iyan ang mayamang si L, na walâng násasabisabi kundì ang kaniyang mg■a kayamanan at mg■a balaid.... ang makatang si M, na lagi nang tumutukoy sa mg■a bituin at sa mg■a bagaybagay ng■ _dako pa roon_.... Hayán ang magandang asawa ni N, na palaging nátatagpûáng walá ang asawa kung dínadalaw ni Padre Q.... ang máng■ang■alakal na hudiong si P, na isáng libong piso ang dalá nang pumarito at ng■ayó'y mayroon nang mg■a ang■awang■aw.... Iyong may mahabàng balbás ay ang manggagamot na sí R, na yumamang hindi dahil sa pagpapagalíng kundì sa paggawâ ng■ maysakít....

--¿Gumágawâ ng■ maysakít?

--Oo, sa pagsisiyasat sa mg■a nasusundalo.... ¡huwag kayóng kumilos! Iyang kagalanggalang na ginoo na maayos ang pagkakabihis, ay hindi médiko, ng■unì't isáng manggagamot _sui generis_; tagláy niyang buongbuô ang _similia similibus_.... Ang kapitán sa kawal na kabayuhan na kaniyang kasama ay siyá niyang pinakagigiliw sa mg■a nag-aaral sa kaniyá.... Iyang may suot na putián at ang sambalilo'y nakakiling, ay

ang kawaníng si S, na ang batayán ay ang kailan ma'y huwag magpakita ng■ ugaling magalang at muhîngmuhi kapag nakakita ng■ isáng sombrero na nakapatong sa ulo ng■ ibá; sinasabing ginagawâ niyá ang gayón upang huwág mábilí ang mg■a sombrero alemán.... Iyáng dumaratíng na kasama ang kaniyang anak ay ang mayamang máng■ang■alakal na si C, na kumikita ng■ mahigít sa isáng daang libo.... ng■uni't ¿anó ang wiwikàin mo kung sabihin ko sa iyó na may utang pa sa aking apat na piso, limangsikapat at labíngdalawang kualta? Ng■uni't sino ba namán ang sising■íl sa isáng mayamang gaya niyan?

--¿May utang sa inyó ang ginoong iyan?

--¡Mangyari! isáng araw ay iniligtás ko siyá sa isáng kagipitan; isáng biyernes, iká pitó't kalahati ng■ umaga; naaalala ko pa; hindi pa akó nakapag-aagahan noon.... Ang babaing iyan na sinusundán ng■ isáng matandâng babai rin ay si Pepay na mananayaw.... ng■ayó'y hindi na nagsasayáw sapul ng■.... ipinagbawal sa kaniya.... ng■ isáng ginoong napakakatóliko at matalik kong kaibigan..... Náriyan ang bulugang si Z; matitiyák na sumúsunód kay Pepay upang itó'y pasayawíng mulí. Isáng mabuting tao na matalik kong kaibigan, walâ kundî isáng kapintasan: siyá'y mistisong insík at nagpapanggáp na tagá España. ¡Sst! Tingnán mo si Ben-Zayb, iyáng mukhâng prayle, na may daláng lapis sa kamáy at isáng balumbóng papel, iyan ang dakiláng manunulat na si Ben-Zayb, matalik kong kaibigan; may isáng katalinuhan!....

--Mawalâng galang sa inyó ¿at iyáng muntîng tao na may mg■a patillang putî?....

--Iyán ang naghalal sa kaniyang tatlong anak na babai, iyang tatlong maliliít, na mg■a _auxiliar de Fomento_ upang makasing■il ng■ sahod sa talàan ng■ Pamahalàan..... Iya'y isáng ginoong matalas ang pag-iisip, ng■uni't nápakatalas! gagawâ ng■ isáng kaululán at ibibintáng.... sa ibá; bibilí ng■ isáng barò at ang nagbabayad ay ang kabangbayan. Matalas, matalas na matalas, ng■uni't nápakatalas!....

Si Tadeo ay nápahintô.

--¿At iyáng ginoong may astâng mabang■ís at ang lahat ng■ tao'y tiningnán ng■ paalipustâ?--ang tanóng ng■ baguhan na itinurò ang isáng taong iginagaláw na mapalalò ang ulo.

Ng■uni't si Tadeo ay hindi sumagót, inihabà ang liig upáng tanawín si Paulita Gómez na dumaratíng na kasama ang isáng kaibigan, si aling Victorina at si Juanito Pelaez. Binigyán silá nitó ng■ isáng _palco_ at lalò pa mandíng kubà kay sa karaniwan.

Datíng at datíng ang mg■a sasakyán, dumaratíng ang mg■a artista na sa ibáng pintûan ang pasok at sinúsundán ng■ mg■a kaibigan at mg■a ligaw.

Nang si Paulita'y makapasok ná ay nagpatuloy si Tadeo:

--Iyán ang mg■a pamangkíng babai ng■ mayamang si kapitáng D, iyáng nang■akasakáy sa _landó_, ¿nakikita mong napakagandá't napakainam ng■ pang■ang■atawán? Sa loob ng■ iláng taón marahil ay pawáng patáy na ó baliw.... ayaw si kapitáng D, na silá'y mang■ag-asawa, at nahahalatâ na sa mg■a pamangkín ang pagkakahawa sa kabaliwán ng■ amaín.... Iyan ang binibining E, ang magmamana ng■ isáng malakíng kayamanan, na pinag-aagawán ng■ mundo at ng■ mg■a kombento... ¡Huwag kang umimík! ¡Iyan ay nákikílala ko! ¡si Padre Irene! nakabalat-kayô, may miyas na huwad lamang! ¡Nakikilala ko dahil sa kaniyang ilóng! ¡At siya pa namáng labanglaban!....

Gulilát na tiningnán ng ■ baguhan at nákitang nákanlóng ang isáng lebita na mabuti ang tabas sa isáng pulutóng ng ■ mg ■ a babai.

--¡Ang tatlóng Parka!--ang patuloy ni Tadeo ng ■ mákitang dumarating ang tatlóng dalagang mg ■ a yayát, mabutó, nang ■ ang ■ alumatá, maluluwang ang bibíg at masagwâ ang bihis,--ang mg ■ a pang ■ alan niyan....

--¿Atropos?--ang mahinàng sabi ng ■ baguhan na ibig magpakitang siya'y may kauntîng kaalamán, kahì't sa mitolohiya man lamang.

--Hindî, tao ka, ang mg ■ a pang ■ alan niyan ay mg ■ a binibini ni Balcón, mg ■ a mapamintás, mg ■ a matatandâng dalaga, mamumulà.... Ang lahát ay kinamumuhîan, ang mg ■ a lalaki, ang mg ■ a babai, ang mg ■ a batà.... Ng ■ uni't tingnán mo't sa piling ng ■ kasamàan, ay inilalagáy ng ■ Dios ang lunas, kung minsan ng ■ â lamang ay náhuhulí. Sa likód ng ■ mg ■ a Parca, na panakot sa bayan, ay dumaratíng ang tatlóng iyan, na ipinagmamalakí ng ■ kaniláng mg ■ a kaibigang kinabibilang ■ an ko. Iyang binatàng payát na malalakí ang matá, hukód ng ■ kauntî na ang kilos ay madalás dahil sa hindî umabot ng ■ billete, iyan ay ang kímikong si S, sumulat ng ■ maraming pagsusuri at mg ■ a gawàing ukol sa karunungan na ang ilán ay nagtamó ng ■ gantíng palà at nábantóg na lahát; ang sabi ng ■ mg ■ a kastilà sa kaniya'y _maaasahan, maaasahan_.... Ang umaawat sa kaniya na ang tawa'y gaya ni Voltaire ay ang makatàng si T. batàng matalino, matalik kong kaibigan, at dahil ng ■ â sa kaniyang katalínuhan ay itinaapon ang panitik. Ang isá na nagpapalagáy na silá'y makipasok sa mg ■ a artista sa isáng pintúan ay ang binatàng manggagamot na si M, na nakagawâ na ng ■ maraming mabubuting paggamót; siya man ay sinabi ring maaasahan.... hindî lubhâng kubà na gaya ni Pelaez, ng ■ uni't higit dito sa katalasan at lalò pang palabirô. Inaakalà kong sampûng si kamatayan ay hinihilo at pinagsisinung ■ aling ■ án.

--¿At iyang ginoong kayumanggí na ang miyas ay warì'y tutsáng?

--¡A! iyan ang máng ■ ang ■ alakál na si F, na ang lahát ng ■ bagay ay pinagdadayàan, sampû ng ■ kaniyang _fe de bautismo_; pinagpipilitan niyang magíng mistisong kastilà sa lahát ng ■ paraan at iniubos ang boong kaya upáng malimot ang sarili niyang wikà.

--Dátapwâ'y nápakapuputí ang kaniyang mg ■ a anák na babai....

--¡Oo, at iyan ng ■ â ang sanhî kung bakit mataás ang halagá ng ■ bigás, gayóng walâ namáng kinakain iyan kundî tinapay!

Hindî malinawan ng ■ baguhan ang pagkakalahók ng ■ halagá ng ■ bigás sa kaputîan ng ■ mg ■ a dalagang iyon.

--Náriyan ang lumiligaw, iyáng binatàng payát, kayumanggí, ang lakad ay mahinay na sumusunód sa kanilá at bumating anyông mapag-ampón sa tatlóng magkakaibigang nang ■ agtátawá sa kaniya.... iyá'y isáng nagbábatá nang dahil sa kaniyang mg ■ a akalà, sa kaniyang panununtón sa násabi.

Ang baguhan ay nagtagláy ng ■ paghang ■ à at paggalang sa binatà.

--May kilos hang ■ al, at hang ■ ál ng ■ âng sadyá,--ang patuloy ni Tadeo--tubò iyan sa S. Pedro Makatí at dí gumágamit ng ■ maraming bagay: kailan ma'y hindî naliligò ni hindî tumítikim ng ■ baboy, sapagkâ't sang-ayon sa sabi niya'y hindî kumakain noon ang mg ■ a kastilà at dahil din sa katwirang iyon ay hindî kumakain ng ■ kanin, patís ni bagoong, kahi't na siya mamatáy ng ■ gutom at magtulô ang kaniyang laway.... Lahát ng ■ galing sa Éropa, bulók ó naiimbák, ay masaráp na masaráp sa kaniya, at may isáng buwan pa lamang na

iniligtás siya ni Basilio sa isáng pamamagâ ng■ sikmurà: kumain ng■ isáng pasôpasôang kelwâ upang ipakíalang siyá'y europeo!

Nang mg■a sandalîng iyón ay nagsimulâ ang orkesta sa pagtugtóg ng■ isáng balse.

--¿Nákikita mo ang ginoong iyán? ¿Iyáng payagót na bíbilíng-bilíng ang ulo at nagháhanáp na siyá'y batiin? Iyán ang bantóg na Gobernador sa Pangasinán, isáng taong hindi makakain kapag may isáng indio na hindi nagpugay sa kaniyá.... Kauntî nang mamatáy kung dî nálagdâ ang _bando ng■ pagpupugay_ na siyáng sanhî ng■ kaniyáng kabantugan. ¡Kaawâ-awàng tao! may tatlong araw pa lamang na kagagaling niyá sa lalawigan at ¡gaano na ang ipinang■ayayat! ¡o! ¡nariyán ang dakilàng tao, ang dî matingkalâ, ibukás mo ang iyóng mg■a matá!

--¿Sino? ¿Iyang nakakunót ang kilay?

--Oo, iyán ang si D. Custodio, ang labusáw na si Don Custodio, nakakunót ang kilay sapagkâ't may iniisip na makabuluháng panukalâ.... ¡Kung maisásagawâ lamang ang lamán ng■ kaniyáng utak ay ibá sana ang lakad! ¡Ah! ¡náririto't dumáratíng si Makaraig, ang iyóng kasambaháy!

Tunay ng■â, dumáratíng si Makaraig na kasama si Pecson, si Sandoval at si Isagani.

Nang makita silá ni Tadeo ay sumalubong at binatì silá.

--¿Hindi ba kayó paparito?--ang tanóng ni Makaraig.

--Walâ na kamíng inabot na billete....

--Mabuting pagkakátaón, mayroón kamíng isáng palko--aní Makaraig--si Basilio ay hindi makapaparito.... sumama na kayó sa amin.

Hindi na naantáy ni Tadeo na ulitin ang anyaya. Ang baguhan, sa pang■ing■ilag na makagambalâ, dalá ng■ katakutang tagláy ng■ sino mang _provinciano_, ay nagdahilán at hindi nagawâng siya'y mapapasok.

XXII

ANG PALABÁS

Ang anyô ng■ dulàan ay masimbuyó; punôngpunô, at sa _entrada general_, sa mg■a daanan ay maraming tao ang náikitang nakatayô, nagkakahirap sa pagtataás ng■ ulo ó makasílíp man lamang sa pagitan ng■ isáng liíg at isáng taing■a. Ang mg■a palkong waláng takíp, na ang karamihan ay punô ng■ mg■a babai, ay nag-áanyông pangnán ng■ bulaklák, na ang mg■a talulot ay pinagágaláw ng■ mahinàng simuy (ang tinutukoy namin ay ang mg■a pamaypáy) at doo'y naghuhumbahan ang libo-libong hayophayupan. Sa dahiláng may mg■a bulaklák na masasaráp ó matitindí ang amóy, mg■a bulaklák na pumápatáy at mg■a bulaklák na nakaáalíw, sa mg■a pangnán ng■ ating dulàan ay nasasamyô rin ang mg■a gayóng amóy, nakadiding■ig ng■ mg■a salitàan, usapan, mg■a salitâng sumísigíd at ng■umang■atng■át. May tatlo ó apat na palko lamang ang waláng lamán kahì't nápakagabí na; ikawaló't kalahatì ang takdâng pagsisimulâ ng■ palabás, ng■uni't kulang na lamang ng■ labínglimáng minuto sa ika siyám ay hindi pa itinátaás ang tabing sapagkâ't ang Capitan General ay hindi pa dumáratíng. Ang mg■a nasa entrada general, iníp na't sikì sa kaniláng mg■a uupán, ay nanggúguló na't nag-íing■áy sa

kápapadyák at kápapalò ng■ mg■a tungkód sa tuntung■an.

--¡Bum, bum, bum! ¡buksán na ang tabing! ¡bum, bum, bum!

Ang mg■a artillero ay siyáng lalòng maiing■ay. Ang mg■a kaagáw ni Marte, gaya ng■ tawag sa kanilá ni Ben-Zayb, ay hindî nasisiyahan sa tugtuging itó; sapagkâ't inaakalà marahil na silá'y nasa sa isáng “_plaza de toros_” ay binabatì ang mg■a babaing magdaan sa kaniláng harap ng■ mg■a salitâng dahil sa pabaligtád na banggít ay tinatawag na bulaklák, sa Madrid, gayóng kung minsan ay nang■ahahawig sa umaaling■asaw na yamutmót. Hindî pinápansín ang mg■a pagalít na ting■ín ng■ mg■a asawa at ipinahahayag nang malakás ang mg■a damdamin at mg■a pagnanasàng pinabubukál sa kaniláng kalooban ng■ gayóng karaming kagandahan....

Sa mg■a butaka, na warìng kinatatakutang babâán ng■ mg■a babai, sapagkâ't walâ roón ni isá man sa kanilá, ay isáng aling■áwng■áw nang bulongbulung■an ang naghahari, tawanang pinipigil, sa gitná nang ulap na asó.... Pinagtátalunan ang kabutihan ng■ mg■a artista, pinag-uusapan ang mg■a kaguluhan, na ang General ay nakipagkagalít sa mg■a prayle, na kung ang pagparoon ng■ General sa palabás na iyon ay isáng paghamon ó isáng pagnanasà lamang na makákita; hindî ang mg■a bagay na itó ang iniisip ng■ ibá kungdî ang akitin ang paning■ín ng■ mg■a babai sa tulong ng■ pag-upông mabikas, na wari'y mg■a estatua, at pinagágaláw ang mg■a suót na singsíng, lalònglalò na kung inaakalàng silá'y tinutudlâan ng■ walâng humpáy na kátiting■ín ng■ isáng _largabista_; ang ibá'y bumabati sa gayóng babai ó binibini na iniyuyukô ng■ kauntî ang ulo, samantalang ibinúbulóng sa kalapít na:

--¡Kakutyâkutyâ! ¡nakaiinís!

Ang babai'y sásagot sa pamagitan ng■ lalòng masaráp niyáng ng■ití at isáng kalugódlugód na galaw ng■ ulo, at bumubulóng sa kaibigang nakikisang-ayon, sa pagitan ng■ dalawáng galáw na banayad ng■ pamaypáy, na:

--¡Napakamahang■ín! Ulól na sa pag-ibig.

Samantala namá'y dumádalas ang kápapalò: ¡bum, bum, bum! ¡tok-tok-tok! walâ nang nátitiráng walâng lamán kungdî dádalawáng palko at ang sa General na natatang■i dahil sa mg■a tabing na tersiopelong pulá. Ang orkesta ay tumugtóg ng■ isá pang balse, ang taong naroroón ay tumututol; mabuti na lamang at dumating ang isáng maawâing magitíng na nakalibáng sa madlâ't nakapagligtás sa may ari ng■ palabás; isáng ginoong umupô sa isáng butaka at ayaw tumindíg ng■ dumating ang may-ari ng■ luklukan, na dili ibá't ang mapagbulaybulay na si D. Primitivo. Nang makita ni D. Primitivo na hindî makahinuhod sa taong iyón ang kaniyang pang■ang■atwiran ay tinawag ang tagá-ayos.--¡Ayokong tumindíg! ang tugón ng■ magitíng na lalaki na hiníhitít na payapàng payapà ang kaniyang sigarilyo. Ang tagá-ayos ay lumapit sa namamahalà.--¡Ayokong tumindig! ang ulit at nagpakabuti sa pag-upô. Ang namamahalà'y umalís samantalang ang mg■a artillero sa entrada ay sabáysabáy na umaawit ng■:

--¡Sa hindî! ¡Sa oo! ¡Sa hindî! ¡Sa oo!

Ang taong iyon, na nápuná nang lahát, ay nag-akalàng ang pag-urong ay ikabababâ niya, kayâ't nang■unyapít sa butaka samantalang inuúlít ang kasagutan sa dalawáng _veterana_ na tinawag ng■ namamahalà. Alang-alang sa tinatagláy na katungkulan ng■ naglalabán ay tinawag ng■ mg■a bantáy ang kabo, samantalang ang lahát ng■ taong nároroon ay bumigáy ng■ matindíng pagakpakan at pinupuri ang katigasan ng■ ginoong iyon na patuloy rin sa pagkakaupô na wari'y isáng senador

romano.

Náding■í ang pasuwítan at galít na luming■ón ang ginoong may matigás na kalooban sapagká't inakalàng siya ang sinusutsután: náding■í ang takbuhan ng■ mg■a kabayo, náramdamán ang kilusán; ang sino man ay mag-aakalàng sumabog ang isáng himagsikan ó kun dí man ay isáng pagkakaguló; hindî, iníhintô ng■ orkesta ang balse at tinugtóg ang _marcha real_; ang marang■al na Capitán General at Gobernador nang sangkapulúan ang dumaráting: hinanap siya ng■ lahát nang matá, sinundán siya ng■ ting■ín, nawalâ at sa kahulíhulihan ay natanáw sa kaniyang palko, at, matapos na makating■ín sa lahát ng■ pook at magawâng mapalad ang ilán sa pamag-itan ng■ isáng makapangyarihang bati, ay umupô na waring isáng tao sa ibabaw ng■ isáng sillón na nag-aantáy sa kaniya. Sakâ pa lamang humintô ang mg■a artillero at tinugtóg ng■ orkesta ang pasimulâ.

Ang ating mg■a nag-aaral ay nasa isáng palkong katapát ng■ kinalalagyán ng■ mananayaw na si Pepay. Ang palkong itó'y handóg ni Makaraig na nakipag-alám na sa babai upang mapalambót si D. Custodio. Nang hapong iyon ay sumulat si Pepay sa bantóg na mamamalagáy, na nag-aantáy ng■ kasagutan at tinipanáng magtagpô silá sa dulàan. Dahil dito, kahì't na pinakalabánlabanan ni D. Custodio ang operetang pransés, ay naparoon din sa dulàan, bagay na nagíng sanhî ng■ mg■a pasaríng na pinatatamâ sa kaniya ni D. Manuel, ang kaniyang malaon nang kalaban sa mg■a pulong ng■ Ayuntamiento.

--¡Naparito akó upang hatulan ang opereta!--ang tugón na wari'y isáng Catón na nasísiyahan sa sariling budhî.

Si Makaraig ng■â ay nakikipaghudyatan sa ting■ín kay Pepay na ang ibig sabihin nitó'y mayroong ipababatíd; at sa dahiláng masayá ang mukhâ ng■ mananayaw, ay sinasapantahâ na ng■ lahát na ang tagumpáy ay napagtibay na. Si Sandoval, na kararating pa lamang na galing sa pagdalaw sa ibáng palko, ay nagpatibay na ang kapasiyahan ay nagíng sang-ayon, at ng■ hapon ding yaón sinuri ng■ kataastaasang lupon at sinang-ayunan. Pawâ ng■âng kagalakang lahát; sampû ni Pecson ay nakalimot sa kaniyang pagka dí mapaniwalàin sa mabubuting balitâ dahil sa námamalas na si Pepay ay nakang■itíng ipinakikita ang isáng sulat; si Sandoval at si Makaraig ay kapuwâ nagdudulután ng■ maligayang bati, si Isagani lamang ang nátitiráng malamíg at bahagyâ nang máng■itî.

¿Anó ang nangyari sa binatâ?

Nang pumasok si Isagani sa dulàan ay nakita si Paulita sa isáng palko at kinákausap ni Juanito Pelaez. Siya'y namutlà't sinapantahàng siya'y nagkamalî. Ng■uni't hindî, sadyang ang binibini ang nároroon na bumabati sa kaniya ng■ isáng masaráp na ng■itî samantalang ang magagandang matáy waring humihing■ing tawad at nang■ang■akòng isásaysáy ang sanhî noon. Sadyâ ng■âng siláng dalawá'y nagkásundô na si Isagani muna ang papasok upang tingnán kung sa palabás ay walang anománg hindî nárarapat mápanood ng■ isáng binibini, at sakâ ng■ayón ay nátagpûán doon na kasama pa namán ng■ kaniyang kaagáw. Ang dumanas sa káluluwa ni Isagani'y hindî maisasaysáy: galít, panibughô, pagkaduhagi, pagdaramdám, ang bumayó sa kalooban ng■ binatâ: may sandalíng ninasà na ang dulàan ay gumuhô; tinangkang humalakhák ng■ malakás, alimurahin ang kaniyang iniibig, hamunin ang kaniyang kaagáw, gumawâ ng■ guló, ng■uni't ang nayarì sa kaniyang loob ay ang umupông dahandahan na lamang at huwag tingnán ni minsan ang binibini. Náding■í ang mg■a munakalâ nina Makaraig at Sandoval, ng■uni't waring sa kaniya'y malalayòng aling■áwng■áw ang gayón: ang mg■a himig ng■ balse ay waring malulungkót at nakahahambal sa ganáng kaniya; ang mg■a nároroon ay pawàng hungháng at balíw, at makáilang

kinaílang■an niya ang magpígíil upang maimpít ang pagluhà. Bahagyâ na niyáng nápuná ang nangyari sa ginoong ayaw tumindíg sa butaka at ang pagdatíng ng■ Capitan General; ang tinátanáw niya ay ang tabing ng■ paglálabasán na may pintáng anyông dáanan, sa pag-ítan ng■ malalakíng tabing na mapupulá, na tanáw sa isáng hálamanáng sa gítñâ'y may daluyán ng■ tubig. ¡Gaano kalungkót, sa warì niya, ang daanang yaon at gaano kalamlám nang anyô nang tánawin! Libo-libong pagbubulay na walâng linaw ang sumísipót sa kaniyang alaala, na warì'y malalayòng ulinigníg ng■ tugtugang nádiding■íg sa kinágabihán, warì'y himig ng■ isáng awit ng■ panahón ng■ kabatàan niya, aling■awng■áw ng■ ulilang kagubatan at mapapangláu na batisan, mg■a gabíng may buwan sa tabí ng■ dagat na nalalatag ng■ boong kalaparan sa haráp ng■ kaniyang paning■ín.... At ang umiibig na binatàng nag-aakalang nápakasawíng palad siyá ay tuming■áting■alâ sa bubung■án upang ang mg■a paták ng■ luhà'y huwag makapulás sa kaniyang mg■a matá.

Isáng matindíng pagakpakan ang nakapukaw sa kaniyang pag-íisíp.

Kabubukás pa lamang ng■ tabing at náharap sa kaniyang mg■a matá ang masayáng pulutóng ng■ mg■a taong bukid sa Corneville na nang■akasuot ng■ gorrang bulak at mabibigát na bakyâng kahoy ang nasa paá. Ang mg■a babai, mg■a anim ó pitóng dalaga, na may pahid na pulá sa mg■a pisng■'t labì, may malalaking guhit na itím sa paligid ng■ matá upang lalòng pakinang■ín itó, ay ipinamamalas ang kaniláng mapuputíng bisig, mg■a daliríng punô ng■ brillante at mg■a hitàng mabibilog na warì'y nilalik. At samantalang inaawit ang mg■a salitàng normando na _allez, marchez! allez, marchez!_ ay nang■akang■ití ng■ tiyakan sa mg■a nasa butakang umiirrog sa kanilá, kayâ't matapos na makating■ín si D. Custodio sa palko ni Pepay, na warì'y ibig matunayang hindi itó gumagawâ ng■ gayón din sa ibáng nang■ing■ibig, ay itinalâ sa kaniyang kalupî ang kahalayang iyón, at upang lalò pang matunayan ay iniyukô pa ng■ kaunti ang ulo upang mákita kung ang ipinatatanáw ng■ mg■a artistang babai ay umaabot hanggang tuhod.

--¡O, ang mg■a pransesang itó!--ang kaniyang bulong, samantalang ang pag-iisip ay nagbubuko ng■ mg■a pagpaparispáris at panukalâ sa isáng dakong mataástaas pa ng■ kaunti.

Quoi v'lá tous les cancans d'la s'maine!.... ang awit ni Gertrude, isáng magandáng dalaga na sumusulyáp ng■ makahulugáng sulyáp sa Capitán General.

--¡Magkákaroón tayo ng■ _cancan_!--ang bulalás ni Tadeo, ang nakakuha ng■ unang gantíng palâ sa pransés sa kaniyang klase, at nakaulinig ng■ tinurang salitâ.--Mang■agsásayáw ng■ _cancan_, Makaraig.

At masayáng pinagkumos ang kaniyang mg■a kamáy.

Sapól ng■ buksán ang tabing ay hindi inaalumana ni Tadeo ang tugtugin; walâ siyang hinahanap kundí ang kahalayan, ang bagay na malaswâ, ang salaulàng anyô at kagayakan, at sa tulong ng■ kauntíng pransés na kaniyang nalalaman ay tinatalasan ang pangding■íg upang huwág mapalampás ang mg■a salitàng malalansá na ipinamalitâ ng■ mg■a mahihigpít na tagá ayos ng■ bayan.

Si Sandoval, na nagsasabing mabuti siyá sa pransés, ay nagíng warì tagasalin ng■ kaniyang mg■a kaibigan. Gaya rin ng■ nalalaman ni Tadeo ang kaniyang abót, ng■unì't malakí ang naitutulong sa kaniyá ng■ mg■a salaysáy ng■ katuturán na inilathalâ ng■ mg■a pahayagan, at ang ibá pa'y natatakpan na ng■ sarili niyang bulaybulay.

--Oo--aniyá--mang■agsásayáw ng■ kankán at ang babai ang siyang mamámahalâ.

Si Makaraig at si Pecson ay humandâ na sa pakikimatyág at nangakangiti na hindi pa man. Si Isagani'y sa ibáng poók tumingín, nakukutyâng si Paulita ay nakádaló sa gayóng pagtatanghál, at iniisip na dapat hamunin ng patayan sa kinabukasan si Juanito Pelaez.

Nguni't walâng napalâ ang káaantáy ng ating mga binatà. Dumatíng si Serpolette, isáng kaigaigayang dalaga, na tagláy rin ang gorrang bulak, na nangháhamón at matapang;

Hein! qui parle de Serpolette?

ang tanóng sa mga dalahirà, at ang kamáy ay nasa baywáng at ang astâ'y matapang. Isáng ginoo ang pumagakpák at pagkatapos ay sumunód ang lahát nang nasa butaka. Si Serpolette, kahit hindi iniwan ang anyô niyáng makisig na babai, ay tumingín sa unang pumagakpák at ginantí itó ng isáng ngiti, na nagpakita ng maliliít niyáng ngipin na wari'y isáng _collar_ na perlas na nakasilíd sa isáng lalagyáng tersiopelong pulá. Sinundán ni Tadeo ang tingín at nakita ang isáng ginoo, na may balátkayông miyas at may isáng nápakahabàng ilóng.

--¡Voto al chápiro!--aniya--¡si Irenillo!

--Oo--ang sagót ni Sandoval--nakita ko sa loob, na kausap ng mga artistang babai.

Siya ngâ, si P. Irene, na isáng mawilihíng lubhá sa músika at nakatatahô nang pransés, ay pinaparoon ni P. Salvi sa dulàan na wari'y isáng polisiya sekreta; gayón ang kaniyang sabi sa mga taong sa kaniya'y makákilala. At gaya ng mabubuting mánunuri na hindi nasísiyahang tingnán mulâ sa malayò ang mga bagaybagay, ay tinangkâ niyáng siyasatin sa malapit ang mga artista; nakihalò sa pulutóng mga mangliligaw at makikisig, pumasok sa bihisán na pinagdadausan ng mga satsatan at ang wikàng pransés na ginagamit ay papilipít, wikàng tindáng pransés, salitang malinaw na malinaw sa babaing nagtítindá kailan ma't ang mamímilí ay laan sa pagbabayad ng mabuti.

Si Serpolette ay nalilibid ng dalawáng makiyas na opisial, ng isáng mangdaragát at ng isáng abogado, nang mákitang súsubóksubók at pumapasok sa lahát ng pook at mga puwang ang isáng mahabàng ilóng na waring sa tulong noón ay sinisiyasat ang mga kababalaghán ng palabasan.

Pinigil ni Serpolette ang pagsasalitâ, ikinunót ang kíláy, itinaas, binuksán ang bibig, at dalá ang kaliksihán nang isáng parisien ay iniwan ang mga humahangâ sa kaniya at tinakbóng wari'y isáng torpedo ang ating mánunuri.

--Tíens, tíens, Toutau! mon lapín!--ang bulalás na hinawakan sa bisig si P. Irene at masayang inalóg-alóg itó samantalang ipinaílanláng sa hangin ang kaniyang matagintíng na tingig.

--Chut, chut!--ang sabi ni P. Irene na nagpupumilit makapagkanlóng.

--Mais, comment! toi ici, grosse bête! Et moi qui t'croyais....

--'Fais pas d'tapage, Lily! ¡il faut m'respecter! 'suis ici l'Pape!

Lubhâng naghirap muna si P. Irene bago napahinuhod ang babai. Ang masayang si Lily ay lubhâng _enchantée_ sa pagkakatatagpô sa Maynilà sa isáng dating kaibigan na nagpapaalaala sa kaniya ng mga _coulisses_

ng■ dulàan ng■ Grande Opera. At yaón ng■â ang dahil kung kayâ't si P. Irene, sa pagtupád sa kaniyang katungkulang pagiging kaibigan at pagkámanunuri, ay nagsimulâ ng■ isáng pagakpakan upang mapalakás ang loob ng■ babai: karapatdapat namán si Serpolette sa gayón.

Samantala'y ináantáy ng■ ating mg■a binatà ang kankan; si Pecson ay nagkakandidilat, mayroon ng■ lahát ng■ bagay, ang kankán lamang ang walâ. Nagkaroon ng■ isáng sandalî na kung hindî dumating ang isáng taong may katungkulan ay magpapanuntukan na sana ang mg■a babai, mang■agsasábunutan, dahil sa udyók ng■ mg■a taong nag-aantáy, gaya ng■ ating mg■a nag-aaral, na makakita ng■ higít pa kay sa isáng kankán.

Scit, scit, scit, scit, scit, scit,
Disputez-vous, battez-vous,
Scit, scit, scit, scit, scit, scit,
Nous allons compter les coups.

Ang tugtugin ay humintô, nang■agsialís ang mg■a lalaki, untîuntîng bumalík ang mg■a babai at nagsimulâ silá sa isáng pag-uusap na walâng nalinawang anomán ang ating mg■a kaibigan. Ang pinag-uusapan ay pagsíra sa isáng hindî kaharáp.

--¡Animo'y mg■a makáw sa magpapansít!--ang sabing marahan ni Pecson.

--¿At ang kankan?--ang tanóng ni Makaraig.

--¡Pinagtatalunan ang pook na lalòng bagay na pagsayawán!--ang tugóng walâng katawatawa ni Sandoval.

--¡Animo'y mg■a makáw sa magpapansít!--ang ulít ni Pecson na masamá ang loob.

Isang babaing kasama ang asawa ay pumasok ng■ mg■a sandalîng iyon at lumuklók sa isá ng■ dalawâng palkong walâng lamán.

Ang galáw ay warì'y reina at tinítingnán nang pawalâng bahalà ang boong salas na warìng ang ibig sabihin ay: "Náhulí pa akó kay sa inyó, talaksán ng■ mg■a tiwalí at malalayò sa tunóg ng■ kampanà, dumating akóng hulí pa kay sa inyó". Tunay ng■â, may mg■a taong pumaparoon sa mg■a dulàan na kagaya ng■ mg■a burro sa takbuhan: nananalo ang hulíng dumating. Nakakikilala kamí ng■ mg■a taong lubhâng matitinô na aakyát na muna sa isáng bibitayán kay sa pumasok sa loob ng■ dulàan bago simulán ang unang bahagi. Ng■uni't ang katuwàan ng■ babai'y hindî nagluwát; nakita ang isáng palko na walâ pang lamán; ikinunót ang kilay at kinagalitan ang kaniyang mahál na kabiyák at nag-ing■áy nang dí gayón na lamang kayâ't ang maraming nároón ay nang■ayamót.

--¡Sst! ¡sst!

--¡Ang mg■a hang■ál! warì'y marurunong ng■ pransés!--anáng babai na tuming■ín ng■ lubós na paalipustâ sa lahát ng■ dako at tumitig sa palko ni Juanito na sa akalà niya'y doon náding■íg na nagbuhat ang isáng walâng pitagang sst.

Sadyâ ng■âng si Juanito ay may kasalanan; sa simulâ pa'y kunwaring nauunawà niyang lahát at umaastâng ng■uming■itî, tumatawa at pumapagakpák ng■ tamà, na warìng walâng nakakakawalâ sa kaniyá sa mg■a sinasabi. Gayóng hindî siyá umaalinsunod sa kilos ng■ mg■a artista sapagká't bahagyâ ng■ tumanáw sa pinaglalabasán. Sinasadyâ ng■ mapagbirô ang pagsasabi kay Paulita, na, dahil sa mayroon namáng lalò pang magagandá ay ayaw siyang mapagod sa pagting■ín sa malayò.... Si Paulita ay namumulá, tinatakpán ng■ pamaypáy ang

mukhâ at palihím na tumitingnín sa kinalalagyán ni Isagani, na hindi tumatawa ni pumapagakpák at nanonood na hindi pinúpuná ang palabás.

Si Paulita ay nagdamdám ng samâ ng loob at panibughô; ¿naiibigan kayâ ni Isagani ang mgá mapanuksóng mgá artistang iyon? Ang pag-aakalàng itó'y nakapagpasamâ ng kaniyang ulo kayâ't bahagyâ nang nadingíng ang mgá pagpuring ginawâ ni aling Victorina kay Juanito.

Gináganáp na mabuti ni Juanito ang kaniyang tungkulin; maminsan minsan ay umíilíng, tandâ ng dí kasiyahang loob, at sa gayón namán ay nakadídingíng ng ubuhan, alíng lawngáw sa iláng pook; kung minsan ay ngumíngití, tumátangô at makaraan ang sandali'y umuugong ang pagakpakan. Si aling Victorina ay wilíngwilí at nagkaroon na tulóy ng hangad na pakasal sa binatà sa araw na si D. Tiburcio ay mamatáy. ¡Si Juanito ay marunong ng pransés at si de Espadaña ay hindi! ¡At nagsimulâ na sa pagpapatanáw ng lambíng sa binatà! Nguni't hindi náupuná ni Juanito ang pagbabagong lakad, dahil sa minamatyagán ang isáng mangangalakal na katalán na nasa siping ng konsul na suiso: si Juanito na nakakita sa kanilá na nag-uusap sa wikang pransés ay umaalinsunod sa nábabakás sa mukhâ ng dalawá at sa gayóng paraan ay nakapang-úulól ng buong buô.

Nagsunód sunód ang mgá pangyayari, ang mgá tao'y nagsunód sunód sa paglabás, mgá masasayá at mapagpatawá gaya ng _bailli_ at ni Grenicheux, mgá dugông mahal at nakalúlugod gaya ng markés at ni Germaine: ang mgá nanonood ay nagkátawanang mabuti dahil sa tampál ni Gaspard na patungkol sa duwag na si Grenicheux nguni't ang nakátanggáp ay ang mahinahong _bailli_, sa peluka nitóng umilandang, sa kaguluhan at sa kaingáyan nang ibabâ ang tabing.

--¿At ang kankán?--ang tanóng ni Tadeo.

Nguni't agád na itínaas ang tabing at ang tagpûan ay naging anyông tiange ng mgá alilà, may tatlóng halíging kinalalagyán ng mgá sagisag at may daláng mgá pahayag na _servantes_, _cochers_ at _doméstiques_. Sinamantalá ni Juanito ang pagkakátaón, at, malakás na sinabi kay aling Victorina upang mádingíng ni Paulita at itó'y manalig sa kaniyang karunungan.

--Ang kahulugan ng _servantes_ ay mgá _sirviente_, ang _doméstiques_ ay _doméstico_....

--¿At anó ang kaibhán ng mgá _servantes_ sa mgá _doméstiques_?--ang tanóng ni Paulita.

Si Juanito'y hindi nanguntî.

--_Doméstiques_ ang mgá _domesticado_ ó napaamò na: ¿hindi ba ninyó náupuná na ang ilán ay may astâng taong gubat? Iyan ang mgá _servantes_.

--¡Siya ngá namán!--ang dugtóng ni aling Victorina--ang ilán ay may masasamâng kilos.... at ang akalâ ko pa namán na sa Europa ay pawang may máaayos na ugali at.... nguni't sa dahiláng nangyayari sa Francia.... ¡nákikita ko na!

--¡Sst, sst!

Nguni't ang kagipitan ni Juanito ay nang dumatíng ang oras ng pagtatawarán at binuksán ang halang, ang mgá alilang nagpápauhá ay nangagsilagáy sa piling ng kaníkaniláng mgá pahayag na nagpapakilala ng kaniláng kinauukulan. Ang mgá alilà, mgá sampû ó labíng dalawá, na anyông magagaspáng, nangakasuót ng librea at may

daláng isáng sang■áng maliit sa kamáy, ay nang■agsilagáy sa ilalim ng■ pahayág na _domestiques_.

--¡Iyán ang mg■a maaamò na!--ang sabi ni Juanito.

--Tunay ng■â na ang mg■a astâ ay warìng hindî pa nalalaunan ang pag-amò--ang banggít nî aling Victorina--¡tingnán natin ang mg■a hindî pa lubós na amô!

Makaraán yaón, ang labíng dalawáng dalaga na pinang■ung■uluhan ng■ masayá't maliksíng si Serpolette, na ang mg■a suót ay ang lalòng maiinam niláng kagayakan, ang bawà't isá'y may isáng malakíng kalang■ì sa baywáng, masasayá, nang■akang■itî, malulusog ang katawán, mabighanì, ay nang■agsilagáy sa piling ng■ haligi ng■ mg■a _servantes_.

--¿Bakit?--ang tanóng na palagáy na palagáy ni Paulita--¿iyán bagá ang mg■a taong bundók na inyóng sinasabi?

--Hindî--ang tugóng walâng katigatigatig ni Juanito--nang■agkámali.... nang■agkápalit.... Iyáng mg■a hulíng dáratíng.

--¿Iyáng mg■a dumáratíng na may mg■a daláng látigo?

Patang■ông sumagót ng■ oo si Juanito na hindî mapalagáy at nagugulumihanan.

--¿Kung gayón ay ang mg■a dalagang iyán ang mg■a _cochers_?

Isáng nápakalakás na ubó ang sumagi kay Juanito na nakayamót tulóy sa iláng nanónoód.

--¡Lumayas iyán! lumayas ang natútuyô!--ang sigáw ng■ isáng boses.

¿Natútuyô? ¿Tawagin siyáng natútuyô sa haráp ni Paulita? Ibig makita ni Juanito ang may masamâng dilà upang ipalamon dito ang pagkatuyô. At nang makitang humáhadláng ang mg■a babai ay lalòng tumapang at lumakí ang loob. Salamat na lamang at si D. Custodio ang siyang nagsabi ng■ tagláy na sakít at sa pang■ing■ilag na mápuna ay nagwawalâng bahalàng wari'y isinusulat ang pagtuligsâ sa dulâ.

--¡Kundî lamang kasama ko kayó!--ang sabi ni Juanito na pinagaláw ang mg■a matá na gaya ng■ iláng manikà na nagpapagaláw sa pabató ng■ mg■a orasán. At upang lalò pang máhawíg ay manakânakáng inilalawít ang kaniyang dilà.

Nang gabíng yaón ay nagíng matapang at mapuri siya sa matá ni aling Victorina kayâ't ipinasiya na nitó sa loob ng■ kaniyang dibdíb na pakasal sa kaniyá pagkamatáy na pagkamatáy ni D. Tiburcio.

Si Paulita ay untîuntîng lalòng nalulungkót dahil sa pag-íisíp na kung bakit ang mg■a babaing iyon na tinatawag na _cochers_ ay nakaaakit kay Isagani. Ang salitâng _cochers_ ay nagpapaalaala sa kaniya ng■ iláng bangít na ginagamit ng■ mg■a kolehiala upang ipahiwatig ang isáng wari'y damdamin kung silásilá ang nag-uusap.

Natapos din ang unang bahagi at dinalá ng■ markés na parang alilà si Serpolette at si Germaine, ang nagtatagláy ng■ anyông mahinhín ng■ samahan, at pinakakotsero ang hang■al na si Grenicheux. Isáng matunóg na pagakpakan ang nagpabalík na mang■agkakawit sa kamáy, sa mg■a artista, na may mg■a iláng sandalî pa lamang ang kararaan na nang■aghahabulán at nang■ag-aaway; nang■agsisiyukô sa lahat ng■ dako ng■ mairugíng nanonood na taga Maynilà at ang mg■a babai'y nakipagtapunán ng■ titig sa iláng nanonood na lalaki.

Samantalang naghahari ang kaguluhan na gawâ ng ■ mg ■ a pag-uunahán sa pagtung ■ o sa bihisán upang dulutan ng ■ maligayang bati ang mg ■ a artista, at ng ■ mg ■ a tumutung ■ o namán sa mg ■ a palko upang bumati sa babai, ang ilán ay nagpapahayag ng ■ kaniláng mg ■ a pasiyáng ukol sa dulà at sa mg ■ a artista.

--Hindi mapag-aalinlang ■ anang si Serpolette ang tang ■ ñing mabuti--ang sabi ng ■ isá na umanyông matalino.

--Ibig ko si Germaine, isáng bulagáw na kaibigibig.

--¡Walâ namáng boses!

--¿At anó ba ang gágawín ko sa boses?

--Kung sa inam ng ■ katawán, ay ang mataas!

--¡Psh!--aní Ben-Zaib--ang lahat ay waláng kakabukabuluhán, walâ isá mang artistang matatawag.

Si Ben-Zayb ay siyáng manunuligsâ ng ■ “_El Grito de la Integridad_” at ang kaniyang anyông mapagpawalâng kabuluhán ay nagbibigáy sa kaniya ng ■ katang ■ ian sa matá ng ■ mg ■ a nasisiyahán na sa kakauntîng bagay.

--¡Ni si Serpolette ay may boses, ni si Germaine ay may kariktáng kumilos, ni iyan ay música, ni arte, ni anómáng bagay na may kabuluhán!--ang ipinangtapós na salitâng ang anyô ay lubós na mapagwalâng bahalâ.

Upang makapagpanggáp na mabuting manunuligsâ ay waláng ibáng mabuting paraan liban sa pintasán ang lahat. Dalawáng billete lamang ang ipinadalá ng ■ may arí ng ■ palabás sa Pásulatan.

Sa mg ■ a palko'y ipinagtátanóng kung sino ang may arí ng ■ palkong walâng lamán. Linalúan noon ang lahat sa _chic_, sapagká't siyáng hulíng dárating.

Hindi maalaman kung saan nagbuhat ang balitâ na ang palko ay kay Simoun. Ang bulung ■ an ay napatunayan. Waláng nakákita sa manghihiyas ni sa butaka, ni sa bihisán, ni saan mang dako ng ■ dulàan.

--¡Dátapwâ'y nákita kong kasama ni Mr. Jouy kang ■ inang hapon!--ang sabi ng ■ isá.

--At nag-alay ng ■ isáng pamuti sa liig sa isá sa mg ■ a artistang babai....

--¿Sa kang ■ ino sa kanilá?--ang tanóng ng ■ iláng babaing mausisâ.

--Sa mabuti sa lahat, ang sinúsundán ng ■ ting ■ ín ng ■ Capitán General.

Ting ■ inang makahulugán, kindatan, bulalás na pag-aalinlang ■ an, pagpapatunay at mg ■ a salitâng paputólputól.

--¡Ibig mag sa Monte-Cristo!--anáng isá na ibig masabing mapagbasá.

--¡O taga dulot-kailang ■ an ng ■ _Real Casa_!--ang dugtóng ng ■ lumalang ■ it sa nagsalitâ na naninibughô na kay Simoun.

Sa palko ng ■ ating mg ■ a nag-aaral ay naiwan si Pecson, si Sandoval at si Isagani. Si Tadeo ay lumapit kay D. Custodio upang itó'y

libang■ín samantalang si Makaraig ay nakikipagkita kay Pepay.

--Walâ, gaya ng■ sinabi ko sa inyó, kaibigang Isagani--ang pahayag ni Sandoval na nagkikilós ng■ masagwâ, pinatatamís ang boses upang máding■íg siya ng■ mg■a binibining nasa palkong kalapít, ang mg■a anák ng■ mayamang may utang kay Tadeo--walâ, hindî tagláy ng■ wikàng pransés ang mayamang tunóg niyang sarisari at maalindóg na tagintíng ng■ wikàng kastilà. Hindî ko mawari, hindî ko mahakà, hindî ko malirip ang ayos ng■ mg■a mánanalumpatíng pransés at nag-aalinlang■an akó sa paniniwalà na nagkaroon at magkaroon ng■ alinsunod sa sadyâng kahulugán ng■ salitâ, sa loob ng■ sadyâng matatawag na mánanalumpatî. Sapagkâ't huwag nating pagkámalan ang salitâng mánanalumpatî at salitâng mananatsát at madaldal. Sa lahát ng■ bayan ay mangyayaring magkaroon ng■ mg■a mananatsát at madaldal, sa lahát ng■ pook ng■ sangsínukob na tinitirahan ng■ tao, sa gitnâ ng■ mg■a malalamíg at walâng imík na mg■a inglés, gaya rin namán sa malikót at maramdaming pransés....

At ipinatuloy ang isáng mainam na pagsasalaysáy ng■ ukol sa mg■a bayan na sinamahan ng■ kaníkaniláng nakaiigayang mg■a hilig at mg■a taguríng matagintíng. Si Isagani'y sumasang-ayon sa pamag-itan ng■ pagtang■ô, samantalang inaalala si Paulita na kaniyang náhuling nakating■ín sa kaniyá ng■ isáng ting■íng nang■ung■usap at may ibig sabihing maraming bagay. Ibig hulàan ni Isagani ang tinuturing■an ng■ mg■a matáng iyon; jiyón ang tunay na nagsasabi ng■ maraming bagay at hindî mapanatsát!

--At kayó na isáng makatà na umaalinsunod sa tunóg at sukat, anák ng■ mg■a Musa--ang patuloy ni Sandoval na ikinumpáy ng■ magandang kilos ang kamáy, na waring binatì sa abot ng■ ting■ín ang siyam na magkakapatid--¿ máaakalà bagá ninyó na sa isáng wikàng nápakasalát at walâng katunógtunóg na gaya ng■ pransés ay mangyayaring magkaroon ng■ mg■a makatàng nápakalalakíng gaya ng■ ating mg■a Garcilaso, ng■ ating mg■a Herrera, ng■ ating mg■a Espronceda at mg■a Calderón?

--Gayón mán--ang banggít ni Pecson--si Victor Hugo....

--Si Victor Hugo, kaibigang Pecson, si Victor Hugo, sakali't makatà, ay sapagkâ't utang niya sa España.... sapagkâ't kilalá na, isáng bagay na hindî mapag-aalinlang■anan, bagay na tinátanggáp ng■ sampûng mg■a pransés na nang■aiingít sa España, na kung si Victor Hugo ay may mataas na pag-iisip, kung makatà, ay sa dahiláng sa Madrid siya nanirahan noong kaniyang kabatàan, doon násimsím ang mg■a unang buko ng■ pag-iisip, doon nabuô ang kaniyang utak, doon nagkakulay ang kaniyang paghahakà, ang kaniyang pusò'y naayos at sumipót ang mg■a magagandang buko ng■ kaniyang pagkukurò. At sakâ ang isá pa ay ¿sino si Victor Hugo? ¿Maipapantáy bagá sa ating mg■a bago....?

Ng■uni't ang pagdatíng ni Makaraig na ang anyô'y malungkót at may isáng mapaít na ng■ití sa labì ay pumutol sa salaysáy ng■ mánanalumpatî. Pigil ni Makaraig ang isáng papel na iniabót kay Sandoval nang walâng kaimík-imík.

Binasa ni Sandoval:

“_Palapati_: Ang sulat mo'y náhulí; iniharap ko na ang aking pasiya at sinang-ayunan. Gayón man, dahil sa waring nahulàan ko na ang iyong nasà, ay linutas ko ang salitàan nang alinsunod sa nais ng■ iyong mg■a kinakandili.

Paparoon akó sa dulàan at aantabayanan kitá sa paglabás.

Ang iyong masuyòng lapati,

CUSTODINING.”

--¡Kay buti ng taong iyán!--ang bulalás ni Tadeo na halos malungkót.

--At ngáyón?--ang sabi ni Sandoval--walâ akong bagay na masamâng nakikita dito, kundî bagkús pa ngâng mabuti!

--Oo,--ang sagót ni Makaraig na ang ngiti’y mapaít--inalutas ng sang-ayon sa kahilingan! ¡Katatapos ko pa lamang sa pakikipagkita kay P. Irene!

--¿At anó ang sabi ni P. Irene?--ang tanóng ni Pecson.

--Gaya rin nang sabi ni D. Custodio, at nangahás pa ang tampalasan na akó’y handugán ng maligayang bati! Ang Lupong kumanyá ng kapasiyahán ng may palagay ay sang-ayon sa balak at naghahandóg ng maligayang bati sa mga nag-aaral dahil sa kaniláng pag-ibig sa ináng bayan at nasàng makapag-aral....

--¿Kung gayón?

--Lamang; sa pag-aalaala sa ating mga gawâin, at upang huwag mapawakawak ang layon, ang sabi, ay inaakaláng nararapat na ang pamamahala at pagsasagawâ ng binabalak ay isakamáy ng isá sa mga “corporación,” kung sakaling hindi ibigin ng mga dominiko na másama sa Universidad ang akademiya.

Bulalás na samâ ng loob ang sumalubong sa mga salitang itó: si Isagani ay tumindíg, nguni’t waláng anománg sinabi.

--At upang mákitang tayo’y kalahók sa pamamahala sa akademiya--ang patuloy ni Makaraig--ay ipinagaganáp sa atin ang paniningil ng mga ambagan at abuloy, na katungkulan nating ibigáy sa isáng ingat-yaman na ihahalál ng “corporación” mamamahala, at ang ingat-yamang iyon ay magkakaloob sa atin ng katibayan ng pagkakatanggáp....

--¡Kung gayó’y magigíng kabisa tayo!--ang sabi ni Tadeo.

--Sandoval--ang sabi ni Pecson--naiyan ang _guantes_, saluhín ninyó!

--¡Puf! iyan ay hindi _guantes_, nguni’t dahil sa amóy ay náwawanki sa isáng midiás.

--At ang lalòng mainam--ang patuloy ni Makaraig--ay ang turò ni P. Irene, na tayo’y magpigíng ó kayâ’y magdaos ng isáng panapatang may mga sulô, dahil sa pangyayari; isáng pagpapahayag ng pagpapasalamat ng mga nag-aaral sa mga taong nakilahók sa usap na itó.

--Siya ngâ, matapos ang palò, ay umawit tayo at magpasalamat! _Super flumina Babylonis sedimus!_

--¡Oo, isáng pigíng na gaya ng sa mga bilanggô!--ang sabi ni Tadeo.

--Isáng pigíng na tayong lahat ay nakaluksâ at bumigkás tayo ng mga talumpating ukol sa patáy--aní Sandoval.

--Isáng panapatan na ang tutugtugin ay ang _Marsellesa_ at mga _marcha fúnebre_,--ang palagáy ni Isagani.

--Huwag, mga ginoo--ang turing ni Pecson na gamit ang kaniyang tawang bungô--upang ipagsayá ang pangyayari ay walâ ng lalòng kapit kay sa isáng pigíng sa magpapansít na ang maglilingkód ay mga

insík na walâng barò, ng■uni't walâng barò!

Dahil sa ang palagáy ay lubós na mapang■utyâ at nápakagaspáng ay tinanggáp; si Sandoval ang unaunang pumagakpák; malaon ng■ ibig niyáng mákita ang loob ng■ mg■a tindahang iyon na kung gabí'y warìng masasayá at maraming tao.

At ang tumutugtóg pa namán nang orkesta upang simulán ang pang■alawáng bahagi nang tumindíg ang ating mg■a binatà na iniwan ang dulàan sa gitná ng■ pagkakamanghâ ng■ lahát ng■ nároroon.

XXIII

ISÁNG BANGKÁY

Si Simoun ng■â ay hindî naparoon sa dulàan.

Sapól sa ika pitó ng■ gabí ay umalís nang ligalíg at mapanglâw sa kaniyang bahay: nakita siyang makálawáng pumasok na ang kasama'y ibá't ibáng tao; ng■ ika waló ay nakita siya ni Makaraig na may binábantayán sa daang Hospital, sa kalapít ng■ konbento ng■ Sta. Clara, nang kasalukuyang tinútugtóg ang mg■a kampanà ng■ simbahan; nang iká siyam ay nákita siyang mulí ni Camaroncocido sa paligid ng■ dulàan na nakípag-usap sa isáng warí'y nag-aaral, pumasok at mulíng lumabás, at nawalâ sa dilím na ibinibigáy ng■ mg■a punò.

--At anó sa akin?--ang sabing mulí ni Camaroncocidó--¿anó ang mahihitâ kó sa pagsasabi sa bayan?

Si Basilio, gaya ng■ sabi ni Makaraig, ay hindî rin nanood ng■ palabás. Ang kaawàawàng nag-aaral sapól ng■ manggaling sa San Diego upang tubusín sa pagkaalilà ang kaniyang katipang si Hulî, ay mulíng hinaráp ang kaniyang mg■a aklát, ang panahón niya'y dinádaan sa hospital, sa pag-aaral ó sa pagkakaling■à kay kapitáng Tiago, na binábaka ang sakít nitó.

Ang may sakít ay nagíng ugaling bugnót; sa kaniyang masasamâng sandalí, kapag nanglambót dahil sa kakauntian ng■ apian na pinupunyagî ni Basiliong mapahinà, ay sinusumbatán itó, sinásaktán, minumura; tinitíis ni Basilio na kinakalamay ang loob dahil sa batíd na ang kaniyang ginágawâ ay ikabubuti ng■ pinagkakautang■an niya ng■ malakí, at kung gipít na gipít na lamang sakâ napapahinuhod; matapos masiyahan ang gawí, ang masamâng hilig, ay bumubuti ang ulo ni kapitang Tiago, nalulumbáy, tinatawag siyang anák, nápapaiyák sa pag-aalala sa paglilinkód ng■ binatà, ang mabuting pang■ang■asiwà sa kaniyang mg■a paupaháng bahay at sinasabing siya niyang pamamanahan; malungkót na napapang■ití si Basilio at iníisip na sa buhay na itó'y ginagantî pa ng■ mabuti ang pag-ayò sa masamâng hilig kay sa pagtupád sa katungkulan. Hindî bibihirang náisip niyang pabayàan nang lumubhâ ang sakít at patung■uhin sa libing■an ang nag-aampón sa kaniyá, sa isáng landás na kinalatan ng■ bulaklák at magagandang larawan, kay sa pahabàin ang buhay sa pamag-itan ng■ pagtitipíd.

--¡Hang■ál na tao akó!--ang madalás na sabi sa sarili--ang karamihan ay hang■ál at yayamang nagbabayad....

Ng■uni't iniíling ang ulo at inaalaala si Hulî, ang malawak na kinabukasang nasa sa kaniyang haráp; iniisip niyang mabuhay nang hindî dudung■isan ang kaniyang budhî. Ipinatutuloy ang pang■ang■alagang

takdâ at nagbabantáy.

Gayón man, ang may sakít ay lumulubhâng untîuntî sa araw araw. Si Basilio, na nagpasiyang untîan ng■ untîan ang nahihitít ó kung dí man ay hindi pinapayagang humitít ng■ higit kay sa karaniwan, ay nátatagpûán niya sa panggagaling sa hospital ó sa isáng pagdalaw na nákatatugang ang may sakít ng■ mabigát na tulog ng■ naáapian, na naglálaway at namumutlâng wari'y patáy. Hindi mahulò ng■ binatà kung saan nanggagaling ang apian; ang mg■a tang■ing nagsisidalaw sa bahay ay si Simoun at si P. Irene, ang una'y bibihirang pumaroon, at itó namáng isá'y walang humpáy sa pagbibilin sa kaniyá na higpitán at huwag babaguhin ang pang■ang■alagà at huwag punahín ang mg■a pagkamuhí ng■ maysakít, sapagkâ't ang unang dapat ganapin ay ang máiligtás.

--Tumupád kayó sa inyóng katungkulan, bínatà,--ang sabi sa kaniya--tumupád kayó sa inyóng katungkulan.

At binibigyan siyá ng■ isáng muntîng _sermon_ na ukol sa bagay na iyón, sa pamag-itan ng■ isáng boong pananalig at sigabó, na si Basilio'y nagkákaroón tuloy ng■ pagkalugód sa nang■ang■aral. Bukód sa roón ay pinapang■akuan siyá ni P. Irene ng■ isáng mabuting mapapasukan, isáng mabuting lalawigan, at pinabanaagan pa sa kaniyá ang pangyayaring siyá'y máhalál na katedrátiko. Si Basilio namán, kahit hindi napadadalá sa mg■a pag-asa, ay nagpápakunwarîng naníniwalà at sumúsunód sa iniutos ng■ sarili niyang budhi.

Nang gabíng iyón, samantalang itinatanghál ang _Les Cloches de Corneville_, si Basilio ay nag-aaral sa harap ng■ isáng matandang dulang, sa tulong ng■ liwanag ng■ isáng ilawang lang■ís, na ang pantallang bubog na malabò ay nakatatakíp at nakadidilím sa kaniyang mukhâ. Isáng lumang bung■ô, ilang butó ng■ tao, at ilang makakapál na aklát na mabuti ang pagkakahanay ay siyang nakakalat sa dulang na mayroon pang isáng palanganang tubig at isáng esponha. Isáng amoy apiang nanggagaling sa kanugnóg na silíd, ay nakapagpápagbigát sa hang■in at nakapagpápaantók sa kaniyá, ng■uni't ang binatà'y naglálabán sa pamag-itan ng■ pagbasâ manakânakâ sa kaniyang noo't mg■a matá, handâ sa hindi pagtulog hanggang sa matapos ang aklát. Iyó'y isáng bahagi ng■ _Medicina Legal_ at _Toxicologia_ ni Dr. Mata, isáng aklát na kaniyang náhirám at dapat isauli sa may-arì sa lalong madalíng panahón. Ang katedrátiko ay ayaw magturò ng■ hindi alinsunod sa kumathang iyón at si Basilio ay walang sapát na salapí upang makabilí ng■ aklát na iyón sapagkâ't sa dahilang yaón ay bawal ng■ mg■a tagasuri sa Maynilà at kailang■an ang suhulan ang maraming kawaní upang maipasok, ay malaking halagá ang hinihing■i ng■ mg■a mang-aaklát. Buhós na buhós ang pag-iisip ng■ binatà sa kaniyang pag-aaral, kayâ't hindi man pinansín ang ilang mumuntîng aklát na ipinadalá sa kaniyang galing sa labás na hindi maalaman kung saan, mg■a aklát na tumutukoy sa Pilipinas, na doo'y kasama ang sa kapanahunang iyón ay siyang náupuná ng■ lahat dahil sa masamá at kalait-lait na pagpapalagáy sa mg■a anak ng■ bayan. Walang kapanápanahón si Basilio upang silá'y mabuksán; marahil ay nakapípigil din sa kaniyá ang pag-aalala na hindi masarap ang tumanggáp ng■ isáng pag-alímura ó isáng paghamon at hindi makapagtanggól ó makatugón. Noon ng■â, ang paglilitis sa anó mang lathalà, ay nagpapabayang dustâin ang mg■a pilipino, ng■uni't ipinagbabawal sa mg■a itó ang sumagót.

Sa gitnâ ng■ katahimikang naghahari sa bahay, na nabubulahaw lamang sa ilang mahinang paghihilík na galing sa kabilang silíd, ay nakáding■ig si Basilio ng■ madalás na yabág sa hagdanan, mg■a yabág na dumaan sa _caida_ at tung■o sa kaniyang kinalalagyán. Itinaás niya ang kaniyang ulo, nákitang nábukás ang pintûan at sumipót ang mapanglaw na anyô ni Simoun, sa gitnâ ng■ kaniyang pagkakamanghâ.

Mulâ sa pagtatagpô nilâ sa S. Diego, ay hindi pa nakikipagkita si Simoun, ni sa binatâ, ni kay kapitang Tiago.

--¿Anó ang lagáy ng■ may sakít?--ang tanóng na tiningnáng sumandalí ang silíd at nápatitig sa mg■a mumuntîng maninipís na aklát, na aming binanggít, na hindi pa napuputol ang mg■a dahon.

--Ang tibók ng■ pusò ay babahagyâ.... ang pulsó ay mahinàngmahinà.... pagkain, ay hindi makakain ng■ anómán,--ang tugóng marahan ni Basilio na malungkót ang ng■itî--sa magmamadalîng araw ay pinagpapawisan ng■ katakot-takot.

At sapagkâ't nakikitang si Simoun, dahil sa tung■o ng■ mukhâ, ay nakating■ín sa mg■a tinurang mumuntîng aklát at sa pang■ing■ilag na mulîng mábanggit ang pinag-usapan sa gubat, ay nagpatuloy:

--Ang boóng katawán ay nakakalatan na ng■ lason; bukas ó makalawá ay mangyayaring mamatáy na wari'y tinamàán ng■ lintík.... ang lalòng maliit na sanhi, isáng walâng kabuluháng bagay, isáng sulák ng■ kalooban ay mangyayaring makamatáy sa kaniyá....

--¡Gaya ng■ Pilipinas!--ang mapanglâw na sabi ni Simoun.

Hindi napigil ni Basilio ang isáng ng■iwî, at sa dahiláng ipinasiya na niya ang huwag mulîng mapag-usapan ang bagay, ay nagpatuloy na wari'y walâng anománg náding■ig:

--Ang lalòng nakapagpapahinà sa kaniyá ay ang mg■a pagpapanaginíp, ang kaniyáng mg■a pagkatakot....

--¡Gaya ng■ pamahalàan!--ang mulîng turing ni Simoun.

--May iláng gabí nang nágising ng■ walâng ilaw at inakalàng siya'y nabulag; nangguló ng■ katakottakot, naghinagpís at linait akó na ang sabi'y dinukit ko ang kaniyang mg■a matâ.... Nang pumasok akóng may daláng ilaw ay pinagkámalan akóng si P. Irene at tinawag akóng kaniyáng tagapagligtás....

--¡Walâng pinag-ibhán sa pamahalàan!

--Kagabí--ang patuloy ni Basilio na nagbibing■ibing■ihan--ay nagbang■on at hining■î ang kaniyáng manók, ang kaniyáng manók na may tatlong taóng patáy na, napilitan akóng bigyán siyá ng■ isáng inahín, at ng■ magkágayon ay pinakapuripuri akó't pinang■akùan ng■ libolibo....

Nang mg■a sandalîng iyon ay tumugtóg ang isáng orasán ng■ ikasampû't kalahatì.

Si Simoun ay kinilabutan at pinigil ang binatâ sa isáng kilos.

--Basilio--ang marahang sabi--pakinggán ninyó akóng mabuti, sapagkâ't ang mg■a sandalîng itó'y lubhâng mahalagá. Nakikita kong hindi man ninyó binuksán ang mg■a aklát na ipinadalá ko; walâ kayóng pagling■ap sa inyóng bayan....

Ang binatâ'y nagtangkang mang■atwiran.

--¡Hindi na kailang■an!--ang matigás na patuloy ni Simoun--Sa loob ng■ isáng oras ay susulák ang himagsikan sa isáng hudyát kó, at bukas ay walâ na ang pag-aaral, walâ nang Universidad, walâ kundî labanán at patayan. Inihandâ ko na ang lahat at hindi mahahadlang■án

ang aking tagumpáy. Kapag kamí'y nanaíg, lahát niyong makatutulong sa amin at hindî kumilos, ay aariing kalaban. ¡Basilio naparito akó upang ialók sa inyó ang inyóng kamatayan ó ang inyóng tútung■uhing kinabukasan!....

--¡Ang aking kamatayan ó ang aking kinabukasan!--ang ulit na wari'y walâng nalilinawan.

--Sa piling ng■ pamahalàan ó sa piling namin--ang sabi ni Simoun--sa mg■a sumisiil ó sa inyóng bayan. ¡Magpasiya kayó sapagkâ't tumátakbó ang panahón! ¡Naparito akó upang kayó'y iligtás alang-alang sa mg■a alaalang nagtali sa atin!

--¡Sa mg■a mániniil ó sa aking bayan!--ang marahang ulit.

Ang binatà'y litó; tinitingnán ang manghihiyas ng■ matáng kinalalarawanan ng■ pagkasindák, naramdamáng ang kaniyang mg■a paa't kamáy ay nanglálamíg at libo-libong nagkakasalimuut na pagkukurò ang nagdáraán sa kaniyang pag-iisip; nakikitang ang mg■a lansang■an ay nagdadanak sa dugô, nádding■íg ang putukan, nápapagitná siyá sa mg■a patáy at sugatán at ¡katang■i tang■ing lakás ng■ hilig! nakikita niyang siyá, na suót ang damít sa paggawâ, ay nagpúputól ng■ mg■a hità't nag-ális ng■ mg■a punlô.

--Hawak ko ang kalooban ng■ pamahalàan--ang patuloy ni Simoun--aking ipinará at inaksayá ang kauntî niyang lakás at magugugol sa mg■a halíng na pagsalakay, at sinilaw ko siyá sa kapakinabang■áng máduduwit; ang mg■a pang■ulo niyá ay tahimik na nang■asa dulàan ng■ayón at nang■alílibáng sa pag-iisip ng■ isáng gabíng lipus kasayahan, ng■unì't walâng isá mang hihilig na mulí sa unan.... Mayroón akóng mg■a _regimiento_ at mg■a taong nasa aking kapamahalàan, pinapaniwalà ko ang ilán na ang may utos ng■ panghihimagsik ay ang General, ang ibá'y pinaniwalà kong ang mg■a prayle ang may kagagawán; ang ilán ay binilí ko sa pang■akò, sa katungkulan, sa salapí; ang marami, ang maraming marami ay kikilos upang makagantí, sapagkâ't nang■asisiil at sa dahiláng nátatayô sa kalagayang mamatáy ó pumatáy.... Si kabisang Tales ay nasa sa lupà at sinamahan akó hanggáng dito! Inuulit ko sa inyó ¿sásama kayó sa amin ó ninanasà ninyó ang málaán sa pagdaramdám ng■ aking mg■a kabig? Sa mg■a sandalíng mapang■anib ang hindî pag-ayon sa kanino man ay isáng paglagáy sa kamuhîan ng■ dalawáng pangkát na magkalaban.

Makáiláng hinaplós ni Basilio ang kaniyang mukhâ na warìng ibig mágising sa isáng bang■ung■ot; náramdamáng ang kaniyang noo'y malamíg.

--¡Magpasiyá kayó!--ang ulit ni Simoun.

--¿At anó.... ang kailang■an kong gawín?--ang tanóng na ang ting■ig ay pipî, baság, mahinà.

--Isáng bagay na lubhâng madalí--ang tugón ni Simoun na ang mukhâ'y naliwanagan ng■ isáng sinag ng■ pag-asa--sa dahiláng pamamahalàan ko ang kilusán, ay hindî ko maiiwan ang alín mang labanán. Kaílang■an ko, na samantalang ang kaguluhan ay nasa ibá't ibáng pook ng■ siyudad, ay pang■uluhan ninyó ang isáng pulutóng, igibâ ang pintûan ng■ Sta. Clara at kunín ninyó doon ang isáng tao na liban na sa akin at kay kapitáng Tiago ay kayó lamang ang makakákilala.... Kayó'y hindî mapapang■anib.

--¡Si María Clara!--ang bulalás ng■ binatà.

--¡Oo, si María Clara!--ang ulit ni Simoun, at noon lamang nagkaroon ng■ tunóg na malungkót at malumanay ang kaniyang ting■ig--ibig ko

siyang iligtás, upang iligtás lamang siya kung kayâ ninasà ko ang mabuhay, nagbalík akó.... ¡ginawâ ko ang himagsíkan sapagkâ't ang isáng himagsíkan lamang ang makapagbubukás sa akin ng■ pintô ng■ mg■a kombento!

--¡Ay!--ani Basilio na pinagduóp ang kamáy--¡náhulí kayó, lubhâng hulí!

--At ¿bakit?--ang tanóng ni Simoun na ikinunót ang kilay.

--¡Si María Clara ay namatáy na!

Sa isáng lundág ay nápatindíg si Simoun at hinandulong ang binatà.

--¿Namatáy?--ang tanóng na ang ting■ig ay nakapang■ing■ílabet.

--Kaninang hapon, ika anim; ng■ayón marahil ay....

--¡Hindî totoó!--ang sigáw ni Simoun na namumutlâ't ang matá'y nanglílisisik--¡hindî totoó! ¡Si María Clara ay buháy, si María Clara ay kailang■ang mabuhay! Iyan ay isáng duwag na pagdadahilán.... ¡hindî mamámatáy, at ng■ayóng gabí'y ilíligtás ko siya ó bukas ay patáy kayó!

Ikinibít ni Basilio ang kaniyang balikat.

--May iláng araw nang nagkasakit at akó ay pumaparoon sa kombento upang makibalitâ. Tingnán ninyó, nárito ang sulat ni P. Salvi na dalá rito ni P. Irene. Magdamág na nag-iiyák si kapitang Tiago na hinahagkán at hiníhing■áng tawad ang larawan ng■ kaniyang anák hanggáng sa natapos sa paghitít ng■ maraming apian.... Kaninang hapon ay tinugtóg ang kaniyang _agonías_.

--¡Ah!--ang bulalás ni Simoun na piniglán ng■ dalawáng kamáy ang ulo at nápahintô.

Naaalaala ng■âng nakading■íg siya ng■ tugtóg ng■ _agonías_ samantalang nanunubok sa paligid ng■ kombento.

--¡Patáy!--ang mahinàng bulóng na warìng ang nagsasalitâ'y isáng anino--¡patáy! namatáy nang hindî ko man lamang nákita, namatáy ng■ hindî nalalamang akó'y nabubuhay nang dahil sa kaniyá, namatáy ng■ nagtitiis!....

At sa pagdaramdám ng■ isáng sigwáng kalagímlagím, isáng sigwáng may kulóg at buhawi na waláng paták ng■ ulán, hinagpís na walâng luhà, sigáw na walâng salitâ, nagng■ang■alit sa kaniyang díbdíb at nagtatangkâng umapaw na warí'y bugá ng■ bolkán na malaong natimpî, ay biglâng umalís sa kinalalagyáng silid. Náding■íg siya ni Basilio na pumápanaog ng■ hagdán, na ang lakad ay walâng tuto; náding■íg ang isáng timpîng sigáw, sigáw na warìng nagsasabi ng■ pagsapit ng■ kamatayan, malalim, katang■ítang■ì, kahambál-hambál, kayâ't ang binatâ'y tumindíg na namumutlâ't nang■ing■iníg sa kinauupán, ng■unì't náding■íg ang yabág na papalayô at ang pintô sa daan na nag-umugong sa pagkakásará.

--¡Kaawàawang tao!--ang bulóng at ang kaniyang mg■a matá'y napunô ng■ luhà.

At hindî na naalaala ang pag-aaral, at ang ting■ín ay sa malayò, ay iniisip-isip ang kapalaran ng■ dalawáng iyon: ang isá'y binatà, mayaman, bihasá, malayà, nakapagpapasiya sa sariling kabuhayan, may magandang kinabukasan, at ang babai'y kasinggandà ng■ isáng

pang■arap, malinís, lipús pananalig at walâng kamalayan sa lakad
ng■ kamunduhán, nákakandóng sa mg■a giliw at ng■itî, nalalàan sa
isáng maligayang pamumuhay, na sambahín ng■ kaniyang mg■a kaanak at
igagalang sa mundó, ng■uni't gayón man, ang dalawáng iyon na lipus
ng■ pag-ibig, punô ng■ mg■a adhikâ't pag-asa, dahil sa isáng sawîng
kapalaran, ang lalaki'y naglalagalág sa boong lupalop na tang■áy ng■
ipo-ipong dugô at luhà, naghahasik ng■ kasamaán at hindî kabutíhan,
inaapí ang kabaitan, at inaayò ang masamâng hilig, samantalang ang
babai ay naghihing■alô sa dilím na mahiwagà ng■ _clauistro_ na kaniyang
pinasukan sa paghanap ng■ kapayapàan, ng■uni't mg■a pagbabatà marahil
ang nátagpô; malinis at walâng bahid dung■is nang siya'y pumasok at
naghing■alô siya roong wari'y bulaklák na lugás....

¡Humimbíng kang mapayapà, sawîng anák ng■ aking walâng kapalarang
bayan! ¡Dalhín mo sa libing■an ang kariktán ng■ iyong kabataán,
na linantá sa gitná ng■ paglusog! Kapag ang isáng bayan ay hindî
makapaghandóg sa kaniyang malilinis na dalaga ng■ isáng payapàng
tahanan, sa pagkupkóp ng■ banal na kalayàan; kapag ang tang■ing
maipamamana ng■ lalaki sa kaniyang balo ay kahihiyán, pag-luhà sa iná
at kaalipinán sa mg■a anák, mabuti ng■â ang kusàin ninyó ang huwag
nang magbung■a, at lunurin na sa inyóng tiyan ang binhî ng■ mg■a
kalaitlait na iaanák. Ah, mabuti ka na, na hindî ka mang■ing■ilabot
sa iyóng libing■an sa pagkáding■íg ng■ sigáw ng■ mg■a naghihing■alô
sa kadilimán, ng■ mg■a nakababatíd na silá'y may pakpák ng■uni't
nang■akagapos, ng■ mg■a naiinis dahil sa walâng kalayàan. Tumung■o
ka na kaakbáy ng■ mg■a pang■arap ng■ makatà sa kalang■itang walâng
hangan, anino ng■ babaing nábanaag sa isáng sinag ng■ buwan, na
ibinúbulong ng■ maigkás na kawayanán.... ¡Mapalad ang mamatáy ng■
mayroong umiiyak, ng■ nag-iiwan sa pusò ng■ sa kaniyá'y umiibig ng■
malinis na gunitâ, isáng banal na alaala, na hindî nadung■isan ng■
karumaldumal na sigabó ng■ kalooban na lalòng lumálakí sa katagaláng
panahón! ¡Sumulong ka, aalalahanin ka namin! Sa malinis na simuy ng■
ating bayan, sa ilalim ng■ kaniyang lang■it na bugháw, sa ibabaw ng■
alon ng■ lawàng nakukulóng ng■ bulubunduking kulay sápiro at baybaying
esmeralda; sa kaniyang malilinaw na batisan na nilililiman ng■ mg■a
punòng kawayan, hinihiyasan ng■ mg■a bulaklák at binibigyáng buhay
ng■ mg■a tutubí't paróparó sa kaniláng walâng tung■o at malikót na
pagliliparan na waring nang■agsisipaglarô sa hang■in; sa katahimikan
ng■ ating mg■a gubat, sa awit ng■ ating mg■a batisan, sa buhos na
brillante ng■ ating mg■a talón ng■ tubig, sa maningnínng na liwanag
ng■ ating buwán, sa mg■a buntóng hining■á ng■ hang■in sa gabí, sa
isáng sabi, sa lahát ng■ bagay, na makapagpapaalala sa larawan ng■
ginigiliw, ay makikita ka naming gaya ng■ pinang■arap naming anyô
mo na marilág, magandá, nakang■itíng gaya ng■ pag-asa, kasinglinis
ng■ liwanag, dátapwá'y malungkót at mapighatíng tinátanáw ang aming
karumaldumal na kalagayan.

XXIV

MG■A PANG■ARAP

¡Amor, qué astro eres?

Nang kinabukasan, isáng araw ng■ huwebes, bago lumubóg ang araw,
ay naglálakád si Isagani sa liwaliwang María Cristina na tung■o sa
Malecón, upang dumaló sa itinipán sa kaniyá ni Paulita ng■ umagang
iyón. Walâng pag-aalinlang■an ang binatà na ang kaniláng pag-uusapan
ay ang nangyari sa gabíng nagdaán, at sa dahiláng siyá'y handâng
hing■án ng■ paliwanag ang binibini at alám niyá ang pagkamataás at

ugaling matigás nitó ay ináasahan na ang isáng pagkakasirâ. Dahil sa pananakaling itó ay tinagláy niyá ang dalawáng bugtóng na sulat ni Paulita, dalawáng kaputol na papel, na bahagyâng kinatatalâan ng iláng talatàng madalian ang pagkakatatik, na may iláng lamas at di lubhâng ayos ang pagkakasulat, mga bagay na hindi nakahadláng upang silá'y pakaingatan ng binatang nang ibig na higit pa kay sa silá'y naging sulat ni Safo ó ng musa Polimnia.

Ang pagtalagáng itó na pawiin ang pag-ibig sa ngalan ng karangalan, ang hangad na magtiis makatupad lamang sa katungkulan, ay hindi nakapigil na sumalakay kay Isagani ang isáng matinding kalungkutan at makapagpaalaala sa kaniyá noong magagandang umaga at mga gabíng lalò pa mandíng magagandá, na siláng dalawá'y nagbubulung an ng matatamis na kahangalán sa mga pag-itan ng saláng bakal ng _entresuelo_, mga kahangaláng sa ganang binatà, ay may kahulugán at katuturan na waring silá ang mga tanging salitá na dapat pakinggan ng lalóng mataás na pang-unawà ng tao. Inisip ni Isagani ang mga paglalakaran, ang mga gabíng may buwán, ang peria, ang mga madaling araw ng Disyembre matapos ang _misa de gallo_, ang agua bendita na karaniwang kaniyáng iniabót at pinasasalamatan namán ng binibini sa pamag-itan ng isáng tinging punò ng isáng boóng pagsintá, at kapuwá silá nang ilabot pagtatamà ng kaniláng mga daliri. Matutunóg na buntonghiningá na waring maliliit na kuwitis ang pumupulas sa kaniyáng dibdib at sumasalagimsim sa kaniyá ang lahat ng bangít ng mga makatá't manunulat na ukol sa pagkasalawahan ng babai. Sa loob niyáng sarili'y isinúsumpâ ang pagkakátayô ng mga dulàan, ng operetang pransés, ipinangangakòng gagantihán niyá si Pelaez sa lalóng madaling panahón. Lahát ng nasa paligid ay waring malungkót at maiitim ang kulay sa ganáng kaniyá; ang dagatan ay ulila't nag-iisá, lalò pa mandíng wari'y nag-iisá dahil sa kadalang an ng mga daóng na nakahintò roon; ang araw ay lulubóg sa likuran ng Mariveles nang waláng anománg kagandahan at kariktán, walá ang mga ulap na sarisari ang ayos at mayaman sa kulay ng mga hapong magagandá; ang monumento ni Anda, na waláng kaayos ayos, maralitá't bagól, na waláng anyô, waláng kalakhán: wari'y isáng sorbetes ó mabuti na ang maging isáng pastel; ang mga ginoong nang agliliwalíw sa Malecón, kahi't na may mga anyóng nasisiyahang loob at masasayá, ay waring masusungít, mapagmataás at mga hambúg sa ganang kaniyá; malilikót at waláng pinag-aralan ang mga batang naglalarò sa dalampasigan na pinatatalón sa alon ang mga batóng lapád sa tabí ng dagat, ó kayá'y nang ághahanáp sa buhanginán ng mga susô at kokomo na hinuhuli ng waláng patumanggá at pinápatáy ng walá namáng pakinabang; sa isáng sabi, sampû ng waláng katapusáng paggawâ ng daong an, na pinatungkulán niya ng mahigít sa tatlong tulâ, ay waring isáng bagay na waláng kabuluhán, kahalayhalay, gawáng batà, sa ganang kaniyá.

--Ang daong an, jah! ang sadsaran ng Maynilà, isáng _bastardo_ na mulá't sapol ng ipaglihí ay nagpaluhà na sa lahat dahil sa pangunguntí't kahihiyán! Kung hindi man lamang sana mangyari na matapos ang maraming pagluhà ay huwag lumabás na karimarimarim ang bungang sisipót!

Nagpugay ng hindi ininó ang dalawáng hesuita na naging mga gurò niya; bahagya nang nápuna ang isáng _tandem_ na ang lulan ay isáng amerikano at kinaingitan ng iláng makisig na nagpapalakad ng kaniláng mga kalesa; nang nálalapít sa monumento ni Anda ay nadingig si Ben-Zayb na may kausap at ang pinagsasalitaan ay si Simoun na nang gabíng nakaraan ay bigláng nagkasakit; si Simoun ay ayaw tumanggáp ng anomang dalaw, sampû sa mga alagád ng General.

--Iyan!--ang bulalás ni Isagani na nápangiti ng malungkót--diyan, ang mga pakitang loob, sapagká't mayaman.... Nguni't sa mga sundalong sugatín at may sakít na galing sa pagsalakay ay waláng

dumadalaw!

At sa pag-iisip sa mg■a pagsalakay na itó, sa kapalaran ng■ mg■a kaawawàng sundalo at sa pakikipaglaban ng■ mg■a taga kapuluan na ayaw pasakop sa dayuhan, ay náisip ang pagtimbang ng■ mg■a pagkamatáy, na, kung ang sa mg■a sundalo ay dakilà sapagkâ't tumútupad sa kaniláng katungkulan, ang sa mg■a taga kapuluan ay maluwalhati sapagkâ't ipinagtátanggol ang kaniláng tinubuan.

--¡Katakátakáng kapalaran ang sa iláng bayan!--aniya--Sapagkâ't ang isáng manglalakbáy ay lumunsád sa kaniyang dalampasigan, ay nawawalán na silá ng■ kalayaan at nagiging sakóp ó alipin, hindi lamang ng■ manglalakbáy, hindi lamang ng■ mg■a nagmamana sa mg■a itô, kundî ng■ kanilá pang mg■a kababayan, at hindi sa isáng panahón lamang kundî sa boóng buhay na! ¡Katakátakáng pag-unawâ sa katwiran! Ang kalagayang itó'y nagbibigáy ng■ malaking karapatán upang lipulin ang lahat ng■ dayuhan na wari'y siyang lalòng mabang■ís na hayop na maitatapon ng■ dagat!

At inisipisip, na, ang mg■a taga pulòng iyón, na kabaka ng■ kaniyang bayan ay waláng ibáng kasalanan kundî ang tagláy na kahinàan. Ang mg■a manglalakbáy ay lumunsád din namán sa dalampasigan ng■ ibáng bayan; ng■uni't sa dahiláng nátagpûang malalakás ay hindi pinagtangkâán ng■ kaniláng katang■i-tang■ing hang■ád. Kahì't na mahihinà ay minámagandá niya ang ipinamamalas, at ang pang■alan ng■ mg■a kalaban, na hindi kinaliligtaáng lagyán ng■ kakabít na duwag at dî mapagtapát ng■ mg■a pamahayagan, ay ipinalalagáy niyang mg■a pang■alang magiting, sapagkâ't namámatáy sa gitná ng■ kadakilàan sa paanan ng■ mg■a gibâng muog ng■ kaniláng dî wastòng kutà, mg■a dakilà pa kay sa matatandâng bayaning taga Troya; ang mg■a nasa pulòng iyon ay hindi nagnakaw ng■ isá mang Elenang pilipina. At sa kaniyang kasigabuháng loob sa pagkamakatà, ay iniisip ang mg■a kabinataán sa mg■a pulòng iyon na nang■agkakapuri sa matá ng■ mg■a babai doon, at dahil sa siyá'y nang■ing■ibig, na may nasàng mawalâ sa mundó, ay kinainggítan niyá ang mg■a kabinataang iyón na nakakatagpô ng■ isáng dakilàng pagpapatiwakál. At nábulalás na:

--¡Ah! Ibig kong mamatáy, mauwî sa walâ, iwanan ang aking bayan ng■ isáng dakilàng pang■alan, mamatáy ng■ dahil sa kaniyá, siyá'y ipagtanggól sa pagdagsâ ng■ mg■a dayuhan at pagkatapos ay tanglawán ng■ araw ang aking bangkáy na wari'y tanod na waláng kilos sa mg■a talampás ng■ dagat!

At ang pakikilaban sa mg■a alemán ay pumasok sa kaniyang alaala, at halos dinamdám niyá ang pagkakasawatâ ng■ gayón; namatáy sana siyá ng■ boong kasiyaháng loob sa piling ng■ watawat ng■ kastilà't pilipino, bago sumukò sa dayuhan:

--Sapagkâ't sa España--aniya--ay nabibigkís kamí ng■ mahigpít, dahil sa nakaraan, sa kasaysayan, sa pananampalataya, sa wikà....

¡Ang wikà, oo, ang wikà! Isáng palibák na ng■itî ang nalarawan sa kaniyang mg■a labì; ng■ gabíng yaon ay mayroon siláng gagawíng isáng pigíng sa _magpapansit_ upang _ipagdiwang_ ang pagkamatáy ng■ Akademia ng■ wikáng kastilà.

--¡Ay!--ang buntóng-hining■á niyá--¡kapág ang mg■a labusáw sa España ay kagaya ng■ mg■a náririto, sa madalíng panahón ay mabibilang ng■ Ináng bayan ang mg■a nagtátapát sa kaniyá!

Ang gabí'y untî-untíng lumálaganap at dahil doo'y nararagdagán ang kapighatian sa pusò ng■ binatà, na walâ nang pag-asa halos na makita si Paulita. Iniiwan na ng■ mg■a naglíliwalíw ang Malecón upang

tumunglo sa Luneta, na ang iláng bahagi ng tinutugtóg doon ng músika
ay nakararáting na dalá ng masaráp na hangin sa hapon hanggáng
sa kinalalagyán ng binatà; ang mga marino ng isáng pangdigmang
dagat, na nakahimpil sa ilog, ang gumágawâ ng mga paghahandang
ukol sa gabí, na, nang agsisiakyát sa lubid na wari'y mga gagambá;
ang mga daóng ay untî-untî nang naglálagáy ng kaniláng ilaw na
nagbíbigáy buhay doon at ang dalampasigan

Do el viento riza las calladas olas
Que con blando murmullo en la ribera
Se deslizan veloces por sí solas.....

na sinabi ni Alaejos, ay bumúbugá sa dakong malayò ng manipís na
singáw na ginágawang wari'y kayong madalang at matalinghagà ng
liwanag ng buwan, na noon ay kabilugan.....

Isáng malayong dagunót ay nádingíg, dagunót na untîuntîng lumálapít:
lumingón si Isagani at ang kaniyang pusò'y tumibók ng malakás;
isáng sasakyang bata ng dalawang kabayong putî ang dumaráting, ang
mga kabayong putîng makikilala niyá sa gitnâ ng sandaanglibo. Sa
sasakyán ay nakalulan si Paulita, si aling Victorina at ang kaibigang
kasama ng gabíng nakaraan.

Bago makahakbáng ang binatà'y nakaibís nang biglâ si Paulita at
nginitian si Isagani ng isáng ngitng lubós na pakikipagkásundô;
si Isagani'y nápangit namán at sa wari niyá'y napawing parang
usok ang lahat ng ulap, ang lahat ng masusungit na akalang sa
kaniyá'y sumalakay; may mga liwanag ang langit, awit ang hangin
at bulaklák ang nakakalat sa mga damó ng nilalakaran. Ang masamá
lamang ay naroroon si aling Victorina, si aling Victorina na kaylan
ma't náikita ang binatà'y hindi binibitiwan upang pagtanungán nang
balitang ukol kay D. Tiburcio. Tinungkol ni Isagani ang pagtuklás
ng kinalalagyán sa pamag-itan ng mga nag-aaral na kakilala niya.

--Walâ pang makapagsabi sa akin hanggá ng ayón--ang sagót, at
katotohanan ngâ ang kaniyang sinasabi, sapagkâ't si D. Tiburcio
ay nagtatagò pa namán sa bahay ng amain ng binatà, sa bahay ni
P. Florentino.

--Ipabalitâ ninyó sa kaniyá--ang sabing galít na galít ni
aling Victorina--na ipinahahanap ko siya sa guardia sibil; sa
patáy man ó sa buháy ay ibig kong matantô kung saan naroon....
sapagkâ't iyang pangailangang mag-antáy ng sampung taón bago
makapag-asawa ang isáng gaya ko!

Gulilát na náparingín sa kaniyá si Isagani; iniisip ni aling Victorina
ang pakasal. ¿Sino kayâ ang kulang palad?

--¿Anó ba ang pagkámasíd ninyó kay Juanito Pelaez?--ang biglang
tanóng ng babai.

--¿Si Juanito?....

Hindi matumpakán ni Isagani ang isásagót; nganínganí nang ibig
sabihin ang lahat ng kasamaán ni Pelaez na kaniyang batíd, nguni't
ang pagkamapagbigáy ay siyang naghari sa kaniyang pusò at ang sinabi'y
pawang pagpuri sa kaagáw, sa dahilang kaagáw ngâ niya. Dahil sa
gayón ay tuwanguwâ at magalák na pinakapuri ni aling Victorina ang
mga kabutihan ni Pelaez, at gágawin na sanang katapatang loob si
Isagani tungkol sa kaniyang panibagong pag-ibig, nang dumatíng na
tumatakbó ang kaibigan ni Paulita upang sabihin na ang pamaypáy nito'y
nahulog sa mga batóng nasa pasigan, sa kalapít ng Malecón. Pakanâ
ó pagkakataón, nguni't ang pangyayaring itó'y nagbigáy daan upang

ang kaibigan ay mátirang kasama ng matandang babai at si Isagani namán ay mangyaring makipag-alaman kay Paulita. Sa isáng dako namán ay ikinalulugód ni aling Victorina ang gayón, at upáng maiwan sa kaniyá si Juanito, ay linúluwagán ang pag-ligaw ni Isagani.

Mayroon nang handâng paraan si Paulita; nang magpasalamat ay nagpakunwaring may pagkamuhî, may samâ ng loob, at ipinahiwatig, sa isáng paraang lubhâng mahinhín, na siya'y nagtataká sa pagkakatatagpô doon sa binatà, gayóng ang lahát ng tao'y nasa Luneta, sampû ng mga artistang pransesa.

--Tinipanán ninyó akó, ¿papanong hindi....?

--Gayón man, kagabí'y hindi man ninyó nápunang akó'y nasa dulàan; sa boóng itinagál ng palabás ay minámatyagán ko kayó at hindi ninyó hinihiwalayán ng tingín iyóng mga babaing _cochers_....

Nagkápalít ang kalagayan; si Isagani na náparoon upang humingí ng paliwanag ay siya pang nagbigáy at sumaligaya siyang lubós ng tinuran ni Paulita na siya'y pinatatawad. Tungkól sa pagkakaparoon ng babai sa dulàan, ay dapat pang pasalamatan sa kaniyá; siya, sa kápipilit ng inali, ay pumaroon lamang sa pag-asang mákikita ang binatà sa boong palabás. ¡Gaano ang pagkutyâ niya kay Juanito Pelaez!

--¡Ang aking ali ang nakakaibig!--ang sabi na kasabáy ang masayang halakhák.

Kapuwâ nagtawanan; ang pagkákasal ni Pelaez kay aling Victorina ay ipinagkatuwâ niláng mabuti at halos namamalas na niláng nangyari; ng unít naalala ni Isagani na si D. Tiburcio ay buháy at ipinagkátiwalà ang lihim sa kaniyang giliw, matapos na mapapangakò ng hindi sasabihin kahi't kanino. Si Paulita'y nangakò, ng unít sa sarili'y tangkâ ang sabihin sa kaibigan.

Ang bagay na itó'y siyang naglipat ng usapan sa bayan ni Isagani, na nalilibid ng kagubatan at nalalagáy sa baybayin ng dagat na nag-uumugong sa paanan ng matataas na talampás.

Ang matá ni Isagani ay nagliliwanag sa pagbanggít sa liblíb na sulok na iyon; ang sigaw ng pagmamakatangí ay nagpapapulá sa kaniyang pisngí, nangingín ang kaniyang boses, ang kaniyang damdaming makatà ay sumusulák at ang mga salitá'y pumupulás na mainit, punô ng sigabó na waring ang pag-ibig ng kaniyang pag-ibig ang tinuturan, kayâ't hindi nakapigil sa pagbulalás ng:

--¡Oh! ¡Sa iláng ng aking mga kabundukan ay dinadanas ko ang pagkamalayà, malayang gaya ng simuy, gaya ng liwanag na walâng sagkâng kumakalat sa sangsinukob! ¡Libo mang bayanán, libo mang palasyo ay ipagpapalit ko sa sulok na iyon ng Pilipinas, na malayò sa mga tao, ay dinadanas ko ang tunay na kalayaan! ¡Doón, kaharáp ang mga sadyang likás, kaharáp ng hiwagà at ng walâng katapusán; ng kagubatan at ng karagatan, ay nag-íisip akó, nagsasalitâ at gumagawâ nang gaya ng isáng taong walâng kinikilalang panginoón!

Si Paulita, sa haráp ng gayóng sigabó ng kalooban dahil sa bayang kinákitaan ng unang liwanag, sigabóng hindi kilalá, siya na hiratíng makáding ng pag-alipustâ sa kaniyang bayan at maminsan minsang siyá'y nakíkiayon sa gayón, ay nagpahalatâ ng kaunting wari'y panibughô sa paraang paghihinampó na gaya ng dati.

Ng unít madalí siyang napapayapà ni Isagani.

--¡Oo!--ang sabi--siyá'y iniibig ko ng higít sa lahát ng bagay

noong hindi pa kita nakikilala! Ibig na ibig ko ang magliklik sa kagubatan, humimbíng sa lilim ng mg a punò, umupô sa ungs ng isáng talampás upang saklawín ng tingín ang Pasípiko na sa harapán kó'y hinahalò ang kaniyang mg a bugháw na alon, at inihahatíd sa akin ang mg a awit na natutuhan sa mg a dalampasigan ng malayàng Amérika.... Bago kita mákilala, ang dagat na iyon ay siyang aking mundó, aking lugód, aking pag-ibig, aking mg a pangarap. Kapag nahihimbíng ng mapayapà at ang araw ay nagniningning sa kaitaasan, ay ikinalulugód ko ang pagtanáw sa bangíng nasa sa aking paanan na may limánpung metro ang lalim, at hinahanap ko ang mg a kahanghang hayop sa kagubatan ng mg a bulaklak ng bató at mg a korales na naaaninag sa bugháw na tubig, ang malalakíng serpiente na, alinsunod sa sabi ng mg a taong bukid, ay umaalís umanó sa gubat upang manahanan sa dagat at doo'y magpakalakí.... Sa kináhapunan, na, umanó'y, siyang paglabás ng mg a sirena, ay sinusubukan kong masigasig sa pag-itan ng mg a alon, na minsan, ay warìng namalas ko silà sa gitná ng bulà at doo'y nangaglarò; maliwanag na nadidingíng ko ang kaniláng mg a awit, awit na ukol sa kalayaan, at naulinigan ko ang tunóg ng kaniláng matagintíng na alpá. Noong araw ay dumádaan akó ng mahabàng sandali sa pagmamalas ng pagbabagobagong anyô ng mg a ulap, sa pagmamalas sa punong nag-iisá sa kapatagan, sa isáng talampás, na hindi ko maunawà ang sanhi ng pagkakagayón, na hindi mákilalang lubós ang damdaming yaon na ginigising sa aking kalooban. Madalás na akó'y pinagsasalaysayán ng mahabàng pangaral ng aking amain at sinasabing dadalhin akó sa isáng manggagamot dahil sa baká akó'y magkaroon ng sakit na mapanglawin. Dátapwâ'y nákita kita, kita'y inibig, at sa pagpapahingáng ito sa pag-aaral ay warìng may isáng bagay na walà sa akin ng akó'y nároon, ang kagubatan ay madilím, malungkót ang ilog na umaagos sa kagubatan, ang dagat ay nakaíníp, ang abot ng malas sa dakong kalookan ay waláng anománg bagay.... ¡At! kung maparoon ka lamang doón, kahit miminsan, kung tungtungán ng mg a paa mo ang mg a landás na iyón, kung kanawín ng dulo ng iyóng mg a daliri ang tubig ng mg a batisan, kung tingnán mo ang dagat, maupô ka sa talampás at pahigingin mo ang hangin sa pamag-itan ng iyong mahihimig na awit, ang aking kagubatan ay magiging Edén, ang agos ng batisan ay aawit, sisipót ang liwanag sa kusim na dahon, magiging batóng brillante ang mg a paták ng hamóg at magiging perlas ang mg a bulà ng dagat!

Nguni't nádingíng ni Paulita na upang makaratíng sa bayan ni Isagani ay kailangang magdaán sa mg a bundók na maraming maliliít na lintâ, at dahil sa bagay na itó, ay kinikilíg na ang duwág. Dahil sa gawî na niya ang ayaw mapagod at sa dahiláng siyá'y malayaw ay sinabing maglalakbáy lamang siyá kung naka-karwahe ó naka-tren.

Si Isagani, na nakalimot na sa lahat ng kaniyang mapaít na pagpapalagáy sa mg a bagay bagay at walà nang náíkita sa lahat ng dako kundî bulaklak na waláng tiník, ay sumagót na:

--Sa loób ng dí mahabàng panahón ang lahat ng pulô'y makakalatan ng mg a daáng bakal,

Na lubhâng matuli't
halos parang hangin
na pagdaraanán
niyóng _ferro-carril_,

gaya ng sabi ng isáng sumulat; at sa gayón, ang mg a sulok ng sangkapulûan ay mabubuksán sa lahat....

--Sa gayón, nguni't kailan? Kung akó'y hukluban na....

--¡Bah! Hindi mo batíd ang magagawâ natin sa loob ng iláng taón--ang

sagót ni Isagani--hindî mo batíd ang lakás at ang sigabó na maibibigáy ng■ bayan matapos ang daan daang taóng pagkáhimbíng.... Nililing■ap tayo ng■ España; ang kabinataán nating nasa Madrid ay gumagawâ gabí't araw at iniuukol sa tinubùan ang boô niláng katalinuhan, ang lahát ng■ sandalî ng■ kaniláng kabuhayan, ang lahát ng■ kaniláng kaya; ang mg■a mahahabaging ting■íg doon ay nakikisapi sa ating ting■ig, mg■a polítiko na nakababatíd na waláng mabuting bigkís kundí ang pag-iisá sa kabuhayan at sa damdamin: kinikilala ang ating katwiran at ang lahát ng■ bagay ay nagpapahiwatig ng■ isáng magandáng kinabukasan ng■ madlá.... ¡Tunay ng■â at katatapos pa lamang na kapagtítikím ng■ isáng muntîng pagkabigô, kamíng mg■a nag-aaral, ng■unì't ang tagumpáy ay untíuntî nang lumalaganap sa lahát ng■ layunín.... nasa sa budhî na ng■ lahát! Ang taksíl na pagkatalong aming tinamó ay nagpapatunay ng■ mg■a hulíng hing■á, ng■ hulíng kilíg ng■ mamámatáy! Bukas ay mámamayán kami ng■ Pilipinas na magandá na ang tutung■uhin sapagká't málalagáy sa mg■a mairugíng kamáy; ¡Oo! ang kinabukasan ay amin, nákinikínitá ko nang kulay rosa, nakikinikínitá kong ang pagkilos ay magbibigáy buhay sa dakong itó na laong panahóng patáy, náhihimbíng.... Nákinikínitá ko ang pagsipót ng■ mg■a bayan sa kalapít ng■ mg■a daáng bakal, at sa lahát ng■ pook ay may mg■a pagawaan na gaya noong nasa Mandaluyong!.... Náding■íg ko na ang pagsipol ng■ bapor, ang dagundóng ng■ mg■a tren, ang ugong ng■ mg■a mákina.... namamalas kong pumápaitaas ang usok, ang kaniyáng malakás na hing■á, at náalang■áp ko ang amóy ng■ lang■ís; ang pawis ng■ mg■a kahang■àhang■àng kasangkapan na waláng tígil sa paggawâ.... Ang daong■ang iyan, na may mahinàng pagkayari, ang ilog na iyan na wari'y pinaghíhing■alûán ng■ pang■ang■alakal, ay mákikita nating punô ng■ albor at maglalarawan sa atin ng■ panahón ng■ taglamíg sa kagubatan ng■ Europa.... Ang malunas na simoy na itó at ang malilinis na batóng iyán ay mapupunô ng■ uling, ng■ mg■a kaha at barriles na gawâ ng■ tao; dátapwâ'y waláng kailang■an! maglalakbáy tayo ng■ madalian, sa mg■a maluluwág na sasakyán, upáng hanapin sa dakong loob ang ibáng simuy, ang ibáng tanawin sa ibáng dalampasigan, mg■a lalòng malalamíg na sing■áw sa mg■a paanan ng■ kabundukan.... Ang mg■a _acorazado_ ay siyáng magbabantáy sa ating mg■a baybayin: ang pilipino at ang kastilà ay mag-uunahán sa pagpupunyangíng gapiin ang anománg pagdagsâ ng■ mg■a taga ibáng lupàin, upang ipagtanggól ang inyóng mg■a tahanan at bayàan kayóng matuwâ at mabuhay ng■ mapayapà, na ginígiliw at iginagalang. Ligtás na sa paraang panghihitít, waláng samâ ng■ loob at pag-aalinlang■an, ang bayan ay gágawâ na, sapagká't kung magkakágayón ay hindi na makaduduhagi ang paggawâ, hindi na magiging pang■ang■ayupapà, na wari'y takdá sa alipin; sa gayón ay hindi na pasasamáin ng■ kastilà ang kaniyáng ugali sa tulong ng■ mg■a hang■arìng maghariharian at, tapát ang ting■ín, malusog ang pusò, ay mag-aabutan kami ng■ kamáy, at ang pang■ang■alakal, ang paggawâ, ang pag-aani, ang karunungan ay magnanawnáw sa lilim ng■ kalayàan at ng■ mg■a kautusáng tuwíd at pantáy pantáy na gaya ng■ sa mayamang Inglaterra.....

Si Paulita ay náng■ing■itîng wari'y alinlang■an at iníilíng ang ulo.

--¡Pang■arap, pang■arap!--ang buntóng hining■á--náding■íg kong sinasabi na kayó'y maraming kalaban.... Ang sabi ni tia Torina ay alipin magpakailán man ang bayang itó.

--Sapagká't ang ali mo'y isáng hang■ál; sapagká't hindî maaaring siyá'y mabuhay nang waláng alipin, at kung walâ siyá noon ay pinápang■arap ang sa dárating na panahón, at kung hindi mangyari ay binubukobuko sa sariling gunitâ. Tunay ng■âng mayroón kami mg■a kalaban, na magkákaroón ng■ tunggalian, ng■unì't kami ang magtátagumpáy. Mangyayaring gawíng waláng wastóng kanlung■an ng■ matandang kaparaanan ang mg■a duróg na muog ng■ kaniláng mg■a kastilyo, amin siláng gagapiing umaawit ng■ kalayàan, sa haráp ng■

inyóng mg■a malas, sabáy sa pagakpák ng■ inyóng mg■a kamáy na aming minámahal! Sa isáng dako'y hindî ka dapat mang■anib; ang labanán ay mapayapà; sukat na ang iabóy lamang ninyó kamí sa pag-aaral, gising■in ninyó sa amin ang marang■ál at mataas na pag-iisip at udyukán ninyó kamí sa pagtatamán, sa kagiting■án, na ang pinakagantí'y ang inyóng paggiliw!

Tagláy dín ni Paulita ang kaniyang ng■itîng mahiwagà at warìng nag-iisip; nakatanáw sa dako ng■ ilog, at tinatapíktapík ng■ pamaypáy ang pisng■í.

--¿At kung walâ kayóng mápalâ?--ang tanóng na warìng hindî pinahahalagahán nang gaano ang usapan.

Ang tanóng na itó'y nakasugat kay Isagani; tinitigan ang mg■a matá ng■ kaniyang irog, dahandahang piniglán ang isáng kamáy at nagwikàng:

--Pakingán mo: kung walâ kamíng mápalâ.....

At náhintông nag-aalinlang■an.

--Pakingán mo, Paulita,--ang patuloy--batíd mo kung gaano ang aking pagsintá at pagsambá sa iyó; alám mong nalilimot ko ang sarili kung akó'y iyóng tinititigan, kapag nábabakás ko sa titig na iyán ang isáng kisláp ng■ pag-ibig.... gayón man, kapag walâ kamíng nápalâ, ay papang■arapin ko ang isá mo pang titig at mapalad akóng mamámatáy upáng ang isáng liwaywáy lamang ng■ pagmamalakí ay sumilay sa iyóng mg■a matá at masabi mo sa balang araw, sa lahát, kasabáy ng■ pagtuturò sa aking bangkáy, na: ¡ang aking pag-ibig ay namatáy sa pagsasanggaláng ng■ mg■a karapatán ng■ aking bayan!

--¡Halinang umuwî, inéng, at bakâ ka sipunín!--ang sigáw ng■ sandalîng iyón ni aling Victorina.

Ang boses na iyón ay nagpabalík sa kanilá sa katunayan ng■ buhay. Yaón na ang oras ng■ pag-uwî, at sa kagandahang loób, ay inanyayahang lumulan sa sasakyán si Isagani, anyayang hindî na inantáy ng■ binatà na ulitin pang mulí. Sa dahiláng ang karuahe ay kay Paulita, ay umupô sa paharáp si aling Victorina at ang kaibigan, at sa bangkông maliit ang dalawáng magsing-irog.

Lulan ng■ íisang sasakyán, mákasiping ang ginígiliw, lang■apín ang bang■ó, masagì ang sutlâ ng■ damít, makitang nag-iisip, na nakahalukipkíp, naliliwanagan ng■ buwán sa Pilipinas na nagbibigáy kagandahan at ding■al sa anománg bagáy na lalòng lubasâ, ay isáng pang■arap na hindî inantáy ni Isagani na mangyari magpakailán man! Nápakámaralitâ ng■ mg■a pauwîng naglálakád, na nang■ag-íisá, at nang■agsísiilag upang paraanin ang matuling sasakyán! Sa hinabà habà ng■ dinaanang iyon, sa boong habà ng■ baybayin, ng■ liwaliwan ng■ Sabana, ng■ tuláy ng■ España, ay walâng nákita si Isagani kundî isáng magandáng ulong nakatagilid, na mainam ang pusód, na nagtátapós sa isáng sunúdsunurang líig na nawawalâ sa mg■a guyón ng■ pinyá. Isáng brillante ang kumíkindát sa kaniyá mulá sa ping■ol ng■ muntîng taing■a, na wari'y bituín sa gitnâ ng■ mg■a pinilakang ulap. Si Isagani ay nakáring■íg ng■ malayóng uliyaw na itinátanóng sa kaniyá si D. Tiburcio de Espadaña, ang pang■alan ni Juanito Pelaez, ng■uni't sa ganáng kaniyá ay nagíng wari'y tunóg ng■ kampanàng nadíding■íg na malayò, magulóng ting■ig na nádiding■íg sa gitnâ ng■ bung■ang-tulog.

Kinailang■an ang ipaalaala sa kaniyá na nakarátíng na silá sa liwasan ng■ Sta. Cruz.

TAWANAN--IYAKAN

Ang loob kabahayán ng “_Pancitería Macanista de buen gusto_” ng gabíng iyon ay may anyông dî pangkaraniwan.

Labíng apat na binatà, ng mg^a pulông lalòng tanyág ng Sangkapulûan, mulâ sa indio na walâng ibáng dugông halò (kung mayroong walâng halò) hanggáng sa kastilàng taga España, ay nangagkatipon upang idaos ang pigíng na sinabi ni P. Irene, alang-alang sa nagíng hanggá ng salitâang ukol sa pagtuturò ng wikàng kastilà. Inupahan nilà nang sa ganáng kanilá lamang ang lahát ng dulang, pinaragdagán ang ilaw at ipinadikit sa dingdíng, kasíping ng mg^a palamuti at kakemonong insík, ang ganitóng dî mawatasang mg^a pananalitâ:

¡LUMUWALHATI SI CUSTODIO DAHIL SA KANIYANG MAÑGA KALIKSIHÁN AT PANSIT SA LUPA SA MAÑGA BINATANG MAY MABUBUTING KALOOBAN!

Sa isáng bayan na ang lahát ng kabalbalán ay tinatabing^{an} ng ayos kagalanggalang, at ang karamihan ay nátataás sa tulong ng usok at mainit na hangⁱⁿ; sa isáng bayan na yaóng sadyâng katunayan at tapát ay nakasásakit paglabás sa pusò at mangyayaring magíng sanhî ng mg^a kaguluhan, marahil ay yaón ang lalòng mabuting paraán upang ipaggalák ang sumumpóng sa ulo ng bantóg na si D. Custodio. Sinagót ng mg^a nádayà ng isáng halakhák ang birò, ang _pastel_ ng pamahalàan ay sinagót ng isáng pinggáng pansit, at mabuti't gayón na lamang!

Nangagtatawanan, nagbibirûán, ng unì't náhahalatâng ang katuwàan, ay pilit; ang tawanan ay tumatagintíng dahil sa kauntíng pang^{ing}iníg, sa mg^a paning^y pumúpulás ang matutuling kisláp at hindí íisa ang kinákitàan ng nagniningning na paták ng luhà. Datapwâ't gayón man, ang mg^a binatàng iyón ay mg^a ganid na loób, mg^a walâ sa katwiran! Hindí nóon lamang pinasiyahán sa gayóng paraán ang lalòng mainam na panukalà, na pinápatáy ang mg^a pag-asa sa tulong ng malalakíng salitá at mumuntíng gawâ: bago si D. Custodio ay nagkaroón na ng marami, lubhâng marami! Sa gitnâ ng kabahayán at sa tapát ng mg^a paról na pulá, ay may apat na dulang na bilóg, na naáyos na patungkô; ang mg^a luklukan ay mg^a uupáng kahoy na bilóg dín. Sa gitnâ ng bawâ't dulang, alinsunod sa kaugalian ng tindahan, ay may nakahandâng apat na pingáng mumuntí na may tig-apat na kakanín ang bawâ't isá, at apat na tasang tsá, na may kanikaniyang takíp, na pawang porselanang pulá; sa haráp ng bawâ't luklukan ay may isáng bote at dalawáng kopang bubog na nang^{ing}intáb.

Dahil sa pagkamausisà ni Sandoval, ay nagtitingíntingⁱⁿ, lahát ay sinisiyasat, tinitíkmán ang mg^a hopyà, pinagmamasdán ang mg^a palamuti, binabasa ang talàan ng mg^a halagá. Ang ibá'y nangag-uusap ng ukol sa mg^a bagay-bagay na pang-kasalukuyan, ukol sa mg^a artistang babai ng operetang pransés at mahiwagang pagkakasakit ni Simoun, na, alinsunod sa ilán, ay natagpûang may sugat sa lansang^{an}; alinsunod namán sa ibá ay nagtangkang magpatiwakál: gaya ng sadyang dapat mangyari, siláng lahát ay nanínirá sa mg^a pagkukuròkurò. Si Tadeo ay may ibáng balitâ, na alinsunod sa sabi niyá'y hindí magkakabulâ. Si Simoun ay sinugatan ng isáng hindí kilalá sa may lumang líwasan ng Vivak; ang sanhî ay ang higantí, at ang katunayan ay ang pangyayaring si Simoun ay ayaw magpahiwatig ng anomán. Matapos iyón ay napag-usapan ang mg^a mahiwagang higantí, at gaya ng maaantáy ay mg^a kagagawang prayle ang tinutukoy, na isinalaysáy ng bawâ't isá ang inaasal ng mg^a kura sa kaníkaniláng bayan.

Isáng tulâ na nasusulat ng■ malalakíng títik na itím, ang nasa dakong itaas ng■ pintông kabahayán at nagsasabing:

De esta fonda el cabecilla
Al público advierte
Que nada dejen absolutamente
Sobre alguna mesa ó silla.

--¡Kay inam na paunawà!--ang bulalás ni Sandoval--napagkikilala ang pagtitiwalà sa pulutóng ¿anó? ¡At nakú, ang tulâ! ¡Maipalalagáy na si D. Tiburcio na nagíng tulâ, dalawáng paa, ang isá'y mahabà kay sa isá sa pag-itan ng■ dalawáng tungkód! ¡Pag nákita iyan ni Isagani, ay iaalay sa kaniyang magigìng inali!

--¡Nárito si Isagani!--ang sagót ng■ isáng boses mulâ sa hagdanan.

At ang mapalad na binatà'y lumitaw na lipus katuwàan, na sinusundán ng■ dalawáng insík na walâng barò na may daláng malalakíng mangkók, na nagkakalat ng■ masaráp na amóy, na nakasalalay sa dalawáng malalakíng pangnán. Masasayang paabá ang sa kanilá'y sumalubong.

Walâ pa si Juanito Pelaez, ng■ uni't sa dahiláng nakaraan na ang oras ay masasayang nang■ agsidulóg sa dulang. Kailan pa man ay hindi makatutupád sa salitâan si Juanito.

--Kung si Basilio pa ang ating inanyayahan at hindi siya--ang sabi ni Tadeo.--Nilasíng sana natin upang mapagsabi ng■ iláng lihim.

--Há, ¿ang mapagnilay na si Basilio ay may itinatagòng lihim?

--¡Bah!--ang tugón ni Tadeo--at ang lalò pa namáng mahahalagá! May iláng lihim na pangyayaring siya lamang ang tang■ing nakababatíd ng■ linaw.... ang batàng nawalâ, ang monha....

--¡Mang■a ginoo; ang _pansít lang-lang_ ay siyang sopas na pinakamabuti!--ang sigaw ni Makaraig;--gaya ng■ mákikita ninyó, Sandoval, ang halò ay kabutí, hipon, tinipîng itlóg, sotanghon, manók, at hindi ko na maalaman kung anó pa. Bilang pamago ay ihandóg natin ang mg■a butó kay D. Custodio; ¡tingnán natin, magpanukalà siya ng■ ukol dito!

Isáng masayang halakhakan ang sumalubong sa pahayag na itó.

--Pag naalaman....

--¡Patakbóng paparito!--ang dugtóng ni Sandoval--nápakabuti ng■ sopas, ¿anó ang pang■alan?

--_Pansít lang-lang_, itó ng■â _pansít_ insík upang máibá sa isá na sadyâng gawâ rito.

--¡Bah! mahirap alalahanin ang pang■alan. ¡Patungkol kay D. Custodio ay bíbinyagán ko ng■ pang■alang _panukalang sopas_!

Tinanggáp ang bagong pang■alan.

--Mg■a ginoo,--ang sabi ni Makaraig, na siyang pumili ng■ mg■a kákanin--¡mayroon pa tayong tatlong ulam! _Lumpiyá_ ng■ insík na ang lamán ay baboy....

--¡Na inihahandóg kay P. Irene!

--¡Ababá! Si P. Irene ay hindî kakain ng■ baboy hanggáng hindî nag-aalís ng■ ilóng--ang marahang sabi ng■ isáng binatàng taga Iloilo sa kaniyang kalapít.

--¡Mag-aalís ng■ ilóng!

--¡Mawalâ ang ilóng ni P. Irene!--ang panabáy na sigáwan ng■ lahát.

--Galang, mg■a ginoo, kauntîng galang!--ang hing■î ni Pecson na pabirông wari'y tinótotoó.

--Ang pang■atlóng pinggán ng■ ulam ay panyáng na alimang■o.....

--Na ipinatutungkól sa mg■a prayle--ang dugtóng ng■ taga Bisayà.

--Dahil sa pagka-alimang■o,--ang dugtóng ni Sandoval.

--¡Tamà at tatawaging panyáng na prayle!

Inulit ng■ lahát na sabáy-sabáy ang: ¡panyáng na prayle!

--¡Tumututol akó sa ng■alan ng■ isá!--ang sabi ni Isagani.

--¡At akó, sa ng■alan ng■ mg■a alimang■o!--ang dugtóng ni Tadeo.

--¡Galang, mg■a ginoo, kauntîng galang!--ang mulîng sigáw ni Pecson na namumuwalan.

--Ang pang-apat ay pansít na ginisá na ipinatutungkól.... sa pamahalàan at sa bayan!

Lahát ay nápaling■ón kay Makaraig.

--Hindî pa nalalaunan, mg■a ginoo,--ang patuloy--ay inaakalàng ang pansít ay gawâng insík ó hapón, ng■unì't sa dahiláng siyá'y hindî kilalá ni sa Kainsikán ni sa Hapón, ay tila siyá pilipino, ng■unì't gayón man, ang mg■a naglulutò at nakikinabang ay ang mg■a insík: idem na idem na idem ang nangyayari sa pamahalàan at sa Pilipinas: wari'y insík, ng■unì't insík man silá ó hindî man, ay may mg■a doktor ang Santa Madre.... Lahát ay kumakain at lumalasa sa kaniyá, ng■unì't gayón mán ay nang■agpapatumpíktumpík pa't nagpapakunwarîng umaayáw: gayón dín ang nangyayari sa bayan, gayón dín ang sa pamahalàan.... Lahát ay nabubuhay ng■ dahil sa kaniyá, lahát ay kalahók sa pistahan at pagkatapos ay walâng bayang sásamâ pa kay sa Pilipinas, walâng pamahalâang lalòng maguló. Ipatungkól ng■â natin ang pansít sa bayan at sa pamahalàan!

--¡Ipatungkól!--ang sabáysabáy na sabi ng■ lahát.

--¡Tutol akó!--ang bulalás ni Isagani....

--¡Galang ang mg■a batà, igalang ang mg■a nasawî!--ang sigáw na pinaugong ang ting■ig ni Pecson, na itinaás ang isáng butó ng■ inahíng manók.

--¡Ipatungkól natin ang pansít sa insík na si Quiroga, na isá sa apat na kapangyarihan ng■ sangbayanáng pilipino!--ang palagáy ni Isagani.

--¡Huwág, sa _Eminencia Negra_!

--¡Huwág kayóng maing■ay!--ang pabiglâng sabing mahiwagà ng■ isá,--sa liwasan ay may mg■a pulutóng na nagmamalas sa atin at ang mg■a

dingding ay may pangdingíng.

Tunay ngâ, pulúpulutóng ng mgâ nanonoód ay nangagtayô sa tapát ng mgâ durungâwan, samantalang ang ingâyan at tawanan sa mgâ tindahang kalapít ay lubós na napawì, na warì bagáng minatyagán ang nangyayari sa pigíng. Ang katahimikan ay may ayos na katangítangì.

--¡Tadeo, ibigkás mo ang iyóng talumpati!--ang marahang sabi ni Makaraig.

Sa dahiláng si Sandoval ang siyáng lalòng bihasá sa pagkamáanalumpati ay pinagkásundúang siya ang sa huli'y hahaláw sa lahat ng salaysáy.

Si Tadeo, dahil sa ugaling tamád na tagláy niyáng parati, ay hindi naghanda at namimilipit. Samantalang sinísipsíp ang isáng mahabàng sotanghon, ay iniisip ang paraang ikaliligtás niya sa kalagayang iyón, hanggán sa naalaala ang isáng talumpating napag-aralan sa klase at humandâ nang gayahan yaón at lahukán ng ibáng bagay.

--¡Mgâ ginigiliw na kapatíd sa panukalà!--ang simulâ niyáng ikinumpáy ang sipit na kagamitan ng mgâ insík sa pagkain.

--¡Hayup! ¡bitiwan mo ang sipit, ginuló mo ang buhók ko!--ang sabi ng isá niyáng katabí.

--Sa tawag ng inyóng paghahalál na pagpunan ang kakulangang iniwan sa.....

--¡Manggagaya!--ang putol ni Sandoval,--ang talumpating iyan ay sa Pangulo ng ating Liceo!

--“Sa tawag ng inyóng paghahalál”--ang patuloy ni Tadeo na walang katiga-tigatig--“na pagpunán ang kakulangang iniwan sa aking.... pag-iisip (at itinurò ang kaniyang tiyan) ng isáng dakilang lalaki dahil sa kaniyang banal na aral at kaniyang mgâ kagagawán at mgâ panukalà na karapatdapat na magkaroon ng kaunti pang alaala, ¿anó ang masasabi sa inyó ng isáng gaya ko na may malaking gutom sa dahilang hindi nananghalì?”

--¡Nárito ang isáng liig, bigaaán!--ang sabi ng kaniyang kalapít na iniaabót sa kaniya ang liig ng isáng inahing manók.

--“May isáng ulam, mgâ ginoo, na kayamanan ng isáng bayan na ngâyo'y sadlakan ng lait at kutyâ ng mundo, na pinagsaukán ng kanilang mgâ dayukdók na sandók ng matatakaw na poók, na nasa kalunuran ng sangsinukob....”--itinurò sa pamag-itan ng kaniyang sipit si Sandoval na nakikipaglaban sa isáng makunat na pakpák ng inahín.

--At ¡mgâ taga kasilanganan!--ang sagót ng tinukoy, na iginuhit ng pabilóg ang kaniyang panandók upang maiturò ang lahat ng kumakain.

--¡Hindi pinapayagan ang mgâ patláng!

--¡Humihingâ akó ng salitâ!

--¡Humíhingâ akó ng patís!--ang dugtóng ni Isagani.

--¡Dalhín dito ang lumpiyâ!

Hiningâ ng lahat ang lumpiyâ at si Tadeo ay umupông masayá dahil sa pagkakaalpás sa kagipitan.

Ang ulam na ipinatungkol kay P. Irene ay hindi lumabás na mabuti at ang gayón ay ipinahayag ni Sandoval sa isáng paraang lubhâng nápakasakit.

--¡Nang■ing■intáb ang labás dahil sa mantikà at baboy ang loob!
¡Dalhín dito ang pang■atlong pingán ng■ ulam, ang panyáng na prayle!

Ang panyáng ay hindi pa lutò; nádiding■íg ang sagitsít ng■ mantikà sa kawali. Sinamantalá ang patláng upang tumunggâ at hining■î niláng magsalitâ si Pecson.

Walâng kaping■asping■as si Pecson ay nag-angtandâ, tumindíg na pinipilit pigilin ang kaniyang tawang hang■ál, ginayahan ang isáng _predicador_ na agustino, na noo'y nábabantóg, at nagsimulâ sa pagbulóng na wari'y sinásabi ang lamán ng■ sermon.

“_Si tripa plena laudat Deum, tripa famelica laudabit fratres_; kung ang bitukang bundát ay nagpupuri sa Dios, ang bitukang dayukdók ay magpupuri sa mg■a prayle. Mg■a salitâng sinabi ni ginoong Custodio, sa bibíg ni Ben-Zayb, pamahayagang _El Grito de la Integridad_, pang■alawáng salaysáy, kaululáng ika isáng daan, limang pô't pitó.

“¡Mg■a ginigiliw kong kapatíd kay Jesucristo!

“¡Ibinúbugá ng■ kasamáan ang kaniyang maruming hining■á sa mg■a kulay dahong baybayin ng■ Frailandia, Kapulúang Pilipinas sa karaniwang tawag! Hindi sumísilang ang isáng araw na hindi umuugong ang isáng pagbaka, na hindi náding■íg ang isáng masamâng parunggít sa mg■a _reverendas_, _venerandas_ at _predicandas corporaciones_, na walâng sukat magtanggól at walâng sukat kumatig. Ipahintulot ninyó sa akin, mg■a kapatíd, na sa isáng sandali'y magíng _caballero andante_ akó upang magtanggól ng■ walâng sukat magsanggaláng, ng■ mg■a banál na korporación na nagturò sa atin, at patibayan pang mulí ang karugtóng ng■ ibig turan noong sáwikâin na, _bitukang bundát ay nagpupuri sa Dios_, na dili ibá't, _ang bitukang dayukdók ay magpupuri sa mg■a prayle_.”

--¡Mainam, mainam!

--Hoy,--ang sabing walâng katawatawa ni Isagani--ipinabábatíd ko sa iyo na kapág ang mg■a prayle ang nátutukoy ay iginagalang ko ang isá.

Si Sandoval, na nasásayahán na, ay umawit:

_¡Un fraile, dos frailes, tres frailes en el cooro
Hacen el mismo efecto que un solo toooro!_

--Making■íg kayó, mg■a kapatíd; ibaling ang inyóng paning■ín sa magandang kapanahunan ng■ inyóng kabataan; tingnán ninyóng siyasatin ang kasalukuyan at itanóng ninyó sa sarili ang kinabukasan. ¿May anó kayó? ¡Prayle, prayle at prayle! Isáng prayle ang sa inyó'y nagbíbinyág, nagkukumpíl, dumadalaw ng■ lubhâng masuyò sa páaralan; isáng prayle ang dumíding■íg ng■ mg■a una ninyóng lihim, siyá ang una unang nagpapakain sa inyó ng■ isáng Dios, ang nagtuturò sa inyó ng■ landás ng■ kabuhasan; mg■a prayle ang una at hulíng gurô ninyó, prayle ang nagbúbukás ng■ pusò ng■ inyóng mg■a magiging asawa, na inilalaan sa inyóng mg■a suyò; isáng prayle ang nagkákasál sa inyó, ang nag-uutos na kayó'y maglakbáy sa ibá't ibáng pulô, na binibigyan kayóng daán upang makapagbago ng■ sing■áw at libang■an; siyá ang naglilingkód sa inyó kung kayó'y naghíhing■alô at kahì't umakyát kayó sa bibitayán, ay naroroon din ang prayle upang kayó'y samahan ng■ kaniyang mg■a dasál at luhà, at makapapanatag kayóng hindi kayó iiwan hanggáng hindi makitang kayó'y sadyang patáy na patáy na at

bitáy na bitáy. Datapwâ'y hindi hanggang diyán lamang ang kaniyang kaawâan; kung patáy na kayó, ay pagpipilitang kayó'y máilibíng ng■ boóng ding■al, makikipaglaban upang ang inyóng bangkáy ay dumaán sa simbahan, tanggapín ang kaniláng mg■a panalang■in, at magpapahing■á lamang kapag náibigáy na kayó, sa mg■a kamáy ng■ Lumikhâ, na malinis na malinis dito sa lupà, alang-alang sa mg■a parusang tinanggáp, mg■a pahirap at mg■a pagpapakumbabâ. Sa pagkakilala sa mg■a turò ni Cristo na hindi binúbuksán sa mayayaman ang pintò ng■ lang■it, silá, mg■a bagong mananakop, mg■a tunay na kahalili ng■ Tagapagligtás, ay lumálaláng ng■ sarisaring paraán upang alisán kayó ng■ sala, _kuapi_ sa karaniwang tawag, at dinádalá sa malayò, lubhâng malayò, doón sa tinítirahán ng■ mg■a kalaitlait na mg■a insík at mg■a protestante, at iniíwang malinis, mabuti, malunas, ang hiníhing■ahán natin dito, sa paraán, na kahi't ibigin man natin pagkatapos, ay walâ tayong matatagpûang halagáng sikapat na magiging sanhi ng■ ating ipagkakasala!

“Oo, ng■â, silá'y kailang■an ng■ ating kaligayahan; kung sa lahat ng■ dakong dalhín natin ang ating ilóng ay mātatagpûan natin ang manipís na kamáy, na gutóm sa halík, na sa araw-araw ay lalò pang nagpapatalapyâ sa sung■álng■ál na dagdág na tagláy natin sa mukhâ ¿bakit hindi silá suyûin at patabâin at bakit híhing■ín ang kagagawáng hindi nárarapat na silá'y palayasin? Nilayin sandalí ang malakíng kakulang■áng mangyayari sa ating kalipunan kung silá'y mawalâ! Mg■a walâng pagál na manggagawà ay pinabubuti at pinakakapál nilá ang mg■a lipi; sa pagkakáwatákwaták natin dahil sa mg■a inggitan at samâan ng■ loob, ay pinagsasama tayo ng■ mg■a prayle sa íisáng kapalaran, sa isáng mahigpít na tungkós, nápakahigpít na hindi na tulóy máigaláw ng■ marami ang kaniláng siko! Alisín ninyó ang prayle, mg■a ginoo, at mákikita ninyóng mayayaníg ang kapamayanang pilipino, dahil sa kakulang■án ng■ malalakás na balikat at mabalahibong hità; ang pamumuhay pilipino ay makakainíp kung walâ ang nakapagpapasayang prayle na mapagbirò at malikót, kung walâ ang mumuntíng aklát, at mg■a sermón na nakapagpápaihít ng■ tawa, kung walâ ang mainam na pagkakaibayó na malalakíng hang■arin sa mg■a bung■ông walâng kabuluhán, kung walâ ang tunay na pagtatanghál, sa araw-araw, ng■ mg■a kuwento ni Boccacio at ni Lafontaine! Kung walâ ang mg■a korrea at kalmen ¿anó ang ibig ninyóng gawín sa háharapín ng■ ating mg■a babai kundí impukín ang salapíng iyán at silá'y magíng maramot at makamkám? Kung walâ ang mg■a misa, mg■a nobena at mg■a prusisyón ¿saan kayó makatatagpô ng■ mg■a panggingihang kaniláng mapaglilibang■án? walâ siláng tutungkulín kundí ang mg■a gawàin sa bahay at ang pagbabasá nilá ng■ mg■a kuwentong kababalaghán ay kailang■an nating palitán ng■ mg■a aklát na walâ pa rito! Alisín ninyó ang prayle, at mawawalâ ang kabayanihan, tataglayín na ng■ bayan ang mg■a mabuting pamamayan; alisín ninyó ang prayle at mawawalâ ang indio; ang prayle ay siyang Amá, ang indio ang Verbo; yaón ang artista at itó ang estatua, sapagkâ't lahat ng■ kabagayang tagláy natin, ang ating iniisip at ginágawâ, ay utang natin sa prayle, sa kaniyang katiyagàan, sa kaniyang kasipagan, sa kaniyang pagtatamáng tatlóng daang taón upang mabago ang ayos na ibinigáy sa atin ng■ Kalikasán! At kung walâng prayle at waláng indio ang Pilipinas, ¿anó ang mangyayari sa kaawâawàng pamahalàan na mapapaharáp sa mg■a insík?”

--¡Kakain ng■ panyáng na alimang■o!--ang sagót ni Isagani na nabábagót sa talumpatí ni Pecson.

--At iyan ang dápat nating gawín. Siya na ang talumpatí!

Sa dahiláng hindi dumáratíng ang insík na may dalá ng■ ulam, ay tumindíg ang isá sa mg■a nag-aaral at tumung■o sa pinaka look, sa may durung■awang harap sa ilog; dátapwâ'y madalíng bumalík na humuhudyát ng■ palihím.

--Sinusubukan tayo; nákita ko ang minámahal ni P. Sibyla!

--¿Siya ng■â ba?--ang bulalás ni Isagani na sabáy ang tindíg.

--Huwag nang magpagod: nang makita akó ay umalís.

Lumapit sa durung■awan at tumanáw sa liwasan. Pagkatapos ay hinudyatán ang kaniyáng mg■a kasama upang mang■agsilapit. Nákita niláng lumabás sa pintuan ng■ magpapansít ang isáng binatà na paling■ónling■ón at lumulan, na kasama ang isáng hindi kilalá, sa isáng sasakyáng nag-aantáy sa tabí ng■ bangketa. Ang sasakyán ay kay Simoun.

--¡Ah!--ang bulalás ni Makaraig:--ang alípin ng■ Vice-Rector ay pinagliliinkurán ng■ Pang■inoon ng■ General.

XXVI

MG■A PASKÍN

Maagang bumang■on si Basilio upang tumung■o sa Hospital. Mayroon na siyang takdâng gágawín, dalawin ang kaniyáng mg■a may sakít, paroon pagkatapos sa Unibersidad upang mabatíd ang iláng bagay na ukol sa kaniyáng _licenciatura_, at sa kahulíhulihan ay makipagkita kay Makaraig dahil sa gugol na mangyayari sa kaniyáng pagkuha ng■ grado. Ang malaking bahagi ng■ kaniyáng naimpók ay iniukol niya sa itutubós kay Hulí at upang madulutan itó ng■ isáng dampâ na mapamamahayang kasama ng■ nunò, at hindi siya makapang■ahás na lumapit kay kapitáng Tiago, sa pang■ing■ilag na bakâ masapantahang ang gayón ay isáng páuna sa mamanahing sinásabísabí sa kaniyá.

Libáng sa mg■a gayóng iniisip ay hindi nápuna ang mg■a pulúpulutóng na mg■a nag-aaral na maagang nanggagaling sa loob ng■ Maynilà na waring isinará ang mg■a páaralán; lalò pa mandíng hindi nápuna ang anyông natutubigan ng■ ilán, ang paanás na usapan, ang lihim niláng hudyatan. Kayâ't nang dumatíng sa San Juan de Dios at tinanóng siya ng■ kaniyáng mg■a kaibigan ng■ ukol sa isáng panghihimagsík, si Basilio ay nápalundág at naalaala ang binabalak ni Simoun, na hindi nátuloy dahil sa mahiwagang sakunâ na nangyari sa manghihiyas. Lipós katakután at nang■íng■iníg ang boses ay tumanóng na nagpakunwaríng walâng kamuwangmuwáng:

--¡Ah! ¿ang panghihimagsík?

--¡Napag-alamán!--ang sabi ng■ isá,--at tila marami ang náhahalò.

Pinilit ni Basilio ang makapagpigil.

--¿Marami ang náhalò?--ang ulit na tinangkang makabatíd ng■ kahì't muntíng bagay sa mg■a matá ng■ ibá;--at sino sino....?

--Mg■a nag-aaral, maraming mg■a nag-aaral!

Inakalà ni Basilio na hindi nararapat na magtanóng pa sa pag-aalalang bakâ siyá máhalatâ, at lumayô sa pulutóng, na ang dinahilán ay ang pagdalaw sa kaniyáng mg■a may sakít. Isáng gurô sa _clínica_ ang sumalubong sa kaniyá, at matapos na mapigilan siyá sa balikat na lubhang mahiwagà (ang gurô ay kaibigan niyá), ay marahan siyang tinanóng:

--¿Naparoón ba kayó sa hapunan kagabí?

Sa kalagayang litó ni Basilio ng mg a sandalîng iyon, ay nagkáriringgáng _kamakalawâ sa gabi_ ang sinabi sa kaniyá. Nang kinamakalawáhan sa gabí nangyari ang pakikipag-usap kay Simoun. Nagtangkang magpaliwanag.

--Sasabihin ko sa inyó--ang bulóng halos--sa dahiláng masamá ang lagáy ni kapitang Tiago at sakâ kailang an kong matapos ang Mata....

--Mabuti ngâ ang nágawâ ninyóng hindî naparoón,--ang sabi ng gurô,--¿Ng uni't kasama ba kayó sa kapisanan ng mg a nag-aaral?

--Ibiníbigáy ko ang aking ambág....

--Kung gayón ay isáng payo: umuwî kayó ng ayón din at pawîin ninyó ang lahát ng papel na makasásamá sa inyó.

Kinibít ni Basilio ang kaniyang balikat. Walâ siyang anománg papel, mayroón siyang mg a talâ na ukol sa klínika at walâ nang ibá.

--¿Si ginoong Simoun pô kayâ'y....?

--Walang pakialám si Simoun sa pangyayari, salamat sa Dios!--ang dagdág ng manggagamot--sinugatan ng isáng taong hindî kilalá, at ng ayó'y náhihigâ. Hindî, ditó'y ibáng kamáy ang kumikilos, ng uni't kakilákilabot din.

Si Basilio ay humingá. Si Simoun ang tanging makapag huhulog sa kaniyá. Gayón man ay naálaala si kabisang Tales.

--¿May mg a tulisán?....

--Walâ, tao kayó, walâ kundî mg a nag-aaral lamang.

Nátiwasáy na si Basilio.

--¿Anó, kung gayón, ang nangyari?--ang naípang ahás na itanóng.

--Nakátagpô ng mg a paskín na masasamá ang sinasabi; ¿hindî bagá ninyó batíd?

--¿Saán?

--C....! sa Unibersidad.

--¿Walâ na kundî iyon?

--P....! ¿hindî pa ba sukat sa inyó ang gayón?--ang tanóng na halos galít ng tagapagturò;--hiníhinalang gawâ ng mg a nagsasapìng nag-aaral ang mg a paskín, ng uni't jhuwág kayóng umimík!

Dumaráting ang gurô sa Patología, isáng ginoóng malamáng pang anyông sakristan kay sa anyông manggagamot. Náhalál sa tulong ng lakás ng Vice-Rector, na hindî na hiniling an anománg karapatán liban sa lubós na pag-alinsunod sa _corporación_, at inaaring isáng tiktík at mangsusumbóng ng ibáng gurô sa Facultad.

Ginantí siyá ng bating pasumalá ng unang gurô na kinindatán si Basilio at malakás na sinabing:

--Batíd ko nang nag-aamóy bangkáy si kapitáng Tiago; dinalaw na ng mg a uwak at buitre.

At pumasok sa salas ng mg a propesor.

Tiwátiwasáy na, si Basilio ay nang ahás na magsiyasat ng ibá pang bagay. Ang tang ñng nabatíd niya ay ang pagkakatatagpô ng mg a paskín sa mg a pintô ng Universidad, mg a pasking ipinabakbák ng Vice Rector upang ipadalá sa Gobierno Civil. Sinasabing punô ng pagbabalà, pagputol ng mg a liig, pagsalakay at ibá pang mg a pagmamatapáng.

Sa bagay na itó'y nang agkukuròkurò at nagpapalápalagáy ang mg a nag-aaral. Ang mg a unang balitá ay tinanggáp nilá sa bantáy pintúan, na tumanggáp ng balitá sa isáng alilá sa Sto. Tomás, at itó'y sa isáng _capista_ namán nakábalitá. Sinasapantahà na niláng magkákaroón ng mg a _suspenso_, mg a pagkapiít, at ibp., at itinuturò na ang mg a mapaparusan, na dili ibá't ang mg a nasa Kapisanan.

Noon naalala ni Basilio ang mg a pang ung usap ni Simoun: Sa araw na magágawâng kayó'y pawiin.... Hindí ninyó matatapos ang inyóng pag-aaral.....

--¿Mayroón kayâ siyang nalalamang bagay?--ang tanóng sa sarili;--tingnán natin kung sino ang lalòng makapangyayari.

At nang makapagbalík loob na, upang mabatíd ang nararapat niyang gawín at maalám din namán ang ukol sa kaniyang _licenciatura_ ay tinungo ni Basilio ang Universidad. Dumaan sa daang Legazpi, tumulóy sa daang Beaterio, at nang dumatíng sa likô ng daáng itó at ng Solana ay námatyagán ngâ niya na tila may isáng malaking bagay na nangyari.

Sa mg a dating pulúpulutóng na masasayá at maiingay ay daládalawang Guardia Veterana ang kaniyang nákita sa mg a banketa na nang ag-aabóy sa mg a nag-aaral na lumalabás sa Unibersidad, na ang ilán ay walâng kakibôkibô, malalamlám ang mukhâ, ang ibá'y galít na nang agsísitayô sa dakong malayôlayô ó nang agsísuiwî sa kaníkaniláng mg a bahay. Ang kaunaunahan niyang nasagupà ay si Sandoval. Hindí pinuná ang kátatawag ni Basilio; waring naging bingí.

--¿Gawâ ng takot sa katás ng bituka!--ang sinapantahà ni Basilio.

Pagkatapos ay si Tadeo namán ang natagpûán, na masayang masayá. Tila mangyayari din ang walâng katapusáng _cuacha_.

--¿Anó ang nangyayari, Tadeo?

--¿Walâ tayong pasok ng hindí bababà sa isáng linggó, bigan! ¡mainam! ¡mabuti!

At pinagkikiskis ang mg a kamáy sa katuwàan.

--Datapuwâ'y ¿anó ang nangyari?

--¿Ibibilanggô tayong mg a kaanib sa kapisanan!

--¿At masayá ka?

--¿Walâng pasukán, walâng pasukán!--at lumayông hindí magkasiyá sa galák.

Nákitang dumáratíng si Juanito Pelaez na namumutlá at nang ang anib; ang kaniyang kakubâan noon ay umabot sa lalòng katambukán, nagtutumulin siyá sa pag-ilas. Siya'y nagíng isá sa mg a lalòng masigasig na nag-uusig na mátayô ang kapisanan samantalang mabuti

ang lakad.

--¿E, Pelaez, anó ang nangyari?

--¡Walâ, walâ akóng nálalaman! Akó'y walâng pakialám--ang nang■ing■ilabot na sagót--sinasabi ko na sa kanilá; iyan ay kaululán.... ¿Hindî ba gayón ang sabi ko?

Hindî alám ni Basilio kung sinabi niyá ó hindî, ng■unì't sa pagbibigáy loob sa kaniyá ay sumagót:

--¡Oo! ng■unì't ¿anó ang nangyayari?

--¿Tunay ng■â, anó? Tingnán mo, ikaw ay saksi; kailan man ay hadláng akó.... ¡ikaw ang saksi, tingnàn mo, huwag mong limutin!

--Oo, oo; ng■unì't ¿anó ang nangyari?

--Tingnán mo; ¡saksi ka! Hindî akó nakikilahók kailan man sa kapisanan kundî upang pagpaliwanagan ko kayó.... bakâ mo ipagkailâ pagkatapos! Huwág mong lilimutin ¿ha?

--Hindî, hindî ko itatakwíl, ng■unì't ¿anó na ang nangyari, anák ka ng■ Dios?

Si Juanito ay malayò na: nákitang lumálapit ang isáng guardia at natakot na bakâ siyá hulihin.

Nang magkágayón ay tumung■o si Basilio sa Unibersidad upang tingnán kung bakâ sakaling bukás ang Kalihiman at upáng makátanggáp ng■ balitâ. Nakalapat ang pintûan ng■ kalihiman at sa bahay na iyon ay may dî karaniwang kilusán. Akyát manaog sa mg■a hagdanan ang mg■a prayle, militar, pulistas, matatandang abogado at médiko, upang ihandóg marahil ang kaniláng tulong sa may kapang■aniban.

Nátanáw sa malayò ang kaibigan niyang Isagani, na, namumutlâ at bago ang anyô, tagláy ang boong gilás kabataán, na nag-uulat sa iláng kasama sa pag-aaral at inilalakás ang pagsasalitâ na warìng waláng kabuluhán sa kaniyá ang máding■íg man ng■ lahát.

--¡Kahalayhalay, mg■a ginoo, kahalayhalay na ang isáng pangyayaring gangganiyan lamang ay makapagpatakbó sa atin at mapailas tayong wari'y mg■a lang■aylang■ayan dahil lamang sa ang panakot upo ay gumaláw! ¿Ng■ayon lamang ba mangyayaring ang mg■a binatà'y mabibilanggô ng■ dahil sa pagtatanggól ng■ kalayàan? ¿Násaan ang mg■a patáy, násaan ang mg■a nábaril? Bakit tataliwakás ng■ayón?

--Ng■unì't sino kayâ ang hang■ál na sumulat ng■ mg■a gayóng paskín?--ang tanóng na pagalít ng■ isá.

--¿Anó ang mayroon sa atin?--ang sagót ni Isagani--hindî natin katungkulan ang magsiyasat, siyasatin nilá! Bago matantô ang ayos ng■ pagkakasulat ay hindî natín kailang■an ang magpakita ng■ pagkampí sa mg■a ganitóng sandalí. Doon sa may pang■anib, doon tayo dapat pumaroon, sapagká't doon nároon ang karang■alan! Kung ang sinasabi ng■ mg■a paskín ay kasang-ayon ng■ ating karang■alan at mg■a damdamin, sino mán ang sumulat, ay mabuti ang ginawâ, nárarapát nating pasalamatán at agarín nating isama sa kaniyá ang ating lagdâ. Kung hindî kapit sa atin, ang ating inuugali at ang ating mg■a budhî ay sadyâ nang tumututol sa anománg sumbóng....

Nang máding■íg ni Basilio ang gayóng pagsasalitâ, kahì't na mahál sa kaniyá si Isagani, ay pumihit at umalís. Paparoon siyá sa bahay

ni Makaraig upang sabihin ang tungkól sa pagsandali.

Sa kalapít ng■ bahay ng■ mayamang nag-aaral ay nakápuná ng■ mg■a bulóng bulung■an at mahiwagàng hudyatan ng■ mg■a kapitbahay. Sa dahiláng hindi talós ng■ binatà ang sanhi ng■ pinag-uusapan ay palagáy na ipinatuloy ang kaniyang lakad at pumasok sa pintûan. Dalawáng bantáy na Veterana ang sumalubong sa kaniya't siya'y tinanóng kung anó ang ibig. Nahalatâ ni Basilio na siya'y nagbiglâbiglâ ng■uni't hindi na makaurong.

--Hinahanap ko ang aking kaibigang si Makaraig--ang patuloy na sagót.

Ang mg■a bantáy ay nagting■inan.

--Mag-antáy kayó rito--ang sabi sa kaniyá ng■ isá,--antabayanan ninyó ang kabo.

Si Basilio ay nápakagát labì, at ang mg■a pang■ung■usap ni Simoun ay mulíng umugong sa kaniyang taing■a.... Hinuhuli kayâ si Makaraig?--ang inisip niyá, ng■uni't hindi nakapang■ahás na magtanóng.

Hindi nag-antáy nang malaon; ng■ sandalíng yaón ay pumápanaog si Makaraig na masayang nakikipag-usap sa kabo, na kapuwâ pinang■ung■unahan ng■ isáng _alguacil_.

--¿Bakit? ¿Patí ba kayó, Basilio?--ang tanóng.

--Titingnán ko kayó....

--¡Marang■al na asal!--ang sabing tumatawa ni Makaraig,--noong mg■a araw na payapà, ay lumálayô kayó sa amin....

Itinanóng ng■ kabo kay Basilio ang kaniyang pang■alan at tiningnán ang isáng talâan.

--¿Nag-aaral sa panggagamot, daang Anloague?--ang tanóng ng■ kabo.

Kinagát ni Basilio ang kaniyang labì.

--¿Bakit, patí ba akó?

Si Makaraíg ay humalakhák.

--Huwag kayóng mang■anib, kaibigan; magkakaruahe tayo, at sa gayón ay isásalaysáy ko sa inyó ang hapunan kagabí.

At sa isáng mainam na kilos, na waring nasa kaniyang bahay, ay inanyayahan ang auxilio at ang kabo na lumulan sa sasakyáng nagaantáy sa kanilá sa pintô.

--¡Sa Gobierno Civil!--ang sabi sa kotsero.

Isinalaysáy ni Basilio, na nakapagbalík loób na, kay Makaraíg ang sanhi ng■ kaniyang pagdalaw. Hindi siyá binayàang matapos ng■ mayamang nag-aaral at siya'y kinamayán.

--Maaasahan ninyó akó kaibigan, maaasahan ninyó akó at sa pistá ng■ ating _investidura_ ay aanyayahan natin ang mg■a ginoong itó,--ang sabing itinurò ang kabo at ang alguasíl.

ANG PRAYLE AT ANG PILIPINO

Vox populi, vox Dei.

Iniwan natin si Isagani na nagsasalitâ sa kaniyang mg**■**a kaibigan. Sa gitnâ ng**■** kaniyang kasigabuhán, ay nilapitan ng**■** isáng kapista upang sabihin sa kaniyang ibig siyang mákausap ni P. Fernández, isá sa mg**■**a katedrátiko sa _ampliación_.

Si Isagani'y namutlâ. Sa ganáng kaniya'y isáng taong kagalanggalang si P. Fernández: yaón ang _isá_ na kaniyang itinatang**■**i kailan pa ma't ang napag-uusapan ay ang pag-alimura sa prayle.

--At ¿anó ang ibig ni P. Fernández?--ang tanóng.

Kinibít ng**■** kapista ang balikat; sinundán ni Isagani na masamá ang loób.

Si P. Fernández, yaóng prayleng nakita natin sa Los Baños, ay nag-aantáy sa kaniyang silíd, malungkót at waláng imík, na nakakunót ang noó na waring nag-iisíp. Tumindíg nang mákitang pumasok si Isagani, binatì itóng kinamayán, at inilapat ang pintûan; pagkatapos ay nagpayao't dito sa magkabiláng dulo ng**■** silíd. Nakatayô si Isagani na inaantáy na siya'y kausapin.

--Ginoong Isagani,--ang sabing ang ting**■**ig ay nang**■**ing**■**iníg, ng**■** malaunan:--mulâ sa durung**■**awan ay náding**■**ig ko kayóng nagsasalitâ, sa dahiláng akó'y natutuyô, ay matalas ang aking pangding**■**ig, kayâ't ninasà kong kayó'y mákausap. Kailan man ay kinalugdán ko ang mg**■**a binatàng nagpapahayag ng**■** maliwanag at mayroong kaniyang sariling paghuhulò at pagkilos; waláng kailang**■**an sa akin na ang kaniláng pagkukurò ay máibá sa pagkukurò ko. Alinsunod sa aking náding**■**ig, ay nagkaroon kayó kagabí ng**■** isáng hapunan, huwag kayóng magdahilán....

--iSa hindî namán akó nagdadahilán!--ang putol ni Isagani.

--Lalòng mabuti, iyán ay nagpapakilalang inyóng pinang**■**ang**■**atawanán ang magiging bung**■**a ng**■** inyóng ginawâ. Sa isáng dako ay masamá pa ang kayó'y tumakwíl; hindî ko kayó sinisisi, hindî ko pinupuná ang mg**■**a pinagsabí doon kagabí; hindî ko kayó binibigyang sala, sapagkâ't may kalayâan kayóng magsabi ng**■** bawâ't maisip na laban sa mg**■**a dominiko; kayó'y hindî sa amin aral; ng**■** taóng itó lamang nagkaroon kami ng**■** lugód na mapatung**■**o kayó rito sa amin at marahil ay hindî na kayó mapasok na mulí pa. Huwag ninyóng akalàin na tutukoy akó ng**■** ukol sa utang na loób, hindî; hindî ko aaksayahín ang aking panahón sa mg**■**a bagay na waláng kabuluhán. Ipinatawag ko kayó, sapagkâ't inakalà kong kayó'y isá sa mg**■**a kakauntíng nag-aaral na kumikilos ng**■** dahil sa sariling pananalig, at sa dahiláng kinalulugdán ko ang mg**■**a taong may lubós na pananalig, aniko sa sarili ay, makikipaglinawán akó kay ginoong Isagani.

Si P. Fernández ay humintóng sandalî at ipinatuloy ang kaniyang pagpapayao't dito na nakatung**■**ó at nakating**■**ín sa dakong ibabâ.

--Kayó'y makauupô kung ibig ninyó,--ang patuloy;--may ugali akóng lumalakad ay nagsasalitâ, sapagkâ't sa gayón ay lalòng nátutumpák ang aking mg**■**a pagkukurò.

Si Isagani'y nagpatuloy na nakatayô, mataas ang ulo, at inaantáy na tiyakín ng**■** katedrátiko ang salitâan.

--Mahigít nang walóng taóng na akó'y nagtuturò,--ang patuloy ni P. Fernández na palakadlakad--at nákilala ko't nákasalamuhà ang mahigít sa dalawáng libo at limang daang binatà; tinurùan ko silá, pinunyagí ko ang mapadunong, inaralan ko ng■ pagtatagláy ng■ katwiran, ng■ karang■alan, ng■uni't gayón man, sa panahóng itó na lubhâng marami ang inilalait sa amin, ay walâ akóng nákitang isá man na nagkaroon ng■ kapang■ahasang pagmatigásan ang kaniyang mg■a sinasabi kapag náhaharáp sa isáng prayle.... ni masabi man lamang ng■ malakás sa haráp ng■ marami.... May mg■a binatàng inuupasalàan kamí sa likód at hináhagkán ang aming mg■a kamáy kung kaharáp at sa tulong ng■ ng■itíng bulisik ay nanánanghód ng■ aming sulyáp! ¡Puf! ¿Anó ang ibig ninyóng gawín namin sa mg■a ganiyang tao?

--Hindî nilá sarili ang kasalanan, Padre,--ang sagót ni Isagani,--ang kasalanan ay nasa sa mg■a nagturò sa kanilá ng■ pagbabalatnayong ugali, nasa mg■a sumisiil sa malayàng kaisipán, sa malayàng pang■ung■usap. Dito, ang lahát ng■ pagkukuròng sarili, ang anómang salitá na hindî kasang-ayon ng■ nasà ng■ nakapangyayari, ay ipinálalagáy na pagkapilibustero, at alám ninyóng maigi ang kahulugán ng■ salitang itó: ¡Baliw ang sa pagnanasang masabi lamang na malakás ang iniisip ay hahandâ sa pagtitiis ng■ mg■a pag-uusig!

--¿Anó ang mg■a pag-uusig na inyóng tinitii's?--ang tanóng ni P. Fernández na itinaás ang ulo,--¿hindî ko kayó binayàang mang■usap ng■ malayà sa aking klase? Ng■uni't gayón man, kayó'y isáng maitatang■ì, na, kung tunay ang sinasabi, ay dapat kong ituwid, upang mapalaganap ang kaugalian, kung mangyayari, upang maiwasan ang masamang halimbawà!

Ng■umitî si Isagani.

--Pinasasalamatan ko kayó at hindî ko ipakikipagtalo kung akó'y náatang■ì ó hindî; tatanggapín ko ang katang■ian upang tanggapín namán ninyó ang aking sasabihin; kayó man ay tang■ì rin; at sa dahiláng dito'y hindî natin pag-uusapan ang mg■a pagkakatang■ì, ni ang pagpaparangyâ ng■ ating mg■a pagkatao, sa ganáng akin ay gayón ang aking akalà, ay ipinamamanhík ko sa aking katedrátiko na mangyaring baguhin ang lakad ng■ salitàn.

Kahì't na may pagkukuròng malayà ay nápataás ang ulo ni P. Fernández at tinitigang lipós pagkakamanghâ si Isagani. Ang binatàng iyón ay may mahigít pang pagkamalayà kay sa inakalà niyá; kahì't tinawag siyang _katedrátiko_, kung tatayahin, ay inaari siyang kapantáy, dahil sa nang■ahás magmunkahì. Dahil sa mabuting magparaán sa pakipag-usap, ay hindî lamang tinanggáp ni P. Fernández ang pangyayari, kun dí siyá na ang nagbukás.

--¡Mabuti!--ang sabi,--ng■uni't huwag ninyóng ipalagáy na akó'y inyóng gurò; akó'y isáng prayle at kayó'y isáng nag-aaral na pilipino; walang labis, walang kulang! at ng■ayón ay itatanóng ko sa inyó: ¿anó ang nasà sa amin ng■ mg■a nag-aaral na pilipino?

Dumating na pabiglâ ang katanung■an: si Isagani ay hindî handâ. Iyón ay isáng ulos na biglâng lumusót samantalang nagmumuog, gaya ng■ tawag sa _esgrima_. Sa kabiglaanang iyón, si Isagani, ay tumugón ng■ isáng matindíng salág na waring isáng baguhang nagsanggaláng:

--¡Na kayó'y mang■agsitupád sa inyóng kautang■án!--aniyá.

Si pray Fernandez ay umunat: naging warì'y putók ng■ kanyón, sa ganáng kaniyá, ang kasagutan.

--¡Na kami'y tumupád sa aming kautang■án!--ang ulit na nagpakaunat-unat,--
kung gayó'y ¿hindî kami tumútupád sa aming kautang■án? ¿anóng mg■a
kautang■án ang itinutungkól ninyó sa amin?

--Yaón dínng malayàng iniatang sa sarili ninyó ng■ kayó'y pumasok
sa kalipunan, at yaóng pagkatapos, nang nasa sa loób na kayó, ay
ninasàng taglayín! Ng■uni't sa aking pagkanag-aaral na pilipino, ay
hindî ko inaakalàng akó'y may karapatáng sumuri ng■ inyóng inaasal
sang-ayon sa inyóng mg■a palatuntunan, sa katolisismo, sa pamahalàan,
sa bayang pilipino at sa boong sangkatauhan: mg■a bagay iyang dapat
ninyóng linawin sa mg■a tagapagtatág ninyó, sa Papa, sa pamahalàan,
sa boóng bayan ó sa Dios: sa aking pagkanag-aaral na pilipino, ay
ang kautang■án lamang ninyó sa amin ang tang■i kong tutukuyin. Ang
mg■a prayle, ang kalahatán, sa pagiging tagasiyasat ng■ pagtuturò
sa bayan bayán, sa mg■a lalawigan, at ang mg■a dominiko, sa ganáng
kanilá, sa paglilikom sa kaniláng mg■a kamáy ng■ mg■a pag-aaral ng■
kabinatàang pilipino, ay tumanggáp ng■ katungkulan, sa haráp ng■
walóng ang■aw-ang■aw na mámamayán, sa haráp ng■ España at sa haráp
ng■ sangkatauhan na ating kinasasamahan, na pabutihin sa tuwítuwí na
ang batàng binhî, sa ugali at pang■ang■atawán, upang ilandás siya sa
kaniyang kaligayahan, lumikhâ ng■ isáng bayang marang■ál, malusog,
matalino, mabait, marilág at matapát. At ng■ayó'y akó namán ang
magtátanóng: ¿tumupád bagá ang mg■a prayle sa kaniláng katungkulan?

--Gumáganáp kami....

--¡Ah! P. Fernandez,--ang paklí ni Isagani;--kung itututóp ninyó ang
kamáy sa inyóng pusò ay makasásagót _kayóng_ tumutupád, ng■uni't
kung itututóp ang kamáy sa pusò ng■ inyóng kalipunán, sa ibabáw ng■
pusò ng■ lahát nang mg■a kalipunang prayle, ay hindî ninyó masasabi
ang gayón ng■ hindî masisinung■aling■an! ¡Ah, Padre Fernandez! kapag
náharáp akó sa isáng taong aking minamamahal at iginagalang,
ay ibig ko pa ang akó ang sisihin kay sa sumisi, ibig ko pa ang
magsanggaláng kay sa sumugat. Ng■uni't yamang pumasok na tayo sa
pagpapáliwanagán ay magpatuloy na tayo hanggáng sa wakás! ¿Papano
ang ginágawâng pagtupád sa kautang■án ng■ mg■a nagsisiyasat ng■
pagtuturò sa mg■a bayan bayan? ¡Hináhadlang■án! At ang mg■a tang■ing
may hawak dito ng■ mg■a pagpapaaral, ang mg■a may ibig na mag-ayos
ng■ pag-iisip ng■ kabatàan, na walâng ibáng makapanghimasok ¿papaano
ang ginágawâng pagtupád sa kaniláng katungkulan? Ináawasán hanggáng
mangyayaring awasán ang mg■a pagkatahò, pinápatáy ang lahát ng■ sulák
at sigabó, ináabâ ang lahát ng■ karang■alan, tang■ing nagpapakilos
sa káluluwá, at itinátaním sa amin ang matatandâng pagkukurò, ang
mg■a lipás na karunungan, ang mg■a malíng batasán ng■ katwiran na
dî kaagpáng ng■ pamumuhay sa pagsulong! ¡Ah! kung ang linalayon ay
ang pagpapakain sa mg■a bilanggò, ang pagbibigay ng■ kakanin sa
mg■a nagkasala, ay inilálagáy ng■ pamahalàan sa _subasta_ upang
mátagpûán ang makapagdudulot ng■ lalòng mabuting pagkain, ang hindî
pápatáy ng■ gutom sa kanilá; kapag ang tinutung■o ay ang palusugin
ang pag-iisip ng■ isáng boóng bayanán, palusugin ang kabatàan, ang
bahaging lalòng mabuti, ang sa hulí'y magiging siyang bayan at siyang
lahát, dî lamang hindî inilalagáy sa _subasta_ ng■ pamahalàan, kung dî
pinalalagi ang kapangyarihan doón sa kalipunán na nagpaparangyâ ng■
pag-ayáw sa ikatututo, ng■ pag-ayáw sa anománg pagkakasulong. ¿Anó
ang wiwikàin natin kung ang nagdadalá ng■ pagkain sa mg■a bilanggúan,
matapos na makuha sa pailalím na paraán ang kasunduang pagpapakain,
ay bayàang manglambót ang kaniyang mg■a bilanggò sa kakulang■án sa
dugò, dahil sa ang ibinibigáy na pagkain ay lahát noong lipás at
laós, at pagkatapos ay magdahiláng sabihin na hindî nababagay na
magkaroon ng■ mabuting katawán ang mg■a bilanggò, sapagkâ't ang
mabuting katawán ay nagdudulot ng■ masasayang kaisipán, sa dahiláng
ang katuwâan ay nagpapabuti sa tao, at ang tao'y hindî dapat bumuti,
sapagkâ't naayon sa hang■ád ng■ nagpapakain ang magkaroon ng■

maraming nagkakasála? ¿Anó ang wiwikàin natin kung ang pamahalàan at ang nagpapakain ay magkásundô na sa sikolo ó labindalawáng kualta na tinatanggap ng■ isá, sa bawa't isáng may sala, ay tanggapín namán ng■ isá ang aliw?

Kinákagatkagát ni P. Fernandez ang kaniyang mg■a labì.

--Nápakatindíng sumbóng iyan,--ang sabi,--at kayó'y lumálagpás sa hangganan ng■ ating kasundúan.

--Hindî, Padre; patuloy akó sa pagtukoy ng■ ukol sa pag-aaral. Ang mg■a prayle, at hindî ko sinasabing kayóng mg■a prayle, sapagkâ't hindî ko kayó ibinibilang sa karamihan, ang mg■a prayle ng■ lahát ng■ _orden_ ay nagíng pawàng tagapagdulot ng■ aming ikatatalino, at sinasabi nilá at inihahayag ng■ walâng kahiyâhiyâ, na hindî nararapat na kamí'y dumunong, sapagkâ't balâng araw ay hahang■arín namin ang maging malayà! Itó'y kagaya noong ayaw palusugin ang katawán ng■ bilanggô upang huwag bumuti at makaalís sa bilanggúan. Ang kalayàan, sa tao'y, kagaya ng■ ikátututo kung sa katalinuhan, at ang pag-ayáw ng■ prayle na kamí'y tumalino ay siyáng sanhî ng■ dî namin kasiyahan loób!

--Ang karunung■an ay ibiníbigáy lamang doon sa karapatdapat magtamó!--ang paklí ni P. Fernández,--kung ipagkákaloob sa mg■a taong walâng matibay na pusò at mabuting asal ay hahalay lamang.

--At ¿bakit may mg■a taong walâng matibay na pusò at mabuting asal?

Kinibít ng■ dominiko ang kaniyang balikat.

--Mg■a kasiráang násususo nang kasama ng■ gatas, na náalang■áp sa loób ng■ lipì.... ¿anó ang malay ko?

--¡Ah hindî pô, P. Fernández!--ang biglâng bulalás ng■ binatà,--hindî ninyó sinuríng mabuti ang bagay na pinag-uusapan, hindî ninyó ginawâng tanawín ang kailalimilaliman dahil sa pang■ambáng bakâ mamalas doón ang anino ng■ inyóng mg■a kakapatíd. Kayó ang may kagagawán ng■ aming anyô. Ang bayang sinísiil ay pinipilit na magtagláy ng■ balát-kayông ugali; yaóng pinagkakaitán ng■ katotohanan ay binibigyan ng■ kasinung■aling■an; ang nagpapakadahás ay gumágawâ ng■ alipin. Walâng mabuting aral, ang wikà ninyó, kahì't na! kahì't mangyayaring pabulàanan kayó ng■ mg■a talàan, sapagkâ't dito'y hindî nangyayari ang mg■a pagkakasalang kagaya ng■ sa maraming bayang nabubulag sa kaniláng palalóng taguríng nang■ag-aayos ng■ ugali. Datapwâ'y kahì't hindî hang■ád ang suriín sa ng■ayón kung anó ang bumubuô ng■ hilig at sa dahiláng nátutung■od sa kabutihang ugali ang aral na tinanggáp, ay sang-ayon akó sa inyó na kamí ng■â'y may kasiráan. ¿Sino ang may sala sa pangyayaring iyán? ¿O kayóng may tatlong daa't limang pûng taóng naghahawak ng■ aming ikatututo ó kaming umaalinsunod sa lahát ng■ bagay? Kung makaraán ang tatlong daa't limáng pûng taón ay walâng nayari ang eskultor kundî isáng walâng ayos na larawan, ay lubhâng nápakatunggák.

--O masamá ang putik na ginagamit.

--Lalò pang tunggák kung gayón, sapagkâ't alám na masamá palá ay hindî iniíwan ang putik at nagpapatuloy sa pag-aaksayá ng■ panahón.... at hindî lamang tunggák, kungdî nagdadaya at nagnanakaw, sa dahiláng batíd na walâng kapararakan ang kaniyang gawâ ay ipinagpapatuloy upang tanggapín ang kaupahán.... at hindî lamang tunggák at magnanakaw kung dî taksil sapagkâ't humáhadláng na ang lahát ng■ ibáng eskultor ay sumubok ng■ kaniláng kaya upang tingnán kung makakayari ng■ bagay na may halagá! ¡Kalaitlait na pang■ing■ilag ng■ walâng kasapatán!

Ang tugón ay nápakatindí at naramdamán ni P. Fernández na siya'y násilò. Tiningnán si Isagani at namalas niyang malakí, hindi madadaíg, namamaibabaw at noon lamang siyá náranasan, sa boô niyang kabuhayan, ang pag-aakalàng siya'y tinalo ng■ isáng nag-aaral na pilipino. Nagsisi siya dahil sa kaniyang pagkakahamon sa pagtatalo, ng■uni't hulí na. Sa kaniyang kagipitan at sa pagkakalagáy sa haráp ng■ gayóng dapat katakutang kalaban ay humanap ng■ mabuting kalasag at pinanghawakan ang pamahalàan.

--Ipinapataw ninyó sa amin ang lahat ng■ kasalanan, sapagkâ't walâ kayóng náikikita kundí kamíng kalapít,--ang sabing ang boses ay walâ nang pagmamataas,--talagáng gayón, hindi ko ipinagtataká! kinamumuhian ng■ bayan ang sundalo ó ang alguasíl na humúhuli sa kaniyá at hindi ang hukóm na nag-utos ng■ paghuli. Kayó at kamí'y sumasayáw na lahat ng■ alinsunod sa lakad ng■ isáng tugtugin: kung itinátaas ninyó ang inyóng mg■a paa ng■ sabáy sa amin, ay huwag kamí ang sisihin: ang tugtuging nagtatakdâ ng■ ating kilos. ¿Inaakalà bagá ninyóng kamíng mg■a prayle ay walâng budhí at ayaw kamí sa kabutihan? ¿Inaakalà bagá ninyóng hindi namin kayó naaalaala, na hindi namin naaalaala ang aming kautang■án, at kamí'y kumakain lamang upang mabuhay at nabubuhay upang maghari? ¡Maanong magkagayón na ng■â! Ng■uni't, gaya rin ninyóng kamí'y sumusunód sa lakad ng■ tugtugin; kamí'y pigipít na pigipít: ó palayasin ninyó kamí ó kamí'y palayasin ng■ pamahalàan. ¡Ang pamahalàan ay siyang nag-uutos, at sa nakapaguutos ay walâng katwiran kundí ang sumunód!

--Sa bagay na iyan, kung gayón, ay makukurò--ang sabi ni Isagani na nakang■ití ng■ malungkót,--na hang■ád ng■ pamahalàan ang aming ikasasamâ?

--¡Oh, hindi, hindi iyan ang ibig kong sabihin! Ibig kong sabihin, na may mg■a paniniwalâ, may mg■a palagáy at mg■a kautusán na inilalagdâ ng■ mabuti ang layon ng■uni't mg■a kasakitsakit ang iniaaná. Ipaliliwanag kong lalóng mabuti sa pagbanggít ng■ isáng halimbawâ. Upang pigilin ang isáng muntíng kasamâán, ay naglalagdâ ng■ maraming kautusán na nagiging sanhi ng■ lalò pang maraming kasamâán: corruptíssima in republica plurimæ leges, ang sabi ni Tácito. Upang iwasan ang isáng pagdarayâ, ay naglalagdâ ng■ isáng ang■aw ang■aw at kalahatí na kapasayahang nagbabawal at nakadudustâ, na ang iniaaná kaagád ay ang gising■in ang bayan upang iwasan at linlang■in ang mg■a tinurang pagbabawal: upang gawíng makasalanan ang isáng bayan ay walâng mabuting paraan na dí gaya ng■ pag-alinlang■anan ang kaniyang kabaitan. Lumagdâ ng■ isáng kautusán, huwag na rito kundí sa España, at tingnán ninyó kundí pag-aaralan ang paraan ng■ paglinláng sa kaniyá, ang gayó'y sapagkâ't nalimot ng■ mg■a gumágawâ ng■ kautusán ang pangyayari na samantalàng ipinagkakatatagòtagò ang isáng bagay ay lalò namáng pinagnanasàang makita. ¿Bakit ang masamâng gawâ at katalasan ay inaaaring malakíng sangkáp ng■ bayang kastilâ gayóng walâ siyang mákakapantáy kung sa pagkamahál na tao, sa pagkamapagmataás at sa pagkamahaldika? Sapagkâ't ang tagalagdâ namin ng■ kautusán, sa loob ng■ lalóng mabuting adhikâ, ay nang■ag-alinlang■an sa kaniyang pagkamahál, sinugatan ang kaniyang kataasan at hinamon ang kaniyang pagkamahaldika! ¿Ibig ninyóng gumawâ sa España ng■ isáng daanan sa gitnâ ng■ mg■a talampás? Kung gayó'y lagyán ninyó doon ng■ isáng babalâng magahasâ na ipinagbabawal ang magdaan, at iiwan ng■ bayan, na tumututol sa pagbabawal, ang daanan upang mang■unypít sa mg■a bató. Sa araw na ipagbáwal sa España ang kabaitan, ng■ isáng manggagawâ ng■ kautusán, at ipaganáp na sápilitan ang kasamâán, sa kinábukasan ay mabait na lahat ang tao!

Humintô ang dominiko, at pagkatapos ay nagpatuloy:

--Ng[]uni't masasabi ninyóng lumáláyò tayo sa salitâan; magbabalik akó.... Ang masasabi ko upang kayó'y maniwala, ay, na ang kasirang tinataglay ninyó ay hindi nararapat na ibintang sa amin ni sa pamahalâan; iyan ay nasa sa di wastong pagkakatatag ng[] aming kapisanan, _qui multum probat, nihil probat_, na nasasawi sa kahigitan sa pag-iing[]at, kakulang[]an sa kailang[]an at lampas doon sa kalabisan.

--Kung kinikilala ninyó ang mg[]a kasirang iyan ng[] _inyong_ kapisanan,--ang tugon ni Isagani,--¿bakit nanghihimasok sa pag-aayos ng[] kapisanan ng[] iba at hindi ang unahin ay ang sarili muna?

--Nápapalayô tayo sa ating salitâan, binata; ang kaparaanang pagsang-ayon sa mg[]a bagay na nangyari na ay dapat tanggapin....

--¡Kahi't na! tinatanggap ko, sapagka't isa ng[] nangyari at patuloy akó sa pagtatanong: ¿bakit, kung ang pagkakatatag ng[] inyong kapisanan ay may kasirang, ay hindi ninyó palitan ó kayâ'y dinggin man lamang ang ting[]ig ng[] mg[]a napipinsalaan?

--Nálalayô pa rin tayo: ang pinagsasalitâan natin ay kung anó ang nasà ng[] mg[]a nag-aaral sa mg[]a prayle....

--Sapol sa sandaling ang mg[]a prayle ay nagkakanlong sa likod ng[] pamahalâan ay itó na ang tutung[]uhin ng[] mg[]a nag-aaral.

Ang pakli ay makatwiran; sa dakong iyon ay walang lulusutan.

--Hindi akó ang pamahalâan at hindi ko masasagutan ang kaniyang mg[]a kilos. ¿Anó ang nasà ng[] mg[]a nag-aaral na gawin namin, alang-alang sa kanila, sa loob ng[] hangganang aming kinalalagyán?

--Huwag humadlang sa kalayaan ng[] pag-aaral, kundî tumulong pa ng[]â.

Iniling ng[] dominiko ang ulo.

--Kahi't hindi ko tuturan ang sarili kong pagkukuro, iyan ay paghiling sa aming kami'y magpatiwakal,--ang sabi.

--Hindi pô, kung di bagkus na iba, iyan ay paghing[]ing kami'y paraanin upang huwag kayong masagasa at madurog.

--¡Hm!--ang sabi ni P. Fernández na humintô at nag-isip--Simulan ninyó sa paghing[]i ng[] bagay na hindi gayon kabisat, isang bagay na maaaring itulot ng[] bawâ't isa sa amin na hindi ikasisira ng[] karang[]alan at mg[]a karapatang taglay, sapagka't kung mangyayaring tayo'y magkalinaw at mamuhay ng[] payapa ¿anót magkakagalit, anót maghinalaan?

--Kung gayon ay tutung[]o tayo sa pagtukoy sa mg[]a kasanhian....

--Oo, sapagka't kung tatangkian natin ang kinatitirikan ay maiguguhô natin ang bahay.

--Tung[]uhin natin ang mg[]a kasanhian kung gayon, iwan natin ang kinalalagyán ng[] mg[]a batayan ng[] katwiran; at _hindi rin sasabihin ang sarili kong pagkukuro_ --at dito'y idiniin ng[] binata ang salita--maghuhumpay ang mg[]a nag-aaral sa kanilang inaayos at mapapawi ang ilang kapaitan kung ang mg[]a nagtuturo ay matututong pagpakitaan sila ng[] mabuti kay sa ipinakikita hanggang sa ng[]ayon.... Itó'y nasa sa inyong mg[]a kamáy.

--¿Anó?--ang tanong ng[] dominiko--¿mayroon bagang anomang daing sa aking inuugali ang mg[]a nag-aaral?

--Padre, sa simulâ pa'y nagkásundô tayong hindi títukuyin ni akó ni kayó. Nag-uusap tayo ng pangkalahatán: bukód sa walâng nápapalâ ang mg a nag-aaral sa mg taóng dinádaán sa mg klase, ay madalás pang iwan doon ang bahagi ng kaniláng karangalan, kungdí man ang lahát.

Kinagát ni P. Fernandez ang kaniyang labì.

--Walâng pumipilit sa kaniláng mag-aral; ang mg bukirín ay hindi natatamnán--ang matigás na sagót.

--Oo, may bagay na pumipilit sa kaniláng mag-aral,--ang tugón, na gayón din ang ayos ni Isagani, na pinakaharápharáp ang dominiko.--Bukód sa katungkulan ng bawà't isá na hanapin ang kaniyang ikawawastô, ay may isáng likás na nasà ang tao na patalasin ang kaniyang pag-iisip, pagnanasàng lalòng masidhî dito sa dahiláng lubhâng pinipigil; at ang nagbíbigáy ng kaniyang salapî at buhay sa pamahalàan ay may karapatáng hingín dito na bigyán siya ng liwanag upang kitaing lalòng mabuti ang kaniyang salapî at maingatang lalò ang kaniyang buhay. Opò, Padre; may bagay na pumipilit sa kanilá, at ang bagay na iyan ay ang pamahalàan din, kayó ring kumukutyâng walâng habág sa indio na hindi nag-aral at ipinagkákaít ang kaniláng karapatán, sa pananangian sa sanhîng silá'y mangmáng. ¡Hinúhubarán ninyó silá at pagkatapos ay kinúkutyâ ang kaniláng ikahíhiyâ!

Si P. Fernandez ay hindi sumagót; nagpatuloy sa pagyayao't dito, ng uni't hindi mapalagáy na waring nagugulumihanan.

--¡Sinasabi ninyóng ang mg bukirín ay hindi nátatamnán!--ang patuloy ni Isagani na ibá na ang ayos, makaraán ang isáng sandalîng pananahimik--huwág tayong pumasok ng ayón sa pagsuri ng kadahilanan, sapagká't mapapalayô tayo sa pinag-uusapan; ng uni't kayó P. Fernandez, kayó, gurô, kayó, taong may karunungan, ibig ninyó ang isáng bayan ng mg mg manananim, ng mg mg magsasaká! ¿Sa ganáng inyó bagá'y ang pagkamangsasaká na lamang ang kalagayang lalòng wastóng maaabót ng tao sa kaniyang pagsulong? ¿O ibig ninyóng mapainyó ang karunungan at mapasá ibá ang paggawâ?

--Hindi, ibig kong ang karunungan ay taglayín noóng dapat magtagláy, noóng makapag-iingat sa kaniyá,--ang sagót,--kapag nagpakita ang mg nag-aaral ng katibayan ng pag-ibig sa kaniyá; kapag nagkaroón na ng mg mg binatang may pananalig, mg binatang marunong magtanggól sa kaniyang karangalan at maipagalang itó, ay magkakaroón ng karunungan, magkakaroón na ng mg mg gurong may paglingap! ¡Kung may mg mg gurong namamasláng ay sa dahiláng may mg tinuturûang umaalinsunod!

--¡Kapag nagkaroón ng mg mg gurô ay magkakaroón ng mg mg nag-aaral!

--Kayó ang magpauna sa pagbabagong ayos, sapagká't kayó ang nangangailangian ng pagbabago, at kamí'y súsunód.

--Siyá ngâ,--ang sabi ni Isagani na malungkót ang ng itî,--¡magpauna kamí sa dahiláng nasa dako namin ang kasiraan! Tahô ninyóng lubós kung anó ang maaantáy ng isáng tinuturûang humaráp sa isáng gurô: kayó na, na tagláy ang boóng pag-ibig sa katwiran, ang boóng kagandahang loób, ay nagkakahirap kayó sa pagpipigil ng tinuturan ko ang mapapaít na katotohanan, ¡kayóng kayó na, P. Fernandez! ¿Anó ang kabutihang nápalâ ng nagnasàng maghasík sa amin ng ibáng pagkukurò? At ¿anó anóng kasamaán ang dumagsâ sa inyó dahil sa ninasàng umugali ng mabuti at tumupád sa inyóng kautangán?

--Ginoóng Isagani,--ang sabi ng■ dominiko na iniabót sa kaniyá ang kamáy,--kahi't sa wari'y walâng lubós na nápalâ sa pag-uusap nating itó, gayón ma'y mayroon dín tayong kauntîng nápulot; sasabihin ko sa aking mg■a kapatíd ang inyóng mg■a tinuran at ináantáy kong kahi't kauntî ay may magagawâ. Ang ipinang■ang■anib ko lamang ay ang bakâ hindi mang■agsipaniwalàng may isáng gaya ninyó.

--Iyan din ang pang■ambá ko,--ang tugón ni Isagani na kinamayán ang dominiko,--nang■ang■anib akóng bakâ ang aking mg■a kaibigan ay hindi maniwalàng may isáng gaya ninyó, kamukhâ ng■ pakikipagharapan ninyó sa akin ng■ayón.

At dahil sa ipinalagáy na tapós na ang salitàan, ay nagpaalam ang binatà.

Binuksán ni P. Fernández ang pintô at sinundán siya ng■ ting■ín hanggáng nakalikô sa _corredor_. Malaong pinakinggán ang tunóg ng■ kaniyáng yabág, pagkatapos ay pumasok sa silíd at inantáy na siyá'y lumabás sa daan. Nákita ng■â niya at náding■íg na sinasabi sa isáng kasama, na nagtatanóng kung saan paparoon, ná:

--Sa Gobierno Civil! Titingnán ko ang mg■a paskín at makikisama akó sa ibá!

Ang kasama ay sindák na náparing■ín sa kaniyá, na waring nagmamalas sa isáng magpapatiwakál, at lumayông tumátakbó.

--¡Kaawàawàng binatà!--ang bulóng ni P. Fernandez, na náramdamáng nang■ing■ilíd ang luhà sa kaniyáng mg■a matá,--kiniingitán ko ang mg■a hesuita na nagturò sa iyo!

Si P. Fernandez ay námalîng lubós; galít kay Isagani ang mg■a hesuita, kayâ't nang mabatíd sa kinahapunan na napipiit ang binatà, ay sinabi niláng silá'y mádamamay.

--¡Ang binatàng iyan ay sásamâ at makasisirà sa atin! Dapat mapag-alamang ang mg■a pagkukuròng iyan ay hindi dito nátutuhan!

Hindi nang■agbulàan ang mg■a hesuita, hindi; ang Dios ang tang■ing nagkákaloób ng■ mg■a pagkukuròng iyon, sa tulong ng■ Kalikasan.

XXVIII

TATAKUT

Nagíng parang manghuhulà si Ben-Zayb nang patunayan sa kaniyáng pamahayagan, ng■ mg■a nakaraang araw, na ang pag-papaaral ay masamá, lubhang makasasamá sa Kapulùang Pilipinas: ng■ayón, sa haráp ng■ mg■a nangyari niyong araw ng■ biernes ng■ mg■a paskín, ay nang■akak ang mánunulat at inaawit ang kaniyáng pagtatagumpáy, at pinapangliít at nilitó ang kaniyáng kalabang si _Horatius_ na nang■ahás na kutyâin siya sa tudlîng ng■ _Pirotecnia_ sa ganitóng paraan:

* * * * *

Sa aming kapamahayagang _El Grito_:

“Ang pagpapaaral ay masama, lubhang makasasama sa Pilipinas!”

Nalinawan na namin.

Malaon nang inaakala nang _El Grito_ na kinákatawan niya ang bayang pilipino; _ergo_..... gaya nang wiwikain ni Fray Ibañez, kung marunong nang latín.

Nguni't si Fray Ibañez ay nagiging musulmán kapag sumusulat, at alám natin kung papano ang ginágawa nang mañga musulman sa pagpapaaral.

Testiga, gaya nang sabi nang isáng maalindóg na _predicador_, ang aklatan sa Alejandría!

* * * * *

Ngayón ay may katwiran siya, si Ben-Zayb! ¡Sa siya ang tangíng nag-iisip sa Pilipinas, ang tangíng nakahuhulà ng mgá mangyayari!

Kayâ ngâ, ang balitang nakakuha ng mgá paskíng masasagwâ ang sinásabi sa mgá pintô ng Universidad, ay hindî lamang nakapag-alís ng gutom sa marami at nakasirâ ng tiyan sa ibá, kundî nakapagpaguló rin sa mgá mahinahong insík, na hindî nakapangahás na maupô sa kaniláng mgá tindahan na nakataás ang isáng paa na gaya ng kaugalian, sa takot na bakâ silá gahulín sa pag-uunat upang tumakbó. Nang ika labing-isá umaga, kahit na patuloy ang araw sa kaniyang lakad at ang Marilág, ang Capitan General, ay hindî lumálabás na nangunguna sa kaniyang mgá mapagwagíng kabig, ay naglalò pa mandín ang ligalig: ang mgá prayleng lagìng pumáparoón sa tindahan ni Quiroga ay hindî nangásisipót at ang bagay na itó'y nagsasabing may mgá kakilakilabot na mangyayari. Kung ang araw ay parisukat sana ng sumilang at ang mgá Kristo ay mgá nakapantalón, ay hindî marahil makabaklá kay Quiroga na dí gaya noón: inari niyang _liampó_ marahil ang araw at ang mgá santóng larawan ay mgá manglalarò ng chapdiquí na nangahubarán; nguni't jang hindî pagsipót ng mgá prayle na nátaón pa namán sa pagtanggáp niyá ng mgá bagong bagay!

Sa bilin ng isáng _provincial_ na kaibigan niyá, ay ipinagbawal ni Quiroga sa kaniyang mgá bahay na pinaglalarúan ng _liampó_ at _chapdikí_ ang pagpasok ng sino mang indio na hindî dating kilalá; ang magiging konsul ng insík ay nangangambáng bakâ nakawin ang salapîng ipinatatalo roon ng mgá mahihirap. Matapos na maihandâ ang kaniyang tindahan na mangyayaring bigláng ilapat ang mgá pintô sa isáng sandalí, ay napaabay sa isáng bantay na _veterana_ sa maikling pag-itan ng bahay ni Simoun sa kaniyang bahay. Inakalà ni Quiroga na iyon ang sandalíng lalóng kapit upang gamitin ang mgá baríl at punglò na nasa kaniyang imbakan, alinsunod sa paraang sinabi sa kaniyá ng manghíhiyás: maaasahang sa mgá araw na súsunód ay ipag-uutos ang paghalughóg sa mgá baháybaháy at sa gayó'y gaano ang mábibilanggô, gaano ang taong sa katakutan ay hindî ibibigáy ang lahát ng naiimpók! Yaón ang paraan ng mgá dating _carabinero_, na nagsusulót sa mgá silong ng bahay ng mgá tabako at dahong ipinagbabawal, pagkatapos ay magpapakunwaríng manghahalughóg at pipilitin ang kahabághabág na may bahay na sumuhol ó magmultá! Ang kaibhán ngâ lamang ay sa dahiláng lalóng naaayos ang paraan, at sa dahiláng hindî na pigíl ang tabako ay ang mgá armás na bawal namán ang ginagamit sa ngayón!

Nguni't si Simoun ay ayaw makipagkita sa kanino man at ipinasabi kay insík Quiroga na bayaan sa pagkakalagáy ang mgá bagay na iyon, kayâ't tinungo ng insík si D. Custodio upang itanóng kung nararapat ó hindî nararapat balutihan ang kaniyang tindahan, nguni't si D. Custodio man ay ayaw ring tumanggáp ng dalaw: kasalukuyang pinag-aaralan ang isáng munakaláng ukol sa pagtatanggól, sakaling siya'y makubkób ng kalaban. Náalaala si Ben-Zayb upang hingán ng

balità; ng■unì't nang mátagpûang nakabalutî mulâ sa ulo hanggáng paa at dalawáng rebolber ang ginagamit na pabigát sa mg■a papel ay dalìdaling nagpaalam si Quiroga at umuwî sa kaniyang bahay, at nahigâng dinahilán na masamá daw ang kaniyang katawán.

Nang iká apat ng■ hapon ay hindi na mg■a paskín lamang ang sang-usap-usapan. Umaling■awng■áw na ang mg■a nag-aaral at ang mg■a taga bundók S. Mateo ay nang■agkakaalám; pinatítibayang pinagsumpâanan sa isáng magpapansít na biglâng lulusubin ang Maynilà; nábanggít ang mg■a pangdigmâng dagat ng■ mg■a alemán, na nasa sa labás ng■ dagat Maynilà, na tutulong sa kilusán; isáng pulutóng na kabinataan ang umanó'y tumung■o sa Malakanyáng upang humandóg sa General, na ang dinahilán ay ang pagtutol sa kagagawán at ang kaniláng pagkamakakastilà, ng■unì't ipinapiít na lahát sapagkâ't nakitang mg■a batbát ng■ sandata. Iniligtás ng■ kalawing■i ang General, na pinigil na matanggáp yaóng mg■a batàngbatà pa'y taksíl na, dahil sa noon ay nakikipag-usap sa mg■a Provincial, sa Vice Rector at kay P. Irene, na kinatawán ni P. Salvi. May katunayan ang mg■a aling■awng■áw na itó kung paniniwalàan natin si P. Irene, na dumalaw ng■ hapong iyon kay kapitáng Tiago. Alinsunod sa kaniyá, ay may mg■a taong nag-uudyók sa Capitán General na samantalahín ang pangyayaring yaon upang takutin at bigyán na ng■ isáng mabuting aral ang mg■a binatàng pilibustero.

--Barilín ang ilán--anáng isá--mg■a dalawáng pû't apat na makabago na ipadaláng agád sa tatapunán at sa gitná ng■ katahimikan ng■ gabí, ay makaaapulà na ng■ lubusan sa sigabó ng■ kalooban ng■ mg■a walâng kasiyahang loób!

--Huwag,--ang tugón ng■ isáng may mabuting pusò,--sukat nang ang mg■a kawal ay palibutin sa mg■a lansang■an, ang batallón ng■ mg■a kábayuhan sa halimbawá, na mg■a bunót ang sable; sukat nang kaladkarín ang iláng kanyón.... sukat na iyón! Ang bayan ay nápakamatatakutín at ang lahát ay mang■agsisípasok sa kaníkaniláng bahay.

--Huwag, huwag,--ang palagáy ng■ isá,--itó ang panahóng kapit upang pawiin ang kalaban; hindi sukat ang mang■agsipasok sa kaniláng pamamahay, kailang■ang palabasín, na gaya ng■ masasamâng sing■áw, sa pamagitan ng■ mg■a parapit. Kung hindi mang■akapang■ahás na gumawâ ng■ guló, ay dapat na silá'y udyukán sa tulong ng■ mg■a sugòng hahamon.... Inaakalà kong ang nárapat ay ihandâ ang mg■a kawal at magkunwarîng nagpapabayà at nagwawalâng bahalà, upang mang■agsitapang at pangyayari ng■ anománg kaguluhan ay piyapisin na nang boông tindí!

--Ang layon ay siyang nagbibigay katuturán sa mg■a paraan,--ang sabi ng■ isá pa,--ang layon natin ay ang ating banál na Relihión at ang katibayan ng■ Inang bayan. Ihayág ang _estado de sitio_, at sa anománg muntîng kaguluhan ay paghulihín ang mg■a mayayaman at mg■a marurunong.... at linisin ang bayan!

--Kung hindi akó dumatíng sa panahón upang pagpayuhan ng■ pagdadahandahan--ang dugtóng ni P. Irene, na ang hinaráp ay si kapitáng Tiago,--ay tiyák nang umaagos ng■ayón ang dugô sa mg■a lansang■an. Ang naaalaala ko ay kayó, kapitán.... Ang pangkát ng■ mg■a masisidhî ay walâng nápalâng gaano sa General, kayâ't nang■anghihinayang dahil sa pagkawalâ ni Simoun.... ¡Ah! kung hindi nagkasakit si Simoun....

Ang pagkahuli kay Basilio at ang paghalughóg na ginawâ pagkatapos sa kaniyang mg■a aklát at mg■a papel, ay nakapagpalubhâng lalò kay kapitáng Tiago. Ng■ayó'y dinagdagán pa ni P. Irene ang kaniyang sindák sa pagsasalaysáy ng■ mg■a bagay na nakapang■ing■ilabot. Ang kahabághabág ay pinasukan ng■ isáng matindíng pagkatakot na náhalatâ muna dahil sa isáng mahinàng pang■ing■iníg, na untíuntîng lumálakás

hanggáng sa siyá'y hindî na nakapang■usap. Nang■akadilat ang mg■a matá, pawisán ang noo, pumigil sa bisig ni P. Irene, nagtangkâng bumang■on; ng■uni't hindî mangyari at matapos na makaung■ol ng■ makálawá ay biglâng bumagsák sa ibabaw ng■ unan. Nang■akadilat ang matá ni kapitang Tiago at sumasago ang laway: patáy na. Sa pagkasindák ni P. Irene ay tumakbó, ng■uni't sa dahiláng kumapit sa kaniyá ang patáy ay nakaladkád niyá at nápaalis sa hihigán sa kaniyang pagtakas, at naiwan sa gitná ng■ silíd.

Nang kinágabihán ay umabot na sa lalòng sidhî ang katakután. May iláng pangyayari na nag-udyók sa mg■a matatakutín sa paniniwalàng mayroóng mg■a sugòng nanghahamon.

Dahil sa isáng binyagan, ay naghagis ng■ kauntìng kwalta sa mg■a batà at sukat nang maasahan na nagkaroón ng■ kauntìng kaguluhan sa pintô ng■ simbahan. Nátaón namáng náparaán doón ang isáng mabalasik na militar, na may iniisip mandín, na inakalàng ang kaguluhan ay isá nang pagsalakay ng■ mg■a pilibustero, kayâ't piniyapis ng■ sable ang mg■a batà, pumasok sa simbahan, at kung hindî nagkasalásalabíd sa tabing na nakasabit sa _coro_ ay pinagpupugután sana ng■ ulo ang lahát ng■ naroón. Makita ang gayón ng■ mg■a matatakutín at magpanakbuhang ipinamamalitá na ang himagsikan ay magsísimulâ na, ay bagay na nangyari sa isáng sandalî. Daglîdaglîng nagsarahan ang mg■a pintô ng■ mang■ilán-ng■iláng tindâng naiiwang bukás, may mg■a insík na nakaiwan sa labás ng■ mg■a piesa ng■ kayo, at hindî kakauntîng babai ang nawalán ng■ sinelas dahil sa pagtakbó sa mg■a lansang■an. Salamat na lamang at iisá ang nasugatan at ilán ang nasaktán, na isá na ng■â sa kanilá ang militar nang masubasob dahil sa pakikipagtunggalî sa tabing na may amóy balabal ng■ pilibusterismo. Ang gayóng kabayanihan ay nagbigáy sa kaniyá ng■ kabunyíán, at isáng kabunyíang malinis, na jhari na ng■âng ang lahát ng■ kabantugan ay makuha sa gayóng paraan! ang mg■a iná'y hindî na lubhâng iiyák at lalò pa sanang marami ang tao sa mundó!

Sa isáng arrabal ay nakakita, ang mg■a naninirahan doon, ng■ dalawá kataong nagbábaón ng■ armás sa silong ng■ isáng bahay na tablá. Naguló ang nayon; tinangkâ ng■ mg■a naninirahan na habulin ang dalawáng táong iyon na hindî kilalá upang patayín at iharáp sa mg■a may kapangyarihan, ng■uni't sínawatâ silá ng■ isáng kapit-bahay at sinabing sukat na ang iharáp sa tribunal ang sanhî ng■ kasalanan. Sakâ ang mg■a armás namán ay matatandâng baríl na tiyak na makasusugat sa magtangkâng gumamit noon.

--¡Siya!--ang sabi ng■ isáng matapang--kung ibig na tayo'y manghimagsík ay ¡sulong!

Ng■uni't ang matapang ay nilambanog ng■ palò at suntók, pinagkukurót ng■ mg■a babai na waring siya ang may arì ng■ mg■a baríl.

Sa Ermita ay lalòng mahigpít ang nangyari, kahì't hindî lubhâng nábalità, gayóng nagkaroon pa ng■ putukan. Isáng kawaníng nápakamaing■at na nagbalutîng mabuti ay nakakita, nang magtatakíp-silim, ng■ isáng bulto sa kalapít ng■ kaniyang bahay; inakalà na niyang buôngbuò na yaon ay isáng nag-aaral, kayâ't pinaputukán ng■ dalawáng putók ng■ rebolber. Nang makita ang bulto pagkatapos ay isá paláng beterana, kayâ't inilibing at, _pax Christi! Mutis!_

Sa Dulungbayan ay umugong din ang iláng putók na ang nápatáy ay isáng kaawàawang matandâng bing■í na hindî nakading■íg sa _quien vive_ ng■ bantáy, at isáng baboy na nakading■íg ng■uni't hindî sumagót ng■ _España_. Ang matandâ'y hindî nálibíng kaagad sapagkâ't walang maibayad sa simbahan, at ang baboy ay pinagkainanan.

Sa loob ng ■ Maynilâ, sa isáng tindahan ng ■ matamís na kalapít ng ■ Unibersidad, na lagìng dinadayo ng ■ mg ■ a nag-aaral, ay pinag-uusapan ang mg ■ a pagkakâhulihán, sa ganitóng ayos:

--¿Ya cogí ba con Tadeo?--ang tanóng ng ■ babaing may arì ng ■ tindahan.

--Abá, ñora,--ang sagót ng ■ isáng nag-aaral na nátitirá sa Parian,--pusilau ya!_

--¡Pusilau! ¡Naku! No pa ta pagá conmigo su deuda.

--¡Ay! no jablá vos puelte, ñora, bakâ pa de quedá vos cómplice.
¡Ya quemá yo ng ■ â el libro que ya dale prestáu conmigo! ¡Bakâ pa de riquisá y de encontrá! ¡anda vos listo, ñora!

--¿Ta quedá dice preso Isagani?

--Loco-loco también aquel Isagani,--ang sabing namumuhî ng ■ nag-aaral;--no sana de cogí con ele, ta andá pa presentá! ¡Oh, bueno ng ■ â, que topá rayo con ele! ¡Siguro pusilau!

Kinibít ng ■ babai ang balikat.

--¡Conmigo no ta debí nada! ¿Y cosa de jasé Paulita?

--No di faltá novio, ñora. Seguro de llorá un poco, luego de casá con un español.

Ang gabíng iyón ay nagíng isá sa mg ■ a lalòng malulungkót. Sa mg ■ a baháybaháy ay nagdadasál ng ■ rosario at may mg ■ a maawâíng babaing nagpapatungkól na ng ■ mahahabàng _padrenuestro_ at mg ■ a _requiem_ sa kaluluwa ng ■ mg ■ a kamag-anak nilá't kaibigan. Ika waló pa lamang ng ■ gabí'y bahagyâ nang makakita ng ■ mang ■ isáng ■ isáng naglálakád; maminsan minsan ay nakakading ■ íg ng ■ takbó ng ■ isáng kabayo na ang tagiliran ay nápapalòng malakás ng ■ isáng sable, pagkatapos ay pasuwít ng ■ mg ■ a tanod, mg ■ a sasakyáng matutulin ang takbó na warìng hinahabol ng ■ kawan ng ■ mg ■ a pilibustero.

Gayón man, hindî sa lahat ng ■ pook ay naghaharì ang pang ■ ambá.

Sa plateríang tinitirahán ni Plácido Penitente ay pinag-uusapan din ang mg ■ a pangyayari at pinagtatalunan nang may kauntíng layà.

--¡Hindî akó naniniwalà sa mg ■ a paskín!--ang sabi ng ■ isáng manggagawàng payát at tuyò na sa kágagamit ng ■ tsukoy;--sa ganáng akin, ay kagagawán iyan ni P. Salvi!

--¡Ehém, ehém!--ang ubó ng ■ maestro platero na, sa pang ■ ing ■ ilag na pang ■ anláng duwag, ay hindî makapang ■ ahás na putlín ang pag-uusap. Ang kaawaawàng tao'y nag-uuubó na lamang, kikindatán ang manggagawà at titing ■ ín sa daan, na warìng ibig sabihin na:--¡Bakâ tayo masubukan!

--¡Dahil sa opereta!--ang patuloy ng ■ manggagawà.

--¡Ohó!,--ang bulalás ng ■ isáng mukhâng tang ■ á;--sinasabi ko na ng ■ â! Kayâ't....

--¡Hm!--ang tugón ng ■ isáng tagasulat na may anyông pagkahabág,--ang ukol sa mg ■ a paskín ay totoo, Chichoy, ng ■ uni't ipaliliwanag ko sa iyo!

At idinugtóng na ang ting ■ ig ay matalinghagà:

--¡Yaón ay isáng kagagawán ni insík Quiroga!

--¡Ehém, ehém!--ang ulit na ubó ng■ maestro na inilipat sa kabilâng pisng■í ang sapá ng■ hitsóng nasa bibíg.

--¡Paniwalàan mo akó, Chichoy, kagagawán ni insík Quiroga iyán! Náding■íg ko sa aking pinápasukan.

--¡Nakú, _siguro_ ng■â!--ang bulalás ng■ tang■á, na agád nang naniwalà.

--Si Quiroga--ang patuloy ng■ tagasulat,--ay may isáng daang libong pisong pilak mehikano, sa _bahía_. ¿Papano ang pagpapasok? Hindî maliwag; ginawâ ang mg■a paskín, na sinamantalá ang usap ng■ mg■a nag-aaral, at samantalang ang lahát ng■ tao'y nagúguló, ¡pum! pinadulasán ang mg■a kawaní at nakaraan ang mg■a kaha!

--¡Siya ng■â, siya ng■â!--ang bulalás ng■ mapaniwaláin na sumuntók sa ibabaw ng■ dulang.--¡Siya ng■â! Kayâ palá si insík Quiroga..... ¡Kayâ!

At nápahintô dahil sa hindî maalaman kung anó ang sasabihing ukol kay insík Quiroga.

--¿At tayo ang magbabayad ng■ kaniláng kagagawán?--ang tanóng ni Chichoy na nagagalit.

--¡Ehém, ehém, ehém!--ang ubó ng■ platero na nakáding■íg ng■ lumálapít na yabág sa daan.

Tunay ng■â, ang mg■a yabág ay lumálapít at nang■agsihintô ang mang■a sa loob ng■ platería.

--Si San Pascual Bailon ay isáng dakilàng banál,--ang sabing malakás na pakunwaríng nagbabanálbanalan ang platero, na kinindatán ang ibá;--si San Pascual Bailon....

Nang sandalíng iyón ay dumung■aw ang mukhâ ni Plácido Penitente, na kasama ang manggagawâ ng■ kastillo na ating nakitang tumanggáp ng■ utos kay Simoun. Linibid ng■ lahát ang mg■a bagong datíng at tinanóng ng■ mg■a balíbalità.

--Hindî ko nakausap ang mg■a bilanggô--ang tugón ni Plácido,--may mg■a tatlong pû!

--¡Mang■agsihandâ kayó!--ang dugtóng ng■ magkakastilló na nakipagsulyapan ng■ may kahulugán kay Plácido,--sinasabing sa gabíng itó'y magkakaroón ng■ katakot-takot na pugután.....

--¿Ha? ¡Lintík!--ang bulalás ni Chichoy, na luming■ap ng■ sandata, ng■uni't nang walâng mákita, ay sinunggabán ang kaniyang tsukoy.

Ang maestro ay umupô; ang kaniyang mg■a paá'y nang■ang■alóg. Nákinikinitá nang mapaniwaláin na ang ulo niyá'y pugót, at umiíyák na dahil sa mangyayari sa kaniyang kaanák.

--¡She!--ang sabi ng■ taga-sulat;--¡hindî magkakaroón ng■ pugután! Ang taga udyók ng■--at humudyát ng■ may kahulugán--ay salamat at may sakít.

--¡Si Simoun!

--¡Ehém, ehém, ehém!

Si Plácido at ang magkakastilló ay mulíng nagtingnan.

--Kung iyan ay hindi nagkasakit....

--Ay gagawâ ng isáng wari'y himagsikan!--ang dugtóng na pawalâng bahalà ng magkakastilló, samantalang idinuduldol ang isáng sigarilyo sa itaás ng tubo ng kinke--at ¿anó ang gagawín natin kung gayón?

--Totohanin na, sapagkâ't yamang pupugutan na rin lamang tayo.....

Ang malakás na ubóng sumasál sa platero ay nakapigil na mádingíg ang karugtóng ng salitâ. Marahil ay kakilakilabot na bagay ang pinagsabí ni Chichoy, sapagkâ't umanyông mámamatay at ang mukhâ'y anyông hapón na pápatay ng tao.

--Ang sabihin ninyó'y nagpapakunwaríng may sakit sapagkâ't natatakot na lumabás! Kapag nákita ko siyá....

Mulíng sinasál ng matindíng ubó ang maestro at natuluyan nang pamanhikán ang lahát na mangag-uwian.

--Gayón man ay humandâ kayó, humandâ kayó,--ang sabi ng magkakastilló--Kung pipilitin tayo sa pumatáy ó mamatáy....

Isá pang ubó ang sumasál sa kaawàawang may pagawâan at ang mga manggagawâ ay nangag-uwian sa kaníkaniláng bahay na may daláng pamukpók, bandili at ibá pang kasangkapang maipang-iwâ ó maipamamalò, at humandâng ipaglabang mabuti ang kaniláng buhay. Si Plácido at ang manggagawâ ng kastillo ay mulíng nagsialís.

--¡Pag-iingat, pag-iingat!--ang bilin ng maestro na ang tingíng ay waring sa umiiyak.

--¡Kayó na lamang ang bahalà sa aking balo at mga mauulilang anak!--ang samò ng mapaniwalâin na ang tingíng ay lálò pa mandíng baság.

Nakikinikinitá na ng kahabághabág na sa katawán niya'y lusútlusutan ang punlò at nálibíng na siyá.

Nang gabíng yaón ay pinalitán ng mga artillerong kastilà ang mga tanod sa mga pintô ng loob ng Maynilâ, at nang kinabukasan, ng dumudungaw na ang mga unang liwanag, si Ben-Zayb, na nangahás na maglakád upang tingnán ang kalagayan ng mga kutà, ay nakátagpô sa _glacis_ na malapit sa Luneta ng bángkáy ng isáng india na magdadalagá, na, halos hubád at nakabulagtâ roong nag-iisá. Si Ben-Zayb ay nalunusan at matapos na matangkî ng kaniyang tungkód ang patáy at makatingín ng tungo sa mga pintô, ay ipinatuloy ang kaniyang lakad, na iniisip na gumawâ ng isáng mapanimdím na kabuhayan dahil sa pangyayaring yaón. Gayón man, ni isáng pahiwatig man lamang ay waláng lumabás sa mga pahayagan sa mga araw na sumúsunód, na ang inatupag ay ang mga pagkakadapâ't pagkakadupilas na gawâ ng mga balát ng saging, at, sa dahiláng waláng maibalitâ, si Ben-Zayb man ay nagpakaluritlurit sa pagsasalaysáy ng isáng dumaang bagyó sa Amérika, na sumirá sa mga bayan at nakamatáy ng mahigít sa dalawáng libo katao. Kasama ng iláng pasaring ay sinabi niyang:

“Ang pagkamahabagin, NA LALONG BUHAY SA MAÑGA BAYANG KATÓLIKO KAY SA IBANG BAYAN, at ang alaala Niyong sa udyók din noon ay naghirap dahil sa _sangkatauhan_, sa amin ay _nagpakilos_ (sic) sa pagkahabág sa mañga kasawian nang ating kapuwa at idalañgin upang _sa lupaing_ itó, na salantangsalanta sa mañga bagyó, ay

huwag maulit ang mañga kasakitsakit na pangyayaring napagmasdán nang mañga naninirahan sa Estados Unidos.”

Hindî pinaraan ni _Horatius_ ang pagkakátaón at hindî rin tinukoy ang mg■a patáy, ni ang kaawàawàng indiang inutás, ni ang mg■a kapaslang■án, ay sinagót si Ben-Zayb sa kaniyang _Pirotecnia_ ng■:

“Matapos ang gayong karaming pagkahabág at pagliñgap sa katauhan, si Fray Ibañez, itóng, si Ben-Zayb, ay nanirá sa pagdalañging patungkol sa Pilipinas.

Ñguni’t maaaninawan ang gayón.

Sapagka’t hindi siya katóliko at ang pagkamahabagin ay lalong buháy, at ibp.”

XXIX

MANG■A HULÍNG SALITANG UKOL KAY KAPITANG TIAGO

Talis vita finis ita.

Si kapitang Tiago ay nagkaroón ng■ mabuting hanggá, itó ng■â, nagkaroón ng■ mainam na libíng. Tunay ng■â na ipinaalaala kay P. Irene ng■ kura sa _parroquia_ na si kapitang Tiago ay namatáy nang hindî nagkukumpisál, ng■uni’t ang mabuting parì, samantalang nakang■itî nang palibák, ay hinimas ang kaniyang ilóng at sumagót na:

--Báh ¡akó ba namán ang paglalakùán! kung ating ipagkákaít ang _exequias_ sa mg■a namamatáy ng■ hindî nagkukumpisal, ay malilimutan natin ang _De profundis_! Ang mg■a kahigpitang iyán, gaya ng■ inyóng pagkabatíd na mabuti, ay pinairal lamang kapag ang hindî nakapagkumpisál ay walâng ibabayad, ng■uni’t ¡kay kapitáng Tiago!... ¡Bah! kung sampû ng■ mg■a insík na hindî binyagan ay inilibíng ninyó ng■ may _misa de requiem_!

Si P. Irene ang inihalál ni kapitáng Tiago na kaniyang _albacea_ at gáganáp ng■ kaniyang mg■a habilin, at iniíwan ang bahagi ng■ kaniyang kayamanan sa Sta. Clara, ang bahagi ay sa Papa, sa Arsobispo, sa mg■a Corporaciones, at nag-iwan ng■ dalawáng pûng piso upang ipagbayad ng■ _matrícula_ ng■ mg■a nag-aaral na marálitâ. Ang hulíng habiling itó’y ipinatalâ sa udyók ni P. Irene dahil sa pagkamapag-ampón nitó sa kabatâang masipag sa pag-aaral. Pinawalâng bisà ni kapitang Tiago ang pamanang dalawáng pû’t limáng piso na iniíwan niyá kay Basilio, dahil sa masamâng inugali ng■ binatâ nang mg■a hulíng araw, ng■uni’t pinairal din ni P. Irene ang habilin at sinabing kukunin niyá ang halagáng iyón at dádalhín ng■ kaniyang bulsá at ng■ kaniyang budhî.

Sa bahay ng■ namatáy na dinaluhán kinábukasan ng■ mg■a dating kakilala at mg■a kaibigan, ay pinag-uusapang mátikabó ang isáng himalâ. Sinasabing noong oras nang paghihing■alô ay napakita sa mg■a mongha ang kaluluwá ni kapitang Tiago na libíd ng■ maningnínng na liwanag. Iniligtás ng■ Dios ang kaluluwá, dahil sa karamihan ng■ pamisang ipinagawâ at sa mg■a pamanang iniíwan sa mg■a simbahan. Ang balitâ’y pinag-uusapan, inilálarawan, nagkákaroón ng■ ayos at walâng isá mang nag-aalinlang■an sa bagay na iyón. Isinásaysáy ang suót ni kapitang Tiago, na gaya ng■ mahihinalà, ay ang prak, ang pisng■í’y nakaumbók dahil sa sapá ng■ hitsó, hindî nalimot ang kuakong panghitít ng■ apian at ang manók na sasabung■ín. Ang _sacristán mayor_ na

kalahók sa umpukan ay nagpapatotoong walâng kaping■asping■as sa tulong
ng■ tang■ô ng■ ulo, at iniisip na, pagkamatáy niya, ay pakikita namáng
dalá ang tasa ng■ tahúng putí, sapagká't, kung walâ ang pang-agahang
iyon, ay hindî niya maunawà ang kaligayahan ni sa lang■it ni sa lupà.
Tungkól sa bagay na itó, at dahil sa hindî mapag-usapan ang mg■a
nangyari ng■ kináhapunan at sa dahiláng mayroon doong mg■a tahor, ay
mainam na hakàhakà ang nábabanggít, pinagkukuròkuro kung hahamunin
ó hindî ni kapitang Tiago si S. Pedro upang silá'y magdaos ng■ isáng
soltada, kung magpupustahan, kung ang mg■a manók ay pawàng walâng
pagkamatáy, kung hindî tátalabán ng■ iwà, at kung mangyari ang gayón,
ay sino kayâ ang magiging _sentenciador_, sino ang mananalo, at ibp.,
mg■a pagtatalong kinalulugdán ng■ mg■a nagtatatág ng■ karunungan, an,
mg■a paghahakà, mg■a paraang nábabatay sa isáng aklát na inaakalàng
walâng kamalían, na ipinahayag ng■ Dios sa kaniyang kabig ó nauukol
sa batayang nagiging kautusán. Bumábanggít pa ng■ mg■a bahagi ng■
nobena, ng■ mg■a aklát na ukol sa mg■a kababalaghán, sabi ng■ mg■a
kura, kalagayan ng■ lang■it at iba pang mg■a bagaybagay na ukol din
doon. Si D. Primitivo, ang pilósopo, ay galák na galák sa pagtutukóy
niya ng■ mg■a hakà ng■ mg■a teólogo.

--Sapagká't ang sinoman sa kanilá'y hindî mangyayaring matatalo,--ang
sabing may lubós na pagkatahò;--ang pagkatalo'y nagbibigáy ng■ samâ
ng■ loob at sa kalang■itán ay hindî mangyayaring magkaroon ng■ samàan
ng■ loob.

--Ng■unì't ang isá'y sápiritáng mananalo,--ang paklí ng■ tahir na
si Aristorenas,--ang inam ay nasa pananalo!

--Kapuwa mananalo!

Iyong kapuwa mananalo ay hindî matanggáp ni Martin Aristorenas, siya,
na ang boóng buhay ay dinaan sa sabung■án at kailan ma'y kaniyang
nákita na ang isáng manók ay nananalo at ang isá'y natatalo; kung
bagá mán ay magtablá na lamang ang nangyayari. Walâng náhitâ si
D. Primitivo sa kálatín, si Martin Aristorenas ay nag-iíilíng,
gayóng ang latín ni D. Primitivo ay madalíng máwatanan: sinasabi
niyang: _an gallus talisainus, acuto ~tari~ armatus, an gallus
beati Petri bulikus sasabung■us sit_ at ibp., hanggáng sa ginamit
na tulóy ang pang■ang■atwiran nang marami kung ibig magpatigil at
magpapanalig.

--Magkakasala ka, kaibigang Martín, mahuhulog ka sa isáng erehía!
Cave ne cadas! Hindî na akó makikipagmonte sa iyo! ¡Hindî na
tayo magkakabakas! Hindî mo pinanánaligan ang kapangyarihan ng■
Dios, _peccatum mortale!_ Hindî mo pinaniniwalàan ang katunayan ng■
Santísima Trinidad: ang tatló ay isá at ang isá ay tatló! ¡Dahandahan
ka! ¡Hindî mo pinaniniwalàan warì na ang dalawáng katawán, dalawáng
pag-iisip at dalawáng kalooban ay mangyayaring magkaroon ng■ íisáng
alaala lamang! ¡Dahandahan ka! _Quicumque non crederit, anathema
sit!_

Si Martin Aristorenas ay nang■untîng namumutlà't nang■ing■iníg,
at si insík Quiroga na nakáding■íg na buô sa pang■ang■atwiran, ay
dinulutan ng■ boóng galang ang pilósopo ng■ isáng mabuting tabako
at tinanóng ng■ masuyò:

--Sigulo, puele akieng kontalata itóng aliendo sabong sa Kilisto,
ha? Pag akó pagtáylo, akieng kontalatista, ha?

Sa ibáng pulutóng ang lalòng mahabàng salitàán ay ukol sa patáy;
ang pinagtatalunan ay ang damít na isusuót sa bangkáy. Ipinalagáy
ni kapitáng Tinong na damít pransiskano ang isuót; mayroón pa namán
siyang isá, lumà, siràsirâ at takpî takpî, mainam na kasangkapan na,

alinsunod sa patunay ng ■ prayle na pinaglimusán niyá sa halagáng tatlong pû't anim na piso, nakapagliligtás sa bangkáy sa apóy ng ■ inpierno, at nagsalaysáy ng ■ makapagpapatibay na mg ■ a banál na pangyayaring hang ■ ò sa mg ■ a aklát na ikinákalát ng ■ mg ■ a kura. Kahì't pinakamamahal ni kapitang Tinong ang labíng iyon, ay laan siyang ipagkaloob sa kaniyang matalik na kaibigang hindi niya nádalaw sa boong pagkakasakit. Ng ■ uni't ipinaklí ng ■ isáng sastré na yamang nákita ng ■ mg ■ a mongha si kapitang Tiago na naka prak na umaakyát sa lang ■ it, ay dapat suotan ng ■ prak at hindi kailang ■ an ang mg ■ a pananggól at mg ■ a kasuutang hindi tatagusán: nagpaprak kung tumutung ■ o sa isáng sáyawan, sa isáng pistá, at hindi maaasahang hindi gayón dín ang matatagpûan niya sa kaitaasan.... at ¡tingnán! nagkátaón pa namáng mayroon siyang isáng yari, na maibibigáy niya sa halagáng tatlong pû't dalawang piso, apat na piso ang kamurahan kay sa ábitong pransiskano, sapagkâ't ayaw niyang pagtubûan si kapitang Tiago: naging sukî niya noong buháy at ng ■ ayón ay magiging pintakasi niya sa kalang ■ itán! Ng ■ uni't si P. Irene na albacea at siyang magpapatupád sa náutos sa testamento ay sumalansáng sa dalawang palagáy at ipinag-utos na bihisan ang bangkáy ng ■ alin man sa matatandâ niyang damít, at sinabing na tagláy ang anyóng pagkabanál, na hindi tinítingnán ng ■ Dios ang bihis.

Ang mg ■ a _exequias_ ng ■ â ay ginawâ ng ■ boóng ding ■ al. Nagkaroón ng ■ _responso_ sa bahay, sa daan, tatlong prayle ang gumawâ na warìng ang íisa'y hindi makakaya sa káluluwáng yaón, ginawang lahat ng ■ _rito_ at mg ■ a _ceremonias_ na magágawâ, at nábalitang gumawâ pa ng ■ ibá, nagkaroón ng ■ _extra_ na gaya sa mg ■ a tang ■ ñing palabás dulàang ukol sa kapakinabang ■ án ng ■ isáng tao. Yaón ang naging kaigáigaya: maraming kamanyáng ang sinunog, maraming awit sa wikàng latín, nag-aksayá ng ■ maraming agua bendita: alangalang sa kaniyang kaibigan ay inawit ni P. Irene, sa coro, ang _Dies iræ_ na ang boses ay pahumál; at sumakít ang ulo ng ■ mg ■ a nálapít dahil sa kátutugtog ng ■ plegaria.

Si aling Patrocinio, ang dating katunggalí ni kapitang Tiago sa pagkamasambahin, ay tunay na tunay na nagnasàng mamatáy namán sa kinabukasan upang makapagpagawâ ng ■ mg ■ a exequias na lalò pang malakí kay sa roon. Ang maawâing matandâ'y hindi makatiis, na iyong inaakalà niyang talong talo na niyá ay magbang ■ on ng ■ boóng karang ■ alan, sa pagkamatáy. Oo ninanasàng mamatáy siyá at warìng nádiding ■ íg na niya ang mg ■ a pabulalás ng ■ mg ■ a taong nanonood ng ■ responso, na nagsasabing:

--¡Itó ang libíng! ganiyan ang marunong mamatáy, aling Patrocinio.

XXX

HULI

Ang pagkamatáy ni kapitang Tiago at ang pagkakahuli kay Basilio ay napag-alamán kaagád sa lalawigan, at alang-alang sa ikadadang ■ ál ng ■ mg ■ a mapapayapang tagá San Diego ay sasabihin naming dinamdám pa nang higít ang huli at siyá lamang halos ang napag-usapan. At gaya ng ■ maaantáy, ang balitâ'y nagkaroon ng ■ ibá't ibáng ayos, may nagbigáy ng ■ mg ■ a pangyayaring malungkót, kakilakilabot, ipinaliwanag ang hindi nalilinawan, ang mg ■ a patláng ay pinunán ng ■ mg ■ a hakàhakà, ang mg ■ a itó'y naging parang tunay na nangyari at ang multóng sumipót sa gayón ay nakatakot na, sampû sa mg ■ a tunay na may likhâ.

Sa bayan ng ■ Tiani ay nabalitâ na batang batá na sa kaniya ang

mapatapon at marahíl ay patayín sa paglalakbáy na tungo sa tatapunan. Ang mga matatakutín at mapaghinalà ng masamá ay hindi pa nasisiyahan sa gayón at pinag-uusapan ang mga bitayán at mga hukumang kawal; ang Enero ay isáng masamang buan, Enero nang mangyari ang guló sa Kabite, at ang mga taong iyón, gayóng mga pari na, ay nanghabitay; kayâ't ang isáng marálitang kagaya ni Basilio na walang sukat mag-ampón at walang mga kakilala....

--¡Sinasabi ko na!--ang buntóng hiningá ng Hukom pamayapà na waring minsan man lamang ay nabigyan niya ng isáng payo si Basilio--sinasabi ko ná....

--¡Sadyang ganiyan ang maaantáy!--ang dugtóng ni hermana Penchang--pumapasok sa simbahan at kapag nakitang marumí ng kaunti ang agua bendita ay hindi na nag-aantandâ! May sinasabing mga mumunting hayop at mga sakit, abá, parusa ng Dios! ¡Narapat iyon sa kaniyá! Wari bagang ang agua bendita ay mangyayaring makapagpahawa ng mga sakit! Lubhá pa ng ang kaibá, abá.

At ibinuhay ang kaniyang paggaling sa isáng pagkasirang ng tiyan sa paglalagáy lamang ng agua bendita sa pusod, na sabáy sa pagdadasál ng _Sanctus Deus_, at inihahatol ang kagamutan sa mga kaharap, kapag nangagkasakit ng iti ó kabag ó kung may salot, datapwâ'y kailangang dasalín lamang kung gayón sa wikang kastilâ:

Santo Dios
Santo fuerte
Santo inmortal,
Líbranos Señor de la peste
Y de todo mal.

--Ang kagamutan ay walang pagkasirang, ng unì't lalagyán ng agua bendita ang dakong masakít ó may damdám,--aniyá.

Datapuwa'y marami sa mga lalaki ang hindi naniniwalà sa mga bagay na itó, ni hindi ipinalagáy na parusa ng Dios ang pagkakabilanggò ni Basilio. Hindi rin nanganiwalà sa mga panghihimagsík at mga paskín, sa pagkakilala sa ugaling ibayo pa ng pagkamapayapà at pagkamaingat ng nag-aaral, at minagalíng pang iambíl ang gayón sa mga paghihiganti ng mga prayle, dahil sa pagkakátubós sa pagkaalilà, kay Hulí, na anak ng tulisáng mahigpít na kalaban ng isáng malakás na _corporación_. At sa dahilang may masamá silang pagkakilala sa mga kaugalian ng korpórasióng iyon at naaalaala ang mga abang paghihiganti, ay ipinalagáy, na, ang mga hulòhulòng iyon ay siyang malapitlapít na nangyari at siyang mapaniniwalàan.

--¡Mabuti ngâ ang nágawâ kong pinalayas sa aking bahay ang babai!--ang sabi ni hermana Penchang--ayokong makipagsirâ sa mga prayle, kayâ't pinagmadalí kong humanap ng salapî.

Ang katotohanan ay dinamdám niya ang pag-layà ni Hulí; inaakò siya ni Hulí sa pagdadasál at pag-aayuno, at kung lumagì pa ng mahabâhabang panahón ay marahil nagdigala ng dahil sa kaniyá. ¿Bakit, kung ang mga kura ay nagdádasál ng patungkol sa atin at si Kristo ay namatáy dahil sa ating mga kasalanan, bakit hindi makagagawâ ng gayon din si Hulí na patungkol kay hermana Penchang?

Nang ang balitâ'y nakasapit sa kubong tinitirahan ni Hulí at nang kaniyang lelong, ay nangailangang dalaga na uliting makálawa ang balitâ. Tiningnán si hermana Balí, na siyang nagbabalitâ, na waring hindi maliwanagan ang sinasabi, hindi mapagtuwíd ang kaniyang pagkukurò; naghumugong ang kaniyang mga taing, nagkaramdám ng pagsisikíp ng pusò at nagtagláy ng isáng kutób ng kalooban, na

ang pangyayaring yaón ay makapagbibigay hapis sa kabuhayan niyang sásapítin. Gayon ma'y tinangkang manang■an sa isang banaag ng■ pag-asa, ng■umitî, inakalang binibirò siyá ni hermana Balí ng■ isang masamang birò, ng■uni't dî pa man ay ipinatatawad na niyá kung sasabihing birò ng■â, ng■uni't pinagkurús ni hermana Balí ang kaniyang hinglalaki't hintuturò at hinagkán, sa katunayang totoo ang kaniyang sinasabi. Sa gayón ay nawalâ na ang ng■itî sa labì ng■ dalaga, namutlà, maputlâng maputlâ, naramdamang nawalán siyá ng■ lakás at, noon lamang nangyari sa boô niyang buhay, nawalán ng■ diwàng tuminbuang.

Nang sa káhahampás, kákukurót, wisík ng■ tubig, mg■a krús at paglalagáy ng■ mg■a palaspás na benendita ay pinagsaulán ang dalaga at napag-unawà ang kaniyang kalagayan ay piping bumalong sa kaniyang mg■a matá ang luhà, sunód sunód ang paták, walang hibík, walang panaghóy, walang daing! Inaalaala niyá si Basilio na walang ibang tagapag-ampón kung dî si kapitang Tiago, at sa pagkamatáy nitó, ay lubós nang nawalán ng■ kandili at kalayaan. Batid nang sa Pilipinas ay kailang■an ang ninong sa lahat ng■ bagay, mulâ sa araw na binibinyagán ang isang tao hanggang sa mamatáy, sa pagtatamó ng■ katwiran, sa pagkuha ng■ isang katibayan sa paglalakbáy ó upang magawâ ang isang paghahanap-buhay. At sa dahilang sinasabing ang pagkakabilanggong yaón ay alinsunod sa mg■a paghihiganti ng■ dahil sa kaniyá at sa kaniyang amá, ang kalungkutan ng■ binibini ay nagíng isang paghihinagpís. Ng■ayón ay siyá namán ang nárarapat na magligtás, gaya ng■ ginawâ ng■ lalaki ng■ siya'y alisin sa pagkaalilà, at ang isang boses na lihim ang nag-uudyók sa kaniyá ng■ gagawín at naghahain sa kaniyang pag-iisip ng■ isang kakilakilabot na paraan.

--|Si P. Camorra, ang kura!--ang sabi ng■ boses.

Si Hulí'y nápapakagát labì at nahuhulog sa isang malamlám na pag-iisip.

Dahil sa pagkakasala ng■ kaniyang amá ay dinakíp ang lelong, sa pag-asang sa gayóng paraan ay lilitaw ang anak. Ang tang■ing nakapagbigáy ng■ kalayaan ay si P. Camorra, at si P. Camorra ay nagpakilala ng■ dî kasiyahan loob sa mg■a pasasalamat at sa pamag-itan ng■ kaniyang karaniwang ugaling tiyakan kung magsalitâ ay huming■î ng■ mg■a paghahandóg.... Mulâ noon ay iniwasan ni Hulí ang siya'y mákatagpô, ng■uni't pinahahalík siya ng■ kamáy ng■ parì, hinihipò siya sa ilóng, sa pisng■í, binibirò siyang may mg■a kindát at tumatawa, tumatawang siya'y kinúkurot. Si Hulí ang sanhî ng■ pagkakabugbóg ng■ mabuting kura sa ilang bìnata na naglilibót sa nayon at nanánapatan sa mg■a dalaga. Ang mg■a mapaghinalà, kung nakikita siyang nagdaraan na walang kaimík-imík at nakatung■ó, ay nagsasabing ipinadíding■íg sa kaniyá:

--|Kung iibígin, ay magtatamóng kapatawarán si kabisang Tales!

Ang binibini'y dumaráting na malungkót sa kaniyang bahay at susuling suling ang matá.

Malakí ang ipinagbago ni Hulí; nawalâ ang kaniyang kasayahan, walang nakakitang siya'y ng■umitî, bahagya ng■ magsalitâ at warì mandíng nang■ang■ambáng malasin ang mukhâ niyang sarili. Minsan ay nakita siya sa bayan na may malaking guhit na uling sa noo, siya, na palaging maayos at mahusay ang gaya kung lumakad. Minsan ay itinanóng kay hermana Balí kung nátutung■o sa impierno ang mg■a nagpapatiwakál.

--Walang sala!--ang tugón ng■ babai, at isinalaysáy ang poók na iyón na waring siya'y galing doón.

Dahil sa pagkakabilanggô ni Basilio, ang mg■a dukhâ't marunong

luming■ap na mg■a kaanak ay gumawâ ng■ lahát ng■ magagawâ upang máiligtás ang binatà; ng■uni't sa dahiláng siláng lahát ay hindi pa makabuô ng■ tatlong pûng piso, ay si hermana Balî, gaya rin ng■ dati, ang siyáng nagkaroón ng■ lalóng mabuting akalà.

--Ang dapat nating gawín ay ang huming■ing sangguni sa taga-sulat,--aniyá.

Sa mg■a abâng taong iyón, ang taga-sulat sa tribunal ay siyáng oráculo sa Delfos ng■ matatandang griego.

--Bigyán lamang ng■ sikapat at sakâ isáng tabako,--ang dugtóng--ay sasabihin pa sa iyo ang lahát ng■ batás na magpapalakí ng■ ulo mo sa pagding■ig sa kaniyá. Pag mayroón kang piso ay maililigtás ka kahi't nasa sa paanán ka ng■ bibitayán. Nang ipasok sa bilangguán ang kapit bahay kong si Simón at hinagupít ng■ palò, dahil sa hindi nakapagpahayag ng■ ukol sa isáng nakawáng nangyari sa malapit sa kaniyáng bahay, abá ¡sa halagáng kahati't sikolo lamang at isáng balukay na bawang, ay nakuha siya ng■ taga-sulat! At nákita ko si Simón na babahagyâ nang makalakad at náhigang isáng buang mahigít. ¡Ay! nabalók ang pigí, abâ ¡at namatáy dahil doón!

Ang payo ni hermana Balî ay tinanggáp at siyá na ang nakipag-usap sa taga-sulat; binigyán siyá ni Hulî ng■ isáng salapî at dinagdagán pa ng■ iláng putol na pindáng na usá na náhuli ng■ lelong. Mulí na namáng inatupag ni tandang Selo ang pang■ang■aso.

Ng■uni't walang magawâ ang taga-sulat; ang bilanggo ay nasa Maynilà at hindi umaabot doón ang kaniyáng lakás.

--¡Kung nasa sa kabesera man lamang, maná pa!--ang sabi na ipinagpaparangyâ ang kaniyáng kaya.

Lubós na batíd ng■ tagasulat na ang kaniyáng lakás ay hindi lumalampás sa mg■a hangganan ng■ Tianì, ng■uni't kailang■an niya ang huwag masirà ang pananalig sa kaniyá at upang maiwan ang pindáng na usá.

--Ng■uni't mabibigyán ko kayó ng■ isáng mabuting payo, na dili ibá kundî ang pumaroón kayóng dalawá ni Hulî sa Hukom pamayapà. Kailang■ang pumaroón si Hulî.

Ang Hukom pamayapà ay isáng taong pabugál-bugál, ng■uni't kung makikita si Hulî marahil ay mapipigil ng■ kaunti ang dating ugali: náriritó ang katalinuhan ng■ payo.

Pinakinggáng walang kaping■asping■as sa tigás ng■ ginoong Hukóm si hermana Balî, na siyáng nagsasalitâ, na maminsanmingsan ay tinitingnán ang dalagang nakatung■ó at hiyang hiyâ. Masasabí na lamang ng■ tao na malakí ang pagling■ap niya kay Basilio, hindi naálala ng■ mg■a tao ang kaniyáng utang na loob at na ang sanhi ng■ pagkakábilanggong iyon, ayon sa balitâ, ay dahil sa kaniya.

Matapos makadigháy ng■ makáitlò ó makaapat, sapagká't may masamang ugaling itó ang ginoong Hukóm, ay nagsabing ang tang■ing makapagligtas kay Basilio ay si P. Camorra, _kung íibigin niya_--at tiningnán ng■ may makahulugáng titig ang binibini.--Itó'y pinápayuhan niyang makipag-usap sa kura.

--Alám na ninyó ang kaniyáng lakás; nakuha sa pagkakábilanggo ang inyóng nunò.... Sukat na ang isáng salitâ niya upang mapasa tatapunán ang isáng batang bagong pang■anák ó máligtas sa kamatayan ang isáng binitay.

Si Hulî ay hindi umiimík, ng■uni't sa ganang kay hermana Balî ay

waring nabasa sa isáng nobena ang hatol: laan siyáng samahan sa bahay ng■ parì ang dalaga. Lilimós pa namán siya ng■ isáng kalmen sa halagáng isáng salapî.

Dátapwâ'y umíling si Hulî at ayaw pumaroon sa kombento. Si hermana Balî ay waring nakararamdám sa sanhi ng■ pag-ayâw (si P. Camorra ay may katawagán ding _si kabayo_ at nápakalikót) at pinanánahimik siya:

--¡Walâ kang dapat ikatakot! kasama mo akó!--aniya--¿hindî mo ba nabasa sa muntîng aklát na _Tandang Basio_ na bigáy ng■ kura, na ang mg■a dalaga'y dapat pumaroon sa kombento, kahi't hindi náalaman ng■ mg■a magulang, upang ipagsabi ang nangyayari sa bahay? Abá! Ang aklát na iyón ay nálimbág nang may pahintulot ang Arsobispo, abá!

Si Hulî, iníp na't sa nasàng putulin ang usapan, ay namanhík sa mapanata na siyang pumaroon kung ibig, ng■ uni't sinabi ng■ Hukóm, sabáy sa pagdígháy, na ang samò ng■ isáng mukhâ ng■ dalaga ay nakaaakit ng■ malakí kay sa mukhâ ng■ isáng matandâ, na ang lang■it ay nagkakalat ng■ kaniyang hamóg sa mg■a sariwàng bulaklák at hindi sa mg■a tuyô na. Ang talinhagà'y nagíng isáng magandáng kahalayan.

Si Hulî'y hindi sumagót at nanaog ang dalawáng babai. Sa daan ay nagmatigás ang dalaga sa pag-ayâw na pumaroon sa kombento, kayâ't nang■agsiuwî sa kaniláng nayon. Si hermana Balî na sumamá ang loob dahil sa kakulang■án ng■ pagtitiwalà, gayóng siya'y kasama, ay naghihigantí sa paraang binigyán ng■ isáng mahabâhabâng _sermon_ ang binibini.

Sadyâ ng■âng hindi magagawâ ng■ dalaga ang pagparoong iyon sa kombento nang hindi susuwatán ang kaniyang sarili, na hindi siyá susuwatán ng■ tao, na hindi siyá susuwatán ng■ Dios! Makáilán nang sinabi sa kaniyá, may katwiran ó walâ, na kung susundín ang hang■ád sa kaniyá, ay patatawarin ang kaniyang amá, ng■ uni't gayón man ay hindi siyá pumayag, kahi't na isinísigaw sa kaniyá ng■ kaniyang budhi ang pag-aalaala ng■ kautang■án sa magulang. ¿At ng■ayón ay gágawín niyá ng■ dahil kay Basilio, dahil sa kaniyang kasintahan? Yaón ay isáng pagsadlák sa mg■a kutyâ at paglibák ng■ lahat ng■ tao, sampûng si Basilio ay aalipustâ sa kaniyá; hindi mangyayari ang gayón, magpakailan man! Magbibigtí na muna siyá ó magtatalón sa alín mang bang■ín. Kahì't na anó ang gawín ay nasuwatán na siyá na masamâng anak.

Binatá pa rin ng■ kaawàwàng si Hulî ang mg■a sisi ng■ kaniyang mg■a kamag-anak, na sa dahiláng hindi nakababatíd ng■ nangyayari sa kanilá ni P. Camorra, ay kinúkutyâ ang kaniyang mg■a katakután. Máibigan bagá ni P. Camorra ang isáng dalagang tagá bukid gayóng marami namán sa bayan? At tinukoy ng■ mg■a babai, ang mg■a pang■alan ng■ mg■a dalagang magagándá't mayayaman, na nagkaroon ng■ ganitó ó gayóng kasawián. At samantala'y ¿kung barilín si Basilio? tinátakpán ni Hulî ang kaniyang taing■a, lumiling■ap sa lahat ng■ sulok at humahanap ng■ isáng ting■ig na sukat magtanggól sa kaniyá, tiningnán ang kaniyang lelong; ng■ uni't ang lelong ay pipi at nakatitig sa dulo ng■ kaniyang tandós na gamit sa pang■ang■aso.

Nang gabíng yaón ay bahagyâ nang nákatulog. Mg■a bung■ang tulog át panaginip, kung minsán ay kahambálhambál, kung minsán ay madugô, ang nagdaraan sa kaniyang matá at sandásandalí'y nágigising na pigtâ sa malamig na pawis. Parang nakadiding■ig siyá ng■ putukan, parang náikita ang kaniyang amá, ang amá niyang nagsumakit ng■ lubhâ dahil sa kaniyá, na nakikipaghamok sa mg■a kagubatan, hinuhuling wari'y isáng hayop sapagká't siya'y nag alinlang■ang kaniyang iligtás. At ang larawan ng■ kaniyang amá'y nagbago at nákita ni Basilio na

naghihingalô at tinítitigan siya ng mg a ting íng sumisisi. Ang kahabághabág ay titindíg, magdadasál, tataghóy, tatawagan ang kaniyang iná, ang kamatayan, at sumapit ang sandalî na, patâ na sa sindák, kung hindî lamang nagíng gabí noon ay tumakbó na sanang tuloytuloy sa kombento, mangyari na ang mangyayari.

Dumatíng ang umaga, at ang mg a malulungkót na paghihinalà, ang mg a pang íng ilabot sa kadilimán ay bahagyâng nagbawa. Ang kaliwanagan ay nagbigáy sa kaniyá ng mg a pag-asa. Ng uni't ang mg a balitang tinanggáp nang kinahapunan ay lubhâng kakilakilabot; napag-usapan ang mg a binaríl at ang gabíng yaó'y nagíng karumaldumal sa dalaga. Sa kaniyang pagdadalitâ'y tinangkâ ng ipagkaloob ang kaniyang katawán pagsapit na pagsapit ng umaga at pagkatapos ay magpakamatáy: lahát, huwag na lamang magdaán ng gayóng paghihirap! Ng uni't ang umaga'y nagtagláy ng mg a panibagong pag-asa at ayaw pumanaog sa bahay ang binibini, ni pumaroón sa simbahan. Nang ang anib siyang mapahinuhod.

At sa gayó'y nakaraan ang iláng araw: nananalang in at nagtutung ayáw, tumatawag sa Dios at ninanasà ang kamatayan. Ang umaga ay nagigíng isáng patláng, si Hulí'y umaasa sa isáng kababalaghán; ang mg a balitang galing sa Maynilà, kahì't dumaráting na may dagdág, ay nagsasabing ang iláng bilanggo ay nakalayà na dahil sa kaniláng mg a ninong at mg a kaibikaibigan.... May maiiwang magtitiís, ¿sino kayâ? si Hulí ay nang íng ilabot at umuuwî sa kaniyang bahay na ng inang atng át ang kaniyang mg a kukó, sa gayón ay dumaráting ang gabí na ang mg a pang ang ambá, na nagkakaroon ng ibayong lakí, ay waríng nagigíng katotohanan. Kinatatakutan ni Hulí ang pananaginip; natatakot siyang matulog, sapagkâ't ang kaniyang pananaginip ay isáng sunód-sunód na bang ung ot. Mg a titig na may hinanakít ang lumulusót sa kaniyang mg a balintatáw kapag nápikít, mg a daíng at panang is ang umuukilkíl sa kaniyang mg a taing a. Nakikitang pagalàgalà ang kaniyang amá, dayukdók, waláng tigil ni pahing á; nakikitang si Basilio ay naghihingalô sa gitnâ ng daan, may tamâ ng dalawáng punglô, gaya ng pagkakita niyá sa bangkáy ng isáng kalapít-bahay na pinatáy samantalang iniháhatid ng guardia sibil. At nakikita niyá ang mg a talíng gumitgít sa lamán, nakikita ang dugóng lumálabás sa bibíg at nádiding íg na sinasabi sa kaniyá ni Basilio, na: “¡Iligtás mo akó, iligtás mo akó! ikáw lamang ang tang íng makapagligtás sa akin!” Mag-uumugong pagkatapos ang isáng halakhák, ililing ón ang mg a matá at makikita ang kaniyang amá, na tinititigan siyá ng isáng titig na lipos paghihinanakít. At si Hulí ay mágigising, tatagilid sa ibabaw ng kaniyang baníg, hihimasin ng kamáy ang noó upang tungkusín ang buhók: malamíg na pawis, gaya ng pagpapawís kung mamamatáy, ang nakababasâ sa kaniyá.

--¡Iná, iná!--ang taghóy.

At samantala'y ang mg a nakapagpápasíya ng boóng katuwâan sa mg a sasápitin ng mg a bayan, ang nakapag-uutos ng makatwirang pagpatáy, ang sumisirà ng katwiran at ginagamit ang karapatán upang magpatibay sa lakás, ay mapayapang nang ahihimbíng.

Sa kahulíhulihan, ay dumatíng ang isáng manglalakbáy na taga Maynilà at nagsalaysáy nang kung papano nakawalâ ang lahát ng bilanggo, lahát, maliban si Basilio na waláng mag-ampón. Nababalitâ sa Maynilà, ang dagdág ng manglalakbáy, na ang binatà ay mapapatapon sa Carolinas, at pinalagdâan na muna sa kaniyá ang isáng kahiling an na kinatatalaan na gayón ang hilíng niyang kusà. Nákitang manglalakbáy ang bapor na magdadalá sa kaniyá.

Ang balitang iyón ay tumapos sa mg a pagaalinlang an ng dalaga na sadyâ namáng guló na ang pag-iisip dahil sa karamihan ng gabíng ipinagpuyát at sa kaniyang mg a kakilakilabot na mg a pang ang arap.

Maputlâ't ang matá'y susuling suling, ay hinanap si hermana Balí at ang boses ay nakatatakot ng■ sinabing siya'y nálalaán na at itinatanóng kung ibig siyáng samahan.

Natuwâ si hermana Balí at siya'y pinayapà, ng■uni't si Hulí ay hindi nakiking■íg at waring nagmamadalí upang makaratíng sa kombento. Siya'y nag-ayos, isinuot ang kaniyang pinakamabuting gayák at warì pa mandíng siya'y may malakíng hang■ád. Nagsasásalitâ kahì't waláng linaw.

Lumakad silá. Si Hulí ay náuuna at naíníp sapagká't ang kasama'y náhuhulí. Dátapwâ'y samantalang nang■alalapít sa bayan, ay untiunti siyang nanghihinà, nagwawaláng imík, nag-aalinlang■an, nápapahinà ang hakbang, at pagkatapos ay nápapahulí. Kailang■an ang paliksihín pa siya ni hermana Balí.

--¡Gágabihín tayo!--ang sabi.

Si Hulí ay patuloy na namumutlâ, ang ting■í'y sa ibabâ at hindi makapang■ahás na itaás ang matá. Ang akalà niya'y siyá ang tinitingnán ng■ lahat ng■ tao at siya ang itinuturò. Isáng pang■alang mahalay ang humihiging sa kaniyang taing■a, ng■uni't nagbibing■íbing■ihan at nagpapatuloy ng■ lakad. Gayón mán, nang mákita ang kombento, ay humintô at nang■iníg na.

--¡Bumalík na tayo sa nayon, bumalík na tayo!--ang samò na pinigil ang kaniyang kasama.

Kinailang■an ni hermana Balí ang hawakán siyá sa bisig at halos binatak, na pinamamayapà at pinagsasabihan siyá ng■ ukol sa mg■a aklát ng■ mg■a prayle. Hindi siyá pababayàan, waláng dapat ikatakot; si P. Camorra ay may ibáng bagay sa ulo; si Hulí ay isáng tagabukid lamang....

Datapwâ'y nang dumatíng sa pintúan ng■ kombento ó bahay pari ay nagmatigás na si Hulí sa pag-ayáw na umakyát at nang■unyapít sa pader.

--¡Huwag, huwag!--ang samòng lipós sindák;--¡O, huwag; mahabág kayó!.....

--Ng■uni't nápakahang■ál.....

Itinutulak siyang marahan ni hermana Balí; si Hulí ay ayaw pumayag, namumutlâ, na ang mukhá'y nakahahambál. Ipinahayag ng■ kaniyang paning■ín na nakikitang kaharáp niyá ang kamatayan.

--¡Siyá, bumalík tayo kung ayaw ka!--ang bulalás na tulóy na masamá ang loób ng■ mabaít na babai, na hindi naniniwalà sa anománg sakunâng tunay na mangyayari. Kahì't na may masamâng kabantugan si P. Camorra ay hindi mang■ang■ahás sa harap niyá.

--¡Mádalá na sa tatapunán ang kaawàawàng si D. Basilio, barilín siyá sa daan at sabihing nagtangkang tumakas!--ang dagdag;--pag patáy na ay sakâ magsisisi. Sa ganang akin, akó'y waláng anománg utang na loób sa kaniyá. Sa akin ay waláng isusumbát!

Yaón ang bayóng nakapagpanibulos. Sa harap ng■ gayóng sumbát, may halòng galit, handâ sa lahat, gaya ng■ isáng magpapatiwakal, ay ipinikít ni Hulí ang kaniyang mg■a matá, upang huwág mátanaw ang bang■íng tatalunán, at tulóytulóy na pumasok sa kombento. Isáng buntóng-hining■á na waring hing■alô ang namulás sa kaniyang mg■a labì. Sinundán siya at pinagbibilinan ni hermana Balí.

Nang kinagabihán ay marahang pinag-uusap-usapan ang nangyari ng hapong iyon.

Sa durung awan ng kombento ay tumalón ang isáng dalaga na bumagsák sa mg a bató at namatáy. Halos kasabáy noon, isá pang babai ang lumabás na nagsisigáw át nagtititilí sa mg a lansang an na wari'y baliw. Ang mg a maing at na mámamayan ay hindi makapang ahás na bumanggít ng mg a pang alan at maraming iná ang kumurót sa kaniláng mg a anak na babai dahil sa pagkakabigkás ng mg a salitang makapagbibigáy ligalig sa kanilá. Makaraan yaón, ng uni't malaon ng nakaraan, ng nagtatakip silim, ay isáng matandâng lalaki ang nanggaling sa nayon at tumawag ng malaon sa pintuan ng kombento na nakasará at binabantayán ng mg a sakristan. Ang matandâ'y tumatawag sa pamagitan ng suntók, ng ulo, bumibigwás ng mg a timping sigáw, na walang linaw, na gaya ng sa isáng pipi, hanggang sa napalayas doon sa pamagitan ng palò at kátutulak. Nang mangyari ang gayón ay tumungo sa bahay ng kapitán sa bayan, ng uni't sinabi sa kaniya roon na walâ ang kapitán, na nasa kombento; tumungo sa Hukóm pamayapà, ng uni't ang Hukóm pamayapà ay walâ rin, ipinatawag sa kombento; tinungo ang _teniente mayor_, gayon din, nasa kombento; tumungo sa kuartel, ang teniente ng guardia sibil ay nasa kombento.... Sa gayón ay bumalik sa kaniyang nayon ang matandâ na umiiyak na parang isáng batà: ang kaniyang ung al ay nádiding íg sa gitnâ ng katahimikan ng gabí; ang mg a lalaki'y nang apapakagátlabì, ang mg a babai'y nang agdadaóp-kamáy, at ang mg a aso ay pumapasok sa kaníkaniláng bahay, mg a takót, at ipít ng dalawáng hità ang buntót!

--¡A, Dios, á, Dios!--anáng isáng abang babai na nang ang alirang dahil sa kákokolasió;--sa harap mo ay walang mayaman, walang mahirap, walang maputí, walang maitím.... ¡ikaw ang hahatol sa amin!

--Oo,--ang sagót ng asawa,--kailan ma't ang Dios na iyáng kanilang iniaaral ay hindi tunay na gawâgawâ lamang, isáng dayà! Silá na ang una unang hindi naníniwalâ doon!

Nang ikawaló ng gabí, ay sinasabing mahigít sa pitóng prayle, na galing sa mg a bayang kalapít, ang nang asa sa kombento at nagpupulong. Nang kinábukasan ay nawalâ nang patuluyan sa nayon si tandang Selo na dalá ang kaniyang tandós sa pang lung usá.

XXXI

ANG MATAAS NA KAWANÍ

L'Espagne et sa vertu, l'Espagne et sa grandeur
Tout s'en va!

(VICTOR HUGO.)

Ang mg a pamahayagan sa Maynilà ay nang alululong sa pagsasalaysáy ng ukol sa isáng nábunyág na patayang nangyari sa Europa, sa mg a pagpupuri at pagbibigáy karang alan sa ilang _predicador_ sa Maynilà, sa lalò't lalò pang masigabóng pagtatatagumpáy ng operetang pransés, kayâ babahagyâ nang makapaglaán ng gayón ó ganitóng balitang ukol sa mg a katampalasanang ginágawâ sa mg a lalawigan ng isáng pulutóng ng tulisan na pinang lung uluhan ng isáng pinunong mabang ís at ganid na nagpapamagát na _Matanglawin_. Tang i lamang, kung ang nilolooban ay isáng kombento ó isáng kastilâ, ay sakâ lumálabás ang mahahabang

salaysáy na nagsisiwalat ng mg a kakilakilabot na pangyayari at hinihing ang estado de sitio, mg a matitinding panupil, ibp. Kayâ't hindi rin naatupag ang nangyari sa bayan ng Tiani, ni hindi man nagkaroon ng isá mang banggít ni isáng aling awng aw. Sa mg a lipunáng tang i ay may kaunting bulungbulung an, ng uni't nápakalabò, nápakamahinà, napaka waláng katibayan na hindi man lamang nabatíd ang pang alan ng nasawî, at yaóng mg a nagpakita ng malakíng nasáng makaalám ay madalíng nakalimot, na naniwaláng nagkaroon nang kasundúan sa kaanák ó mg a kamag-anak na may galit. Ang tang íng tiyák na napag-alamán ay ang pag-alís sa bayang iyon ni P. Camorra upang lumipat sa ibá ó manirahan ng kaunting panahón sa kombento sa Maynilà.

--¡Kaawaawàng P. Camorra!--ang bulalás ni Ben-Zayb na nagwaríng mahabagin,--gayóng kasayá, gayóng kabuting pusò!

Tunay ng â na ang mg a nag-aaral ay nang akalayà sa kálalakad ng kaniláng mg a kamag-anak, na hindi tiningnán ang magugugol, mg a handóg at mg a paghihirap. Ang uná unang nakalayà, gaya ng maaantáy, ay si Makaraíg, at ang hulí'y si Isagani, sapagká't si P. Florentino ay hindi nakaratíng sa Maynilà kung dí nang makaraan muna ang isáng linggó sapol ng mangyari ang mg a bagaybagay. Ang gayóng karaming pagkahabág ay nagíng sanhî upang bigyan ang General ng palayaw na mahabagin at maawàin na dalidaling idinagdág ni Ben-Zayb sa mahabàng kabilang an ng kaniyáng mg a palayaw.

Ang tang íng hindi nakalayà ay si Basilio, na násasakdál pa sa kasalanang pagkakaroon ng mg a aklát na bawal. Hindi namin malaman kung ang sinasabi nilá'y ang aklát na Medicina Legal y Toxicología ni Dr. Mata ó ang iláng pahayagan na ukol sa mg a bagay bagay sa Pilipinas na natagpûán sa kaniyá, ó magkasama na ang dalawáng bagay na iyon; ng uni't sinasabi rin namán na nagbibilíng palihím ng mg a aklát na bawal at napataw sa kaawaawàng binatà ang boóng bigát ng timbang an ng katwiran.

May nagbalitang sinabi sa General:

--Kailang an na magkaroon ng isá upang máligtás ang karang alan ng kapangyarihan at huwag masabing tayo'y nag-ing áy nang katakot-takot ng walâ namáng sanhî. Una muna sa lahat ang kapangyarihan. Kailang ang may mátira!

--lisá na lamang ang nátitirá, isá na, alinsunod kay P. Irene ay, nagíng alilà ni kapitáng Tiago.... Waláng naghahabol sa kaniyá....

--¿Alilà at nag-aaral?--ang tanóng ng General:--kung gayón ay iyan, mátira, iyan!

--Maipahintulot po sa akin ng inyóng Karilagán--ang sabi ng mataas na kawaní na nagkátaóng kaharáp;--ng uni't may nagsabi sa akin na ang binatang iyan ay nag-aaral sa Medicina, ang kaniyáng mg a gurô'y mabutí ang sinasabing ukol sa kanyá.... kung magpapatuloy sa pagkábilanggô ay masasayang an ng isáng taón, at sa dahiláng sa taóng itó magtátapós....

Ang pamamagitná ng mataas na kawaní na ayon kay Basilio, sa lugal na makabutí dito, ay nakasamâ pa. Malaon nang ang kawaní at ang General ay nagkakabigatan, may samàan ng loob, na naragdagán ng mg a salísalitán. Ang General ay ng umití at sumagót:

--¿Siya ng â ba? Kung gayó'y lalò pa ng âng dapat na magpatuloy sa pagkakábilanggô; isáng taón pang pag-aaral, sa lugal na makasasamâ, ay makabubutí sa kaniyá, sa kaniyá at sa lahat ng mahuhulog pagkatapos

sa kaniyang mg■a kamáy. Dahil sa maraming pagsasanay ay hindi magiging masamang manggagamot ang isang tao. Isá pa ng■ang katwiran upang mâtirá! At pagkatapos ay sasabihin ng■ mg■a mapagbagong pilibustero na hindi namín inaalagatâ ang bayan!--ang dagdág ng■ General na tumatawang paaglahì.

Nakilala ng■ mataás na kawaní ang kaniyang kamalian at pinang■atawanán na ang usap ni Basilio.

--Dátapwâ'y sa ganáng akin ay inaakalà kong ang binatang iyan ay siyang lalóng walang kakasákasalanan sa lahat,--ang tugón na may kaunting katakutan.

--Náhulihan siya ng■ mg■a aklát,--ang sagót ng■ kalihim.

--Oo, mg■a aklát sa panggagamot at mg■a pahayagang sinulat ng■ mg■a taga España.... na hindi pa nagugupít ang mg■a dahon.... at ¿anó ang ibig sabihin nitó? At sakâ, ang binatang iyan ay walâ sa piging na idinaos sa magpapansit, ni hindi nakihimások sa anómán.... Gaya ng■ sinabi ko, siyá ang lalóng walang kakasákasalanan....

--¡Lalò't lalò pa ng■ang mabuti!--ang masayang bulalás ng■ General;--sa gayóng paraán, ang parusa, ay magiging lalóng malunas at katang■itang■i sapagkâ't makasisindák pang lalò! Mamahalà ay ang umasal ng■ ganiyán, ginoo; madalás na kailang■ang ipailalim ang ikabubuti ng■ isá sa ikabubuti ng■ marami.... Datapwâ'y higit pa sa roón ang ginágawâ ko: sa ikabubuti ng■ isá, kinukuha ko ang ikabubuti ng■ lahat, inalíligtás ko ang tibay ng■ kapangyarihan na nápapang■anib, ang karang■alan ay naigagalang at tumátatág. Sa ginawâ kong itó ay naaayos ko ang mg■a kamalián ng■ mg■a tagarito't ng■ mg■a hindi tagarito!

Gumamit ng■ malaking lakás ang mataás na kawaní upang makapagpigil, hindi pinuná ang mg■a parunggít, at nagtangkang humanap ng■ ibang paraán.

--¿Ng■unì't hindi pô ba ninyó kinatatakutan ang kapanagutan?

--¿Anó ang ikatatakot ko?--ang pakling nayayamót ng■ General;--¿hindi ba mayroón akóng kapangyarihang magagamit ng■ alinsunod sa sariling kapasiyahan? ¿hindi ko ba magagawâ ang máibigan sa ikabubuti ng■ pamamahala sa kapulúang itó? ¿Anó ang ikatatakot ko? ¿Maaari bagang ipagsakdál akó sa mg■a hukuman ng■ isang alilâ at akó'y hing■án ng■ kapanagutan? ¡Ba! At kahi't na mayroón siyang magagamit na kaparaanan ay dadaán muna sa Ministerio, at ang Ministro....

Ikinumpáy ang kamáy at nagtawá.

--Ang Ministrong naghalál sa akin, ay ang diablo lamang ang nakaaalám kung saán na nároroón, at aariin na niyang malaking karang■alan ang akó'y kaniyang mabati sa aking pagbalík! Ang kasalukuyan, iyan ay pararaanin ko sa.... at dadalhin din iyan ng■ diablo.... Ang hahalili diyán ay malilitó sa bago niyang tungkulin na hindi makukuhang pumuná ng■ mg■a mumunting bagay. Akó, ginoo, walâ akóng anomán kundî ang budhi ko lamang, gumágawâ akó ng■ alinsunod sa aking budhi, ang budhi ko ay nasisiyahan, at walang kakabukabuluhán sa akin ang hakà ni ganoón ó ni ganitó. Ang aking budhi, ginoo, ang aking budhi!

--Opò, aking General, ng■unì't ang bayan....

--Tu, tu, tu, tu! Ang bayan, ¿anó ang mayroon sa akin ng■ bayan? ¿Nagkaroón bagá akó ng■ pakikipagkasunduan sa kaniyá? ¿Utang ko ba sa kaniyá ang aking katungkulan? ¿Síya ba ang naghalál sa akin?

Nagkaroon ng muntîng pananahimik. Ang mataas na kawani'y nakatungó. Pagkatapos, waring may tinangkâ nang gawín, ay tumingá, tinitigan ang General at, namumutlâng nangingín ng kaunti, ay nagsabing pigil ang katigasan:

--¡Walâng kailangán, aking General, walâng kailangán iyan! Kayó'y hindi inihalál ng bayang pilipino kundî ng España, katwiran pa ngâ upang pagpakitaan ninyó ng mabuti ang mgâa pilipino upáng walâng maisisi sa España! Katwiran pa ngâ, aking General! Sa pagparito ninyó ay nangakòng ilalagáy sa katwiran ang pamamahala, hahanapin ang kabutihan....

--¿At hindi ko ba ginagawâ?--ang tanóng na pabugnót ng General na humakbáng,--¿hindi ko ba sinabi sa inyó na kinukuha ko sa ikabubuti ng isá ang ikabubuti ng lahat? ¿Tuturúan pa ba ninyó akó ngáyón? Kung hindi ninyó maliwanagan ang aking mgâa gawâ ¿anó ang kasalanan ko? ¿Pinipilit ko ba kayóng makihatî sa aking kapanagutan?

--Hindi ngâ!--ang paklí ng mataas na kawani na tumuwíd ng may halòng pagkamataas.--Hindi ninyó akó pinipilit, hindi ninyó akó mapipilit na makihatî sa inyóng kapanagutan! Ibá ang pagkakilala ko sa aking sariling kapanagutan, at sapagkâ't akó'y mayroon din namán, ay magsasalitâ akó, yamang hindi akó umimík ng mahabàng panahón. ¡Oh huwag iayos ng inyóng karangálan ang mgâa ganiyang anyô, sapagkâ't ang pagkáparitô ko, na gayón ó ganitô ang katungkulan, ay hindi ang pagtakwíl ko na sa aking mgâa karapatán ang ibig sabihin at manirá na lamang akó sa pagiging alipin, na walâng bibíg ni karangálan! Hindi ko ibig na mawalay sa España ang magandang lupáing itó, iyang walóng angaw na sakop na masunurin at mapagtiís na nabubuhay sa mgâa pag-asa at pagkakilala ng mgâa pagkakamali, nguni't hindi ko rin namán ibig na dungáisan ang aking mgâa kamáy sa ganid na pangalangalakal sa kaniyá; ayokong masabi kailan man, na matapos lumipas ang pagbibili ng tao, ay ipinatuloy ng lalò pang malusog ng España, na kinákanlungán ng kaniyang bandilâ, at lalò pang iniayos sa ilalim ng maraming magagarang kapasiyahan. Hindi, upang ang España ay maging malakí ay hindi niya kailangán ang maging maniniil; sukat na ang España sa kaniyang sarili, lalò pang malakí ang España noong walâng arí kundî ang sarili niyang lupaín na naagaw sa kukó ng moro! Akó ma'y kastilâ rin, nguni't bago ang aking pagkakastilâ ay naroroon ang aking pagkatao at bago ang España at sa ibabaw ng España ay naroroon ang kaniyang karangálan, naroroon ang matataás na turò ng magandang aral, ang mgâa walâng lipas na batayán ng di mababaling katwiran. ¡Ah! namamanghá kayó na akó'y mag-isip ng gayón, sapagkâ't hindi ninyó nauunawâ ang kalakhán ng pangalang kastilâ, hindi ninyó kilalâ, hindi; ikinakapit ninyó sa mgâa tao, sa mgâa pag-aari; sa ganang inyó, ang kastilâ, ay mangyayaring maging mangdadambóng, mangyayaring maging mamamatáy, mapagbalatkayô, buláan, lahat na, matangánan lamang ang kaniyang inaari; sa ganang akin, ang kastilâ, ay dapat na iwan ang lahat, ang sakop, ang kapangyarihan, ang kayamanan, ang lahat na, lahat bago ang karangálan! A, aking ginoo! Tayo'y tumututol kung nababasa nating ang lakás ay nápapababaw sa katwiran, at pinapupurihan natin kung sa pag-gawâ ay nákikita nating siya'y balatkayô na hindi lamang inililikô kundî ipinailalim sa inyóng kapasiyahan upang kayó'y makapangyari.... Sa dahilán ngâng iniibig ko ang España, ay nagsasalitâ ako dito at hindi ko pinangalangániban ang pangungunót ng inyóng noo! Ayokong sa mgâa daratíng na panahón ay masabing siya'y inainahan ng mgâa bansâ, manghihitî ng mgâa bayan, maniniil ng maliliit na pulô, sapagkâ't ang gayó'y kakilakilabot na laít sa mgâa mararangal na adhikâ ng ating mgâa unang hari! ¿Papano ang ginágawâ nating pagtupád sa kaniláng mgâa banál na habilin? Pinangakúan nilâ ang mgâa pulóng itó ng pag-aampón at matuwíd, at pinaglalarúan natin

ang mg■a buhay at kalayàan ng■ kaniyang māmamayán; pinang■akùan nilá ng■ kabihasnán, at pinagkákaitán natin, sa katakutang magnasà ng■ isáng lalòng marang■al na kabuhayan; pinang■akùan silá ng■ liwanag, at binúbulag natin ang kaniláng mg■a matá upang huwag mákita ang ating mg■a kalaswâan; pinang■akùang tuturúan silá ng■ mg■a kabaitan at pinaaayùan natin ang kaniláng masasamâng hilig at, sa lugál ng■ kapayapàan at ng■ katuwiran, ang naghaharì ay ang pag-aalinlang■an, ang kalakal ay namamatáy at ang dī pananalig ay lumalaganap sa taong bayan. Lumagáy tayo sa lagay ng■ mg■a pilipino at itanóng natin sa sarili kung anó ang ating gágawín kung tayo ang nasa gayóng kalagayan! ¡Ay! sa inyóng hindi pag-imík ay nábabasa ko ang inyóng karapatán sa panghihimagsík, at kung ang mg■a bagaybagay ay hindi bubuti ay mang■aghihimagsik balang araw at ang katuwiran ay málalagáy sa kaniláng panig at kasama pa ang pagling■ap ng■ lahat ng■ taong may puri, ng■ lahat ng■ bayani sa sangsinukob! Kapag ipinagkákait sa isáng bayan ang liwanag, ang tahanan, ang kalayàan, ang katwiran, mg■a biyayang kung walâ ay hindi maaring mabuhay at dahil ng■â doo’y silá ang taglayin ng■ tao, ang bayang iyan ay may karapatáng ariin, ang sa kaniya’y nag-aalís ng■ mg■a gayón, na warìng isáng magnanakaw na humaharang sa atin sa daan: walâng kabuluhán ang pagtatang■ì, walâ kundì isáng pangyayari, isàng pag-aarì, isáng pagtatangkâ, at ang sino mang taong may kapurihán na hindi kumampí sa hinalay, ay nakikitulong at dinudung■isan ang sariling budhî. Oo, hindi akó militar, at pinápatáy ng■ kagulang■an ang kaunting sulák ng■ aking dugô; ng■uni’t gaya rin namán ng■ pangyayari na ipagúgutáy ko ang aking katawán sa pagtatanggól sa katibayan ng■ España na laban sa isáng mananalakay na taga ibáng lupà ó laban sa mg■a walâng katwirang paggaláw ng■ kaniyang mg■a lalawigan, gayon din namáng pinatutunayan ko sa inyó na makikipiling akó sa mg■a pilipinong sinisiil, sapagkâ’t nasà ko pa ang mamatáy nang dahil sa mg■a niyuyurakang karapatán, ng■ sangkatauhan, kay sa magtagumpáy sa piling ng■ mg■a hang■arìng ikagagalíng ng■ isáng bansâ, kahì’t na ang bansang itó’y may pang■alang kagaya ng■ pang■alan ng■ España!

--¿Alám bagá ninyó kung kaílan áalís ang _correo_?--ang malamíg na tanóng ng■ General ng■ matapos nang makapagsalitâ ang mataas na kawaní.

Tinitigan siyang mabuti ng■ mataas na kawaní, pagkatapos ay ibinabâ ang ulo at iniwang walâng imík ang palasyo.

Sa halamanan nátagpûan ang kaniyang sasakyáng nag-aantáy sa kaniyá.

--Kapag balang araw ay nakapagsarilí na kayó,--ang sabing natutubigan sa indiong _lacayo_ na nagbukás ng■ pintúan ng■ sasakyán,--ay alalahanin ninyó na sa España ay hindi nagkulang ng■ mg■a pusòng tumibók ng■ dahil sa inyó at nakitunggalì ng■ dahil sa inyóng mg■a karapatán!

--¿Saan pô?--ang sagót ng■ _lacayo_ na hindi siya napakinggáng mabuti at itinátanóng kung saan silá paparoon.

Makaraan ang dalawáng oras, ay iniharáp ng■ mataas na kawaní ang kaniyang pagbibitiw sa katungkulan at ipinababatid ang kaniyang pagbalík sa España sa unang korreong áalís.

XXXII

MG■A IBINUNG■A NG■ MG■A PASKÍN

Dahil sa mg■a pangyayaring isinaysáy, maraming iná ang tumawag sa kaniláng mg■a anák na lalaki upang iwan kaagád agád ang pag-aaral at atupagin na lamang ang pagbubulagbul ó ang pagtataním.

Nang dumatíng ang mg■a paglilitis, ay marami ang mg■a hindî nakaraan at bihirà ang nang■akalampás sa taón ng■ kaniláng pag-aaral sa mg■a nagíng kasapi sa nabantóg na kapisanan na hindî na muli pang nabangít ng■ kahì't sino. Si Pecson, si Tadeo at si Juanito Pelaez ay pawà ring nang■apigil; tinanggáp ng■ una ang mg■a kalabasa na tagláy ang kaniyang tawang hang■al at nang■akòng papasok na opisial sa alin mang hukuman; si Tadeo, na natagpûán din ang walâng katapusáng _cuacha_, ay nagdaos ng■ isáng pag-iilaw na ang ginagawâ'y sinigán ang kaniyang mg■a aklát; ang ibá'y hindî rin nang■akaligtás na mabuti, kayâ't nang■apilitang iwan ang kaniláng mg■a pag-aaral, sa gitnâ ng■ kasiyahang loób ng■ mg■a iná, na kailan pa ma'y nang■akakiníkitáng ang kaniláng mg■a anák ay bitáy pag nang■akaalam ng■ sinasabi ng■ mg■a aklát. Si Juanito Pelaez lamang ang tang■ing hindî nasiyahang loób sa bayóng iyon ng■ kapalaran, na iniwan na ang paaralan dahil sa tindahan ng■ kaniyang amá, na mulâ noo'y isinamá na siya sa kalakal: ang tindahan ay hindî nagiliwan ng■ alisagâ, ng■unì't nang makaraan ang kauntíng panahón ay nákitá siyang muli ng■ kaniyang mg■a kaibigan na bilóg ang kakubàan, bagay na nagpapakilalang bumábalík ang kaniyang masayang ugali. Sa haráp ng■ gayóng pagkadiwarà, ang mayamang si Makaraig ay naging■at na mabuti upang huwag siyang mapang■anib at nang makakuha ng■ _pasaporte_ sa tulong ng■ lakás ng■ salapî ay matuling sumakáy na tung■o sa Europa: nábalitang ang marilág na Capitán General, sa kaniyang hang■ád na gumawâ ng■ kabutihan nang alang-alang sa kabutihan at sa pagiing■at sa ikaluluwag ng■ mg■a pilipino, ay binigyáng salabíd ang pag-alís ng■ sinománg hindî makapagpakilalang tunay na tunay na mangyayaring makapaggugol at makapamumuhay ng■ maluwag sa mg■a siyudad sa Europa. Sa ating mg■a kilala, ang mg■a nakalusót na mabutibutí ng■ kauntí ay si Isagani at si Sandoval: ang una ay nakalampás sa _asignatura_ na pinag-aaralan sa ilalim ng■ pagtuturò ni P. Fernández at napigil sa ibá, at ang pang■alawá'y nagawâng mahilo ang mg■a lumilitis sa tulong ng■ mg■a talumpati. Si Basilio ang tang■ing hindî nakalampás sa mg■a asignatura, ni hindî napigil, ni hindî nakapatung■o sa Europa: nagpatuloy siyá sa pagkakakulóng sa Bilibid, na sa bawà't ikatlóng araw ay isinásailalim siya ng■ isáng pagtatanóng, yaón ding kagaya nang sa simulâ't simulâ pa, na walâng ibáng kabaguhan kungdî ang pagpapalít ng■ mg■a "instructor", sapagkâ't warìng sa haráp ng■ gayóng kalakíng pagkakasala ay napipipilang lahat ó nang■agsísitakas na nang■ing■ilabot.

At samantalang nang■akákatulóg at náuusad ang mg■a kasulatan, samantalang ang mg■a papel sellado ay dumádami na warì mg■a tapal ng■ mg■a mangmáng na manggagamot sa katawán ng■ isáng may sakít na pagkalungkót, si Basilio ay tumatanggap namán ng■ balitâ ng■ boong nangyari sa Tianì, ang pagkamatay ni Hulî at pagkawalâ ni tandâng Selo. Si Sinong, ang kotserong nábugbóg na naghatíd sa kaniya sa S. Diego, ay nasa sa Maynilà noon, dumádalaw sa kaniya at sinasabi sa kaniya ang lahat ng■ pangyayari.

Samantala namá'y gumalíng na si Simoun, gayón ang sabi ng■ mg■a pahayagan, si Ben-Zayb ay nagpasalamat sa "Nakapangyayari sa lahat na nag-ing■at sa gayóng mahalagáng buhay" at ipinahayag ang pag-asa na gagawín ng■ Lumikhâ na mákilala sa balang araw ang nagkasalang ang kagagawán ay hindî pa napaparusahan dahil sa kaawàan ng■ nilapastang■an, na lubós na nagpapalakad noong mg■a wikà ng■ Dakilàng Pinagpalà na: _Amá, patawarin mo silá, at hindi nalalaman ang ginágawa!_ Itó at ibá pang bagay ang sinasabi sa limbág ni Ben-Zayb, samantalang sa salitâ'y inuusisâ kung tunay ang aling■áwng■áw na ang

mayamang mag-aalahás ay magdaraos ng■ isáng malakíng pistá, isáng pigíng na hindî pa náikita magpakailan man, sa isáng dako'y bilang pasasalamat sa kaniyang paggalíng at sa isá'y bilang pagpapaalam sa bayang nagdagdag sa kaniyang kayamanan. Nababalitá, at siyang totoo, na si Simoun ay nagsusumakit, dahil sa ang Capitang General ay dapat nang umalis sapagká't matatapos sa buwan ng■ Mayo ang pagganáp sa katungkulan, upang málakad sa Madrid ang isáng palugit pa at inuudyukán ang General na gumawâ ng■ isáng pagsalakay upang magkaroón ng■ kadahilanan ang dí pag-alís, ng■ uni't nábabalitá rin namán na noón lamang hindî diníng■íng ng■ General ang payo ng■ kaniyang itinatang■, at inaaring bagay na kapit sa karang■alan niyá ang huwág binbinín ng■ isáng araw man lamang sa kaniyang kamáy ang kapangyarihang ipinagkaloób sa kaniyá, aling■awng■áw itóng nakapagpapaniwalà na ang nábabalitang pistá ay gágawín sa loób ng■ madalíng panahón. Sa isáng dako naman, si Simoun, ay hindî mapakimatyagán; lalò pang nagíng matahimik, bibihirang pakita, at bumibigkás ng■ ng■itíng mahiwagà kapag kinákausap siyá ng■ ukol sa sinasabing pistá.

--Anó, ginoóng Simbad--ang sabi sa kaniyang minsan ni Ben-Zayb;--silawin ninyó kamíng minsan sa isáng bagay na ayos yankee! Isáng pinakagantí sa bayang itó.

--Mangyari ng■â ba!--ang sagót sa pamagitan ng■ kaniyang ng■itíng matigás.

--Ihahagis ninyó marahil ang bahay sa bintanà, anó?

--Marahil, ng■ uni't sa dahilang walâ akóng bahay....

--Binilí sana ninyó ang kay kapitang Tiago, na murang murang nakuha ni ginoóng Pelaez!

Si Simoun ay hindî umimík at mulâ na noón ay bihirà na siyang náikita sa tindahan ni D. Timoteo Pelaez, na nábalitang nakipagkasamá sa kaniyá. Makaraán ang iláng linggó, ng■ buwán ng■ Abril, ay kumalat ang sabisabihan na si Juanito Pelaez, ang anak ni D. Timoteo, ay mag-aasawa kay Paulita Gomez, ang dalagang ninanasà ng■ mg■a taga rito't ng■ mg■a dayuhan.

--May mg■a taong mapapalad!--anáng mg■a naiinggít na máng■ang■alakal;--makabilí ng■ bahay na murang-mura, magbilí ng■ kaniyang tindáng _zinc_, makisamá kay Simoun at maipakasal ang kaniyang anak sa isáng mayamang binibini, ang wikàin ninyó'y mg■a kakanín iyáng hindî natitikmán ng■ lahat ng■ mg■a taong may puri.

--Kung nalalaman lamang ninyó kung sa anóng paraán natamó ni G. Pelaez ang kakaníng iyan!

At sa tunóg ng■ ting■íng ay ipinahihwatig ang sarili niya.

--At mapatitibayan ko rin sa inyó na magkakaroon ng■ pistá at malakí,--ang dugtóng na may hiwagà.

Tunay ng■â na si Paulita ay mag-aasawa kay Juanito Pelaez. Ang kaniyang pag-ibig kay Isagani ay napawì na gaya ng■ alin mang mg■a unang pag-ibig, na nanánang■an sa magagandang pang■arap, sa damdamin. Ang mg■a pangyayaring dahil sa mg■a paskín at ang pagkakabilanggô ay nag-alís sa binatà ng■ lahat ng■ tagláy na pang-akit. ¿Kang■ino bagá mangyari ang hanapin ang kasawián, nasàin ang makiísá sa kapalaran ng■ kaniyang mg■a kasama, humaráp na kusà, gayóng ang lahat ay nagtatagô at umiiwas sa lahat ng■ kapanagutan? Iyón ay isáng kabang■awán, isáng kaululán, na hindî maipatatawad sa kaniya ng■ sino mang taong matinô sa Maynilà at may lubós ng■ang katwiran si Juanito

Pelaez sa pagkutyâ sa kaniyá, na ginagayahan ang sandalîng pagtungo niya sa Gobierno Civil. Gaya ng maáantáy, ang maníngnín na si Paulita ay hindî na mangyayaring umibig sa isáng binatàng lubhâng malîng malí sa pagkaunawâ sa kalipunan at sinísisi ng lahát. Si Paulita ay nagsimulâ na ng pagkukurò kurò. Si Juanito ay matalas, maliksi, masayá, malikót, anák ng isáng mayamang mángangalakal sa Maynilà, at may dugông kastilâ pa, at kung paniniwalàan si D. Timoteo, ay tunay na tunay na dugông kastilâ; samantalang si Isagani ay indiong taga lalawigan na nangangarap sa kaniyang mga kagubatan na punô ng lintâ, ang kaanak ay malabò, may isáng amaíng klérigo na marahil ay kalaban ng pagmamagarâ at ng mga sayawan, na kaniyang kinalulugdán. Isáng magandâ ng âng umaga ay napaghulòhulò niya na malakíng kahangalán ang nágawâ niyang nápilì pa si Isagani kay sa kaniyang kaagâw at mulâ na noon ay nápunâ ang pagdaragdág ng kakubâan ni Pelaez. Ang batás na natuklâs ni Darwin ay gináganáp ni Paulita ng walâng kamalaymalay, ng uni't buôngbuô; ang babai'y napaaari sa lalaking lalòng may kasanayán, sa marunong makibagay sa kalagayang kinabubuhayan, at upang mamuhay sa Maynilà ay walâng makapapantáy kay Pelaez, na sapól pagkabatâ ay nakatátalós na ng gawâng palikawlikaw.

Ang kurismá ay nakaraang kasama ang kaniyang mahál na araw, kasama ang kaakbáy niyang mga prusisyon at mga _ceremonias_, na walâng ibáng kabaguhang nangyari kundí isáng mahiwagàng pagkakaguló ng mga artillero, na ang sanhi ay hindî sumapit na mákalát. Iginibâ na ang mga bahay na pawid, sa tulong ng isáng pulutóng na “caballería” upáng dumumog sa mga may ari, sakaling mangagsilaban: nagkaroon ng maraming iyakan at maraming paghihinagpis, ng uni't hindî na namán lumalò pa roon. Ang mga mapag-usisâ, na isâ na sa kanilá'y si Simoun, ay nangagsiparoong lálakadlakad na dí pinahahalagahán ang nangyayari, na pinanonood ang mga nawalán ng tahanan at anilâ sa sarili'y makatutulog na nang payapâ.

Nang magtatapós ang Abril, nang nalimot na ang lahát ng pangambá, ay walâng pinaghuhunhunan sa Maynilà kundí íisang bagay. Ang pistáng gágawín ni D. Timoteo Pelaez, dahil sa pag-aasawa ng kaniyang anák na ang humandóg na mag-aanák, malugód at mapagbigáy loob, ay ang General. Sinasabing si Simoun ang may kagágawán noon. Ang kasál ay idadaos nang dalawáng araw muna bago umalis ang General; papupurihan nitóng dumaló sa bahay at maghahandóg sa _novio_. Kumakalat ang aling awngaw na ang mag-aalahás ay magpapabahâ ng brillante, magtatapon ng dakótdakót na perlas, alang-alang sa anák ng kaniyang kasamá, at sa dahiláng hindî siyâ makapagpistâ dahil sa walâ siyang bahay na sarili at dahil sa siyâ'y matandang bagong-tao, ay sasamantalahín ang pagkakataón upang biglâín ang bayang pilipino ng isáng dáramdamíng pagpapaalam. Ang boóng Maynilà ay humáhandâ nang mapapaanyayahan: Kailán ma'y hindî pumasok ang pagkagulumihanan sa mga budhi ng gayón kabagsík na gaya ng hinalàng bakâ dí máanyayahan. Nangag-úunahán sa pakikipag-ibigang mabuti kay Simoun, at maraming lalaki, ang sa pilit ng kaniláng mga asawa, ang bumilí ng mga tanák at mga _zinc_ upang magíng kaibigan ni D. Timoteo Pelaez.

XXXIII

ANG HULÍNG MATUWID

Sumapit din ang araw.

Si Simoun, magmulâ sa umaga, ay hindî umalis sa kaniyang bahay,

dahil sa pag-aayos ng kaniyang mga sandata at mga hiyas. Ang kaniyang malaking kayamanan, ay nasa sa loob na ng malaking takbang patalim na may sapot na lona. Kakaunting sisidlán na lamang na may mga galang at mga panusok ang nalalabí, marahil ay mga panghandóg na kaniyang ipamimigáy. Aalis na ng siyang kasama ng Capitan General, na ayaw na ayaw palawigin ang panghahawak sa katungkulan, dahil sa pangilag sa sasabihin ng tao. Ibinubulóng ng mga malabig na si Simoun ay ayaw mangahás na maiwang mag-isá, na, kung mawalan ng pinanangnanan, ay ayaw na mapaghigantihan ng maraming pinagtubúan at mga nasawi, at ang lalò pa manding malaking sanhi ay ang pangyayaring ang General na darating, ay kilala sa pagka may matuwid na hilig, at marahil-dahil ay ipasauli sa kaniya ang lahat ng kinita. Sa isang dako namán ay sinasapantaha ng mga mapamahiing indio na si Simoun ay isang diablo na ayaw málayo sa kaniyang huli. Ang mga mapaghaka ng masamá ay kumikindát ng may pakahulugán at nagsasabing:

--Kung pudpód na ang parang ay lilipat na sa ibang dako ang balang.

Ang ilan lamang, kakaunti, ang nangagsisingitit hindi umiimik.

Nang kinahapunan ay iniutos ni Simoun sa kaniyang alila na kung darating ang isang binatang nanggalingang Basilio, ay papasuking agad. Pagkatapos ay nagkulóng sa kaniyang silid at waring nasadlak sa isang malalim na pagkukuròkurò. Mulat sapul noong magkasakit, ang mukha ng mag-aalahás ay lalò pa manding tumigas at lalong pumanglaw, lumalim na mabuti ang guhit niya sa pag-itan ng dalawang kilay. Waring nahukót ng kaunti; ang ulo'y hindi na tayongtayô, náyuyukô. Lubhang nalululong sa kaniyang pag-iisip na hindi tuloy nadingig na may tumatawag sa pintuan. Kinailangang ulitin ang katóg. Si Simoun ay nangilabot:

--¡Tuloy!--aniya.

Ang dumating ay si Basilio, nguni't _quantum mutatus_! Kung ang pagkakabago ng anyô ni Simoun sa loob ng dalawang buwan ay malaki, ang sa binatay kakilakilabot. Ang kaniyang mga pisngiy hukáy, walang ayos ang bihis, gusót ang buhók. Nawala ang matamis na kalamaman sa kaniyang mga paningin at ang nagniningning ay ang madilim na lagalab; masasabing siya'y namatay at ang kaniyang bangkay ay muling nabuhay sa pagkasindak sa mga bagay na nakita sa kabilang buhay. Kundî man ang gawang linsil, ay ang kakilakilabot na anino noon ang nakakalat sa boô niyang tikas. Si Simoun na ay nágulat pa at nagdamdam habag sa sawing palad na iyon.

Si Basilio ay lumapit na dahandahan, na hindi na bumati, at nagwikang ang tingig ay nakapagpakilabot sa mag-aalahás, na:

--Ginoong Simoun, akoy naging masamang anak at masamang kapatid; linimot ko ang pagkakapatay sa huli at ang pagpapahirap sa una, at pinarusahan ako ng Dios! Ngayoy walâ na ako kungdi isang nasâ upang gantihin ng samâ ang samâ, ng linsil ang linsil, ng dagok ang dagok.

Tahimik siyang pinakikingán ni Simoun.

--May apat na buwan na,--ang dugtong ni Basilio--na kinausap ninyo ako nang ukol sa inyong mga balak; tumanggí akong makilahók, at masamá ang nagawa ko; may katwiran kayo. May tatlong buwan na at kalahating kamuntik nang bumuga ang panghihimagsik; hindi ko rin inibig ang makilahók, at ang galawan ay nabakô. Ang kapalit ng aking inasal ay ang mabilanggô at utang ko sa inyong pagsusumakit ang aking paglaya. May katwiran kayo, at naparito ako ngayon upang

sabihin sa inyó, na: bigyán ng sandata ang aking kamáy at bumugá na ang himagsikan! Laan akóng paglinkurán kayóng kasama ang tanáng sawî!

Ang ulap na nagpapadilím sa noo ni Simoun ay biglâng napawì, isáng sinag ng pagtatagumpáy ang kumináng sa kaniyang paningín, at warìng nátagpûán ang hinahanap, ay bumulalás nang:

--¡May katwiran akó, oo, may katwiran akó! ang karapatán ay tagláy ko, ang matuwíd ay nasa sa aking piling, sapagkâ't ang itinatanggól ko'y ang mgá sawî.... ¡Salamat, binatà, salamát! Dumatíng kayó upang pawiin ang aking mgá pagaalinlangan, upang bakahin ang aking pag-uuróngsulóng....

Si Simoun ay tumindíg at ang kaniyang mukhâ'y galák na galák: ang silakbóng nag-uudyók sa kaniyá nang, may apat na buwan na, ipinahahayag kay Basilio ang kaniyang mgá balak sa gubat ng kaniyang mgá ninunò, ay mulíng namakás sa kaniyang mukhâ na warì'y isáng mapuláng pagtatakípsilim, matapos ang isáng maghaponing malamlám.

--Oo,--ang patuloy,--ang kilusán ay nábakô at marami ang lumayô sa akin sapagkâ't nákità akóng lupaypáy na uuróngsulóng nang sandalíng kikilos na: may itinagò pa akó sa aking pusò, hindî ko supíl ang lahát ng aking damdamin at umiibig pa akó noon!.... Patáy na ang lahát sa akin, at walâ ng bangkáy na dapat kong igalang ang kaniyang paghimláy! Hindî na magkakaroon ng pag-uuróngsulóng; kayóng kayó na, binatáng huwaran, kalapating walâng apdó, ay nakakakilala ng pangangailangan, pumarito sa akin at inuudyukán akó sa pagkilos! May kagabihán na nang buksán ninyó ang inyóng mgá matá! Tayong dalawá sana'y nakapagbalangkás at nakagawâ ng mgá kahanghangang balak: akó'y sa itaás, sa mataás na lipunán, magsasabog akó ng kamatayan sa gitná ng mgá bangó at gintò, gawíng asal hayop ang may masasamang hilig, at pasamain ó huwag pakilusin ang iláng mabuti, at kayó namán ay sa dakong ibabâ, sa bayan, sa gitná ng kabinataan, na gisingin ang buhay sa gitná ng dugô at mgá luhà! Ang ating gawâ, sa lugal na magíng madugô at ganid, ay nagíng kahabagán sana, ayós, anyóng anyô, at ang tagumpáy sana ay siyang nagíng dulo ng ating pagsusumikap! Nguni't waláng katalinuhang tumulong sa akin; tákot at kahinang loób ang nátagpûán ko sa mgá may kabihasnán, pagkamapagsarilí sa mayayaman, pagkamapaniwalà sa kabataan, at sa mgá bundók lamang, sa mgá kaparangan, sa mgá may mahihirap na kabuhayan lamang natagpûan ko ang aking mgá tao! Datapwâ'y waláng kailangan! kung hindî tayo makatapos ng isáng ayós na larawan, na makinis ang lahát ng kaniyang anyô, sa batóng magaspang na ating tatapyasin, ay ang mgá súsunód na ang siyang magsisiganáp.

At pinigilan sa bisig si Basilio, na nakikingíng nang hindî nawawatasan ang kaniyang sinasabi, at dinalá siyá sa gawaan na pinagtataguan ng kaniyang mgá yaring ukol sa kímika.

Sa ibabaw ng isáng mesa ay may isáng kahang maitím na _chagrín_, na náhahawíg sa mgá pinagsisidlán ng mgá kasangkapang pilak na inihahandóg sa kapwâ ng mgá mayayaman at mgá hari. Binuksán ni Simoun at inilantád, sa ibabaw ng rasong pulá, ang isáng lámpara na katangitangí ang ayos. Ang sisidlán ay anyóng isáng granada, kasinglakí ng ulo ng tao, may kaunting biták, na kinakakikitàan ng mgá butil sa loób, na ginayahan ng malalakíng _coralina_. Ang balát ay gintong nangitím at kuháng kuhá sampû ang mgá kilabot ng bungang kahoy.

Dahandahang kinuha ni Simoun, at matapos na maalís ang ilawán, ay inilantád ang loób ng sisidlán: ang bao ay patalím, na ang kapal ay mgá dalawáng dalí, at maaaring maglamán ng higít sa dalawáng

litro. Tinátanóng siyá sa tingning ni Basilio: walang mawawalan sa bagay na iyon.

Hindi na nagsalisalitâ ay maingat na kinuha sa isang tinggalan ang isang prasko at ipinakita sa binata ang nasusulat sa ibabaw.

--Nitro-glicerina!--ang bulong ni Basilio na napaurong at inilayong bigla ang kamay.--Nitro-glicerina! Dinamita!

At nang maunawa na mandin ay nangalisag ang kaniyang mga buhok.

--Oo, nitro-glicerina!--ang dahandahang ulit ni Simoun na taglay ang kaniyang malamlam na ngiti at malugod na tinitingnan ang prasko;--ito'y higit pa kay sa nitro-glicerina! Ito'y mga luhang naipon, mga pagtatanim na tinimpi, mga kagagawang wala sa katwiran, at mga pag-api! Ito ang dakilang katwiran ng mahina, lakas laban sa lakas, bayong laban sa bayo.... Di pa nalalaong ako'y nag-aalinlangan, ngunit kayo'y dumating at ako'y napapanibulos! Sa gabing ito'y mangagsisilandang ang mga lalong mapangyanib na maniniil, ang mga maniniil na walang muwang, ang mga nagkakanlong sa likod ng Dios at ng Pamahalalan, na ang kanilang mga pamamaslang ay hindi napaparusahan sapagkat walang makausig sa kanila! Sa gabing ito mading ng Pilipinas ang putok na dudurog sa walang wastong monumento na pinadalí ko ang pagkabalok!

Si Basilio ay ulig-ulig: ang kaniyang mga labi'y gumagalaw nang walang mapalabas na tunog, nararamdaman niyang hindi maikilos ang kaniyang dilâ, nanunuyô ang kaniyang ngalangala. Noon lamang niya nakita ang marahas na tubig na napagdiding ng niyang sinasabi, na wari'y tinigis sa dilim ng mga mapapanglaw na tao, na lantad na kalaban ng kalipunan. Ngayo'y nasa sa harap niya, malinaw at naninilawnilaw, na ibinubuhos ng boong pag-iingat sa loob ng mapanutong granada. Sa ganang malas niya, waring si Simoun ay yaong _genio_ sa _Sanglibo't isang gabi_ na lumalabas sa gitna ng dagat: nag-aanyong malakingmalaki, ang ulo'y abot sa langit, pinasabog ang bahay at niyanig ang boong siyudad sa isang galaw ng kaniyang likod. Ang granada ay nag-aanyong isang malaking _esfera_, at ang bitak ay isang kakilakilabot na ngisi, na nilalabas ng apoy at lagablâb. Noon lamang napadalâ si Basilio sa katakutan at nawalang lubos ang kaniyang kalamigang loob.

Samantala namay itinotornilyo ni Simoun ang isang katangitang at pasalisalimuot na kasangkapan, inilagay ang tubong bubog, ang bomba, at ang lahat ng iyon ay pinutungan ng isang magarang pantalya. Pagkatapos ay lumayô nang kaunti upang tanawin ang anyo, pinakilingkiling ang ulo sa magkabikabilang tagiliran upang lalong mataya ang ayos at kainaman.

At nang makitang tinitigan siya ni Basilio ng tinging nagtatanong at nanganganyanib, ay nagsabing:

--Mamayang gabi'y magkakaroon ng isang pista at ang lamparang ito'y ilalagay sa gitna ng isang kioskong kakainan na sadya kong ipinagawa. Ang lampara ay magbibigay ng isang maningning na ilaw na sukat na siyang mag-isa upang magpaliwanag sa lahat: ngunit pagkaraan ng dalawang pung minuto ay lalamlam ang ilaw, at sa gayon, kapag tinangkang itaas ang lambal ay puptok ang isang kapsulang _fulminato de mercurio_, ang granada ay sasabog at kasabay niya ang kakainan na sa bubong at sahig ay kinanlungan ko ng mga bayong ng pulbura upang walang makaligtas na sino man.....

Nagkaroon ng sandaling pananahimik: pinagmamasdan ni Simoun ang kaniyang _aparato_ at si Basilio ay bahagya nang humihingá.

--Kung gayón ay hindi na kailangman ang aking tulong,--ang pakli ng binata.

--Hindi, kayó'y may ibáng katungkulang gaganapín,--ang sagót ni Simoun nagkukuròkurò,--sa iká siyám ay nakaputók na marahil ang mákina at ang tunóg ay nádingíg na sa mga kanugnóg na bayan, sa mga bundukin, sa mga yungib. Ang kilusáng aking minunakalà na kasabwát ang mga artillero ay hindi nangyari sa kakulangán ng pamamahala at pagsasabáysabáy. Sa ngayó'y hindi na magkakagayón. Pagkádíngíg ng putók, ang mga mahihirap, ang mga sinisiil, ang mga naglalagalág na inuusig ng kapangyarihan, ay mangagsísilabás na may sandata at makíkisama kay kabisang Tales sa Santamesa upang lusubin ang siyudad; sa isáng dako namán, ang mga militar na pinaniwalà kong ang General ay nagpakanà ng isáng wari'y panghihimagsí upang huwag umalis, ay lalabás sa kaniláng mga kuartel upang paputukán ang sino mang iturò ko. Samantala namáng ang bayan, sindák, at sa pag-aakalàng dumating na ang oras na silá'y pagpúpupugután, ay magbabangong handá sa pagpapakamatáy, at sa dahiláng waláng sandata at hindi silá ayós, kayó, na kasama ang ilán pa, ay siyáng mangulo sa kaniyá at itungo ninyó sa tindahan ni insík Quiroga na pinagtagúan ko ng aking mga baríl. Kamí ni kabisang Tales ay magtatagpô sa siyudad at itó'y aming kukunin, at kayó sa mga arabal ay tátayô kayó sa mga tuláy, magmumuog kayó roon, háhandang sumaklolo sa amin at patayín ninyó, hindi lamang ang laban sa panghihimagsí, kungdî ang lahat ng lalaking ayaw sumamang manandata!

--¿Ang lahat?--ang bulóng ni Basilio na ang boses ay mahinà.

--¡Ang lahat!--ang ulit ni Simoun na ang boses ay kasindáksindák,--ang lahat, indio, mestiso, insík, kastilà, ang lahat ng matagpûang waláng tapang at lakás ng loob.... kailangang baguhin ang lipi! Ang mga amáng duwag ay waláng ianák kundî mga alipin, at waláng kabuluhán ang maggibâ kung magtatayô rin, na, ang gagamitin ay mga bulók na sangkáp! ¿Anó? nangíngilabot kayó? ¿Nangíngínig, natatakot kayóng magsabog ng kamatayan? ¿Anó ang kamatayan? ¿Anó ang kabuluhán ng pagkamatáy ng dalawáng pûng libong sawi? ¿Dalawángpûng libong paghihirap na mababawas at mga angawangaw na dahóp ang máililigtás sapól sa pinanggalingan! Ang lalóng matatakutíng namamahala ay hindi nag-aalinlangan sa paglalagdá ng isáng kautusán, na nagiging sanhi ng pagdadahóp at ng untuntíng paghihingalô ng libo at libong nasasakop, na masasagwâ, masisipag, marahil ay maliligaya, upang masunod lamang ang isáng nasà, ang isáng náisip, ang pagmamataás: at ¿kayó'y nangíngilabot sapagka't sa isáng gabí ay matatapos na ang paghihirap ng budhi ng maraming duwag, sapagka't ang isáng bayang hindi kumikilos at náhilig sa masamá ay mamamatáy upang paraanin ang isáng bago, batà, masipag, punô ng lakás? ¿Anó ang kamatayan? Isáng bagay na waláng kabuluhán ó isáng paghimbíng! ¿Ang kaniyang mga panagimpán bagá ay maipapantáy sa katunayan ng paghihirap ng lahat ng dustang anak sa isáng kapanahunan? Kailangang lipulin ang kasamáan, patayín ang dragon upang ipaligò ang kaniyang dugô sa bayang bago upang gawin itóng malusog at dî madadaig! ¿Anó pa ang dî mababaling batás ng kalikasan, batás ng pagtutunggalî na ang mahinà'y sápitáng madadaig upang huwag mamalagi ang liping masamá at ang mga lumikhâ ay pumauróng? ¡Iwaksí ngâ ang mga pagninilay babai! Maganáp ang mga batás na waláng paglipas, tulungan natin siyá, at yayamang ang lupa ay lalò pang tumatabâ kapag siyá'y dinídilig ng dugô, at ang mga trono ay lalóng nagtitibay kapag pinatitibayan ng mga pagkakasala at ng mga bangkáy, ay hindi dapat mag-uróng sulóng, hindi dapat mag-alinlangan! ¿Anó ang sakít ng kamatayan? Ang sandalíng pagkakaramdám, marahil ay waláng linaw, marahil ay masaráp gaya ng sandalíng pag-itan ng pag-aantók at nang paghimbíng.... ¿Anó ang mapapawi? Isáng kasamáan, isáng pagtitiis,

mg■a damóng unsiyamî upáng sa kanilá'y ipalít na itaním ang ibáng sariwà! ¿Tatawagin bagá ninyóng pag-utás ang gayón? Sa ganang akin ay tatawagin kong paglíkhâ, pagyari, pagpapaunlád, pagbibigáy buhay....

Ang gayong mg■a marurugông paghuhulòhulò na sinabi sa loob ng■ boóng pananalig at kalamigang loob, ay nakapanglupaypáy sa binatà, na ang pag-íisip ay ng■aláy na dahil sa mahigit na tatlong buwáng pagkakábilanggo at bulág sa hang■ad na makapaghigantí, ay hindi na laan sa pagsuri nang tinutung■o ng■ mg■a bagaybagay. Sa lugal na isagot na ang taong lalóng masamá ó matatakutín ay mahigít magpakailan man sa damó, sapagká't may isáng káluluwa at isáng pag-íisip, na, kahì't mapakasamá-samá at magpakaasal hayop, ay mangyayaring mapabuti; sa lugal na itugóng ang tao ay walâng karapatáng mamahalà sa buhay ng■ sino man sa kapakinabang■án ng■ kahì't sino, at na ang karapatán sa buhay ay tagláy ng■ bawà't isá, gaya rin namán ng■ karapatán sa kalayàan at sa kaliwanagan; sa lugal na ipinaklín kung kapaslang■án man ng■ mg■a pamahalàan ang pagpaparusa sa mg■a pagkukulang ó kasamaanggawâ, na kaniláng pinag-abuyán dahil sa kakulang■án sa pag-iing■at ó kamalian, gaano pa kayâ ang isáng tao, kahì't na nápakalákí at nápakasawî, na magpaparusa sa kaawàawang bayan ng■ pagkukulang ng■ kaniyang mg■a pamahalàan at mg■a ninunò; sa lugal na sabihing ang Dios lamang ang tang■ing makagágawâ ng■ mg■a gayóng paraan, na, ang Dios ay maaaring lumikhâ, ang Dios ang may hawak ng■ gantíngpalà, ng■ walâng katapusán at ng■ kinabukasan upang mabigyang katwiran ang kaniyang mg■a gawâ, ng■uni't ang tao'y hindi, magpakailan man! Sa lugál ng■ mg■a pang■ang■atwirang itó, ay walâng inilaban si Basilio kundí isáng karaniwang puná:

--¡Anó ang sasabihin ng■ boong mundó sa haráp ng■ gayong pagpapapatáy!

--Gaya ng■ karaniwan, ang mundó'y papagakpák, at bibigyang katuwiran ang lalóng malakás, ang lalóng mabang■ís!--ang pang■itíng sagót ni Simoun.--Ang Europa ay pumagakpák nang ang mg■a bansâ sa kanluran ay pumatáy ng■ ang■aw ang■aw na indio sa Amérika, at hindi pa upang makapagtatag ng■ mg■a bansang lalóng may mabubuting hilig ni lalóng matahimik; nariyan ang Hilagà, na may tagláy na kalayàang sinasarili, may batás ni Lynch, may mg■a dayà sa polítika; naiyan ang Timog na may mg■a walâng katahimikang repúblika, may mg■a himagsikan ng■ magkababayan, mg■a pagbabang■on, gaya ng■ nangyari sa kaniyang ináng España! Ang Europa ay pumagakpák ng■ hubarán ng■ Portugal ang mg■a pulóng Molukas, pumagakpák ng■ pugnawín ng■ makapangyarihang Inglatera ang mg■a lipíng likás sa Pasípiko upang ilagáy ang sa kaniyang mg■a taong naglilipat bayan. Ang Europa ay papagakpák nang gaya ng■ pagakpák sa pagtatapós ng■ isáng _drama_, sa pagkatapós ng■ isáng _tragedia_: hindi lubhâng pinapansín ng■ madlá ang pinakalayon, ang tinitignán lamang ay ang ipinamamalas na mainam sa matá! Gawíng maayos ang kabuktután at hahang■âan at magkakaroon pa nang higit na kampí kay sa mg■a gawâng kabutihán, na ginanáp sa paraang mabanayad at kimî.

--Siya ng■â,--ang paklí ng■ binatà,--¿at sakâ anóng mayroon sa akin ang pumagakpák man ó pumulà, kung ang mundóng iyan ay hindi nababalino ng■ dahil sa mg■a sinisiil, sa mg■a maralitâ't sa mg■a babai? ¿Anóng ipagpipitagan kó sa kalipunan sa siyá'y hindi nagtatagláy ng■ gayón sa akin?

--Ganiyán ang ibig ko,--ang sabing matagumpáy ng■ nag-uudyók.

At kumuha ng■ isáng rebolber sa isáng kahón, at iniabót sa kaniyang ang sabi'y:

--Sa ika sampû ay antabayanan ninyó akó sa tapát ng■ simbahan ng■ S. Sebastián upang tanggapín ang aking mg■a hulíng bilin na dapat

gawín. ¡Ah! Sa ika siyam ay nárarapat kayóng málayô, lubhâng malayò, sa daáng Anloague!

Siniyasat ni Basilio ang armás, linagyán ng■ punglô at itinagò sa kaniyang bulsáng pangloob ng■ amerikana. Nagpaalam sa pamagitan ng■ isáng putól na:--¡Hanggáng mámaya!

XXXIV

ANG KASÁL

Nang nasa sa daán na si Basilio ay iniisip kung anó ang kaniyang mágagawâ hanggáng sa sumapit ang kalagím lagím na sandalî; mag-iika pitó pa lamang. Panahón niyon nang pamamahing■á sa pag-aaral at ang mg■a nag-aaral ay nasa sa kaníkaniláng bayan. Si Isagani ang tang■ing hindî umuuwî, ng■uni't nawalâ mulâ ng■ umagang iyon at hindî maalaman kung saan nároroon. Itó ang sinabi kay Basilio, ng■ makapanggaling sa bilanggûan at dinalaw ang kaniyang kaibigan upang makituloy. Hindî maalaman ni Basilio kung saan siya páparoon, walâ siyang kualta, walâ siyang anoman, liban na lamang sa rebolber. Ang pagkaalaala sa lámpara ang siyáng gumiit sa kaniyang pag-iisip: sa loób ng■ dalawáng oras mangyayari ang malaking sakunâ at, kung maalaala ang gayón, sa wari niya'y pawáng walâng ulo ang mg■a lalaking nagdadaán sa kaniyang harapán: nagdamdám siya ng■ isáng mabang■is na katuwàan sa pagsasabi sa sarili, na kahî't gayóng dayukdók sa gabíng iyon ay magiging siyang kakilakilabot, na kahî't galing sa pagka nag-aaral at alilà marahil ay makita siya ng■ araw na kasindáksindák at kalagímlagím, na nakatayô sa ibabaw ng■ buntón ng■ mg■a bangkáy, naglalagdâ ng■ mg■a kautusán doon sa mg■a nagdadaang nakalulan sa kaniláng maiinam na sasakyán. Humalakhák na wari'y isáng napakasamâ, at kinapâ ang puluhán ng■ rebolber: ang mg■a kaha ng■ punglô ay nasa sa kaniyang mg■a bulsá.

Bumukó sa kaniyang loob ang isáng katanung■an ¿saan magsisimulâ ang patayan? Sa kaniyang kalituhán ay hindî niya naisip ang itanóng kay Simoun, ng■uni't sinabi sa kaniya ni Simoun na lumayô sa daang Anloague.

Nang magkagayó'y nagkaroon siya ng■ isáng hinalà; nang kinahapunang iyon, ng■ siya'y lumabás sa bilanggûan, ay tumung■o siya sa dating bahay ni kapitáng Tiago, upang hanapin ang kaniyang kaunting kasangkapan, at nátagpûan niyang ibá ang anyô at laan sa isáng pistá; yaon ang kasál ni Juanito Pelaez!

May sinabing isáng pistá si Simoun.

Nákitang nagdaan sa harapán niya ang isáng mahabàng hanay ng■ mg■a sasakyán na punô ng■ babai't lalaking kaginoohan na nang■agsasalitâan; waring nakakita siya sa loób ng■ malalaking kumpol ng■ bulaklák, ng■uni't hindî niya pinuná ang bagay na iyon. Ang mg■a karuahe ay patung■o sa daang Rosario, at sa dahiláng násagupâ sa mg■a nanggagaling namán sa tuláy ng■ España, ay nang■áhihintông madalás at dahandahan ang lakad. Sa isáng sasakyán ay nakita si Juanito Pelaez sa piling ng■ isáng babai na putî ang bihis at may talukbong na madalang; nákilala niyang iyon ay si Paulita Gomez.

--¡Si Paulita!--ang bulalás na pamanghâ.

At nang makitang tunay ng■âng siyá, gayák ikinasal, na kasama si

Juanito Pelaez, na warìng nang■agsipanggaling sa simbahan.

--¡Kaawàawàng Isagani!--ang bulóng--¿anó kayâ ang nangyari sa kaniyá?

Inalalang iláng sumandalî ang kaniyáng kaibigan, káluluwáng dakilà, mahabagin, at itinanóng sa sarili niya kung hindî kayâ mabuting balítàan ng■ balak, ng■uni't sinagót din niya ang sarili, na si Isagani ay hindî makíkiálám magpakailan man sa gayóng patayan.... Hindî inasal kay Isagani ang ginawâ sa kaniyá.

Pagkatapos ay naisip na kung hindî sa pagkakabilanggô, sa mg■a oras na iyon, siya'y ikinákasal ó may asawa na, _licenciado_ sa Medicina, namumuhay at nanggagamót sa isáng sulok ng■ kaniyáng lalawigan. Ang larawan ni Hulî, na lurayluráy dahil sa pagkakalagpák, ay nagdaán sa kaniyáng pag-iisip; mg■a maitim na lagabláb ng■ pagtataním ang nag-apóy sa kaniyáng balintatáw, at mulîng hinimas ang puluhán ng■ rebolber na dináramdám ang hindî pa pagsapit ng■ kakilakilabot na sandalî. Sa gayó'y nákita si Simoun na lumabás sa pintô ng■ kaniyáng bahay na tagláy ang sisidlán ng■ lámpara, na nababalot nang boóng ing■at, lumulan sa isáng sasakyáng nakisunód sa hanay ng■ mg■a umaabay sa mg■a bagong kasál. Upang huwag maligtâan ni Basilio si Simoun ay kinilala ang kotsero, at namanghâ siya ng■ mákilala na iyón ay ang kaawàawàng naghatíd sa kaniyá sa S. Diego, si Sinong, ang binugbóg ng■ Guardia Civil, iyón ding nagbabalitâ sa kaniyá sa bilanggûan ng■ lahát ng■ nangyayari sa Tiani. Sa pagkukuròkurò niya na ang daang Anloague ay siyang pangyayarihan, ay doon tumung■o ang binatà, na nagmadalî't nagpáuna sa mg■a karuahe. Tunay ng■â, ang lahát ay tung■o sa dating bahay ni kapitang Tiago: doon nagkakatipong ang hanap ay isáng sáyawan upang magsiikot sa hang■in! Nátawâ si Basilio nang makita ang mg■a Guardia Veterana na nang■ag-aayos doon. Dahil sa kaniláng dami ay mahúhulàan ang kahalagahan ng■ pistá at ng■ mg■a panaohin. Siksikan ang tao sa bahay, ang liwanag ay tumatapon sa kaniyáng mg■a durung■awán; ang silong ay nakakalatan ng■ alpombra at punô ng■ bulaklák; sa itaás, marahil ay sa kaniyáng ulila at dating silíd, tumútugtóg ang orkesta ng■ masasayang tugtugin, na hindî namán nakatatakíp na lubós sa magusót na aling■awng■áw ng■ tawanan, salitâan at halakhakan.

Si D. Timoteo Pelaez ay umaabot sa tugatog ng■ kapalaran, ng■uni't ang mg■a nákitang iyón ay higít sa kaniyáng mg■a pinang■arap. Naipakasál din ang kaniyáng anak sa isáng binibining magmamana sa mg■a Gómez, at salamat sa salapîng ipinautang sa kaniyá ni Simoun, ay nábilí niya ang bahay na iyon sa kalahatî ng■ halagá, doon niya ginawâ ang pistá, at ang mg■a pinakamalalakíng diosdiosan ng■ Olimpo sa Maynilâ ay kaniyáng magiging panaohin, upang sapuhín siya sa kináng ng■ kaniláng mg■a karang■alan. Sapol sa umaga ay masidhîng pumapasok sa kaniyáng kalooban, na warì'y isáng karaniwang awit, ang isáng malabòng sambít na nábasa sa kaniyáng mg■a pakikinabang: “¡Sumapit na ang oras na mapalad! Lumapít na ang sandalîng maligaya! Matutupad nang madalî sa iyó ang mg■a kahang■âhang■àng salitâ ni Simoun: Buháy akó, ng■uni't hindî akó kundî ang Capitán General ang nabubuhay sa akin, at ibp.” Ang Capitán General ay ináama ng■ kaniyáng anak! Tunay ng■â't hindî kaharáp sa kasál, kinatawán siya ni D. Custodio, ng■uni't páparoong hahapon, at magdadalá ng■ isáng handóg sa ikinasál, isáng lámpara na kahi't ang kay Aladín ay hindî makapapantáy....--sa lihim--si Simoun ang nagbigáy ng■ lámpara. Timoteo ¿anó pa ang ibig mo?

Ang pagkakabago ng■ bahay ni kapitáng Tiago ay lubhâng malakí; diniktán ng■ mg■a bagong papel na maiinam; ang usok at amóy ng■ apian ay nawalâ. Ang malakíng salas na lalóng pinaluluwang ng■ malalakíng salamín na nakapagpaparami pa sa mg■a ilaw ng■ mg■a _araña_, ay nalalatagan ng■ alpombra: may alpombra ang mg■a salón sa Europa, at

kahì't ang daling ay makintáb na makintáb at malalapad ang tablá,
ay dapat ding magkaroon ng alpombra ang kaniyang salas, sapagkâ't
hindi mangyayaring hindi magkagayon! Ang maiinam na _sillería_
ni kapitang Tiago ay nawalâ, siya'y napalitán ng ayos Luis XV,
malalakíng tabing na tersiopelong pulá na may burdáng gintô, may
letra ng pangalan ng mga ikinasál, at napipiglán ng tinuhog na
bulaklák ng suhàng huwad, ang nangakasabit sa mga _portiers_ at
nagwawasiwas sa sahig ng kaniláng malapad na laylayang gintô rin.
Sa mga sulok ay may malalakíng pasông yari sa Japón na násasalít sa
mga gawâ sa Sevres, na kulay bughâw na malinis, na nangalalagáy
sa mga pedestal na kahoy na may lílok. Ang tangíng walâ sa ayos
ay ang mga matitingkád na _cromo_ na ipinalít ni D. Timoteo sa
mga dating _grabado_ at mga larawan ng santó ni kapitang Tiago.
Hindi siya nahikayat ni Simoun; ayaw ng mga _cuadrong óleo_ ang
mangalangalakal, bakâ may maghinalang gawâ ng mga artistang
pilipino.... siya ay magbigáy buhay sa mga artistang pilipino, iyan
ang hindi mangyayari kailan man! sa gayó'y mahahalò ang kaniyang
katiwasayan at marahil ay sampû ng buhay, at alám niya kung papano
ang pamamangkâ sa Pilipinas! Tunay ngâ't nakádingíg siya ng
pag-uusap na ukol sa mga artistang taga ibáng lupà na gaya nina
Rafael, Murillo, Velázquez, nguni't hindi niya maisip kung papano
ang gágawíng pakikipagalám sa mga taong yaón, at sakâ ang isá pa'y
bakâ mangagsilabás na may laban sa pamahalàan..... Sa cromo ay walâ
siyang ináalaalang anomán, hindi gawáng pilipino, mura pa, gayon din
ang anyô, kundí lalong mabuti, ang mga kulay ay lalong makikináng
at mabuti ang pagkakayari! Alám ni D. Timoteo kung papano ang dapat
ugaliin sa Pilipinas!

Ang malakíng _caida_, na nahiyasán ng mga bulaklák, ay siyang naging
kakainán, isáng malakíng dulang na sukat sa tatlong pû katao ang
nasa gitná, at sa mga paligid, nátatabí sa mga pader, ay may iláng
maliliit na sukat sa dalawá ó tatlo katao. Mga kumpól na bulaklák,
mga buntón ng bungang kahoy na kahalò ng mga sintás at ilaw ang
siyang namumunô sa gitná ng mga dulang. Ang pinggán ng ikinasál
na lalaki ay may tandang isáng kumpol na alehandría, ang sa babai ay
isá namang kumpol na bulaklák ng suhà at asusena. Sa harap nang
gayóng karingalan at karaming bulaklák ay papasok sa guníguní ng
kahì't sino, na mga _ninja_ na madalang ang damít at mga kupidong
maliliit, na ang pakpak ay makulay, ang siyang magdudulot ng mga
alak at pagkain ng mga dioses sa mga panaohing taga alapaap, na
sinasaliwán ng mga kudyapí at alpá ng mga taga Eolia.

Gayón man, ang dulang na ukol sa malalakíng dioses, ay walâ roón,
nalalagáy sa gitná ng malapad na asotea, sa isáng magandang kiosko,
na sadyang niyaring ukol doon. Isáng persianang kahoy na ginintuan,
na kinákapitan ng mga punong gumagapang, ang nagkakanlong ng
pinakaloób sa malas ng madlá, nguni't hindi nakapipigil sa
paglalabás pumasok ng hangin, upang mapalagì ang masaráp na simoy
na kailangan. Isáng mataás na tuntungang pinagpatungang mesa
upang tumaás kay sa ibáng dulang na kakanan ng mga tao lamang, at
isáng bubóng, na pinalamutihan ng lalong mabubuting artista, ang
magsasanggalang sa mga tuktók hari sa mga may inggit na tanaw ng
mga bituin.

Doó'y walâ kun dí pípitóng _cubiertos_; ang mga kagamitán ay pawang
pilak, ang mga mantel at serbilyeta ay manipís na lino, ang mga alak
ay yaóng lalong pinakamahál at masaráp. Hinanap ni D. Timoteo ang
lalong bibihirâ at mahalagâ at hindi siyâ marahil nag-alinlangang
gumawâ ng isáng kabuktután kung násabi sa kaniyang ang General ay
maibiging kumain ng laman ng tao.

ANG PISTÁ

“Danzar sobre un volcán.”

Nang iká pitó ng■ gabí'y nagdatingdating■an na ang mg■a inangyayahan: una, ang mg■a mumuntîng diosdiosan, mg■a kawaníng may mababàng katungkulan, mg■a pang■ulo sa kagawarân, mg■a máng■ang■alakal, at ibp., na tagláy ang mg■a pagbatîng lubós na magalang at ang mg■a kilos na tuwíd na tuwíd, sa mg■a unang sandalî, na warîng noón lamang natutuhan: ang gayóng karaming ilaw, tabing at mg■a kristal ay nakapagpapang■aníng■aní ng■ kauntî. Pagkatapos ay nawawalâ na ang gayóng ayos at palihím na nagtutumbukan, tampalan sa tiyán at ang ilán ay umabót sa pagkukutusan. Tunay ng■âng ang ilán ay umaayos ng■ anyông pagwawalâng bahalâ upang ipakilala na silá'y dagí sa mg■a bagay na higít pa sa roón, jat sadyâ ng■âng gayón! May diosa na naghikáb dahil sa ang lahát nang iyón, sa palagáy niya, ay tiwalí at sinabing may _gazuza_; isá pa'y nagalit sa kaniyang dios, ikinumpáy ang kamáy upang tampalín. Si D. Timoteo ay payukôyukô sa lahát ng■ pook; nagtatapon ng■ isáng ng■itî, igagaláw ang baywáng, uorong, bibigáy ng■ kalahatîng ikit, boong ikit, ibp., kayâ't ang isá pang diosa ay nakapagsabi tulóy sa kaniyang kalapít, sa tulong ng■ pagkakanlóng sa pamaypáy, na:

--¡Chica, que filadelfio está el tío! Mía que paese un fantoche._

Pagkatapos ay dumatíng ang mg■a bagong kasál, na kaakbáy si aling Victorina at ang lahát ng■ kaang■ay. Mg■a maligayang batî, kámayan, mg■a tapík na warîng pag-aampón sa lalaking bagong kasál, mg■a ting■íng patitíg, malansá, masuri ng■ mg■a lalaki sa binibining bagong kasál; sa dako ng■ mg■a babai ay pagsisiyasat ng■ kagayakan, ng■ hiyás, pag taya ng■ lakás, ng■ buti ng■ katawán, ibp.

--¡Si Psiquis at si Cupido na dumatíng sa Olimpo!--ang binuko sa sarili ni Ben-Zayb at itinalâ niyang mabuti sa pag-iisip ang pag-aanyô upang bitiwan sa lalòng katampatang sandalí.

Ang lalaking bagong kasál ng■â'y may tagláy ng■ mukhâng palabirô ng■ dios ng■ pag-ibig, at kung ipagpapaumanhin ng■ kauntî ay mapagkakamalang lalagyán ng■ panà ang kaniyang kakubàng napakaumbók, na hindî maikanlong sa suot niyang _frac_.

Si D. Timoteo ay nagdáramdam na ng■ pananakít ng■ baywang, ang mg■a kalyo ng■ kaniyang paa ay untîuntîng nananakít, ang kaniyang liig ay nang■ang■awit at ¡walâ pa ang Capitán General! Ang mg■a malalakíng dioses, na sa kanilá'y kabilang si P. Irene at si P. Salvi, ay nang■agsidatíng na ng■â ng■uni't walâ pa ang malakíng kulóg. Hindî siya mapalagáy, nang■ang■anib, ang kaniyang pusò'y tumítibók nang malakás, sinusumpóng siya ng■ isáng kailang■an, ng■uni't dapat munang unahin ang pagbatî, pagng■itî, at pagkatapos ay paparoon, ng■uni't hindî mangyari, uupò't titindíg, hindî nádiding■íg ang sa kaniyá'y sinasabi, hindî masabi ang ibig sabihin. At samantala'y isáng malulugdíng dios ang nagsabi sa kaniyá ng■ iláng punáng ukol sa mg■a cromo, ná tinútligsâ't sinasabing nakadudung■is sa mg■a dingdíng.

--¡Nakadudung■is sa mg■a dingdíng!--ang ulit ni D. Timoteo na nakang■itî ng■uni't ng■alíng■alíng labnutín ang nagsasalitâ:--datapuwâ'y yari iyan sa Europa at siyang mg■a pinakamahál na nátagpûan ko sa Maynilà! ¡Nakadudung■is sa mg■a dingdíng!

At isinúsumpâ sa sarili ni D. Timoteo na kinabukasan ay ipasingang ilang lahát ng utang ng manunuligsâ sa tindahan niya.

Nakádingíg ng mga pasuwít, takbuhan ng mga kabayo, dumatíng dín!

--¡Ang General!--¡Ang Capitan General!

Namumutlâ sa pagkagulumihanan, ay tumindíg si D. Timoteo na di ipinahahalatâ ang sakít ng kaniyang mga kalyo, at kasama ng kaniyang anak at ilang malalakíng dios, ay pumanaog upang salubungin ang _Magnum Jovem_. Nawalâ ang sakít ng kaniyang baywang dahil sa pag-aalinlangang pumasok sa kaniyang kalooban ¿dapat siyang ngumití ó magpakita ng mukhang walang katawatawa? ¿dapat niyang iabót ang kaniyang kamáy ó antabayanang iabót sa kaniya ang sa General? ¡Putris! ¿bakit kayâ hindí niya naalaala ang ukol sa bagay na iyon at nang naitanóng sana sa kaibigan niyang si Simoun? Upang huwag mapunâ ang kaniyang pagkagulumihanan ay itinanóng nang marahan at sirâ ang boses sa kaniyang anak:

--¿Naghandâ ka ba ng talumpati?

--Hindí na ginagamit ang mga talumpati, tatay, at dito ay lalò pa!

Dumatíng si Jupiter na kasama si Juno, na wari'y isáng kastilyong sususuhan: may brillante sa ulo, may brillante sa liig, sa mga bisig, mga balikat, sa boóng katawán! Ang suot ay isáng mainam na kagayakang sutlâ; mahabâ ang _cola_, na may burdáng bulaklák na namumukód sa ibabaw.

Tunay ngang inari ng General ang kaniyang bahay, gaya ng ipinamanhík na búbulóngbulóng ni D. Timoteo. Ang orkesta ay tumugtóg ng _marcha real_ at ang mag-asawang Dios ay tuwíd na tuwíd na umakyát sa hagdanang may sapíng alpombra.

Ang katigasan ng anyô ng General ay hindí gawâ-gawâ lamang; marahil noon lamang siya nagdamdám lungkót, sapól nang dumatíng sa Pilipinas; muntíng pighatí ang namamahay sa kaniyang dilidili. Yaón ang hulíng tagumpáy, sa kaniyang tatlong taóng paghahari, at sa loob ng dalawang araw, ay iiwan na niya ang gayóng kataás na kalagayan. ¿Anó ang iiwan sa kaniyang likurán? Hindí ibinabaling ng General ang kaniyang ulo at ibig pa niya ang tumanáw sa hináharáp, sa daratíng! Dadalhín niya ang isáng kayamanan, malalakíng halagáng nalalagáy sa mga Banko sa Europa ang nag-ántáy sa kaniya, mayroón siyang mga hotel, nguni't marami siyang sinaktán, marami siyang kalaban sa Corte, ináantáy siya roon ng mataás na kawani! Ang ibáng general ay yumamang madalí na gaya niya at ngayó'y mga hiráp na hiráp. ¿Bakit hindí siya magpalumagák ng kaunti pang panahón na gaya ng payo ni Simoun? Hindí, bago ang lahát ay ang kahihiyán muna. Sa isáng dako'y hindí na lubhang payukô ang mga bati sa kaniya na gaya ng dati; nakápupunâ siya ng mga tingíng patitíg, at pagkainíp; at sinásagót niyang magiliw at tinátangká niyang ngumití.

--¡Napagkíkilalang papalubóg na ang araw!--ang bulóng ni P. Irene, sa taingla ni Ben-Zayb,--¡marami na ang tumititig sa kaniya ng harap harapan!

¡Putris na kura! yaón pa namán sana ang kaniyang sásabihin.

--Inéng--ang bulóng sa taingla ng kalapít ng babaing nagpangalang _fantoche_ kay D. Timoteo--¿Nakita mo ba kung anó ang saya?

--Uy! ang mga tabing sa palasyo!

--¡Hantáy! at siyá ng■â palá! Dádalhíng lahát kung gayón. Tingnán mo't pag hindi ginawâng _abrigo_ ang mg■a alpombra!

--¡Ang gayó'y walâng ibáng ipinakikilala kundî may katalinuhan at mabuting mamili!--ang paklí ng■ asawa na kinagalitan ang kabiyak niya sa pamag-itan ng■ isáng ting■ín,--ang mg■a babai'y dapat magíng masinop!

Dináramdám pa ng■ kaawàawàng dios ang sining■íl ng■ modista.

--¡Anák ko! dî bigyán mo akó ng■ mg■a panabing na tig lalabíng dalawáng piso ang isáng bara at tingnán mo kung isusuot ko ang mg■a basahang itó!--ang paklí ng■ namuhîng diosa;--¡Jesús! sakâ ka na magsalitâ kapag nagkaroon ka nang magaràng sinundán!

Samantala'y si Basilio, na nasa tapát ng■ bahay, ay kahalobilo ng■ mg■a nanonood, at binibilang ang mg■a taong pumapanaog sa mg■a karuahe. Nang mákita ang gayóng karaming taong masasayá at tiwalà, nang mákita ang dalawáng bagong kasál, na sinusundán ng■ mg■a kaang■ay niyang mg■a dalagindíng na mg■a walâng malay at walâng agam-agam, at naisip na mátatagpûán doón ang kakilakilabot na kamatayan, ay naawà siyá at náramdamáng nagbawa ang kaniyáng galit.

Nagtagláy siyá ng■ nasàng iligtás ang gayóng karaming mg■a walâng sala, inísip na sumulat at magbigáy alám sa mg■a may kapangyarihan; ng■uni't dumating ang isáng karuahe at nagsibabâ si P. Salvi at si P. Irene, na kapuwâ may kasiyahang loób, at warìng ulap na dumaán, ay napawì ang kaniyáng mabubuting hang■ád.

--Anó ang mayroon sa akin?--aniyá sa sarili--¡magbayad ang mabubuti na kasama ng■ masasamâ!

At idinagdág pagkatapos upáng panahimikin ang kaniyáng mg■a pagkabalisa:

--Hindî akó mánunuplóng, hindî ko dapat pang■ahasán ang pagtitiwalà sa akin. Ang utang ko sa _kaniyá_ ay higít kay sa lahát nang _iyan_; siyá ang humukay ng■ pinaglibing■án sa aking iná; ang mg■a taong iyan ang pumatáy! ¿Anó ang mayroón nilá sa akin? Ginawâ ko ang lahát upang magíng mabuti, magkaroón ng■ halagá; pinagsikapan ko ang lumimot at magpatawad; tiniís ko ang lahát ng■ pataw at walâ akóng hining■î kundî ang bayàan lamang akóng mátiwasáy! Akó'y hindî nakasasagabal sa kanino man.... ¿Anó ang ginawâ sa akin? ¡Umilandáng sa hang■ín ang kaniláng luráy na katawán! Labis na ang tiniís namin!

Pagkatapos ay nakitang pumasok si Simoun na dalá sa kamáy ang kakilakilabót na lámpara, nakitang binagtás na dahandahan ang silong, ang ulo'y nakatung■ó at warìng nag-iísip. Naramdamán ni Basilio na ang kaniyáng pusò'y tumítibók ng■ mahinàngmahinà, na ang kaniyáng mg■a paá't kamáy ay nanglálamíg at ang maitím na anino ng■ mag-aalahás ay nagkákaroón ng■ anyông nakapang■ing■ilabot na nalilibid ng■ lagábláb. Sa tabí ng■ hagdán ay tumigil si Simoun na warì'y nag-aalinlang■an; si Basilio'y hindî humíhing■á. Ang pag-aalinlang■an ay hindî nagluwát: itinaás ni Simoun ang kaniyáng ulo, patuloy na umakyát sa hagdanan at nawalâ.

Sa warì ng■ nag-aaral ay sasabog na ang bahay at ang mg■a dingdíng, mg■a lámpara, mg■a panaohin, bubung■án, mg■a durung■awan, orkesta, ay umíilandáng sa hang■ín na warìng isáng dakót na бага sa gitná ng■ isáng kasindáksindák na putók; tuming■ín sa kaniyáng paligid at inakalàng ang mg■a nanónoód na nároon ay pawàng bangkáy; nakikita niyáng luráyluráy, sa warì niya'y napúpunô ng■ apoy ang hang■ín,

ng■unì't ang kalamigang loób ng■ kaniyang pagkukurò ay nanagumpáy sa pag-uulap na iyóng dumaán na tinulung■an ng■ gutom, at aniyá sa sarili:

--Samantalang hindî pumápanaog, ay walâng pang■anib. Hindî pa dumáratíng ang Capitán General!

At pinilit na mag-anyô siyang panatag at pinipigil ang pang■ang■aykáy ng■ kaniyang mg■a paa, at tinangkang malibáng sa pag-iisíp ng■ ukol sa ibáng bagay. Mayroong wari'y kumúkutyâ sa kaniyá sa sariling kalooban at sinasabi sa kaniyang:

--Kung nang■ing■iníg ka ng■ayóng hindî pa sumasapit ang sandalíng takdâ ¿anó ang aasalin mo kapag iyóng nakitang bumábahâ ang dugô, nag-aalab ang mg■a bahay at sumásagitsít ang mg■a punlô!

Dumating ang General, ng■unì't hindî siyá nápuná ng■ binatà; minámataan ang mukhâ ni Simoun na isá sa mg■a pumanaog upang sumalubong, at nákilala niyá sa walâng awàng anyông iyón ang hatol na kamatayan sa lahat ng■ taong nároon, at sa gayón ay pumasok sa kaniyá ang mulíng pagkasindák. Siya'y nanglamíg, sumandíg sa pader ng■ bahay, at nakatitig sa mg■a durung■awan at tinalasan ang mg■a pangding■íg, tinangkang hulàan ang mangyayari. Nakita sa salas ang maraming taong nakaligid kay Simoun at pinagmamasdán ang lámpara; nakáding■íg ng■ mg■a maliligayang bati, mg■a bulalás na paghang■à; ang mg■a salitang "comedor estreno" ay náulit-ulit; nákitang ng■umití ang General at kinuròkurò niyang sa gabíng iyón gagawín ang unang paggamit, alinsunod sa itinakdâ ng■ mag-aalahás, at tunay ng■âng sa dulang na hahapunan ng■ General. Si Simoun ay nawaláng sinusundán ng■ maraming humahang■à.

Nang mg■a katang■ítang■ing sandalíng iyón ay nagtagumpáy ang kaniyang magandáng pusò, linimot ang lahat ng■ kaniyang pagtataním, linimot si Hulí, tinangkang iligtás ang mg■a waláng sala, at humandâ, mangyari na ang mangyayari, tinawíd ang daán at nagtangkang pumasok. Ng■unì't nalimot ni Basilio na nápakadukhâ ang kaniyang suot; pinígil siya ng■ bantáy-pintô, at nang mákita ang kaniyang pagpupumilit ay binantâan siyang tatawag ng■ dalawang _Veterana_.

Nang mg■a sandalíng iyón ay pumapanaog si Simoun na namumutlâ nang kauntí. Binayàan ng■ bantáy si Basilio upang yumukô sa mag-aalahás na wari'y nagdaán ang isáng santó. Nàhalatâ ni Basilio sa anyó ng■ mukhâ na lilisanin nang pátuluyan ang sawíng bahay na iyón at ang lámpara ay may ilaw na. _Alea jacta est._ Dalá ng■ pag-iing■at sa sarili, ay náisip ang lumigtás. Maaaring másumpung■án ng■ kahì't sino na galawín ang ilawán, alisín ang timtím at sa gayón ay puputók at ang lahat ay matatabunan. Náding■íg pa si Simoun na nagsabi sa kotsero na:

--¡Sa Escolta, tulinan mo!

Gulilát at sa takot na mading■íg ang kakilákilabot na putók, ay lumayô si Basilio nang boóng tulin sa sawíng poók na iyón: sa wari niya'y walâ ang liksíng kailang■an ng■ kaniyang mg■a hità, ang kaniyang mg■a paa'y nádudulás sa mg■a bangketa na waríng lumalakad at hindî kumikilos, ang mg■a taong nakakasalubong ay humáhadláng sa kaniyang lakad, at bago makadalawang pûng hakbáng ay waríng hindî lamang limáng minuto na ang nakaraán. Sa malayô layô'y nátagpûán ang isáng binatang nakatayô, na ang ulo'y nakataás, nakatitig sa bahay. Nakilala ni Basilio si Isagani.

--¿Anó ang ginagawâ mo rito?--ang tanóng.--¡Halika!

Tiningnán siyá ng ■ malamlám na ting ■ín ni Isagani, ng ■umití nang malungkót at mulíng tuming ■ín sa mg ■a bukás na durung ■awán, na sa puwang nilá'y nátatanáw ang maputíng anyô ng ■ binibining ikinasál, na nakapigil sa bisig ng ■ nagíng asawa, na dahandahang lumalayô.

--Halika, Isagani! Lumayô tayo sa bahay na iyan, halika!--ang sabi ni Basilio na ang boses ay paós at piniglán sa bisig ang kausap.

Iniláláyô siyang banayad ni Isagani at patuloy ding nakatanáw na tagláy sa labì ang malungkót na ng ■ití.

--¡Alang-alang sa Dios lumayô tayo!

--¿Bakit akó láláyô? Bukas ay hindi na siya!

Nápakalakíng lungkót ang tagláy ng ■ mg ■a pang ■ung ■usap na iyon, na, nalimot sandalí ni Basilio ang kaniyáng sindák.

--¿Ibig mo bang mamatáy?--ang tanóng.

Ikinibít ni Isagani ang balikat at nagpatuloy sa pagting ■ín.

Mulíng tinangkâ ni Basilio ang siya'y kaladkarín.

--¡Isagani, Isagani, pakingán mo akó, huwag tayong mag-aksayá ng ■ panahón! Ang bahay na iyan ay punô ng ■ pulbura, sasabog na, dahil sa isáng kapang ■ahasan, sa isáng pagsisiyasat..... Isagani ang lahát ay mamámatáy sa ilalim ng ■ kaniyáng duróg na labí.

--¿Sa kaniyáng labí?--ang ulit ni Isagani na inuunawà mandín ang ibig turan, ng ■unì't hindi rin iniláláyô sa durung ■awan ang ting ■ín.

--Oo, sa ilalim ng ■ kaniyáng labí, oo, Isagani! alang-alang sa Dios, halika! sakâ ko na isásalaysáy sa iyó, halika! isáng lalò pang sawî kay sa ating dalawá ang humatol sa kanilá.... ¿Nákikita mo ang ilaw na putíng iyán, maliwanag, na waríng ilaw eléktriko, na nanggagaling sa _azotea_? Iyán ang ilaw ng ■ kamatayan! Isáng lámpara na may lamáng dinamita, sa isáng kakainang may baóng pulbura.... púputók at waláng makaliligtás na buháy ni isáng dagâ man lamang, halika!

--¡Huwág!--ang sagót ni Isagani na iniilíng na malungkót ang ulo--ibig kong lumagì rito, ibig ko siyáng makita pang mulí na bilang pahimakás.... bukas ay ibá na!

--¡Masunód ang nátatakdâ!--ang bulalás ni Basilio nang mákita ang gayón at matuling lumayô.

Nakita ni Isagani na ang kaniyáng kaibigan ay matuling lumalayô na tagláy ang pagmamadalíng nagpapakilala ng ■ tunay na takot at nagpatuloy din nang pagting ■ín sa nakaaakit na mg ■a bintanà, gaya ng ■ _caballero de Toggenburg_ na nag-aantáy na dumung ■aw ang iniibig, na sinabi ni Schiller. Nang mg ■a sandalíng yaón ay waláng tao sa salas; ang lahát ay tumung ■o sa mg ■a kakainán. Náisip ni Isagani na mangyayaring may katunayan ang ikinatatakot ni Basilio. Náalaala ang mukhâ niyáng gulilát, siyá na hindi napapawian ng ■ kalamigang loób, at nagsimulâ na sa paghuhulòhulò. Isáng bagay ang maliwanag na bumábakás sa kaniyáng pag-iisip: ang bahay ay sasabog at si Paulita ay naroroón, si Paulita'y mamámatáy sa isáng kakilákilabot na pagkamatáy....

Sa haráp ng ■ pagkabatíd na itó ay nalimot ang lahát: panibughô, pagtitiís, mg ■a samâ ng ■ loób; ang maawáing binatà'y waláng naalaala kun dí ang kaniyáng pag-ibig. Hindi na inalala ang sarili, waláng

kagatól-gatól, tinungo ang bahay, at salamat sa kaniyang makisig na kagayakan at kaniyang anyong walang alinlangan, ay madaling nakaraan sa pintuan.

Samantalang ang mga bagay na ito'y nangyayari sa daan, sa kakainan ng mga malalaking dios, ay nagpatawid-tawid sa mga kamay ang isang pergamino na kinababasaan ng mga salitang ito, na tintang pula ang ipinangsulat:

Mane Thecel Phares.
Juan Crisostomo Ibarra.

--Juan Crisostomo Ibarra? ¿Sino iyan?--ang tanong ng General na iniabot sa kalapit ang papel.

--Isang masamang birò!--ang tugon ni D. Custodio;--lagdaan ang papel ng pangalan ng isang _filibusterillo_, na may sampung taon nang patáy.

--Filibusterillo!

--Iya'y isang birong magigiging sanhi ng kaguluhan!

--May mga babai pa namán....

Hinahanap ni P. Irene ang nagbirò at ang nákita ay si P. Salvi, na nakaupo sa kanan ng kondesa, na namutla nang kasingputi ng kaniyang servilleta samantalang minamasdang nangdididilat ang mata ang mga mahiwagang pangungusap. Ang nangyari sa espinghe ay kaniyang náalaala!

--¿Anó, P. Salvi?--ang tanong--¿nákikilala bagá ninyó ang lagda ng inyong kaibigan?

Si P. Salvi ay hindi sumagot; umanyong mangungusap, at hindi alumana ang ginagawa'y ipinahid sa noo ang serbilyeta.

--¿Anó ang nangyari sa inyó?

--Iyan ang kaniyang sulat!--ang mahinang sagot, na halos hindi madingig;--iyan ang tunay na sulat ni Ibarra!

At matapos makasandig sa sandalan ng luklukan ay binayaang mábitin ang kaniyang mga kamay na warang kinulang ng lakás.

Ang di kapalagayang loob ay naging sindák; nangagkatinginan silasila nang walang kahumáhumá. Tinangkâ ng General ang tumindig, nguni't sa pangilingilag na bakâ ipalagáy na pagkatakot ang gayón, ay nagpigil at lumingap sa kaniyang paligid. Walang mga sundalo: ang mga alilang naglilinkód ay hindi niya nákikilala.

--Magpatuloy tayo ng pagkain, mga ginoo,--aniya--at huwag natin bigyang halagá ang isang birò!

Nguni't ang kaniyang boses ay hindi nakapagbigáy katiwasayan kundí bagkus pa nangang nagpalalò nang di kapalagayang loob. Ang boses ay nangininginig.

--Ipinalalagáy kong hindi ibig sabihin ng _Mane thecel phares_ na iyan, na tayo'y pápatayin ng ayóng gabí?--ani D. Custodio.

Ang lahat ay napahintô.

--Nguni't mangyayaring tayo'y malason....

Binitiwang ang kanilang mga _cubiertos_.

Samantala'y unti-unti nang nagkukulimlim ang ilaw.

--Ang lámpara ay nangungulimlim,--ang sabi ng General na hindi mapalagáy;--ibig bagá ninyóng itaás ang timtim, P. Irene?

Nang sandalíng yaón, matulíng wari'y lintik, ay pumasok ang isáng anino na nagbuwal ng isáng uupán at sinagasa ang isáng alilà, at sa gitná ng pagkakagitlá ng lahat, ay sinunggabán ang lámpara, tumakbó sa asotea at inihagis sa ilog. Ang lahat nang itó'y nangyari sa isáng kisap-matá, ang kakainán ay nagdilim.

Ang lámpara ay lumagpák na sa ilog nang ang mga utusán ay nakasigáw nang:--¡magnanakaw, magnanakaw! at patakbo ring tumungo sa asotea.

--¡Isáng rebolber!--ang sigáw ng isá;--¡madali ang isáng rebolber! Habulin ang magnanakaw!

Nguni't ang anino, lalò pang maliksi ay nakapangibabaw na sa babahang ladrilyo, at bago dumating ang isáng ilaw ay nakalundág na sa ilog at nagpaddingig ng isáng alaguwák sa pagbagsák sa tubig.

XXXVI

MGA KAGIPITAN NI BEN-ZAYB

Agád-agád na mabatid ang pangyayari, nang makakuha ng mga ilaw, at makita ang di ayós na anyo ng mga nábigláng mga dios, si Ben-Zayb, lipús kamuhán at tagláy na ang pagsang-ayon ng sumisiyasat ng mga inililimbág, ay nagtatakbóng tungo sa kaniyang bahay (isáng entresuelo na tinitirahan niyang may ibáng kasáma), upang sulatin ang lalóng malamáng salaysáy na nabasa sa silong ng langit ng Pilipinas; ang General ay aalis na masamá ang loob kung hindi mababasa muna ang kaniyang mga pasaríng, at ang gayó'y hindi mapahihintulatang mangyari ni Ben-Zayb, na may magandang puso. Nagtiis na ang iwan ang hapunan at ang sayawan at hindi natulog ng gabíng yaón.

¡Mauugong na bulalás sa pagkagulat, pagkamuhí, ipalagáy na wari'y gumuhó ang mundo at ang mga bituin, ang mga waláng lipas na bituin ay nangagkakaumpugan! Pagkatapos ay isáng mahiwagang pangbungad, punò ng mga banggít, mga pasaríng.... makaraan itó'y ang salaysáy ng pangyayari at ang panghulíng pati. Dinamihan ang mga paligoy, inubos ang mga pasapyaw na salitá sa pag-lalarawan ng pagkakatiwangwáng at nang nápakahulíng pagkakabinyág ng sabáw na tinanggáp ng General sa kaniyang noong tagalangit; pinuri ang kaliksihang ginamit sa pagtayó, na inilagáy ang ulo sa dating kinálagyán ng paa at tiwarik; bumigkás ng isáng pagpupuri sa Lumikhá dahil sa mairog na pagkakalingá sa mga kabanalbanalang mga butóng yaón, at ang pagkakásalaysáy ay lumabás na nápakainam, na ang General ay lumabás na wari'y isáng magitíng at lalò pang mataas ang kinábulugan, gaya ng sabi ni Victor Hugo. Nagsulát, kumatkát, nagdagdag at nagbanháw upang lumabás na dakilà ang salaysáy nang waláng pagkakalisya sa katotohanan--itó ang kaniyang tangíng karapatán sa pagkamamamahayag,--magíng kalakhán ang ukol sa pitóng dioses at karuagan at abá sa hindi kilaláng magnanakaw, “na nagparusa sa sarili, sindák at nakakilala sa kalakhán ng

kaniyáng pagkakasála nang sandalî ring iyón.” Ipinalagáy ang ginawá ni P. Irene na pagpasok sa ilalim ng ■ dulang na “bigláng udyók ng ■ likás na katapang ■ an, na hindî napaglubág ng ■ hábito ng ■ isáng Dios ng ■ kapayapàan na isinuot boong buhay”, tinangkâ ni P. Irene na habulin ang nagkasala at sa pagbagtás niya nang patuwid ay dumaan sa silong ng ■ dulang. Sa pagsasalaysáy noon ay bumanggít ng ■ mg ■ a lunggâ sa ilalim ng ■ dagat, tinukoy ang isáng balak ni D. Custodio, inalala ang katalinuhan at mg ■ a mahahabàng paglalakbáy ng ■ parì. Ang pagkawalâ ng ■ diwà ni P. Salvi ay isáng malakíng dalamhati na dinamdám ng ■ mabaít na pransiskano, sa pagkakítang kakauntî ang nápapalâ ng ■ mg ■ a indio sa kaniyang mg ■ a banal na pang ■ aral; ang pagkakatigagal at sindák ng ■ ibáng kasalo, na ang isá sa kanilá’y ang kondesa na “pumigil” (nang ■ unyapít) kay P. Salvi, ay dilì ibá kundî katiwasayán at kalamigáng loob ng ■ mg ■ a magigitíng, na sanáy sa mg ■ a pang ■ anib sa gitnâ nang pagtupád sa kaniláng mg ■ a kautang ■ án, na, sa piling nilá, ang mg ■ a senador romano, na nabiglâ ng ■ mg ■ a dumagsâng galo, ay pawàng mg ■ a binibining masindakin lamang na nang ■ agugulat sa haráp ng ■ larawan ng ■ mg ■ a ipis. Pagkatapos at upang maging kaibayó, ay ang larawan ng ■ magnanakaw: takot, kabaliwán, dî pagkakangtututo, ting ■ íng mabalasik, anyông gulát at ■ lakás ng ■ kataasan ng ■ urì sa kabaitan ng ■ lipì! ang kaniyáng paggalang nang makita roong nang ■ akalimpî ang gayong katataás na tao! At kapit na kapit ng ■ âng isunód doon ang isáng mahabàng parirala, isá ng ■ paghikayat, isáng talumpating laban sa pagkasirâ ng ■ mg ■ a mabubuting kaugalian, at yaón ang sanhî ng ■ pang ■ ang ■ ailang ■ an ng ■ isáng lagi ng ■ hukuman kawal, “ang pagtatatag ng ■ _estado de sitio_ sa loob ng ■ tatág nang _estado de sitio_, isáng tang ■ íng kautusán, na makapipigil, matindí, sapagkâ’t lubhâng kailang ■ ang dalídalîin ang pagpapakita sa mg ■ a masasamâ at mg ■ a salarín, na kung sakali mang ang pusò’y mahabagin at maling ■ ap sa mg ■ a mapang ■ ayupapà’t masunurin sa kautusán, ay malakás namán ang kamáy, matatág, walâng pagmamaliw, matuwid at matindí sa mg ■ a lumálabág sa kaniyá ng ■ walâng kakatuwikatuwiran at humahalay sa mg ■ a banál na kapalakarán ng ■ Inángbayan! Oo, mg ■ a ginoo, itó’y kailang ■ an nang dî lamang ng ■ ikabubuti ng ■ kapulûang itó, hindî lamang ng ■ ikabubuti ng ■ boong sangkatauhan, kundî ikabuti ng ■ pang ■ alan ng ■ España, ng ■ karang ■ alan ng ■ pang ■ alang kastilà, ng ■ karang ■ alan ng ■ bayang ibero, sapagkâ’t sa ibabaw ng ■ lahát ng ■ bagay ay mg ■ a kastilà tayo at ang bandilà ng ■ España” ibp.

At dinuluhan ang sulatín sa ganitóng pangtapós:

“Matahimik na yumao ang matapang na bayani, na humawak sa kapalaran ng ■ bayang itó sa kapanahunang lubhâng maligalig! Matahimik na yumao upáng lumang ■ áp ng ■ malunas na simuy ng ■ Manzanares! Kamí rito’y maiiwan na wari’y matatapát na talibà upang dalang ■ inan ang kaniyang ala-ala, hang ■ àan ang kaniyang matatalinong kapasiyahan, at igantí ang kataksiláng ginawâ sa kaniyang mainam na handóg, na mákukuha rin namin sukdâng kailang ■ aning patuyûín ang mg ■ a dagat! Ang gayóng maalindóg na relikia ay magíging isáng walâng pagkapawíng tandâ sa bayang itó ng ■ kaniyang karilagán, kalamigáng loob at katapang ■ an.”

Ganiyán niya tinapos ang sinulat na may kauntíng kadilimán, at bago mag-umagá ay ipinadalá sa pásulatan, na may tagláy nang kapahintulután ng ■ tagasuri. At natulog na wari’y si Napoleon nang matapos maitakdá ang paraan ng ■ labanán sa Jena.

Ginísing siya nang nag-uumagá, na ang mg ■ a _cuartilla_ ay ibinábalík at may isáng sulat ng ■ namamahala, na sinasabing ipinagbawal na mahigpít ng ■ General na pag-usapan ang nangyari at ipinagbilin na pabulaanan ang kahì’t anóng sabisabihan at usap-usapang kumalat, na, ang lahát ay ipalagáy na salísalitâ lamang, mg ■ a palanghâ at mg ■ a pakápakanâ.

Sa ganáng kay Ben-Zayb, ang gayón, ay pagpatáy sa isá niyang anák na nápakagandá't nápakatapang, na inianák at inalagàan nang lubhâng malakí ang paghihirap at pagpapagál at ¿saán niya iuukol ng■ayón ang mainam na pagtatatakáp, ang magandang paghahayag ng■ mg■a paghahandâng may katapang■an at pagpaparusa? At alalahanin, na sa loob ng■ isá ó dalawáng buwan ay iiwan niya ang Pilipinas, at ang sinulat na iyon ay hindi mangyayaring lumabás sa España, sapagká't ¿papano ang pagsasabi noon sa mg■a salarín sa Madrid, sa ang naghahari doón ay ibáng pagkukurò, humahanap ng■ mg■a pangyayaring nakapagpapagaán ng■ sala, tinítimbáng ang mg■a pangyayari, may mg■a _jurado_, ibp.? Ang mg■a sulat na gaya ng■ kaniyá ay kawang■is ng■ iláng aguardienteng may lason na ginágawâ sa Europa, na mabuting ipagbilí lamang sa mg■a taong itím, _good for negroes_, na ang kaibhán lamang ay ang kung hindi máinóm ng■ mg■a maitím ay hindi nang■asisirâ, samantaláng ang mg■a sulat ni Ben-Zayb, basahin man ó hindi ng■ mg■a pilipino, ay nagkakaroon din ng■ bisà.

--¡Kung bukas ó makalawá man lamang sana ay may mangyayaring ibáng pagkakasala!--aniyá.

At sa haráp ng■ pag-aalala doón sa anák niyang namatáy bago málimbág, mg■a bukong nababad sa lamíg, at sa pagkakaramdám na ang kaniyang mg■a matá'y nababasâ ng■ luhà, ay nagbihis upang makipagkita sa namamahalâ. Kinibít ng■ namamahalâ ang balikat: ipinagbawal ng■ General, sapagká't kung mapag-alamán na pitóng malalakíng mg■a dioses ay nagpabayàng mapagnakawan ng■ isáng balà na, samantalang ikinúkpáy ang mg■a _tenedor_ at _cuchillo_, ay mápapang■anib ang tibay ng■ Ináng-bayan! At gayón ding ipinagbiling huwág paghanapin ni ang lámpara ni ang magnanakaw at ipinagbibilin sa mg■a súsunód sa kaniyá na huwág mang■ahás na kumain sa alin mang bahay ng■ ibáng tao nang hindi nalilibid ng■ mg■a alabardero at mg■a bantáy. At sa dahiláng ang mg■a nakaalám ng■ kaunti, sa mg■a nangyari sa bahay ni D. Timoteo ng■ gabíng iyón, ay mg■a kawaní at mg■a kawal ay hindi maliwag ang pabuláanan ang pangyayari sa haráp ng■ madlá: nátutukoy sa katibayan ng■ ináng-bayan. Sa haráp ng■ pang■alang itó'y itinung■ó na punô ng■ kagiting■an ni Ben-Zayb ang kaniyang ulo, na iniisip si Abraham, si Guzman el Bueno ó, si Brutus man lamang at ang ibá pang matatandâng magitíng na nasa kasaysayan.

Ang gayóng karaming paghihirap ay hindi mangyayaring hindi magkákaroón ng■ gantíng palâ. Ang Dios ng■ mg■a mámamahayag ay nasiyahán kay Abraham-Ben-Zayb.

Halos kasabáy noon ay dumatíng ang anghel na tagá-balitâ na tagláy ang tupa, na, anyông isáng pangloloob sa isáng bahay liwaliwan sa baybáy ng■ ilog Pasig, bahay na tinítirahán ng■ iláng prayle kung tag-inít! ¡Yaón ang panahón, at si Abraham-Ben-Zayb ay nagpuri sa kaniyang dios!

--Ang mg■a tulisán ay nakakuha ng■ mahigít sa dalawáng libong piso, sinugatan nang malubhâ ang isáng parí at dalawáng alilà.... Ang kura ay nagtanggól sa likurán ng■ isáng silla, na nagkásirâsirâ sa kaniyang mg■a kamáy.....

--¡Hintáy, hintáy!--aní Ben-Zayb na nagtátalâ;--apat ó limangpûng tulisáng sa paraang taksíl.... mg■a rebolber, iták, escopeta, pistola.... leong nanánandata, silla.... putólputól.... sinugatan nang walâng kaawâ-awâ... sampûng libong piso.....

At sa kagalakán, at dahil sa hindi pa lubós na nasisiyahán sa mg■a balitâ, ay tumung■o sa pook na pinangyarihan, na, sa daan ay binabalak ang salaysáy ng■ paglalaban. ¿Isáng muntíng bigkás na tinuran ng■ namumunò? ¿Isáng salitâng paalipustâng galing sa bibíg ng■ parí? Lahát

ng■ pagpaparis at talinghagà, na iniukol sa General, kay P. Irene at kay P. Salvi ay mákakapit sa parìng nasugatan, at ang salaysáy na ukol sa magnanakaw ay sa bawà't isáng tulisán. Sa pagmumurá ay maaaring lumawig pa, maaaring banggitín ang pananampalataya, ang pananalig, ang kaawàan, ang tugtóg ng■ mg■a kampanà, ang utang ng■ mg■a indio sa mg■a prayle, malungkót sa sarili at gumamit ng■ maraming banggit at mg■a himig na ayos Castelar. Bábasin yaon ng■ mg■a dalaga sa siyudad at sásabihing:

--Si Ben-Zayb ay mabang■ís na gaya ng■ león at masuyò na gaya ng■ isáng tupa!

Nang dumating sa pook na pinangyarihan, ay napamanghâ siya nang mákita na ang nasugatan, ay dilì ibá't si P. Camorra, na tinakdâán ng■ kaniyang _provincial_ na magdusa sa bahay liwaliwan, sa baybáy ng■ ilog Pasig, dahil sa kaniyang pinaggagawâ sa Tianì. May isáng muntîng sugat sa kamáy, isáng bukol sa ulo dahil sa kaniyang pagkakátiwangwáng; ang mg■a tulisán ay tatló at ang mg■a sandata'y pawàng iták; ang halagáng nánakaw ay limang pûng piso.

--¡Hindî mangyayari!--ani Ben-Zayb;--magtigil kayó.... hindî ninyó alám ang inyóng sinasabi!

--¡Hindî ko malalaman, _puñales_!

--¡Huwag kayóng hang■ál!.... ang mg■a tulisán ay mahigít kay sa sinabi ninyó....

--¡Abá! ang manghihitit na itó ng■ tintá....

Nagkaroon silá ng■ isáng malakíng pagtatalo. Ang mahalagá kay Ben-Zayb ay ang huwag masirà ang isinulat, palakihín ang mg■a pangyayari upang kumapit ang kaniyang mg■a pinagturán.

Isáng aling■awng■áw ang pumutol sa pagtatalo. Ang mg■a tulisáng nang■áhuli ay nang■agpahayag ng■ malalakíng bagay. Isá sa mg■a tulisán ni _Matanglawin_ (si kabisang Tales) ay tinipán silá sa Santamesa upang makisama sa kaniyang pulutóng at looban ang mg■a kombento at ang mg■a bahay ng■ mg■a mayayaman.... Ang mang■ung■ulo sa kanilá'y isáng kastilàng mataas, kayumanggí, maputî ang buhók, na ang sabi'y gágawâ nang gayón sa utos ng■ General na matalik niyang kaibigan, pinatibayan pa rin sa kanilá na ang _artillería_ at iláng regimiento ay makikisama sa kanilá, kayâ't walâ siláng dapat ikatakot. Ang mg■a tulisán ay patatawarin at ang isáng katlông bahagi ng■ másamsám ay ibíbigáy sa kanilá. Ang palatandâan ay isáng putók ng■ kanyón, at sa dahiláng hindî dumatíngdatíng ang kaniláng inaantáy na hudyát, ay inakalà ng■ mg■a tulisán na silá'y binirò, ang ilá'y nang■agsiuwî, ang ilán ay nang■agsibalîk sa kaníkaniláng bundók at nang■akòng paghigantihán ang kastilâ, na makalawá nang nagkulang sa kaniyang salitâ. Sa gayón, siláng mg■a náhuli ay nagnasàng gumawâ, kahî't sa kaniláng sarili, at linooban ang isáng bahay liwaliwan na nasumpung■án, at ipinang■ang■akòng ibigáy na waláng kakulangkulang ang dalawáng katlông bahagi ng■ nasamsám kung paghahabulin ng■ kastilàng maputî ang buhók.

Sa pagkakawangki sa anyô ni Simoun ng■ mg■a tinurang ayos ay ipinalagáy na hindî katotohanan ang mg■a pahayag na iyon, kayâ't binigyán ng■ katakottakot na pahirap ang magnanakaw, sampû ng■ mákina eléctrica, dahil sa gayóng kahalayhalay na tung■ayaw. Dátapwâ't ang balitang pagkawalâ ng■ mag-aalahás na nápuná ng■ lahát ng■ taga Escolta, at dahil sa pagkakatatagpô ng■ mg■a bayóng ng■ pulburá at maraming punlô sa kaniyang bahay, ay nagkaroon ng■ wari'y katotohanan ang pahayag ng■ tulisán at untiuntiing kumalat ang lihim, na nababalot ng■ ulap,

nang agbulóng-bulung an, umuubó, na ang tingí'y nang ang anib, mg a _puntos suspensivos_ at maraming salitang pinalalakí na ukol sa mg a gayóng mg a pangyayari. Ang mg a nakabatíd ng lihim ay hindî matapos tapos sa pagkakamanghâ, inihahabâ ang mg a mukhâ, nang amumutlâ at kunti nang nasirâan ng isip ang marami nang mapag-alamán ang iláng bagaybagay na hindî nápuná.

--Mabuti't nakaligtás tayo! ¿Sino ang makapagsasabi....?

Nang kináhapunan, si Ben-Zayb, na punong punô ng mg a rebolber at bala ang mg a bulsá, ay dumalaw kay D. Custodio, na natagpûang masigasig na gumagawâ ng isáng panukalâ na laban sa mg a mag-aalahás na amerikano. Bumulóng na marahang marahan sa taing a ng mámamahayag ng mg a mahiwagang salitâ sa pag-itan ng dalawang palad na pinagtaklóp.

--¿Tunay ba?--ang tanóng ni Ben-Zayb na idinukot ang kamáy sa bulsá, samantalang namumutlâ ng bahagya.

--At kahit saán mátagpûan....

Tinapos ang salitâ sa isáng galaw na makahulugán. Itinaás ang dalawang kamáy hanggang pantáy mukhâ, na ang kanan ay lalò pang baluktót kay sa kaliwâ, ang mg a palad ay tungo sa ibabâ, ipinikít ang isáng matá at makálawang gumalaw ng papasulóng.

--¡Psst, psst!--ang kaniyang sipol.

--¿At ang mg a brillante?--ang tanóng ni Ben-Zayb.

--Kung mátatagpûan....

At gumawâ ng isá pang kilos sa pamagitan ng mg a dalirì ng kanang kamáy, na pinaikit-ikit mulâ sa harap hanggang sa likód at mulâ sa labás na papaloób, na warì kilos ng pamaypáy na nátitiklóp, waring may iniipon, mg a labayang umiikit na pumapalís nang patungo sa kaniyá, na malinis ang pagkakapangdukot. Sinagót ni Ben-Zayb ng isá ring kilos, na pinapangdilát na mabuti ang mg a matá, binalantók ang mg a kilay at malakás na lumangáp ng hangin, na waring ang hangin nakabubusóg ay nátuklasán na.

--Jhs!!!

XXXVII

ANG HIWAGA

Todo se sabe.

Kahit na pinagkáing atan ng labis ay nakaratíng din sa kabatirán ng madlá ang aling awng aw, subali't malakí na ang kaibhán at marami na ang kulang. Yaón ang sanhi ng mg a sang-usapan ng sumunód na kagabihán sa bahay ng isáng mayamang mag-aanak na sina Orenda, na nang ang alakal ng hiyás sa masipag na bayang Sta. Cruz. Siyá na lamang náaatupag ng marami niláng kaibigan. Hindî nang aglalarô ng _tres-siete_, ni nagtutugtugan ng piano, at ang muntîng si Tinay, ang pinakabatâ sa lahat ng dalaga, ay nayáyamót sa paglalarong mag-isá ng _sungká_, na hindî mapag-unawâ kung anót pinag-uusapan ang mg a pangloloob, panghihimagsík, ang mg a bayóng ng pulbura,

gayóng may maraming magagandang sigay sa pitóng bahay, na warìng kiníkindatán siyá at ng iníng itíán ng kaniláng mg a mumuntíng bibíg, na nakabuká, upang isubí sa iná. Si Isagani, na kung pumáparoón, ay lagìng nakikipaglarò sa kaniyá at napadadayàng mátikabó, ay ayaw makingíg sa kaniyáng kátatawag; pinakíkinggáng tahimik at malamlám ni Isagani ang isinásaysáy ng platerong si Chichoy. Si Momoy, ang katipán ni Sensia, ang pinakamatandâ sa mg a Orenda, maliksí at magandang dalaga kahi't may kauntíng pagka mapalabirò, ay umalís sa durung awang sa gabígabí'y lagìng pook ng pag-uusap niláng magsing-ibig. Ang bagay na itó'y nakamúmuhi sa loro na ang kulung an ay nakasabit sa pairap ng bahay, lorong minámahál ng lahát ng tagá bahay sapagká't marunong bumati sa lahát kung umaga sa pamagitan ng mainam na salitáng ukol sa pag-ibig. Si kapitana Loleng, ang masipag at matalinong si kapitana Loleng, ay pigil na nakabukás ang kaniyáng aklát talâan, ng uni't hindi makuhang basahin ni masulatan; hindi minámasdán ang mg a pinggán, na punô ng mg a perlas na lagás, ni ang mg a brillante; noon ay nakakalimot at ang pakikingíg lamang ang ginágawâ. Ang kaniyá nang asawa, ang dakiláng si kapitang Toringoy, galing sa pangalang Domingo, ang lalòng maligaya sa boong arabal, na waláng gawâ liban sa magbihis ng mainam, kumain, dumaldál, samantalang ang lahát ng kaanak ay gumágawâ at nagsusumakit, ay hindi tumungo sa dati niyáng pinaparoong pinakikipaglipunan, at pinakíkinggáng natákóttakòt at nangláng ambá ang mg a kakilakilabot na ibinabalitâ ng payagót na si Chichoy.

At hindi mangyayaring hindi magkágayón. Si Chichoy ay naghatíd ng iláng gawâ kay D. Timoteo Pelaez, isáng pares na hikaw ng bagong kasál, nang iginígibâ pa namán ang kiosko na ginamit na kakainan ng mg a may lalòng mataás na kapangyarihan. Sa dakong itó'y namumutlà si Chichoy at nanínindíg ang buhók.

--Nakú!--aniya,--mg a bayóng ng pulburá sa ilalim ng tungtung an, sa bubung án, sa ilalim ng dulang, sa loob ng mg a uupan, sa lahát ng sulok! Mabuti na lamang at walâ isá mang manggagawàng humihitit!

--At ¿sino ang naglagáy ng mg a bayóng na iyon ng pulburá?--ang tanóng ni kapitana Loleng, na may katapang an at hindi namumutlà na gaya ng mánging íbig na si Momoy.

Si Momoy ay dumaló sa kasalan, kayâ't may katuwiran ang kaniyáng náhulíng pang íng ilabot. Si Momoy ay nápalapít sa kiosko.

--Iyan ang waláng makapagsabi,--ang sagót ni Chichoy:--¿sino ang dapat magkaroon ng hang ád na guluhín ang kapistahan? Walâ kundî íisá lamang, ang sabi ng bantóg na abogadong si G. Pasta na nároong dumalaw, ó isang kagalít ni D. Timoteo ó isáng kaagáw ni Juanito....

Ang mg a dalagang Orenda ay biglâng nápaling ón kay Isagani: si Isagani'y tahimik na ng umití.

--Magtagò kayó,--ang sabi sa kaniya ni kapitana Loleng;--bakâ kayó pagbintang án.... magtagò kayó!

Mulíng ng umití si Isagani at hindi sumagót nang anoman.

--Hindi maalaman ni D. Timoteo--ang patuloy ni Chichoy,--kung sino ang may kagagawán; siyá ang namahalâ sa pagpapagawâ, siya at ang kaibigan niyang si Simoun, at walâ na. Sa bahay ay nagkaguló, dumatíng ang teniente ng Veterana, at matapos na ipagbilin sa lahát ang paglilihim ay pinaalís akó. Ng uni't....

--Ng uni't.... ng uni't....--ang bulóng na nang íng iníg ni Momoy.

--Nakú!--ang sabi ni Sencia na tiningnán ang kaniyang nobio at nang■ing■iníg din dahil sa pagka-alaalang náparoon sa pistá:--ang _señoritong_ itó.... kung sakaling pumutók....

At tiningnán ng■ matáng galít ang kaniyang iniibig at hinahang■aan ang kaniyang katapang■an.

--Kung sakaling pumutók....

--Walâng mátitiráng buháy sa daang Anloague!--ang dagdág ni kapitang Toringoy na nagpatanáw ng■ katapang■an at pagwawalâng bahalà sa kaniyang anak.

--Akó'y umuuwîng litóng litó,--ang patuloy ni Chichoy,--na iníisip na kahi't isáng titis lamang, isáng sigarilyo, ay nagkátaóng nahulog ó may sumabog na isáng lámpara, sa mg■a sandalîng itó'y walâ tayong General, ni Arsobispo, ni anomán, ni mg■a kawani man lamang! Abó ang lahat ng■ nápatung■o sa pistá kagabí!

--¡Virgen Santísima! ang máginoong itó....

--¡Susmariosep!--ang bulalás ni kapitana Loleng;--ang lahat ng■ may utang sa atin ay nároroon; susmariosep! At mayroon kamíng isáng bahay na malapit doon. ¿Sino kayâ ang?...

--Ng■ayón ninyó málalaman,--ang patuloy ni Chichoy na mahinà ang boses,--ng■uni't kailang■an ninyóng ipaglíhim. Ng■ayóng hapon ay aking nátagpûán ang isá kong kaibigang mánunulat sa isáng káwanihán, at sa pag-uusap namin ng■ ukol sa bagay na iyan ay sinabi sa akin ang lihim: nabatíd niya sa iláng kawani.... ¿Sino sa akalà ninyó ang naglagáy ng■ mg■a bayóng ng■ pulbura?

Ikinibít ng■ marami ang kaniláng balikat; si kapitáng Toringoy lamang ang tuming■ín nang pasulyáp kay Isagani.

--¿Ang mg■a prayle?

--¿Ang insík na si Quiroga?

--¿Isáng nag-aaral?

--¿Si Makaraig?

Si kapitang Toringoy ay umuubó at tinitingnán si Isagani.

Si Chichoy ay nakang■itîng umilíng.

--¡Ang mag-aalahás na si Simoun!

--Si Simoun!!!

Isáng katahimikang anak ng■ pagkakamanghâ ang sumunód sa mg■a salitáng iyon. Si Simoun, ang nag-uudyók ng■ kasamáan sa General, ang mayamang máng■ang■alakal na pinaparoonan nilá sa kaniyang bahay upang bilhán ng■ mg■a batóng kalás, si Simoun na tumátanggáp sa mg■a Orenda nang lubhâng magalang at pinagsasabihan silá ng■ mg■a maiínam na pang■ung■usap! Dahil ng■â sa ang balità'y waring hindi mangyayari, kung kayâ't pinaniwalàan. _Credo quia absurdum_, ang sabi ni San Agustin.

--Ng■uni't ¿walâ ba si Simoun sa pistá kagabí?--ang tanóng ni Sensia.

--Nároroon,--ang sabi ni Momoy,--ng■uní't náalaala ko ng■â palá!

Umalís nang kamí'y maghahapunan. Umalís upang kunin ang kaniyang handóg sa kasál.

--¿Ng■unì't hindî ba kaibigan ng■ General? ¿hindî ba kasamá ni D. Timoteo?

--Opò, nakipagsamá upang magawâ ang pakay at nang mápatáy ang lahat ng■ kastilà.

--¡Ah!--ani Sensia,--ng■ayón ko nalinawan!

--¿Ang alín?

--Ayaw ninyóng paniwalàan si tia Tentay. Si Sîmoun ay siyang diablo na nakábilí sa kaluluwa ng■ lahat ng■ kastilà.... sinasabi na ni tia Tentay!

Si kapitana Loleng ay nag-antandâ, hindî mapalagáy na tiningnán ang mg■a bató na nang■ang■anib siyang makitang magíng бага; hinubâd ni kapitáng Toringoy ang sinsíng na galing kay Simoun.

--Si Simoun ay nawalâ nang hindî nag-iwan ng■ bakás,--ang dagdág ni Chichoy;--hinahanap siya ng■ guardia sibil.

--Oo!--ang sabi ni Sensia,--hanapin nilá ang demonio!

At nag-antandâ. Ng■ayón nilá nalinawan ang maraming bagay, ang malaking kayamanan ni Simoun, ang katang■itang■ing amóy ng■ kaniyang bahay, amóy asupré. Si Binda, isá sa mg■a dalagang Orenda, mapaniwaláin at kaigaigayang binibini, ay nakaalaalang nakakita ng■ mg■a apóy na bugháw sa bahay ng■ mag-aalahás, nang isáng hapon na kasama ang iná'y naparoón silá upang mamilí ng■ bató.

Si Isagani'y taimtím na nakíking■íg, na walâng kaimík-imík.

--¡Kayâ palá, kagabí....!--ang pabulóng ni Momoy.

--¿Kagabí?--ang ulit ni Sensia na may panibughô't nasàng makaalám.

Hindî makapang■ahás na makapagpatuloy si Momoy, ng■unì't nawalâ ang kaniyang takot dahil sa mukhâng ipinatanáw sa kaniyá ni Sensia.

--Kagabí, samantalang kamí'y humahapon, ay nagkaroón ng■ isáng guló; ang ilaw sa kinakainan ng■ General ay namatáy. Sinasabing ninakaw ng■ isáng hindî nákilala kung sino ang lámparang handóg ni Simoun.

--¿Isáng magnanakaw? ¿Isá sa mg■a _Mano Negra_?

Si Isagani ay tumindíg at nagpalakadlakad.

--¿At hindî náhuli?

--Lumundág sa ilog; walâng nakakita sa kaniyá. May nagsasabing kastilà raw; anáng ibá'y insík; ang ibá'y indio....

--Inaakalàng sa pamagitan ng■ lámparang iyón,--ang tugón ni Chichoy;--ay pag-aalabin ang boông bahay, ang púlbra....

Mulíng nang■iníg si Momoy, ng■unì't nang mákitang náramdamán ni Sensia ang kaniyang katakutan, ay tinangkang iayos.

--¡Sayang!--ang bulalás na nilakasán ang loób,--¡masamá ang nágawâ ng■ magnanakaw! Nang■amatáy sanang lahat....

Tiningnán siyáng gulilát ni Sensia; ang mg■a babai'y nang■ag-angtandâ.
Si kapitáng Toringoy na natatakot sa polítika ay umanyông láláyô.
Si Isagani ang tinung■o ni Momoy.

--Kailan ma'y hindi mabuti ang kumuha ng■ hindî sariling arì,--ang
sagót ni Isagani na may matalinghagàng ng■itî;--kung nalalaman lamang
ng■ magnanakaw na iyón kung anó ang pinapakay at nakapag-isip sana,
ay tunay na hindi gágawín ang gayón!

At idinagdág matapos ang muntîng hintô:

--Pantayán man ng■ kahì't gaano'y hindi akó lálagáy sa kalagayan
niyá.

At nagpatuloy silá sa pagkukuròkurò at pagpapalápalagáy.

Makaraán ang isáng oras, ay nagpaalam na si Isagani sa mag-aanak
upang manirahan na sa habàng buhay sa piling ng■ kaniyang amaín.

XXXVIII

KASAWIAN

Si _Matanglawin_ ay siyáng kilabot sa Lusón. Ang kaniyang pangkát ay
sisipot kung minsan sa isáng lalawigang hindi inaakalàng kaniyang
lulusubin at kung minsan ay biglâng susulpót sa isáng lalawigang
humáhandâng maglabán sa kaniyá. Susunugin ang isáng kabyawan sa
Batang■an, sisiràin ang mg■a pananím; kinabukasan ay pápatayín
ang hukóm pamayapà sa Tiani, sa isá pa'y lolooban ang isáng bayan
sa Kabite at kukunin ang lahat ng■ armás sa tribunal. Ang mg■a
lalawigang panggitná, mulâ sa Tayabas hanggáng Pangasinan, ay inaabot
ng■ kaniyang mg■a kabang■isan at ang kaniyang madugông pang■alan
ay umaabot hanggáng Albáy, sa timog, at sa hilagá'y hanggáng
Kagayán. Sapagkâ't inalisán ng■ sandata ang mg■a bayánbayán dahil sa
pagkukulang ng■ tiwalà ng■ isáng mahinàng pamahalàan ay nahuhulog
sa kaniyang mg■a kamáy na waring walâng kabuluháng bihag; paglapit
niyá, ay iniwan ng■ mg■a manananim ang kaniláng mg■a bukid, ang
mg■a hayop ay napúpuksâ at isáng bakás na dugô at apóy ang nagiging
tandâ ng■ kaniyang pagdaraan. Hinahalay ni Matanglawin ang lahat
ng■ mg■a mahihigpít na kautusáng laban sa mg■a tulisán: walâng
napapahirapan sa mg■a kautusáng yaón kundî ang mg■a naninirahan sa
mg■a nayon, na kaniyang binibihag ó sinasalantâ kung naglalabán, ó
kung nakikipagkásundô sa kaniya ay ipinalalamóg ó ipinatatapon ng■
pamahalàan, kung sakaling dumaráting sa pagtatapunan at hindi abutin
ng■ malubhâng sakunâ sa paglalakbáy. Dahil sa gayóng kalagayan ay
marami sa mg■a taga bukid ang sumasailalim sa kaniyang kapangyarihan.

Sanhî sa kakilakilabot na kaparaanang itó, ang naghihing■alô nang
pang■ang■alakal ng■ mg■a bayan ay nagpatuloy na namatáy ng■ lubusan.
Ang mayaman ay hindi makapang■ahás na makapaglakbáy, at ang mahihirap
ay natatakot na máhuli ng■ guardia sibil, na, dahil sa nauutusang
umusig sa mg■a tulisán ay madalás na hinuhuli ang unang másumpung■an
at pinahíhirapan ng■ katakot-takot. Sa kaniyang dî karapatán, ang
pamahalàan ay nagpapakita ng■ kalakasan sa mg■a taong kaniyang
pinaghihinalàan, upang, sa kápapahirap, ay huwag máhalatâ ng■ mg■a
bayan ang kaniyang kahinàan, ang takot na nagtatakdâ ng■ mg■a gayóng
kautusán.

Isáng hanay ng ■ mg ■ a kaawàawàng itó na pinaghihinalaan, mg ■ a anim ó pitó, na nang ■ akabaliti ng ■ abot siko at nang ■ átataling wari'y pilíng nang tao, ay nang ■ aglálakád isáng tanghaling tapát sa isáng daang namamaybáy sa isáng bundók, na dalá ng ■ sampû ó labíng dalawáng guardia na nang ■ akabaríl. Lubhâng matindí ang init. Ang mg ■ a bayoneta ay nagkikintaban sa araw, ang kanyón ng ■ mg ■ a baríl ay nag-iinit, at ang mg ■ a dahon ng ■ sambóng na nálalagáy sa mg ■ a kapasete ay halos hindí makapagpahina sa tindí ng ■ nakasusunog na araw sa buwan ng ■ Mayo.

Dahil sa hindí mákilos ang mg ■ a bisig at nang ■ agkakadikitan, upang huwag gumamit ng ■ maraming lubid, ay lumalakad ang mg ■ a huli na halos lahát ay walâng takíp sa ulo at mg ■ a walâng sapín ang paa: mabuti na ang may isáng panyông nakatali sa ulo. Hing ■ ál na hing ■ ál, hiráp, punông punô ng ■ alikabók na nagigíng putik dahil sa pawis, ay náraramdamáng natutunaw ang kaniláng utak, may lumilipanàng ilaw sa kaitaasan, mg ■ a badhâng pulá sa himpapawíd. Ang kapatâán at ang panghihinà ay nálarawan sa kaniláng pagmumukhâ, ang paghihinagpis, ang pagkagalit, isáng bagay na hindí mawarì, ting ■ íng mamámatáy na sumusumpâ, taong naiiníp sa buhay, sa sarili, na nagtutung ■ ayáw sa Dios.... Ang mg ■ a lalòng nakapagtátagál ay itinútung ■ ó ang ulo, ikinúkuskós ang mukhâ sa marumíng likurán ng ■ sinúsundán upang mapahid ang pawis na tumátakíp sa kaniláng mg ■ a matá; ang marami'y pípiláy-piláy. Kapag may nakaabala sa lakad dahil sa pagkadapâ ay mádiding ■ íg ang isáng tung ■ ayaw at lalapit ang isáng sundalo na iniwawasiwas ang isáng sang ■ á, na kinuha sa isáng punò, at pinipilit na pinatitindíg sa palò dito't palo doon. Sa gayó'y tumátakbó ang hanay, na, kaladkád ang nádapâ na nágugumon sa alabók at umuung ■ al na hiníhing ■ íng siya'y patayín: sa isáng pagkakátaón ay nápapatindíg, nápapatayô, at sakâ ipinatutuloy ang kaniyang paglakad na umiiyak na wari'y batà at isinúsumpâ ang oras na siya'y nagíng tao.

Ang pilíng na tao ay maminsan minsang humihintô samantalang nang ■ agsisiinóm ang mg ■ a may dalá sa kanilá, at pagkatapos ay ipatutuloy ang lakad na ang bibíg ay tuyô, ang pag-iisip ay madilím at ang pusò'y punô ng ■ paglait. Ang uhaw ay siyang pinakamuntíng bagay na inaalintana ng ■ mg ■ a kaawàawàng taong iyon.

--¡Lakad, mg ■ a anák ng ■ p....!--ang sigáw ng ■ sundalo, na nakapagpanibagong lakás, na ibinigkás ang karaniwang lait ng ■ mg ■ a pilipinong pinakadukhâ.

At sumasagitsít ang sang ■ á at tumatamà sa likurán ng ■ kahì't sino, ng ■ lalòng nálapít, kung minsan ay tumatamà sa isáng mukhâ, nag-iiwan muna ng ■ isáng bakás, pagkatapos ay mapulá, at mayâmayâ'y marumi dahil sa alikabók ng ■ lansang ■ an.

--¡Lakad mg ■ a duwág!--ang sigáw sa wikàng kastilà na pinalálakíng mabuti ang boses.

--¡Mang ■ a duwág!--ang ulit ng ■ aling ■ awng ■ áw ng ■ bundók.

At tinutulinan ang lakad ng ■ mg ■ a duwág, sa silong ng ■ lang ■ it na wari'y nagbabagang bakal, sa isáng daáng nakapapasò na iniáabóy ng ■ mabukóng sang ■ á na nalúluráy sa malatay na balát. Ang lamíg sa Siberia ay mabuti pa kay sa araw sa buwan ng ■ Mayo sa Pilipinas! Gayón man, sa mg ■ a sundalo ay may isáng namúmuhî sa gayóng mg ■ a kabang ■ isáng walâng kapararakan: lumalakad ng ■ walâng imík at kunót ang kilay na warìng masamá ang loob. Sa káhulíhulihan, nang mákita na ang guardia ay hindí na nasísiyahán sa sang ■ á kundî pinagsisipâ pa ang mg ■ a huli na nápaparapâ, ay hindí na nakapagpigil at bugnót na sumigáw nang:

--Hoy, Mautang, bayàan mo na siláng lumakad na mapayapà!

Si Mautang ay luming■óng ná pamanghâ.

--At anó ang mayroón sa iyo, Carolino?--ang tanóng.

--Sa ganáng akin ay walâ, ng■unì't naaawà akó!--ang sagót ni Carolino;--mg■a tao rin iyang kagaya natin!

--Napagkíkilalang baguhan ka pa!--ang paklí ni Mautang na tumawang may habág,--¿kung gayó'y anó ang inaasal ninyó sa mg■a máhuli sa labanán?

--Mabuting dî sápalâ kay sa ganiyán!--ang sagót ni Carolino.

Nápahintông sandalî si Mautang, at pagkatapos, warìng nakátagpô ng■ isásagót ay panatag na tumugón, na:

--A, ang mg■a huli doon ay mg■a kaaway at lumalaban, samantalang ang mg■a itó ay.... itó'y mg■a kababayan natin!

At lumapit na ibinulóng kay Carolino:

--¡Nápakahang■ál ka! Ginágawâ sa kanilá ang ganiyán upang magtangkâng lumaban ó tumanan, at sa gayón ay.... pung!

Ang Carolino ay hindî sumagót.

Ang isá sa mg■a huli ay namanhík na pahintulutan siyang tumigil sapagkâ't mayroón lamang gágawíng kailang■an.

--¡Ang poók na itó'y mapang■anib!--ang sagót ng■ kabo, na dî mápalagáy na tinítingnán ang bundók:--sulong!

--Sulong!--ang ulit ni Mautang.

At humaging ang pamalò. Ang hulí ay namilipit at tiningnán siyá ng■ ting■íng may sumbát.

--Mabang■ís ka pa kay sa tunay na kastilà--ang sabi ng■ balitî.

Tinugón siyá ni Mautang ng■ iláng palò. Halos sabáy doo'y humaging ang isáng punlò na sinundán ng■ isáng putók: nabitiwan ni Mautang ang baril, bumitiw ng■ isáng tung■ayaw at matapos madalá sa dibdib ang dalawang kamáy ay umikit at bumagsák. Nákitá siyá ng■ hulí na kumikisáy sa alikabók at linálabasán ng■ dugô sa bibíg.

--Tigil!--ang sigáw ng■ kabo na biglâng namutlà.

Ang mg■a sundalo'y humintô at tuming■ín sa kaniláng paligid. Isáng muntîng bugá ng■ asó ang lumalabás sa isáng kasukalan sa dakong itaás. Humaging ang isá pang punlò, náding■íg ang isá pang putók at ang kabo'y namaluktót na nagtutung■ayáw at may sugat sa hità. Ang pulutóng ay binabaka ng■ mg■a taong nang■agkakanlóng sa mg■a batóng nasa kaitaasan.

Ang kabo, lipós kagalitan, ay tumurò sa dako ng■ kumpol ng■ mg■a balitî, at sumigáw nang:

--_Fuego!_

Ang mg■a huli ay nang■ápaluhód, na punô ng■ sindák. Sa dahiláng hindî máitaás ang mg■a kamáy, ay nang■agmamakaawang humáhalík sa lupà at iniuuna ang ulo: may tumutukoy sa kaniláng mg■a anák, may

sa kaniyang iná na walâ nang mag-aampón; ang isá'y nang ang akò ng salapî, binabanggít ng isá ang ng alan ng Dios, ng uni't ang bungang à ng mga baril ay nakababâ na at isáng kakilakilabot na putók ang nagpapipi sa kanilá.

Sinimulán na ang pakikipagputukan sa mga nasa sa itaás na untunting linaganapan ng asó. Dahil sa asóng itó at sa kadalang an ng putók ay marahil hindi hihigít sa tatlo ang baril ng mga hindi náikitang kalaban. Samantala namán ay sumasagupá at nagpapaputók ang mga sundalo, nang agkakanlong sa mga punò ng kahoy, humihigá at nagpupumilit na makapaitaás. Umiilandang ang mga putol-putol na bató, nababaklî ang sangá ng mga punò, natutukláp ang lupà. Ang unang guardia na nagtangkang makapanhík ay gumulong na may tamà ng punlò sa balikat.

Ang lihim na kalaban ay nakalalamang dahil sa kinalalagyán; ang mga matatapang na guardia na hindi marunong tumakbó ay kaunti nang umurong, sapagkâ't nang ahihintô at ayaw mang agsisulong. Ang pakikipaglabang iyon sa hindi náikita ay nakasindák sa kanilá. Walâ silang náikita kundî pawang asó lamang at batuhán; walang boses ng tao, ni anino man lamang; mawiwikang nakipaglaban silá sa bundók.

--¡Hale, Carolino! Násaán ang katalasan mong tumudlâ, p....!--ang sigaw ng kabo.

Nang mga sandaling iyon ay isáng lalaki ang sumipót sa ibabaw ng isáng bató at ikinukumpáy ang baril na hawak.

--¡Paputukán iyan!--ang sigaw ng kabo na bumitiw ng isáng malaswang tungayaw.

Tatlong guardia ang sumunód, ng uni't ang lalaki'y nakatayô rin; sumisigaw, ng uni't hindi malinawan ang kaniyang sinasabi.

Ang Carolino ay nápahintô, na waring náikilala ang anyong iyon na nababalot ng liwanag ng araw. Ng uni't binantâan siyá ng kabo na tátarakan kung hindi magpapaputók. Tumudlâ ang Carolino at nádingíg ang isáng putók. Ang taong nasa bató ay umikit at nawalang kasabáy ang sigaw na nakatulíg sa Carolino.

Isáng kilusán ang nangyari sa kagubatan na waring nagpanakbuhan ang mga nároroon. Sa gayó'y nang agsisalung ang mga sundalo, na walâ nang kalaban. Isá pang lalaki na ikinukumpay ang isáng sibát ang sumipót sa ibabaw ng mga bató; pinaputukán ng mga sundalo, at ang lalaki'y untî unting nápayukô, pumigil sa isáng sangá, isá pang putók at lumagpák na pasubasob sa bató.

Matuling nang agsipang unyapít ang mga sundalo, na inilagáy sa dulo ng baril ang mga bayoneta at laán sa isáng labanang subûan; ang Carolino'y siyang tanging dahandahan ang lakad, na ang tingín ay pasulingsuling, malamlám, na inaalala ang sigaw ng taong nabuwal dahil sa tamà ng punlò. Ang unang dumating sa kaitaasan ay nakátagpô ng isáng matandang naghihingalô, na nakatimbuwang sa bató; sinaksák sa katawán ng bayoneta ng uni't hindi man lamang kumisáp ang matandâ: ang matá'y nakatítig sa Carolino, isáng titig na hindi mawari, at sa tulong ng mabutóng kamáy ay may itinuturò sa kaniyang nasa likód ng mga bató.

Ang mga sundalo'y nangápalingón at nákitang si Carolino ay maputlâng maputlâ, nakangangá at sa paningín ay naglalarawan ng hulíng kisláp ng pag-iisip. Nákilala ng Carolino, na dili ibá't si Tanò, ang anak ni kabisang Tales, na galing sa Carolinas, na ang naghihingalô ay ang kaniyang lelong, si matandang Selo, na, dahil

sa hindi siya makausap ay naghahayag sa kaniya, sa tulong ng mg a naghihingalong mata, ng isang kabuhayang lipus ng sakit. At nang bangkay na ay patuloy din sa pagtuturo ng isang bagay na nasa likod ng mg a bató.....

XXXIX

Sa kaniyang ulilang tahanan, sa baybay ng dagat, na ang magalaw na ibabaw nitó'y nakikita sa mg a bukas na durunglawan, na umaabot sa malayo, hanggang sa makiisa sa hulíng dako ng nátatanaw, ay nililibang ni P. Florentino ang kaniyang pag-iisa sa pamag-itan ng pagtugtóg sa armonium ng mg a malulungkót at di masasayang tugtugin, na sinasaliwán ng maugong na alinglawngaw ng mg a alon at ng bulóng ng mg a sangá ng kagubatang kalapít. Mang a tunóg na mahahabá, malalakás, mahinagpis, na wari'y mg a plegaria, kahit matitindi, ang lumalabás sa matandang panugtóg; si P. Florentino, na isang tunay na musiko, ay tumugtóg ng alinsunod sa biglang udyók ng kalooban at sa dahilang siya'y nag-iisa, ay ibinubulalás ang mg a kalungkutang taglay ng kaniyang puso.

Sadya ngang ang matandang malungkót. Ang kaniyang mabuting kaibigan na si D. Tiburcio de Espadaña ay kaalis pa lamang na umiilas sa pag-uusig ng asawa. Nang umagang iyon ay tumanggap ng isang sulat ng isang teniente ng guardia sibil, na ang sabi ay:

“Minamahal kong Capellán: Katatanggap ko pa lamang ng isang telegrama ng komandante na ang sinasabi'y: _español escondido casa Padre Florentino cojera remitirá vivo muerto_. Sa dahilang ang telegrama ay lubhang maliwanag ay pagsabihan ninyo ang kaibigan upang huwag siyang matagpuan pagpariyan kong huhulihin siya sa ika waló ng gabí.

Ang inyong tagisuyong,
PEREZ.”

Sunugin ninyo ang sulat.

--A... a.... ang Victorinang itó, ang Victorinang itó!--ang pautal-utal na sabi ni D. Tiburcio;--a.... a.... ay mangyayaring umabot hanggang sa akó'y ipabari.

Hindi siya napigil ni P. Florentino: walang nahita sa pagpapaliwanag sa kaniya na ang ibig marahil sabihin ng salitang _cojera_ ay _cogerá_; na ang kastilang nagtatagò ay hindi mangyayaring si D. Tiburcio kundi si Simoun, na may dalawang araw pa lamang na karatíng, na sugatán at waring pinag-uusig, na huminging patuluyin. Si D. Tiburcio ay hindi napahinuhod; ang _cojera_ ay ang kaniya ngang pagkapilay, ang tanda niya sa katawan: yaon ay pakanâ ni Victorina na ibig siyang matagpuang patáy ó buhay, gaya ng isinulat ni Isagani buhat sa Maynilà. At iniwan ng kaawaawang Ulises ang bahay ng parì upang magtagò sa kubo ng isang mangangahoy.

Walang pag-aalinlangan si P. Florentino na ang kastilang hinahanap ay ang manghihiyas na si Simoun. Mahiwaga ang kaniyang pagdating, dugoduguan, mapanglaw at patangpatâ, na siya ang may pasan sa kaniyang takba. Sa tulong ng malaya't masuyong pagpapatuloy ng mg a pilipino ay tinanggap siya ng klérigo ng walang kaanóanomang kasiyasyasat, at sa dahilang hindi pa umaabot sa kaniyang taing a ang mg a nangyari sa Maynilà ay hindi niya lubos na maisip ang gayong

kalagayan. Ang tangning paghuhulòng pumasok sa kaniyang pag-iisip ay ang pangyayari, na sa dahilang umalis na ang General, ang kaibigan at nag-áampón sa mag-aalahás, marahil ang mga kagalít nitó, ang mga pinasláng, ang mga napinsalaan, ay nangagsipagbangon ng ayón na sumísigaw ng higanti, at siyá'y pinag-uusig ng samantalang General upang makuha sa kaniya ang kayamananang naipon. Iyán ang sanhi ng pagtatanan! Nguni't ang kaniyang mga sugat ay ¿saan nagbuhat? ¿Nagtangkâ kayang magpakamatáy? ¿yaón kayâ'y anak ng paghihiganti? ¿anak kayâ ng isang kapusukán, gaya ng ibig ipahiwatig ni Simoun? ¿Tinanggáp kayâ niya yaón sa pag-ilas sa mga kawal na umuusig sa kaniya?

Ang hulíng paghuhulòng itó ang siyang inaakalà niyang siyang lalòng nálalapít marahil sa katotohanan. Nakatulong pa sa pagpapatibay sa gayóng paghuhulò ang telegrama na katatanggap pa lamang niya at ang pagmamatigás ni Simoun sa mulâ't mulâ pa na ayaw pagamót sa médikong nasa pangulong bayan ng lalawigan.

Ang tangning tinatanggap ng mag-aalahás ay ang pangangalagà ni D. Tiburcio at yaón pa man ay napagháhalatang walâ siyang tiwalà. Sa pangyayaring itó'y itinátanóng sa sarili ni P. Florentino ¿anó ang dapat niyang gawín pagdatíng ng guardia sibil na huhuli kay Simoun? Sa kalagayan ng may sakit ay hindi mangyayari ang gumalaw at lalò pa mandíng hindi mangyayari ang maglakbáy ng mahabà.... Nguni't sinasabi ng telegrama na patáy ó buháy.....

Si P. Florentino ay humintô sa pagtugtóg at lumapit sa durungawan upang tanawín ang dagat. Ang patag na ibabaw, na walâ ni isá mang daóng, ni isá mang layag, ay walang maiudyók sa kaniya. Ang pulong maliit na nátatanaw na nag-iisá sa malayo, ay walang sinasabi sa kaniya kundí ang tagláy na pag-iisá at lalò pa mandíng nagpapakilala nang pagkaulila ng tinátanaw na kalawakan. Ang walang hanggang kalawakan kung minsan ay pipingpipi.

Tinangkâ ng matandang hulàan ang ngitíng malungkót at pakutyâ na isinalubong ni Simoun sa balitang siya'y huhulihin. ¿Anó ang kahulugán ng ngitíng iyon? ¿At ang isá pang ngití, na lalò pang malungkót at pakutyâ nang mabatíd na sa ika walò pa ng gabí magsisidatíng? ¿Anó ang ibig sabihin ng hiwagang iyon? ¿Bakit ayaw magtagò si Simoun?

Sumaalaala niya yaóng bantóg na tinuran ni San Juan Crisóstomo nang ipinagtanggól ang _eunuco_ na si Eutropio: “¡Kailan man ay hindi nagíng lalòng kapit na di gaya ng ayón sabihíng: Kapalalúan ng mga kapalalúan at ang lahat ay kapalalúan!”

--Oo, ang Simoun yaón na nápakayaman, makapangyarihan, kinatatakutan, nang walâ pang iisang linggó ang nakararaan, ng ayón, ay sawíng kapalaran pa kay Eutropio, humahanap ng matutuluyan, at hindi sa mga dambanà ng isang simbahan, kundí sa dukhang bahay ng isang klérigong indio, na liblib sa kagubatan, sa ulilang baybáy ng dagat! Kapalalúan ng mga kapalalúan at ang lahat ay kapalalúan! At ang taong yaón, sa loob ng ilang oras, ay huhulihin, aalisín sa hihigáng kinahihiligan, na di igagalang ang kaniyang kalagayan, di bibigyang halagá ang kaniyang mga sugat, sa _patáy_ ó _buháy_ ay hiníhing siya ng kaniyang mga kaaway! ¿Papano ang pagliligtás sa kaniya? ¿Saan mátatagpô ang mga bigkás na nakaaakit ng obispo sa Constantinopla? Anó ang kapangyarihan ng kaniyang mga dukhang salitâ, ang salitâ ng isang klérigong indio, na ang kaniyang kaapihán ay waring ikinagágalak at iniuudyók pa ngâ ng Simoun iyon nang panahóng siya'y nagtatagumpáy.

Hindi na naaalaala ni P. Florentino ang pawalang bahalang pagtanggap sa kaniya ng manghihiyás, na may dalawang buwan pa lamang ang

nakararaan, nang siya'y pinakiusapan tungkól kay Isagani na náhuli dahil sa isáng walâng hunos diling sigabó ng■ kalooban; nalimot ang pagsusumakit ni Simoun upang mádalî ang pag-aasawa ni Paulita, pag-aasawang siyang nag-abóy kay Isagani sa isáng matindíng pag-ilag sa kapuwâ tao, na siyang ikinababalino ng■ amaín: nalimot ni P. Florentino ang lahát, at walâng naáalaala kundî ang kalagayan ng■ may sakít, ang kaniyang katungkulan sa pagka may bahay, at sinasaliksík ang kaniyang pag-iisip, ¿Dapat niyang itagò upang huwag masunód ang nasà ng■ may kapangyarihan? Ng■uni't ang may katawán ay walâng kaligáligalig: ng■umíng■ití....

Itô ang sumásaisip ng■ mabuting matandâ nang dumatíng ang isáng alilà at sinabi sa kaniyang ibig siyang mákausap ng■ may sakít. Tumung■o sa kanugnóg na silíd, na malinis at maaliwalas na tahanan, na ang pinakasahíg ay malalapad na tabláng makikintáb at makikinis, na may malalaki't mabibigát na sillon, na may matandâng ayos, walâng barnis ni mg■a dibuho. Sa isáng dako ay may isáng katreng kamagóng na may kaniyang apat na haliging pumipigil sa lalagyán ng■ kulambô, at sa siping ay may isáng mesa na punô ng■ mg■a botella, hilatsá ng■ mg■a putol putol na kayo. Ang isáng luhuran sa dakong ibabâ ng■ isáng Cristo at isáng muntíng aklatan ang nagpapakilalang yaón ang silíd ng■ parì, na ipinagamit sa tumuloy, alinsunod sa ugaling pagpapatuloy ng■ mg■a pilipino na ipagkaloob sa nanunuluyan ang lalòng masaráp na pagkain, ang lalòng mabuting silíd at ang lalòng mabuting hihigán sa loob ng■ bahay. Nang mákitang bukás na bukás ang lahát ng■ durung■awan upang bayaang makapasok ang dalisay na hang■in sa dagat at ang aling■awng■áw ng■ kaniyang walâng patíd na hinagpís, ay walâng makapagsasabi sa Pilipinas na doo'y may isáng may karamdaman, sapagká't nákaugaliang ilapat ang mg■a bintanà at sampû ng■ lalòng maliliit na puang kailan pa ma't may isáng sinisipón ó kayâ'y nagdáramdám ng■ muntíng sakít ng■ ulo na walâng kakabúkabuluhán.

Tuming■ín si P. Florentino sa dako ng■ hihigán at namanghâ siya nang makitang walâ na sa mukhâ ng■ may sakít ang anyông palagáy at pakutyâ. Isáng lihim na sakít ang wari'y nagpapakunót sa kaniyang kilay, sa kaniyang paning■ín ay namamalas ang dí kapalagayang loób at ang kaniyang bibíg ay nápapang■iwî dahil sa isáng ng■itíng lipos ng■ sakít.

--¿Nahihirapan bagá kayó, ginoóng Simoun?--ang masuyòng tanóng ng■ paríng lumapit.

--Kauntî, ng■uni't sa loób ng■ iláng sandalî, ay matatapos na ang paghihirap ko--ang tugón na iginaláw ang ulo.

Sindák na pinapagduop ni P. Florentino ang mg■a kamáy, dahil sa warìng nákilala ang kakilákilabot na katotohanan.

--¿Anó ang ginawâ ninyo, Dios ko? ¿Anó ang inyóng ininóm?--at iniunat ang kamáy sa dakong kinalalagyán ng■ mg■a botella.

--Walâ nang magagawâ! walâ ng■ lunas!--ang sagót sa tulong ng■ kasakitsakit na ng■ití--¿anó ang ibig ninyóng gawín ko? bago tumugtóg ang iká waló... Sa patáy ó sa buháy.... patáy ay oo, ng■uni't buháy ay hindi.

--¿Dios ko, Dios ko! ¿anó ang ginawâ ninyó?

--Huminahon kayó--ang putol ng■ may sakít sa tulong ng■ isáng galáw ng■ mukhâ--ang nagawâ'y nagawâ na. Hindi dapat na akó'y mahulog na buháy sa kamáy ng■ sino man.... maaarìng makuha ang aking lihim. Huwág kayóng magambalà, huwág kayóng malitó, walâ nang magagawâ....

Pakinggán ninyó akó! Sasapit na ang gabí at kailang■ang huwág mag-aksayá ng■ panahón.... kailang■an kong sabihin sa inyó ang aking lihim, kailang■an kong ipagkatiwalà sa inyó ang hulí kong nasà.... kailang■an kong mákilala ninyó ang aking kabuhayan.... Sa mg■a sandalíng itó na katang■ítang■ì ay ibig kong iibís sa akin ang isáng pasanin, ibig kong paliwanagan ninyó sa akin ang isáng pag-aalinlang■an.... kayóng may malakíng pananalig sa Dios.... ibig kong sabihin ninyó sa akin kung may isáng Dios!

--Ng■unì't isáng panglunas sa lason, ginoóng Simoun.... mayroón akóng _apomorfina_.... mayroón akóng _eter_, _cloroformo_....

At humahanap ang parì ng■ isáng botella hanggáng si Simoun ay yamót na sumigáw.

--Walâ nang mangyayari.... walâ nang mangyayari! Huwag kayóng magaksayá ng■ panahón! Yayaon akóng dalá ang aking lihim.

Ang klérigo'y litóng nagpatiluhód sa kaniyang _reclinatorio_, nanalang■in sa paanan ng■ Cristo, isinubsób ang mukhâ sa dalawáng kamáy at pagkatapos ay tumindíg na waláng imík at kagalanggalang na warìng tinanggáp sa kaniyang Dios ang boóng bagsík, ang boóng sanghayâ, ang boóng kapangyarihan ng■ isáng Hukom ng■ mg■a budhî. Inilapit ang isáng sillón sa dakong ulunán ng■ may sakít at humandang making■ig.

Sa mg■a unang salitang ibinulóng sa kaniyá ni Simoun, nang sabihin sa kaniyá ang tunay na pang■alan, ay nápaorong ang matandang parì at tiningnáng lipús sindák ang kaharáp. Ang may sakít ay malungkót na ng■umitî. Dahil sa pagkakabiglâ ay hindi nasupil ang sarili, ng■unì't madalíng nakapagpigil, at matapos na matakpan ng■ panyô ang mukhâ ay mulíng tumung■ó upang making■ig.

Isinalaysáy ni Simoun ang kaniyang kasakitsakit na kabuhayan, ang pangyayaring may labíng tatlong taón na, nang magbalík siyang galing sa Europa, na punô ng■ pag-asa at magagandang pang■arap, ay umuwî siya upang mákasal sa isáng binibining iniiróg, at laán sa paggawâ ng■ kabutihan at magpatawad sa lahat nang gumagawâ sa kaniyá ng■ masamá, bayaan lamang siyang mabuhay nang mapayapâ. Hindi nagkágayón. Isáng mahiwagang kamáy ang nag-abóy sa kaniyá sa gitnâ ng■ isáng kaguluhang gawágawâ ng■ kaniyang kalaban; pang■alan, yaman, pag-ibig, kinabukasan, kalayaan, nawalâ sa kaniyá ang lahat at nakaligtás lamang sa kamatayan dahil sa kagiting■án ng■ isáng kaibigan. Sa gayó'y isinumpâ niyang maghihigantí. Nagtanan siyang dalá ang kayamanan ng■ kaniyang kaanak, na nábabáon sa isáng gubat, nagtung■o sa ibáng lupain at inatupag niya ang pang■ang■alakal. Nakilahók sa himagsikan sa Cuba, na tinulung■an ang magkabilang pangkát, ng■unì't saan man, siya'y nakikinabang. Doon niya nákilala ang General, na noo'y komandante, na nagíng kakilala niyá dahil sa pang■ung■utang sa kaniyá at pagkatapos ay nagíng kaibigan dahil sa iláng kataksiláng ginawâ na alám ng■ magaalahás ang lihim. Siyá, sa tulong ng■ salapî ay nakuha niyang máparito ang General, at nang nasa Pilipinas na ay ginawâ niyang isáng bulág na kasangkapan at iniabóy niyá sa paggawâ ng■ lahat ng■ kasamáan na ang ginawâ niyang pain ay ang waláng habas na katakawan sa salapî.

Ang pang■ung■umpisál ay nagíng mahabà at mabigát, ng■unì't sa boóng hinabàhabà ay hindi nagpahalatâ ng■ anománg pagkakagulat ang nagpapakumpisál at bíbihirang pinatlang■án ang may sakít. Gabí na nang si P. Florentino, ay tumindíg na pinapahid ang pawis sa mukhâ at nag-isíp. Mahiwagang kadilimán ang naghahari sa loob ng■ silíd, na pinúpunô ng■ sinag ng■ buwán, na pumapasok sa mg■a durung■awan, ng■ liwanag na malam lám at pang■ang■aninag na warì'y sing■áw.

Sa gitnâ ng■ katahimikan, ang ting■ig ng■ parì ay náding■íg na malungkót, banayad, ng■uni't mahimok:

--Patatawarin kayó ng■ Dios, ginoong.... Simoun,--ang sabi:--batíd Niyáng tayo'y anak sa pagkakamalí, nakita Niyá ang inyóng tiniís, at sa pagpapahintulot na mátagpûán ninyó ang kaparusahán ng■ inyóng mg■a sala sa pagtatamó ng■ kamatayan sa kamáy din ng■ mg■a iniabóy ninyó, ay nakikita natin ang Kaniyang walâng hanggáng awà! Siya ang sumiràng isá-isá sa inyóng mg■a paraan, ang lalóng mabubuti ang pagkakabalak, ang una sa pagkamatáy ni María Clara, makaraan yaón ay dahil sa isáng pagkakáling■át, at pagkatapos ay sa isáng paraang lubhâng mahiwagà.... ¡sundín natin ang kaniyang kalooban at pasalamat natin Siya!

--Sa ganáng inyó,--ang mahinàng sagót ng■ maysakít,--ang kalooban niya ay, na, ang mg■a pulông itó'y....

--Magpatuloy sa kalagayang kinasasadlakán?--ang dugtóng ng■ klérigo nang makitang ang isá'y humintô.--Hindî ko maalaman, ginoo; hindî ko matahò ang inaakalà noong Hindî malirip! Batíd kong hindî pinabayàan sa mg■a mahihigpít na sandalí ang mg■a bayang nananang■an sa Kaniya at Siya ang ginawâng hukom ng■ kaniláng pagkasiíl; alám ko na ang Kaniyang bisig ay hindî nawalâ kailan man kapag niyuyurakan na ang katwiran at ubós na ang lahát ng■ paraan, ay humawak na ng■ sandata ang sinisiíl at nakipaglaban nang dahil sa kaniyang tahanan, dahil sa kaniyang asawa, dahil sa kaniyang mg■a anak, dahil sa kaniyang mg■a dî maitatakwíl na karapatán, na, gaya ng■ sabi ng■ makatàng alemán, ay kumíkináng ng■ walâng pagkaagnás at matibay doon sa kaitaasan ng■ mg■a walâng pagkapawing mg■a bituín! Hindî, ang Dios na siyang katwiran, ay hindî mangyayaring magpabayà sa kaniyang layon, ang layong kalayàan na kung walâ ay walâ namáng katwiran!

--¿Kung gayón ay bakit ipinagkaít sa akin ang kaniyang tulong?--ang tanóng ng■ ting■ig ng■ maysakit, na lipús hinanakít.

--Sapagkâ't pinilì ninyó ang isáng paraan na hindî Niya masasang-ayunan!--ang sagót ng■ parì na matigás ang boses--ang kaluwalhatiang pagliligtás sa isáng bayan ay hindî kakamtín ng■ isáng nákatulong sa pagpapahirap sa kaniya! Inakalà ninyóng ang dinung■isan at sinirà ng■ pagkakasala at kasamáan ay nangyayaring malinis at mailigtás ng■ isá ring pagkakasala at isá ring kasamáan! Kamalian! Ang pagtataním ay walâng ibubung■a kundî kakilakilabot na anyô; ang sala ay mg■a salarín; tang■ing ang pag-ibig ang nakagagawá ng■ mg■a bagay na kahang■àhang■à, ang kabaitan lamang ang nakapagliligtás! Hindî; kung balâng araw, ang ating bayan ay magiging malayà ay hindî dahil sa masasamâng hilig at pagkakasala, hindî sa paraang pasamáin ang kaniyang mg■a anak, dayàin ang ilán, bigyán ng■ salapí ang ibá, hindî; ang kaligtasan ay may kahulugáng kabanalan, ang kabanalan ay pagtitiís at pag-ibig.

--Siya! tinatanggap ko ang inyóng sabi,--ang tugón ng■ maysakít, makaraan ang isáng sandalí;--akó'y námali; ng■uni't sa dahiláng akó'y námali ¿ay ipagkákaít na ba ng■ Dios na iyan ang kalayàan sa isáng bayan at ililigtás ang maraming lalò pang salarín kay sa akin? ¿anó na lamang ang kamalian ko sa piling ng■ mg■a pagkakasala ng■ mg■a namamahalà? ¿Bakit pahahalagahán pa ng■ Dios na iyan ang aking kabuktután kay sa mg■a daing ng■ nápakaraming walâng sala? ¿Bakit hindî akó sinugatan at pinagtagumpáy pagkatapos ang bayan? ¿Bakit binabayàang magtiís ang gayóng karaming mg■a karapatdapat at mg■a tapát na loob at nasisiyaháng walâng katigátigatig sa kaniláng mg■a paghihirap?

--Ang mg■a tapát na loob at ang mg■a karapatdapat ay kailang■ang mang■agtiís upang ang kaniláng mg■a adhikâ'y mákilalà't lumaganap! Kailang■ang iwaksi ó basagin ang sisidlán upang halimuyak ang bang■ó, kailang■ang pingkîin ang bató upang sumipót ang apóy! Mayroon ding pasiya ng■ kalang■itán sa mg■a paguusig ng■ mg■a maniniíl, ginoong Simoun!

--Alám ko,--ang bulóng ng■ may sakít--kayâ ng■â't inudyukán ko ang kabang■isan....

--Tunay, kaibigan ko, ng■uni't ang lalóng maraming sumabog ay ang may tagláy na kabulukán! Pinalusog ninyó ang kabulukán sa kapamayanan nang hindi naghasík ng■ anomang adhikâin. Sa pagtitiím na iyan ng■ mg■a masasamâng hilig ay waláng sisipót kundî ang pananawà, at kung mayroon mang bigláng sumipót, ay hindi mangyayaring hindi kabutí lamang, sapagkâ't sa biglâbiglâan ay waláng sisipót sa layák kundî ang kabutí. Tunay ng■â't ang mg■a masasamâng hilig ng■ isáng pamahalàan ay makamamatáy sa kaniya, ng■uni't pumapatáy din namán sa kapisanang pinangyayarihan ng■ gayón. Sa isáng pamahalàan na may masamâng hilig ay bagay ang isáng bayang waláng tuus; sa pang■asiwàang waláng budhî ay mg■a mámamayang maninibad at mapang■ayupapà sa loob ng■ bayan, ng■uni't mg■a tulisán at magnanakaw sa mg■a kabundukan! Kung anó ang pang■inoon, gayón ang alipin. Kung anó ang pamahalàan, gayón ang bayan.

Naghari ang sandalîng pananahimik.

--Kung gayó'y ¿anó ang nararapat gawín?--ang tanóng ng■ ting■ig ng■ may sakít.

--¡Magtiís at gumawâ!

--¡Magtiís.... gumawâ!--ang malungkót na ulit ng■ may sakít--jah! madalîng sabihin iyan kapag hindi nagtitiís.... kapag ang paggawâ ay pinapagkakamít ng■ ganting-palà!.... Kung hiníhing■án ng■ inyóng Dios ang tao ng■ gayóng karaming mg■a paghihirap, ang taong babahagyâ nang makapanang■an sa kasalukuyan at nag-aalinlang■an sa mangyayari sa kinabukasan; kung nakákita lamang kayó ng■ gaya ng■ mg■a nápagkitá kong mg■a marálitâ, mg■a kahabághabág na nang■agbatá ng■ katakot-takot na pahirap dahil sa mg■a pagkakasalang hindi nilá ginawâ, mg■a pagpatáy upang mapagtakpán ang sala ng■ ibá ó ang dî kasapatán sa panunungkulan, mg■a kaawàawàng amá na inagaw sa kaniláng tahanan upang gumawâ ng■ waláng kapararakan sa mg■a lansang■an na nasisirâ sa tuwîng umaga at warîng naglilibáng lamang sa pagsusugbá sa mg■a boô boông magkakaanak sa karalitâan.... jah! magtiís.... gumawâ.... siyang kalooban ng■ Dios! Papanaligin ninyó silá na ang kaniláng pagkamatáy ay siya niláng kaligtasan, na ang kaniláng paggawâ ay siyang ikagiginhawa ng■ kaniláng tahanan! Magtiís.... gumawâ.... ¿Anóng Dios iyan?

--Isáng Dios na lubhâng matapát, ginoong Simoun--ang sagót ng■ pari;--isáng Dios na nagpaparusa sa kakulang■án natin sa pananalig, sa ating masasamâng hilig, sa muntîng pagpapahalagá natin sa karang■alan, sa ating pagkamámamayán.... Pinababayàan natin at tayo'y nagiging katulong ng■ masamâng hilig, kung minsan pa'y ating pinupuri ang gayón; kayâ't dapat, lubhâng nárarapat na batahín natin ang ibubung■a at batahín din namán ng■ ating mg■a anak. Ang Dios ng■ kalayàan, ginoong Simoun, na siyang nag-uutos sa ating ibigin itó, at ginagawàng magíng mabigát sa atin ang pasanin; isáng Dios ng■ kaawàan, ng■ pagpapantáypantáy, na sabáy sa pagpaparusa sa atin ay pinabubuti tayo, at ang binibigyán lamang ng■ mabuting kalagayan ay yaóng nararapat bigyán dahil sa kaniyang pagsusumakit; ang paaralan ng■ pagtitiís ay nakapagpapatibay, ang kaparang■an ng■ tunggalian

ay nakapagpapalakás sa mg[■]a káluluwa. Hindî ko ibig sabihin na ang ating kalayàan ay tuklasín sa talas ng[■] sandata; ang espada ay dí lubhâng kagamitán sa mg[■]a bagong kabuhayan, ng[■]uni't, oo, ating tutuklasín sa pamagitan ng[■] karapatán, sa pamagitan ng[■] pagpapataás ng[■] uri ng[■] katwiran at ng[■] karang[■]alan ng[■] tao, na ibigin ang tapát, ang mabuti, ang dakilà, hanggáng sa mamatáy ng[■] dahil dito, at kapag ang isáng bayan ay nakasapit na sa gayóng kalagayan, ang Dios ay nagbibigáy ng[■] sandata, at lumálagpák ang mg[■]a diosdiosan, lumálagpák ang mg[■]a maniniil na warì'y mg[■]a kastilyong baraha at kumikináng ang kalayàan na kasabáy ng[■] unang liwaywáy! Ang ating kasamâan ay sa atin din buhat, huwág nating sisihin ang kahì't sino. Kung náikikita ng[■] España na tayo'y hindî lubhâng masunurin sa pagpapahirap, at handâ sa pakikipagtunggali at pagtitiis ng[■] dahil sa ating mg[■]a karapatán, ang España ay siyá nang unaunang magbibigáy sa atin ng[■] kalayàan, sapagkâ't kapag ang bung[■]a ng[■] paglilihí ay dumating na sa pagkahinóg ay ¡kahabághabág ang ináng magtangkang doo'y lumunod! Subali't samantalang ang bayang pilipino ay walâ pang sapát na katigasang loób upang ipahayag, na mataás ang noo at lantád ang dibdib, ang kaniyang karapatán sa pamamayan at patibayan itó sa pamagitan ng[■] mg[■]a paghihirap, ng[■] kaniyang sariling dugô; samantalang náikikita natin ang ating mg[■]a kababayan, sa kaniláng sariling pamumuhay ay magdamdám hiyâ sa sariling kaloobán, máding[■]íg ang sigaw ng[■] kaniyang budhi na nagbabalikwás at tumútutol, at sa lantarang pamumuhay ay hindî umímik, makisama sa pumápasláng upang kutyáin ang pinasláng; samantalang náikikita nating naninirahan sa labis na pagling[■]ap sa sarili at pinupuri sa tulong ng[■] pilít na ng[■]ití ang lalóng mahahalay na kagagawán, at nagmamakaawang hiníhing[■]í, sa pamagitan ng[■] ting[■]ín, ang isáng bahagi ng[■] nápalâ ¿anó't bibigyan silá ng[■] kalayàan? Sa piling ng[■] España ó hiwaláy sa España silá'y hindî mag-iibá, at marahil, marahil ay lalò pang sásamâ! ¿Anó ang kailang[■]an ng[■] pag-sasarilí kung ang mg[■]a alipin sa ng[■]ayon ay siyang magiging mániniil bukas? At gayón ng[■]â ang káuwuian nilá sapagkâ't umiibig sa paniniil ang sumasailalim nitó! Ginoong Simoun, samantalang ang ating bayan ay hindî pa náhahandâ, samantalang tumutung[■]o sa labanán nang nadadayà ó naiaabóy, na walâng lubós na kaalamán sa gágawín, ay masisirà ang lalóng matalinong pagtatangkâ at mabuti pa ng[■]â ang masirà sapagkâ't ¿anó't ibibigáy ang asawa sa lalaki kung hindî lubós na iniiróg at hindî nálalaáng magpakamatáy nang dahil sa kaniyá?

Náramdamán ni P. Florentino na pinigilan ng[■] may sakít ang kaniyang kamáy at pinisíl; humintô na inantáy na magsalitâ, ng[■]uni't ang tang[■]ing náramdamán niya ay ang dalawá pang pisíl, nakading[■]íg ng[■] isáng buntónghining[■]á at mahabàng katahimikan ang naghari sa loób ng[■] silíd. Ang dagat lamang, na ang mg[■]a alon ay nang[■]agsilakí dahil sa hang[■]in sa gabí na waring nágisíng sa init ng[■] umaga, ang nagtatapon ng[■] kaniyang paós na ung[■]ol, ng[■] kaniyang walâng katapusáng awit, pag bayó sa mg[■]a nagtayóng talampás. Ang buwan, na walâ nang kalabang araw, ay payapang nagtatalík sa lang[■]it, at ang mg[■]a punò sa gubat na nang[■]agyuyukúan ay nagsasalaysayan ng[■] kaniláng matatandâng alamát sa pamag-itan ng[■] mahiwagang bulung[■]an na ipinaghahatidhatiran ng[■] hang[■]in.

Nang mákitang walâng sinasabi sa kaniyá ang may sakít, si Padre Florentino ay bumulóng na warì'y natutubigan dahil sa isáng iniisip:

--¿Násaan ang kabataán na maglálaan ng[■] kaniláng mg[■]a magagandang sandalí, mg[■]a pang[■]arap at kasigabuhán sa ikabubuti ng[■] kaniláng bayan? ¿Násaan ang maling[■]ap na magbúbubô ng[■] kaniyang dugô upang hugasan ang ganiyang maraming kahihiyán, ang gayón karaming pagkakasala, ang gayón karaming bagay na kamuhímuhî? Malinis at walâng bahid dung[■]is ang kailang[■]ang magíng buhay na alay upang ang

handóg ay magíng karapatdapat!.... ¿Saan kayó nangáaroón, mgáa kabinatàan, na magtátagláy ng lakás ng buhay na tumanan na sa aming mgáa ugát, ang kalinisan ng mgáa pagkukurò na nadungíisan sa aming mgáa kaisipán at ang lagabláb ng sigabó na namatáy na sa aming mgáa pusò?.... Inaantáy namin kayó, oh mgáa binatà, halíkayó at kayó'y aming ináantáy!

At sa dahiláng náramdamáng ang kaniyang mgáa matá'y pinangílingíilirán ng luhà ay binitiwán ang kamáy ng maysakit, tumindíg at lumapit sa durungáawan upang tanawín ang malawak na dagat. Iláng mahinàng katóg sa pintûan ang pumukaw sa kaniyá sa gayóng pag-iisíp. Yaón ay ang alilà na nagtatanóng kung magsísindi ng ilaw.

Nang ang parí'y lumapit sa may sakit at nakita itó, sa tulong ng liwanag ng lámpara, na hindí kumikilos, nakapikít ang mgáa matá, ang kamáy na pumigil sa kaniyang kamáy ay nakabuká at nálahad sa gilid ng hihigán, ay inakalà niyang natutulog; nguni't nang máramdamáng hindí humíhingá, ay marahan niyang hinipò at sakâ pa lamang náhalatâng patáy: untí-untí nang lumálamíg.

Nang magkágayó'y lumuhód at nanalangín.

Nang tumindíg at pinagmasdán ang bangkáy na sa mukhá'y nábabakás ang isáng matindíng hapis, ang sakit ng isáng boóng buhay na walâng kabulhán, na tinagláy hanggáng sa dako pa roon ng kamatayan, ay nangilabot ang matandâ at bumulong na:

--¡Kaawâan nawâ ng Dios ang mgáa naglikô sa kaniyá ng daan!

At samantalang ang mgáa alilàng tinawag niyá ay nangagsísiluhód at nangagdásal ng patungkól sa namatáy, mgáa alilàng maurirà at nangalilibáng sa pagtingín sa hihigán at inuulit-ulit ang mgáa sunód sunód na _requiem_, ay kinuha ni P. Florentino sa tatagûan ang bantóg na takbáng bakal na kinalalagyán ng malaking kayamanan ni Simoun. Iláng sandalíng nag-alinlangan, dátapwâ'y biglâng pumanaog sa hagdanang dalá ang takbá, na may tangkâ nang gágawín, tínungo ang batóng lagíng inuupán ni Isagani upang siyasatin ang kailaliman ng dagat.

Tumingín si P. Florentino sa dako ng kaniyang paanan. Sa ibabâ'y náikita ang paghampás sa mgáa ukab ng bató ng mgáa maiitím na alon ng Pasípiko, na lumilikhá mauugong na kulóg, na sabáy sa pagniningning na wari'y apóy ng mgáa alon at mgáa bulá, dahil sa tamà ng sinag ng buwan, na wari'y dakótdakót na brillante na inihahagis sa hangín ng isáng gawi ng kailaliman. Tumanáw sa boô niyang paligid. Nag-íisa siya. Ang ulilang baybayin ay nagtátapós sa malayò na wari'y isáng paguulap, na pinapawì untí-untí ng buwan hanggáng sa makiisâ sa lalóng malayóng dako na abot ng tanáw. Ang kagubatan ay bumúbulóng ng mgáa tingíig na walâng linaw. Sa gayó'y inihagis ng matandâ na itinapon sa dagat ang takba, sa tulong ng kaniyang malalakás na bisig. Umikit na makáilan at matuling tumungo sa kailaliman na gumuhit ng pabalantók at naglarawan sa kaniyang makinis na ibabaw ng iláng malamlam na sinag ng buwán. Nakita ng matandâ ang pagtilampon ng mgáa paták, nakádingíig ng isáng buluwák at naghilom ang tubig matapos malamon ang kayamanan. Nag-antabáy ng iláng sandalí upang tingnán kung may isasaulí ang kailaliman, nguni't mulíng naghilom ang mgáa alon na mahiwagang gaya ng dati, at hindí naragdagan ng isá mang kutón ang kaniyang kulót na ibabaw, na waring sa nilapadlapad ng dagat ay waláng nahulog kundí isáng muntíng bató lamang.

--¡Itagò ka ng Kalikasán sa kailaliman na kasama ng mgáa korales at mgáa perlas ng kaniyang waláng pagkapawìng mgáa dagat!--ang sabi

ng■ klerigo na iniunat ang kamáy.--Kapag sa isáng banal at mataás na layon ay kakailang■anin ka ng■ mg■a tao, ay mātututuhan kang kunin ng■ Dios sa sinapupunan ng■ mg■a alon.... Samantala, diyán ay hindi ka makagagawâ ng■ kasamâán, hindi mo ililikô ang katwiran, hindi ka mag-uudyók sa kasakimán!....

=Wakás ñg “Ang Filibusterismo”.=

[Talâ ng Tagapagsalin:

Ang mga larawan ng mga pahina (page scans) na pinagbatayan ng e-text na ito ay matatagpuan sa archive.org/details/angfilibusterismo00riza.

May mga ibang edisyon ng nobelang ito sa Project Gutenberg:

“El Filibusterismo (Continuación del Noli me tángere)”, sa orihinal na Kastila, sa gutenberg.org/ebooks/30903
“The Reign of Greed: A Complete English Version of El Filibusterismo”, salin ni Charles E. Derbyshire, sa gutenberg.org/ebooks/10676

Ang sinundang nobelang “Noli Me Tángere” ay may Tagalog na edisyon na salin ni Pascual Hicaro Poblete sa gutenberg.org/ebooks/20228.

* * * * *

Ang Indice ay inilipat mula sa hulihan ng teksto, at iwinasto ang mga maling bilang ng pahina dito.

Isinaayos ang pagbabantas (punctuation).

Walang binago sa mga salita sa orihinal, kabilang ang mga di pagkakatulad sa pagbabaybay, paggamit ng gitling, paggamit ng mga tuldik, at pag-eestilo sa teksto, maliban lamang sa mga sumusunod:

Pahina 8, “masumpung■in” binago mula sa “masumpug■in” (ng■ batàng masumpung■in); “tang■ing” mula sa “tangìng” (tang■ing babaing nakiupô).

Pahina 9, “mag-aalahás” binago mula sa “mag-alahás” (at isáng mayamang mag-aalahás).

Pahina 13, “pisng■í” binago mula sa “pisg■í” (bahagi ng■ mg■a pisng■í).

Pahina 14, “Møeris” binago mula sa “Mæris” (ang lawàng Møeris).

Pahina 16, “panukalàng” binago mula sa “panukulàng” (panukalàng may malalakíng salitâ).

Pahina 17, “munakalà” binago mula sa “munukalà” (mg■a munakalà ni D. Custodio).

Pahina 18, “ng■” binago mula sa “ng” (makabatíd ng■ bagay na iyan);

“paning■ín” mula sa “paningín” (ang magkaroon ng■ paning■ín);

“Custodio” mula sa “Cus. todio” (ang ulit ni D. Custodio).

Pahina 20, “_epicúreo_” binago mula sa “_epícuro_” (sa mukhâ niyang _epicúreo_).

Pahina 22, “bumibilí” binago mula sa “bnmibilí” (hindi bumibilí ng■ mg■a hiyás); “Isagani” mula sa “Isigani” (sinikóng palihím si Isagani).

Pahina 24, “pagmamamana” binago mula sa “pamagmamana” (sa pagmamamana.....); “pang■ang■atawán” mula sa “pang■ag■atawán” (ang kaniyang pang■ang■atawán ay mabuti).

Pahina 25, “pagiging pari” binago mula sa “pagiging-pari” (kaniláng karang■alan sa pagiging pari); “at” mula sa “al” (hindî pá dusta at alimura).

Pahina 29, “Ilustrísima” binago mula sa “Ilustríslma” (at humaráp sa Ilustrísima); “yung■ib” mula sa “yungib” (sa isáng yung■ib siyá inilagáy).

Pahina 32, “ng■uni’t” binago mula sa “nguni’t” (ng■uni’t ng■ mabatyág ang samò); “siya” mula sa “s ya” (hinahábol siya ng■ punlô).

Pahina 38, “kabisang” binago mula sa “Kabisang” (tutol namán ni kabisang Tales).

Pahina 39, “hindî” binago mula sa “dindî” (hindî ko kailang■an ang anák); “Susmariosep” mula sa “Supmariosep” (¡Guardia sibil si Tanò! ¡Susmariosep!).

Pahina 41, “matandâ” binago mula sa “mantandâ” (hihing■îng sanguni sa matandâ); “pinakamatalas” mula sa “pina kamatalas” (Ang pinakamatalas sa lahat).

Pahina 42, “magpanatâ” binago mula sa “magbanatâ” (magpanatâ maminsánminsán ng■ patungkol).

Pahina 45, “pananampalataya” binago mula sa “pananampalaya” (ayon sa pananampalataya sa Pilipinas); “bilanggùan” mula sa “bilaggùan” (nádala na sa bilanggùan).

Pahina 48, “ipinag-uutos” binago mula sa “ipina-uutos” (sapagkâ’t lumabág sa ipinag-uutos).

Pahina 49, “Sangkapulùang itó; kamí lamang” binago mula sa “Sangkapulùang itó. Kamí lamang”.

Pahina 51, “dahiláng” binago mula sa “dahihiláng” (Sa dahiláng sa kinabukasan).

Pahina 54, “itinatang■i” binago mula sa “itinatangì” (ang kaniyang mg■a itinatang■i lamang).

Pahina 58, “nakapang■íng■ilabot” binago mula sa “nakapang■níg■ilabot” (nakapang■íng■ilabot na poók na iyón).

Pahina 61, “pagsunggáb” binago mula sa “pagsunggáp” (nagdudumali na sa pagsunggáb).

Pahina 63, “pamahalàan” binago mula sa “pamahalàang” (isáng mulalâng pamahalàan).

Pahina 64, “aking” binago mula sa “akin” (laban sa aking akalà).

Pahina 66, “dalubhasàng” binago mula sa “dalubasàng” (ng■ kahulugáng dalubhasàng pananalig).

Pahina 68, “hindî” binago mula sa “kindî” (hindî kayó papayagang lumakí); “læserunt” mula sa “lœserunt” (_quos læserunt et oderunt_); “katungkulang” mula sa “kutungkulang” (mg■a matataás na katungkulang ginanáp); “est odisse quem læseris” mula sa “et odisse quem lœseris”.

Pahina 71, “_angtanda_” binago mula sa “_ang tanda_” (Nagbang■on siyá, nag _angtanda_); “Siyá’y” mula sa “Sisá’y” (Siyá’y panatag).

Pahina 77, “si” binago mula sa “ni” (ang sabing tinukoy si Sinang).

Pahina 80, “namúmulámulá” binago mula sa “numúmulámulá” (ang ilan sa kanilá’y namúmulámulá).

Pahina 87, “Habaña” binago mula sa “Habana” (pang■alan ninyó’y Luis Habaña); “Antonino” mula sa “Antonio” (Antonino López).

Pahina 90, “payo” binago mula sa “paayo” (alinsunod sa payo ng■ kanónigo); “na waring” mula sa “na-warìng” (na waring nang■ang■ayumpapà).

Pahina 96, “Ng■uni’t” binago mula sa “Ng■uni’t” (Ng■uni’t sa dahiláng walâng bahay).

Pahina 100, “Makaraig” binago mula sa “Makarai” (--Makaraig,--ang sagót ni P. Irene).

Pahina 101, “Camorra” binago mula sa “Camerra” (¿batíd bagá ninyó?--ang sigaw ni P. Camorra); “Makunat” mula sa “Makuna” (ang kabuhayang “Tandâng Basio Makunat”).

Pahina 107, “papel.” mula sa “napel” (ang kaniyang aklát at mg■a papel.).

Pahina 111, tinanggal ang naulit na “ay” sa “ay pumasok sa loób ng páaralán”; “tiwalà” binago mula sa “tiwaià” (ay nakapagbíbigay tiwalà).

Pahina 112, “_jadsum! jadsum!” binago mula sa “_jad sum! jad sum!_”

Pahina 118, “pamukhâng itó” binago mula sa “pamukhângitó” (na kinapapatung an ng pamukhâng itó).

Pahina 119, “In manus” binago mula sa “Inmanus” (_In manus tuas commendo spiritum meum_).

Pahina 122, “_Atqui_” binago mula sa “_At qui_” (_Atqui_ sa dahiláng bihirà).

Pahina 123, “pakutyâng tumanóng” binago mula sa “akutyâng ptumanóng” (pagkatapos ay pakutyâng tumanóng).

Pahina 124, “upang” binago mula sa “npang” (upang huwág ninyóng siràin); “hæc” mula sa “hœc” (De nobis post hæc).

Pahina 126, “pag tumamà” binago mula sa “pag-tumamà” (ng uni’t pag tumamà sa biláo); dinagdag ang “na” sa “nag-aaral na tumugtóg ng plauta”.

Pahina 128, “ng” binago mula sa “ng” (isáng paghihinalà ng masamá).

Pahina 131, “magagandáng” binago mula sa “maga gandáng” (sa pamamagitan nang magagandáng pang ung usap).

Pahina 137, “tang ing” binago mula sa “tang ing” (may tang ing katalinuhan sa Maynilà).

Pahina 141–142, dinagdag ang “at” sa “upang makapagparang al ng kalakasán at pagkamapagsarili”.

Pahina 150, “_nonchalant_” binago mula sa “_noncahlant_” (na anyông _nonchalant_).

Pahina 155, “Ng uni’t” binago mula sa “Nguni’t” (Ng uni’t unawàin namân ninyó); “lumakad” mula sa “lumukad” (waláng sapín kung lumakad).

Pahina 156, “babaing” binago mula sa “kabaing” (isáng babaing kalapít); “hukbóng” mula sa “hubkóng” (isáng hukbóng hubô’t hubád).

Pahina 158, “kilaláng” binago mula sa “kilalán” (ating mg a kilaláng si D. Custodio); “sasakyán” mula sa “sasakván” (Inihatíd silá ng kaniláng mg a sasakyán).

Pahina 160, “bayan” binago mula sa “bayang” (hindî taga roon sa bayan ko).

Pahina 161, dinagdag ang “ni” sa “nárito si P. Camorra!--ang sabi ni Ben-Zayb”.

Pahina 162, “mg a” binago mula sa “mga” (may tandâng _mg a sibil_).

Pahina 164, “en” binago mula sa “in” (Ang _mise en scene_ ay malungkót).

Pahina 166, “ng uni’t” binago mula sa “ng uni t” (ng uni’t ipinamamanhík ko lamang).

Pahina 168, “pag hindî” binago mula sa “paghindî” (pag hindî iyán nagdahilán); “salitàang” mula sa “satitàang” (kaputol na salitàang umabot); “tallá” mula sa “tallá” (porque ’tallá el mana prailes); “ta jasi” mula sa “tajasi” (’ta jasi solo); “prailes” mula sa “praile” (¡Curioso también el maná prailes!).

Pahina 169, “nanonoód” binago mula sa “nononoód” (ang ting in sa lahat ng nanonoód).

Pahina 170, “labì” binago mula sa “labi’t” (ang mg a labi at sinusundán).

Pahina 171, “lang ay lang ayan” binago mula sa “lang aylangayan” (pugad ng lang aylang ayan).

Pahina 172, “kaniyá” binago mula sa “kiniyá” (sa mg a naking íg sa kaniyá).

Talababa [1], “padausdós” binago mula sa “padausós” (huwag batakang padausdós).

Pahina 173, “nagtatawanan” binago mula sa “nagtatanawan” (nagtatawanan at binibirò ang ibá).

Pahina 175, “sa kamáy ng pari” binago mula sa “ng kamáy sa pari”.

Pahina 178, “nag-aaral” binago mula sa “nag-araal” (pulúpulutóng

na mg■a nag-aaral).

Pahina 181, “nang■agdádaang” binago mula sa “nag■agdádaang” (nang■agdádaang matulin na nag-uumugong); “naliliwanagan” mula sa “naliliwangan” (naliliwanagan ng■ isáng lámpara).

Pahina 183, “maiitím” binago mula sa “maiitín” (kaniyang maiitím na muog).

Pahina 192, “kamangmang■án” binago mula sa “kamangmangán” (sinásamantalá ang kamangmang■án).

Pahina 193, “_minumunakala_” binago mula sa “_minumunukala_” (“MANGA PANUKALANG _minumunakala_”).

Pahina 200, “pulutong” binago mula sa “puluton” (tatlong pulutong pa).

Pahina 202, “pag hindî” binago mula sa “paghindî” (pag hindî niya kilalá).

Pahina 203, “kapag” binago mula sa “ka pag” (muhîngmuhî kapag nakakita).

Pahina 214, “comment” binago mula sa “camment” (Mais, comment!); “bête” mula sa “bete” (toi ici, grosse bête!); “_enchantée_” mula sa “_enchantee_” (si Lily ay lubhâng _enchantee_).

Pahina 219, “kakauntîng” binago mula sa “kakautîng” (sa kakauntîng bagay).

Pahina 220, “Sandoval” binago mula sa “Sandavol” (ang pahayag ni Sandoval).

Pahina 221, “ng■itî” binago mula sa “ng■intî” (mapaít na ng■itî sa labì).

Pahina 222, “corporacióng” binago mula sa “corporaclóng” (ihahalál ng■ “corporacióng” mamamahala).

Pahina 223, “ang” binago mula sa “anng” (At ang tumutugtóg pa namán).

Pahina 224, “ganapin” binago mula sa “gagapin” (ang unang dapat ganapin).

Pahina 230, “ng■uni’t” binago mula sa “ng■uni’i” (ng■uni’t náding■íg ang yabág).

Pahina 231, “qué” binago mula sa “que” (¡Amor, qué astro eres?).

Pahina 232, “ganang” binago mula sa “ga nang” (mg■a kahang■aláng sa ganang binatà); “panahón” mula sa “panuhón” (sa lalóng madalíng panahón).

Pahina 233, “ganang” binago mula sa “ga nang” (hambúg sa ganang kaniyá; gawâng batà, sa ganang kaniyá).

Pahina 235, “Que con” binago mula sa “Con” (Que con blando murmullo).

Pahina 236, “Juanito” binago mula sa “Jnanito” (pagkámasíd ninyó kay Juanito Pelaez); “panibagong” mula sa “panibagon” (sa kaniyang panibagong pag-ibig).

Pahina 241, “Paulita” binago mula sa “Panlita” (Tagláy dín ni Paulita).

Pahina 242, “kapag nábabakás” binago mula sa “kapag-nábabakás” (kapag nábabakás ko sa titig na iyán); “si Isagani” mula sa “si-Isagani” (lumulan sa sasakyán si Isagani).

Pahina 249, “_reverendas_” binago mula sa “_reverandas_” (masamâng parunggít sa mg■a _reverendas_).

Pahina 250, “panalang■in” binago mula sa “panalang■in” (tanggapín ang kaniláng mg■a panalang■in).

Pahina 258, “itinatang■i” binago mula sa “itinatang■i” (ang _isá_ na kaniyang itinatang■i); “anó” mula sa “Anó” (¿anó ang ibig ni P. Fernández?).

Pahina 259, “pagkukurò” binago mula sa “pagkakurò” (na ang kaniláng pagkukurò).

Pahina 260, “katedrátiko” binago mula sa “ketedrátiko” (ipinamamanhík ko sa aking katedrátiko); “Kahì’t” mula sa “Ka ì’t” (Kahì’t na may pagkukuròng malayà).

Pahina 261, “tagasiyasat” binago mula sa “tagasiyayat” (pagiging tagasiyasat ng■ pagtuturò).

Pahina 265, “corruptíssima in republica plurimæ” binago mula sa

“corruptísima in republica plurimæ”.

Pahina 266, “kinábukasan” binago mula sa “kinákukasan” (sa kinábukasan ay mabait na lahát).

Pahina 273, “dugtóng” binago mula sa “dungtóng” (ang dugtóng ni P. Irene, na ang hinaráp).

Pahina 275, “Ng■uni’t” binago mula sa “Nguni’t” (Ng■uni’t ang matapang ay nilambanog); “umugong” mula sa “umugon” (umugong din ang iláng putók); “Ta” mula sa “Ya” (--¿Ta quedá dice preso Isagani?); “debi” mula sa “debé” (¿Conmigo no ta debí nada!).

Pahina 277, “mang■a” binago mula sa “nang■a” (ang mang■a sa loob ng■ platería).

Pahina 278, “Kapag nákita” binago mula sa “Kapagnákita” (Kapag nákita ko siyá....).

Pahina 279, “kapitang” binago mula sa “kabisang” (Si kapitang Tiago ay nagkaroón).

Pahina 281, “gallus” binago mula sa “gullus” (an gallus talisainus).

Pahina 283, “iræ” binago mula sa “irœ” (ang _Dies iræ_); “Patrocínio” mula sa “Patrocino” (Si aling Patrocínio).

Pahina 288, “mo” binago mula sa “no” (¿hindî mo ba nabasa).

Pahina 289, “bahagyâ” binago mula sa “hahagyâ” (bahagyâ nang nákatulog).

Pahina 290, “nang■ing■ilabot” binago mula sa “nang■ingilabot” (si Hulî ay nang■ing■ilabot).

Pahina 292, “pag patáy” binago mula sa “pagpatáy” (pag patáy na ay sakâ magsisipi); “isusumbát” mula sa “isusumkát” (ay walâng isusumbát).

Pahina 294, “napaka” binago mula sa “na paka” (nápakamahinà, napaka walâng katibayan); “Kaawaawàng” mula sa “Kaawanwàng” (¿Kaawaawàng P. Camorra!).

Pahina 295, “idinagdág” binago mula sa “idinadág” (dalìdalìng idinagdág ni Ben-Zayb); “kapangyarihan” mula sa “kapangyaaihan” (sa lahát ang kapangyarihan).

Pahina 299, “pinang■ang■aniban” binago mula sa “pinang■ang■aniban” (at hindî ko pinang■ang■aniban).

Pahina 311, “at” binago mula sa “al” (tapang at lakás ng■ loob).

Pahina 314, “rebolber” binago mula sa “robolber” (liban na lamang sa rebolber); “magiging” mula sa “magigin” (magiging siyang kakilakilabot).

Pahina 316, “durung■awán” binago mula sa “darung■awán” (tumatapon sa kaniyáng mg■a durung■awán).

Pahina 318, “Pagkatapos” binago mula sa “Pakatapos” (Pagkatapos ay nawawalâ).

Pahina 319, “lalòng” binago mula sa “laòng” (sa lalòng katampatang sandalî).

Pahina 320, “Jovem” binago mula sa “Joven” (salubung■in ang _Magnum Jovem_).

Pahina 321, “hindî” binago mula sa “hind” (hindî na lubhâng payukô).

Pahina 323, “estreno” binago mula sa “extreno” (mg■a salitâng “comedor estreno”).

Pahina 327, “Mane” binago mula sa “Mame” (ibig sabihin ng■ _Mane thecel phares_); tinanggal ang naulit na “sa” sa “isáng alaguwák sa pagbagsák”.

Pahina 335, “Loleng” binago mula sa “Choleng” (ang tanóng ni kapitana Loleng).

Pahina 336, “Chichoy” binago mula sa “Chi choy” (ang patuloy ni Chichoy).

Pahina 337, “prayle” binago mula sa “praple” (--¿Ang mg■a prayle?); “Quiroga” mula sa “Quroga” (--¿Ang insík na si Quiroga?).

Pahina 341, “punò” binago mula sa “puuò” (na kinuha sa isáng punò); “lansang■an” mula sa “lasang■an” (alikalabók ng■ lansang■an).

Pahina 345, “remitirá” binago mula sa “remimitirá” (cojera remitirá vivo muerto).

Pahina 347, “Anó” binago mula sa “anó” (¿Anó ang kahulugán);

“klérigong” mula sa “klárigong” (isáng klérigong indio); “Simoung” mula sa “Simonng” (iniuudyók pa ng■â ng■ Simoung iyon).
Pahina 350, “matandâng” binago mula sa “matangdâng” (nápaurong ang matandâng parì); “pagkakábiglâ” mula sa “paakakábiglâ” (Dahil sa pagkakábiglâ).
Pahina 355, “kaniyáng” binago mula sa “kaniyán” (kaniyáng paós na ung■ol).
Pahina 356, “ang” binago mula sa “an” (ang sakit ng■ isáng boông buhay).
Pahina 357, tinanggal ang naulit na “sa” sa “naglarawan sa kaniyáng makinis na ibabaw”.]

End of the Project Gutenberg EBook of Ang "Filibusterismo", by José Rizal

*** END OF THIS PROJECT GUTENBERG EBOOK ANG "FILIBUSTERISMO" ***

***** This file should be named 47629-0.txt or 47629-0.zip *****

This and all associated files of various formats will be found in:
<http://www.gutenberg.org/4/7/6/2/47629/>

Produced by Marie Bartolo (etexts.bartolomarie@gmail.com)
from page images made available by the Internet Archive:
American Libraries

Updated editions will replace the previous one--the old editions will be renamed.

Creating the works from public domain print editions means that no one owns a United States copyright in these works, so the Foundation (and you!) can copy and distribute it in the United States without permission and without paying copyright royalties. Special rules, set forth in the General Terms of Use part of this license, apply to copying and distributing Project Gutenberg-tm electronic works to protect the PROJECT GUTENBERG-tm concept and trademark. Project Gutenberg is a registered trademark, and may not be used if you charge for the eBooks, unless you receive specific permission. If you do not charge anything for copies of this eBook, complying with the rules is very easy. You may use this eBook for nearly any purpose such as creation of derivative works, reports, performances and research. They may be modified and printed and given away--you may do practically ANYTHING with public domain eBooks. Redistribution is subject to the trademark license, especially commercial redistribution.

*** START: FULL LICENSE ***

THE FULL PROJECT GUTENBERG LICENSE
PLEASE READ THIS BEFORE YOU DISTRIBUTE OR USE THIS WORK

To protect the Project Gutenberg-tm mission of promoting the free distribution of electronic works, by using or distributing this work (or any other work associated in any way with the phrase "Project Gutenberg"), you agree to comply with all the terms of the Full Project Gutenberg-tm License (available with this file or online at <http://gutenberg.org/license>).

Section 1. General Terms of Use and Redistributing Project Gutenberg-tm electronic works

1.A. By reading or using any part of this Project Gutenberg-tm electronic work, you indicate that you have read, understand, agree to and accept all the terms of this license and intellectual property (trademark/copyright) agreement. If you do not agree to abide by all the terms of this agreement, you must cease using and return or destroy all copies of Project Gutenberg-tm electronic works in your possession. If you paid a fee for obtaining a copy of or access to a Project Gutenberg-tm electronic work and you do not agree to be bound by the terms of this agreement, you may obtain a refund from the person or entity to whom you paid the fee as set forth in paragraph 1.E.8.

1.B. "Project Gutenberg" is a registered trademark. It may only be used on or associated in any way with an electronic work by people who agree to be bound by the terms of this agreement. There are a few things that you can do with most Project Gutenberg-tm electronic works even without complying with the full terms of this agreement. See paragraph 1.C below. There are a lot of things you can do with Project Gutenberg-tm electronic works if you follow the terms of this agreement and help preserve free future access to Project Gutenberg-tm electronic works. See paragraph 1.E below.

1.C. The Project Gutenberg Literary Archive Foundation ("the Foundation" or PGLAF), owns a compilation copyright in the collection of Project Gutenberg-tm electronic works. Nearly all the individual works in the collection are in the public domain in the United States. If an individual work is in the public domain in the United States and you are located in the United States, we do not claim a right to prevent you from copying, distributing, performing, displaying or creating derivative works based on the work as long as all references to Project Gutenberg are removed. Of course, we hope that you will support the Project Gutenberg-tm mission of promoting free access to electronic works by freely sharing Project Gutenberg-tm works in compliance with the terms of this agreement for keeping the Project Gutenberg-tm name associated with the work. You can easily comply with the terms of this agreement by keeping this work in the same format with its attached full Project Gutenberg-tm License when you share it without charge with others.

1.D. The copyright laws of the place where you are located also govern what you can do with this work. Copyright laws in most countries are in a constant state of change. If you are outside the United States, check the laws of your country in addition to the terms of this agreement before downloading, copying, displaying, performing, distributing or creating derivative works based on this work or any other Project Gutenberg-tm work. The Foundation makes no representations concerning the copyright status of any work in any country outside the United States.

1.E. Unless you have removed all references to Project Gutenberg:

1.E.1. The following sentence, with active links to, or other immediate access to, the full Project Gutenberg-tm License must appear prominently whenever any copy of a Project Gutenberg-tm work (any work on which the phrase "Project Gutenberg" appears, or with which the phrase "Project Gutenberg" is associated) is accessed, displayed, performed, viewed, copied or distributed:

This eBook is for the use of anyone anywhere at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included

with this eBook or online at www.gutenberg.org/license

1.E.2. If an individual Project Gutenberg-tm electronic work is derived from the public domain (does not contain a notice indicating that it is posted with permission of the copyright holder), the work can be copied and distributed to anyone in the United States without paying any fees or charges. If you are redistributing or providing access to a work with the phrase "Project Gutenberg" associated with or appearing on the work, you must comply either with the requirements of paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 or obtain permission for the use of the work and the Project Gutenberg-tm trademark as set forth in paragraphs 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.3. If an individual Project Gutenberg-tm electronic work is posted with the permission of the copyright holder, your use and distribution must comply with both paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 and any additional terms imposed by the copyright holder. Additional terms will be linked to the Project Gutenberg-tm License for all works posted with the permission of the copyright holder found at the beginning of this work.

1.E.4. Do not unlink or detach or remove the full Project Gutenberg-tm License terms from this work, or any files containing a part of this work or any other work associated with Project Gutenberg-tm.

1.E.5. Do not copy, display, perform, distribute or redistribute this electronic work, or any part of this electronic work, without prominently displaying the sentence set forth in paragraph 1.E.1 with active links or immediate access to the full terms of the Project Gutenberg-tm License.

1.E.6. You may convert to and distribute this work in any binary, compressed, marked up, nonproprietary or proprietary form, including any word processing or hypertext form. However, if you provide access to or distribute copies of a Project Gutenberg-tm work in a format other than "Plain Vanilla ASCII" or other format used in the official version posted on the official Project Gutenberg-tm web site (www.gutenberg.org), you must, at no additional cost, fee or expense to the user, provide a copy, a means of exporting a copy, or a means of obtaining a copy upon request, of the work in its original "Plain Vanilla ASCII" or other form. Any alternate format must include the full Project Gutenberg-tm License as specified in paragraph 1.E.1.

1.E.7. Do not charge a fee for access to, viewing, displaying, performing, copying or distributing any Project Gutenberg-tm works unless you comply with paragraph 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.8. You may charge a reasonable fee for copies of or providing access to or distributing Project Gutenberg-tm electronic works provided that

- You pay a royalty fee of 20% of the gross profits you derive from the use of Project Gutenberg-tm works calculated using the method you already use to calculate your applicable taxes. The fee is owed to the owner of the Project Gutenberg-tm trademark, but he has agreed to donate royalties under this paragraph to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation. Royalty payments must be paid within 60 days following each date on which you prepare (or are legally required to prepare) your periodic tax returns. Royalty payments should be clearly marked as such and sent to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation at the address specified in Section 4, "Information about donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation."

- You provide a full refund of any money paid by a user who notifies you in writing (or by e-mail) within 30 days of receipt that s/he does not agree to the terms of the full Project Gutenberg-tm License. You must require such a user to return or destroy all copies of the works possessed in a physical medium and discontinue all use of and all access to other copies of Project Gutenberg-tm works.
- You provide, in accordance with paragraph 1.F.3, a full refund of any money paid for a work or a replacement copy, if a defect in the electronic work is discovered and reported to you within 90 days of receipt of the work.
- You comply with all other terms of this agreement for free distribution of Project Gutenberg-tm works.

1.E.9. If you wish to charge a fee or distribute a Project Gutenberg-tm electronic work or group of works on different terms than are set forth in this agreement, you must obtain permission in writing from both the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and Michael Hart, the owner of the Project Gutenberg-tm trademark. Contact the Foundation as set forth in Section 3 below.

1.F.

1.F.1. Project Gutenberg volunteers and employees expend considerable effort to identify, do copyright research on, transcribe and proofread public domain works in creating the Project Gutenberg-tm collection. Despite these efforts, Project Gutenberg-tm electronic works, and the medium on which they may be stored, may contain "Defects," such as, but not limited to, incomplete, inaccurate or corrupt data, transcription errors, a copyright or other intellectual property infringement, a defective or damaged disk or other medium, a computer virus, or computer codes that damage or cannot be read by your equipment.

1.F.2. LIMITED WARRANTY, DISCLAIMER OF DAMAGES - Except for the "Right of Replacement or Refund" described in paragraph 1.F.3, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the owner of the Project Gutenberg-tm trademark, and any other party distributing a Project Gutenberg-tm electronic work under this agreement, disclaim all liability to you for damages, costs and expenses, including legal fees. YOU AGREE THAT YOU HAVE NO REMEDIES FOR NEGLIGENCE, STRICT LIABILITY, BREACH OF WARRANTY OR BREACH OF CONTRACT EXCEPT THOSE PROVIDED IN PARAGRAPH 1.F.3. YOU AGREE THAT THE FOUNDATION, THE TRADEMARK OWNER, AND ANY DISTRIBUTOR UNDER THIS AGREEMENT WILL NOT BE LIABLE TO YOU FOR ACTUAL, DIRECT, INDIRECT, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR INCIDENTAL DAMAGES EVEN IF YOU GIVE NOTICE OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGE.

1.F.3. LIMITED RIGHT OF REPLACEMENT OR REFUND - If you discover a defect in this electronic work within 90 days of receiving it, you can receive a refund of the money (if any) you paid for it by sending a written explanation to the person you received the work from. If you received the work on a physical medium, you must return the medium with your written explanation. The person or entity that provided you with the defective work may elect to provide a replacement copy in lieu of a refund. If you received the work electronically, the person or entity providing it to you may choose to give you a second opportunity to receive the work electronically in lieu of a refund. If the second copy is also defective, you may demand a refund in writing without further opportunities to fix the problem.

1.F.4. Except for the limited right of replacement or refund set forth in paragraph 1.F.3, this work is provided to you 'AS-IS' WITH NO OTHER WARRANTIES OF ANY KIND, EXPRESS OR IMPLIED, INCLUDING BUT NOT LIMITED TO WARRANTIES OF MERCHANTABILITY OR FITNESS FOR ANY PURPOSE.

1.F.5. Some states do not allow disclaimers of certain implied warranties or the exclusion or limitation of certain types of damages. If any disclaimer or limitation set forth in this agreement violates the law of the state applicable to this agreement, the agreement shall be interpreted to make the maximum disclaimer or limitation permitted by the applicable state law. The invalidity or unenforceability of any provision of this agreement shall not void the remaining provisions.

1.F.6. INDEMNITY - You agree to indemnify and hold the Foundation, the trademark owner, any agent or employee of the Foundation, anyone providing copies of Project Gutenberg-tm electronic works in accordance with this agreement, and any volunteers associated with the production, promotion and distribution of Project Gutenberg-tm electronic works, harmless from all liability, costs and expenses, including legal fees, that arise directly or indirectly from any of the following which you do or cause to occur: (a) distribution of this or any Project Gutenberg-tm work, (b) alteration, modification, or additions or deletions to any Project Gutenberg-tm work, and (c) any Defect you cause.

Section 2. Information about the Mission of Project Gutenberg-tm

Project Gutenberg-tm is synonymous with the free distribution of electronic works in formats readable by the widest variety of computers including obsolete, old, middle-aged and new computers. It exists because of the efforts of hundreds of volunteers and donations from people in all walks of life.

Volunteers and financial support to provide volunteers with the assistance they need, are critical to reaching Project Gutenberg-tm's goals and ensuring that the Project Gutenberg-tm collection will remain freely available for generations to come. In 2001, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation was created to provide a secure and permanent future for Project Gutenberg-tm and future generations. To learn more about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and how your efforts and donations can help, see Sections 3 and 4 and the Foundation web page at <http://www.pglaaf.org>.

Section 3. Information about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

The Project Gutenberg Literary Archive Foundation is a non profit 501(c)(3) educational corporation organized under the laws of the state of Mississippi and granted tax exempt status by the Internal Revenue Service. The Foundation's EIN or federal tax identification number is 64-6221541. Its 501(c)(3) letter is posted at <http://pglaaf.org/fundraising>. Contributions to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation are tax deductible to the full extent permitted by U.S. federal laws and your state's laws.

The Foundation's principal office is located at 4557 Melan Dr. S. Fairbanks, AK, 99712., but its volunteers and employees are scattered throughout numerous locations. Its business office is located at 809 North 1500 West, Salt Lake City, UT 84116, (801) 596-1887, email business@pglaaf.org. Email contact links and up to date contact information can be found at the Foundation's web site and official page at <http://pglaaf.org>

For additional contact information:
Dr. Gregory B. Newby
Chief Executive and Director
gbnewby@pglaf.org

Section 4. Information about Donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

Project Gutenberg-tm depends upon and cannot survive without wide spread public support and donations to carry out its mission of increasing the number of public domain and licensed works that can be freely distributed in machine readable form accessible by the widest array of equipment including outdated equipment. Many small donations (\$1 to \$5,000) are particularly important to maintaining tax exempt status with the IRS.

The Foundation is committed to complying with the laws regulating charities and charitable donations in all 50 states of the United States. Compliance requirements are not uniform and it takes a considerable effort, much paperwork and many fees to meet and keep up with these requirements. We do not solicit donations in locations where we have not received written confirmation of compliance. To SEND DONATIONS or determine the status of compliance for any particular state visit <http://pglaf.org>

While we cannot and do not solicit contributions from states where we have not met the solicitation requirements, we know of no prohibition against accepting unsolicited donations from donors in such states who approach us with offers to donate.

International donations are gratefully accepted, but we cannot make any statements concerning tax treatment of donations received from outside the United States. U.S. laws alone swamp our small staff.

Please check the Project Gutenberg Web pages for current donation methods and addresses. Donations are accepted in a number of other ways including checks, online payments and credit card donations. To donate, please visit: <http://pglaf.org/donate>

Section 5. General Information About Project Gutenberg-tm electronic works.

Professor Michael S. Hart is the originator of the Project Gutenberg-tm concept of a library of electronic works that could be freely shared with anyone. For thirty years, he produced and distributed Project Gutenberg-tm eBooks with only a loose network of volunteer support.

Project Gutenberg-tm eBooks are often created from several printed editions, all of which are confirmed as Public Domain in the U.S. unless a copyright notice is included. Thus, we do not necessarily keep eBooks in compliance with any particular paper edition.

Most people start at our Web site which has the main PG search facility:

<http://www.gutenberg.org>

This Web site includes information about Project Gutenberg-tm, including how to make donations to the Project Gutenberg Literary

Archive Foundation, how to help produce our new eBooks, and how to subscribe to our email newsletter to hear about new eBooks.